

Дилмурод ҚУРОНОВ

МУТОЛАА ВА ИДРОК МАШҚЛАРИ

(адабий-танқидий мақола ва рисоалар)

Тошкент
«Akademnashr»
2013

УДК: 821.512.133
КБК: 83.3(5Ў)
Қ-80

Қ-80

Қуронов, Дилмурод

Мутолаа ва идрок машқлари / Д.Қуронов. – Тошкент:
Akademnashr, 2013. – 336 б.

ISBN 978-9943-4117-0-8

УДК: 821.512.133
КБК: 83.3(5Ў)

Филолог олим, таниқли мутахассис, профессор Дилмурод Қуроновнинг ушбу сайланмасида муаллифнинг энг сара илмий асарлари, рисоалари ўрин олган. У талабалар, илмий жамоатчилик ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4117-0-8

© Дилмурод Қуронов
«Мутолаа ва идрок машқлари»
© «Akademnashr», 2013

Душманни танитган дўст

«Ўтган кунлар» романига киритилган уста Алим ҳикояси ҳақида жуда кўп фикр билдирилган. Умуман, сюжет ривожидан, ундаги қисмларнинг ўзаро мантиқий боғланишида, халқ оғзаки ижоди ва мумтоз эпик традицияга хос «дўст» тимсолининг олиб кирилишида уста Алим образининг ўрни катта эканлиги шубҳасиз. Бизни бошқа масала – А.Қодирийдек мутафаккир инсон айрича аҳамият билан чизган ушбу образнинг роман бадиий фалсафасини, адибнинг давр концепциясини ифодалашдаги роли кўпроқ қизиқтиради...

А.Қодирий ўзининг ижодий сажияси, характер хусусиятлари билан, масалан, Чўлпондан ёхуд Фитратдан жиддий фарқ қилади. Агар Чўлпон билан Фитрат 20-йилларнинг ўрталаригача қайноқ ижтимоий фаолият билан машғул бўлганларини, А.Қодирий эса, аввало, улар сингари қайноқ фаолиятда бўлмагани ва тез орада ундан тамом четланганини эътиборга олсак, бу фарқ яққол кўзга ташланади. Айтмоқчимизки, Чўлпон билан Фитрат ижтимоий жараён ичида яшган бўлсалар, ижтимоий жараён А.Қодирийнинг ичида яшган. А.Қодирий ижодий эволюциясида воиздан санъаткорга айланиш жараёни нисбатан эртароқ бошлангани, 20-йиллар аввалидаёқ «Ўтган кунлар»дек санъат асарини дунёга келтира олгани ҳам бунинг далилидир. А.Қодирий табиатан «фаолият кишиси» («деятель») эмас, кўпроқ «мушоҳада кишиси» (созерцатель») эдики, фитратидаги шу хусусият туфайлигина замонаси унинг учун бошқаларга нисбатан эртароқ эстетик объектга айланди...

Туғма санъаткор (бўлиб ҳам у яна «мушоҳада кишиси» бўлса) кишиларда консервативлик хусусияти устунроқ келади. Гарчи «консерватизм» сўзи ўтган инқилоблар асрида бирмунча салбий мазмун касб этган бўлса-да, аслида, яхши маънодаги консервативлик тараққиётда жуда муҳим – у эскилик билан янгиликни обдон қиёслашни, уларнинг барча мусбат ва манфий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ҳаркат қилишни, аста-секинлик билан олға силжишни кўзда тутди. Фикримизча, «Ўтган кунлар»да янги давр кишиси сифатида тақдим этилган Отабек билан эскича типдаги одам – уста Алим бир-бирига зид қўйилган. Албатта, ички зиддиятнинг мавжудлиги улар орасидаги ташқи мустаҳкам алоқа-

ни, яъни уларнинг жуда қадрдонлигини инкор қилмайди. Негаки, биз назарда тутаётган зиддият диалектик тушунчадаги, бутуннинг ичидаги зиддиятлар бирлигидир.

Жадидчилик, маълум маънода, моддиюнчилик ҳам эди. Жиллақурса, инсон жамиятни ўзгартира олади, инсонни ўзгартириш орқали жамиятни ўзгартириш мумкин, деган ғоя ёхуд Муҳаммадиёр (Чўлпон), Олимжон (Ҳамза) сингари образлар талқинидан келиб чиқувчи инсон ўз тақдирини ўзи яратади тарзидаги қарашлар зимнида моддиюнчилик излари сезилади. Ҳа, ўтган аср бошларида юзага келган шароит жамиятдаги шахс мақомини ўзгартирди, шахсни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан фаоллаштирди, янгича, юқорида айтганимизча, фикрлайдиган одамларни майдонга чиқарди. Бу одамлар ўзгарган ижтимоий шароитда шахснинг жамиятдаги ўрни, маиший аҳволи, келажаги кўп жиҳатдан унинг ўзига – ақл-идроки, тадбиркорлигию омилкорлигига боғлиқ бўлиб қолаётганини тобора теран ҳис этдиларки, бу нарса тафаккур тарзининг ўзгаришига олиб келди. А.Қодирий талқинидаги Отабек янгича фикрловчи кишиларнинг қалдирғоч вакилларидан дейиш мумкин. Отабек янгиликларни, ўзгаришларни қўмсаб яшаётган, ўзгаришлар ясашни орзу қилиб юрган одам. Унинг акси ўлароқ, уста Алимнинг ҳаёт тарзи, фикрлаш тарзи ўзгача – худодан тилаб кундалик меҳнатини қилаверади ва бунга сари турмуши изга тушиб бораверади...

Отабек – «хон қизига лойиқ йигит» экани шубҳасиз, буни марғилонлик ота қадрдонлари мажлиси ҳам яқдил эътироф этади ва, ҳатто, илк учрашувдаёқ унинг тимсолида кучли рақибни кўролган Ҳомид ҳам буни, ошкор тан олмаса-да, ичдан ҳис қилади. Муҳими, Отабек – ўз баҳосини биладиган, ўз қадрини баланд қўядиган йигит. Шу боис, гарчи Раҳмат билан суҳбатда «эр ҳам хотинга мувофиқуттабъ» бўлиши лозимлигини айтса-да, амалдагиси тилидагидан бошқа бўлди – Кумушнинг тўй олдидаги изтироблари шундан. Хўп, буни Ҳасаналининг воқеалар ривожини тезлатиб юборгани, бемаслаҳат совчилиги-ю Отабекнинг беҳабар қолганига йўйлик. Бироқ фикримизни қувватловчи бошқа бир нуқта ҳам бор: Ҳасанали совчиликдан сўнг «қутлуғ бўлсин» қилганида уни ташвишга солгани «қайси қизига?» деган савол бўлди, холос. Тўғри, у бир муддат шошиб қолди, лекин гап ўзига муносиб қиз ҳақида эканлигини билгач, «тусида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашиш маса-

ласига қарши тушмаганидек, сўйинчини ҳам ошкор қилмади...» Кўрамизки, Отабек буни нормал ҳодисадек қабул қилди, бу эса унинг ўзига баҳоси, эътимоди баландлигидан нишонадир.

Қизиги, шунга ўхшаш вазиятга уста Алим ҳикоясида ҳам дуч келамиз. Фақат, уста Алим учун Саодат – мўъжиза, холиқнинг ажиб мўъжизаси. Шу боис узоқ вақт унга оғиз солишга ботинмайди: «Саодатдек қизга уйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмасдим», – дейди. Устанинг совчисини кутиб турганидаги ҳолати ҳам буни қувватлаб тушади: «тинчий олмадим, ишка қўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб бу ерга ўлтирар, минг турлик хаёл билан довдир сифатига кирган эдим ...<...> бир-икки бора Саодатлар эшиги ёнига бориб келдим <...> совчим чиқиб қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди ва олдига тушиб юрий бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор келган эди». Совчининг севинчли хабаридан сўнг эса «жиқ тўлган кўз ёшларимдан ҳам уялиб турмадим», дейди. Отабекдан фарқ қилароқ, уста Алим учун Саодатга етишмоқ – Алоҳнинг инояти, «жиқ тўлган» ёшлар – шукроналик ифодаси.

Эътиборли жиҳати шуки, уста Алим ҳикоясини эшитган Отабек беихтиёр ўзини мезбони билан қиёслаб бошлайди, бу эса, фикримизча, адибнинг сизу бизга ишораси, қиёслаб кўришга даъвати. Қиёслаб кўрайлик. Уста Алимнинг ҳикояси меҳмонини лол қолдиргани шунчаларки, у «қаршисидаги ерга сингибгина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истиқболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди». Хўш, устанинг «ҳолида улуғ бир маъно» кўрган Отабекка «бир бўшлиқ» бўлиб кўринган ва, шунга қарамай, «яна улуғ бир маъно» касб этаётган истиқболи қандай? Уста Алимнинг сўнг сўзларини эсласак, бунга жавоб топамиз: «Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғига кириш...» Бизнингча, мазкур жумлага икки турли маъно юкланган. Сиртдагиси, уста Алим ёруғ дунёдаги вазифаларини тўқис адо этиб, маҳшар куни ёруғ юз-ла Саодат дийдорига етишмоқ орзусида. Тубдагиси, эҳтимол, адиб учун муҳимроғи ҳам шудир, – фоний дунё саодати унинг ўзи каби ўткинчи, инсон фақат ўзига

тақдир қилинган вазифаларни сидқидилдан адо этгачгина боқий саодатга эриша олади тарзидаги шарқона фалсафа. Эътибор беринг: уста Алим «ўлмоқ» демайди, «омонатни топширмоқ» демайди – «саодат кучоғига кирмоқ» деб айтади. Фоний дунёда насиб бўлмиш саодатни Аллоҳнинг инояти дебгина тушунган ва унинг боқий дунёдаги саодатидан умидвор одамгина шу хил ўйлай олади. Эҳтимол шундандир, Қаноатшоҳ мактубида «Отабек яна бир киши билан <...> биринчи сафимизни олди <...> шаҳид бўлди» дейилади, бирон бир жойда уста Алим дейилмайди, шунга қарамай, ўша «бир киши»нинг Уста Алим эканига шубҳа қилгувчи одам топилмайди. Зеро, уста Алим учун бу ҳам боқий «саодат кучоғига кириш» йўлидаги яна бир қадамдир...

Мавзудан бироз четладик, яна Отабек мушоҳадаларига қайтсак. Отабек «ўз истиқболини шу устаники қабилидан кўрмакчи» бўлади, лекин бунга «бир «ўлди» сўзи етишмайди». Чуқурроқ мулоҳаза қилгач эса, ҳатто ўша етишмаётган «ўлди» сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади». Хўш, бунга нима монелик қилади? Отабекнинг изоҳи шундай: у «Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган <...> уста Алим қайин отаси томонидан ҳайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни ораға шайтанат ораламаган...» Ораға шайтанат оралагани бор гап. Бироқ шуниси эътиборлики, бу ўринда «шайтанат» сўзига Отабек бир турли, ўқувчи бошқа бир турли, муаллиф тагин бир турли мазмун беради. Табиийки, сюжет воқеаларини кузатиб келаётган ўқувчи учун «шайтанат» – Ҳомид ва унинг ҳамтовоқлари. Ҳомид найрангларида бехабар Отабек наздида эса «шайтанат» қайнотасининг дилига оралаган: иккинчи уйланишига рози бўлгани, тўйни ўз қўли билан ўтказиб келиши ҳам шундан. Хўш, муаллиф-чи, у қандай мазмун юклайди бу сўзга? Адиб қаҳрамони чиқарган хулоса ҳақида «сўнги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилидан тўқиб олғон эди» деб ёзади. Яъни, Отабекнинг миясига ўринлашиб олиб, то сир очилгунга қадар тарк этмаган фикрни адиб «тўқиб олинғон» деб айтади. Бошқача айтсак, «шайтанат», аввало, Отабекнинг хаёлини забт этган эди. Хўш, нима учун Отабекдек йигит «шайтанат»га бўй берди? Бунинг сабаби яна унинг ўзига берган баҳоси, ўзига эътимоди юк-

саклигида. Қутидор томонидан ҳайдалган Отабекнинг нафси оғринди, оғиринган нафс «шайтанат»га хотир қалъасини очиб берди. Ўзини камситилган ҳисоблаган Отабекнинг «юраги болаларини учуриб кетган каррукнинг уясидек бўб-бўш» эди деб ёзади адиб. Тўғри, унинг Кумушга бўлган муҳаббати йўқолмади, лекин оғиринган нафс уни буткул исканжага олган – фалажлантириб қўйган эди. Кейинроқ оқила Кумушбиби хатида «икки йил бўйи Марғилонга келиб юришларингизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз – душманларингиздан ўч олиш бўлғонини онгладим. Йўқса мени кўрар эдингиз...» деб ёзганида қисмангина ҳақ эди. Қисман дейишимизнинг боиси, душманларидан ўч олиш истаги Отабекда икки йиллик саргардонликнинг сўнги кунларида, душманини таниб олганидан сўнггина пайдо бўлди. Кумушнинг ўпка қилганича бор: ахир, Отабек у билан учрашиш, муносабатларни ойдинлаштириш пайдан бўлмади-да! Хўш, унда икки йиллаб саргардон юришдан муддао не эди? Бу савол бир Кумушни эмас, Мирзакарим қутидорни ҳам, Юсуфбек ҳожини ҳам таажжубга солиши бежиз эмас.

Хўп, «сир очилди», Отабек душманларидан ўч олди, уста Алим айтмоқчи, «уларнинг тотикларини хўб боплаб берди». Тақдирнинг ўйинини қаранги, у Отабекни уста Алимга дўст қилди, шунинг шарофатидан унга душманини танитди. Хўш, Отабек бундан тегишлича хулоса чиқаролдими? Фикримизча, йўқ. У ҳамон бўлиб ўтган ишларда тақдирнинг қўлини эмас, ўзини, ўзининг саъй-ҳаракатини олдинга қўяди. Хайрихоҳ қотил хабарини Қутидорга етказаркан, уста Алим: «Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ», – дея унга таскин беради. Қутидорнинг «Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, орага киши қўйса ҳам бўлар эди» деган ҳақли таажжубига жавобан уста Алим дўстининг «**Ўзим**га ишонмаган киши, киши сўзиға кирармиди» қабилидаги андишасини омонат етказса, Юсуфбек ҳожининг «шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг?» деган саволига Отабек «**мени** шу вартага ташлаган дўстларимдан кўмак сўраш маъқул кўринмади» дея жавоб беради. Эътибор беринг: ҳар икки ҳолда ҳам «мен» олдинга чиқиб, бўртиб туради. Беихтиёр ўйлаб қоласан: Отабек учун юзага келган чигалликни ҳал қилиш муҳимроқмиди ё оғиринган нафсни қондиришми? Бунга аниқ ва қатъий бир жавоб ай-

тиш мушкул кўринади. Негаки, нафснинг оғрингани шунчаларки, уста Алимнинг айтишича, Отабек қутидорнинг қизи бўлгани учун «суйган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган». Тақдирнинг тасодифи боисгина Отабек душманини таниди, нафсини қондирган ҳолда чигалликни ҳам ҳал қилиш имконига эга бўлди. Унинг қутидорга ёзган хатидаги биргина «ҳайдалган» сўзи, Кумушга аталган мактубдаги тафсилотлар зимнида ўша қониқиш ҳисси сезилиб туради...

Ҳар икки қахрамон севги қиссаларининг бирдек фоже яқун топиши бунда атайинлик моменти, яъни, қиёслаш ва қиёслашга ундаш бор дейишимизга асос беради. Уста Алим Саодатга етишувини Аллоҳнинг инояти деб билди, ундан айрилганида сўнгсиз изтироб чекди, кўзларидан шашқатор ёшлар оқизди. Тақдири илоҳийга кўнмай илож борми – кўнди, «ҳолида улуг бир маъно»ю юрагида чўнг армон, хаёлида «Саодат кучоғига кирмоқ» орзуси билан яшади. Шу боис ҳам унинг изтироби кишини юксалтиради, кўз ёшлари тозартиради, армони нурга йўғрилган. Отабек Кумушга етиш бахтини тақдирдан демаганидек, ундан айрилишини ҳам тақдирдан билмади: унинг-да юрагида чўнг армон бор-у – нурдан мосуво, унинг юрагида нурнинг ўрнини задалик, аччиқланиш, нафрат эгаллади. Шу боис ҳам: «Қутидор видоълашиб аравага чиқганда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналига: «Тушинг отдан!» – деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отқа минди ва қутидордан сўради:

– Отни ҳайдайми?..» Шу кетганича бир йилдан сўнггина Тошкентга келди, ота-она «оғиз очиб ундан ранжий олмадилар <...> На отаси ва на онаси билан очилиб сўзлашмади <...> Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди...» Зарда кимга эди? Аччиқ кимга эди? Ота-онагами ва ё тақдирга?.. Мағфиратли Аллоҳнинг бандасидаги бунчалар кину кечирмаслик нимадан?.. Бундан-да «шайтанат» нафаси уфурмайдими?!.. Калтакнинг бир учи ЎЗИга тегаркан, иккинчи учи калтак кўтарганга тегмайдими?..

Сўзимиз аввалида уста Алим ҳикояси адибнинг давр концепциясини ифодалашда муҳимлигини айтгандик. А.Қодирий ўз давридаги, давр кишиларидаги ўзгаришларни мушоҳада қилиб, ўзининг ақл-идрокию кучига ишонган янгича фикрловчи одам ҳам, эскича фикрловчи одам ҳам номукам-

мал деб билди. Икки ёрти бир бутун демоқчидек, иккисини қадрдон, ҳаммаслак, қисматдош қилди ва охирида иккисини «қўшиннинг олдинги сафи»га қўйди. Яхши маънодаги консерватизм шудир. Зеро, биз ўтган аср адоғида инсонга сиғиниб, инсонларга – фирқага сиғиниб яшаган одамларнинг руҳан синганига, қалблари «болаларини учираиб кетган каррук уясидек бўб-бўш» хувиллаб қолганию бу бўшлиқни нафрату норозилик эгаллаганига гувоҳ бўлдик. Уста Алим ҳикоясининг киритилиши гўё шундан башорат, буюк санъаткор дилига ғойибдан солинган ҳақиқатнинг ифодаси эди.

2004 йил

Мукамаллик йўлида¹

1925 йил «Ўтган кунлар» романининг биринчи бўлими алоҳида китоб шаклида чоп этилгач, А.Қодирий нашрдан қониқмаган ва илова этилган узрномада: «имлоси уч-тўртта имлочиларимиз томонидан тузатилиб ажойиб бир қуроқ ҳолига келди, мусаҳҳихларимизнинг мусоҳалалари орқасида техника жиҳати кўз кўриб қулоқ эшитмаган бир йўсинда чиқди», – деб ёзган эди. Муаллиф буларнинг сабабини «босилиши чоғида ўзининг ҳозир бўла олмаганлиғи» билан изоҳлаб, иккинчи бўлимнинг «бундай хатолардан соф бўла олишига ваъда бера олмаслиғини» афсус-ла таъкидлайди. Ёзувчининг узрномасини ўқиганда табиий савол туғилади: хўш, нега адиб иккинчи бўлим нашрига ҳам умидсиз қарайди, умуман, биринчи бўлимнинг ушбу нашри муаллифни нимаси билан қониқтирмади?

Аввало, А.Қодирийнинг бу қадар умидсизланишига объектив сабаб мавжуд бўлганини таъкидлаш зарур. «Ўтган кунлар»нинг дастлабки учта нашри («Инқилоб» журнали, 1925 йил ва 1926 йил нашрлари) араб ёзувида амалга оширилган. Ушбу нашрлар ёзув ислоҳоти амалга оширилаётган пайтга тўғри келиб, ислоҳот араб тили фонетик хусусиятларига мосланган ёзувни ўзбек тили хусусиятларига мослаштириш мақсадини кўзлар эди. Ислоҳот жараёни кечаётган бир пайтда нашриёт ва босмахона ходимларининг аксарияти ҳали бу ислоҳ моҳиятини англаб, янги имло қоидаларини тўла ўзлаштириб улгурмаганлари табиий, бу эса давр нашрлари имлосида бусиз ҳам мавжуд турличаликни² янада кучайтирди. Яна бир жиҳати, зиёлиларнинг ёзув ислоҳотига муносабати, уни амалга ошириш ёки оширмаслик, қай тарзда амалга ошириш лозимлиги борасидаги қарашлари ҳам фарқланарди. Жумладан, 1921 йил Тил ва имло қурултойида айрим илғор фикрли тилшунослар араб тилигагина хос бўлган ҳарфларни ўзбек алифбосидан чиқариш ҳақида фикр билдирганлар. Аммо бунга ҳали жамият зиёли қатламининг бари ҳам тайёр эмасди. Шу сабабли ҳам зиёлилар ўртасида фикрий ажралишлар юзага келади: А.Фитрат янги

¹ Мақола Хуршида Полвонова билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

² Қаранг: Чўлпон. Тилимизнинг ишланиши // Адабиёт надир. – Тошкент, 1994.

имлочилар тоифасига, А.Зоҳирӣ, Мунаввар қори кабилар ўрта имлочилар сирасига кирар эди. Шунга қарамай, қурултойда имло хусусида жуда муҳим қарорлар қабул қилинади: алифбога олтита унли киритиш ва ундан фақат араб тилига хос товушларни билдирувчи ҳарфларни чиқариш, ўзбек тилига хос қалинлик ва ингичкаликни эътиборга олиш, ўзлашма сўзларни ўзбек тили қонуниятларига мослаштириш ҳақидаги қарорлар шулар жумласидандир. «Ўтган кунлар»нинг илк нашрларида шу жараён ўзининг тўла аксини топган.

Анъанага кўра, араб тилини жуда яхши билган эски зиёлиларимиз арабий сўзларни қўллаганларида араб имлосига риоя қилганлар¹. Шу боис ҳам ислоҳотдан илгари тайёрланган «Инқилоб»даги нашрда араб тилидан ўзлашган сўзлар, оғзаки нутқда қандай талаффуз қилинишидан қатъи назар, араб имлосига мувофиқ берилган. Буни, масалан, Зиё (ضياء) шоҳичи, зот (ذات), золим (ظالم) каби сўзларнинг ёзилишида кузатиш мумкин. 1925 ва 1926 йил нашрларида эса бу ҳол учрамайди, барча ўринларда «зе» (ز) ҳарфи қўлланган. Шунингдек, араб тилидан ўзлашган сўзларда қисқа унлиларнинг ёзувда ифодаланмаслигига «Инқилоб» журналида амал қилинган. Масалан, Ҳасанали сўзи журнал нашрида (حسن علي) тарзида ёзилган бўлса, 1925 йил нашрида (حه سه ن عه لي) шаклида берилган. Шу сўзнинг журнал ва кейинги нашрларда ифода этилишига эътибор қилинса, унинг нашрдан нашрга ўзбекчалашиб борганига гувоҳ бўламиз. Журналда у араб имлосига тўла мувофиқ тарзда берилган. 1925 йил нашрида унлилар ислоҳга мос ифодаланган бўлса ҳам, у икки сўз шаклида ажратиб (араб имлосига мос) ёзилган. 1926 йил нашрида эса қўшиб ёзилган (حه سه نه لي), натижада «али»нинг қўшимча экани аниқ кўзга ташланади, сўз ўзбек тилига тўла мослашади.

Имлодаги бу ислоҳотлар (ҳарфлар сонининг қисқариши, унлиларнинг ёзувда аниқ ифода этилиши ва б.) савод чиқариш жараёнининг тезлашиши ҳамда самарали бўлишида, аудиторияси кенгайиб бораётган нашрлар фаолиятида жуда муҳим эди. Яъни, имло ислоҳоти зарурат эди, бас, буни Абдулла Қодирӣдек одам англамаслиги, гарчи айрим жиҳатларига қўшилмаса-да, умуман қабул қилмаслиги мумкин эмас. Буни «босилиши чоғида ўзи ҳозир бўлган» 1926 йил

¹ Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзув ва имлоси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1990. № 4. – Б.36.

нашрининг шу ислоҳотга мувофиқ амалга оширилгани ҳам тасдиқлайди. Демак, гарчи биринчи бўлимнинг 1925 йил нашрида имло билан боғлиқ талай чалкашликлар кузатилса-да, бу, бизнингча, адибнинг норозилигини кўзгаган асосий сабаб бўлмайди.

«Инқилоб» журнали саҳифаларини кузатар эканмиз, романнинг бобларига ном қўйилмасдан, фақатгина рақамлаб кетилганини кўрамиз. Худди шу ҳолат 1925 йил нашрининг дастлабки етти бобида ҳам кузатилади. 7-бобдан бошлаб эса улар рақамланиши билан бирга номланиб ҳам кетилади. Бобларнинг номланиши 1926 ҳамда 1933 йил нашрларидан деярли фарқсиздек. Бироқ 1925 йил «Икки ёқда» деб номланган 9-боб 1926 йил «Қаршилаш», «Кутилмаган иш» номи 11-боби «Кутилмаган бахт», «Нажот истаб» номи 14-боб «Нажот истаб Тошкандга» тарзида ўзгартирилган. Ўзгаришлар табиатига эътибор берилса, улар бобнинг мазмун-моҳияти ва муаллиф ниятига мос тушганини сезиб олиш қийин эмас. Яъни, бу ўзгаришлар бадиий жиҳатдан муваффақиятли саналади. Дейлик, Отабек Ҳасаналининг совчилигидан беҳабар, шунга кўра «Икки ёқда»дан кўра (бу ном уста Алимнинг совчисини кутаётган пайтдаги ҳолатига кўпроқ мос) «Қаршилаш» деб номлангани маъқулроқ. Ёки Кумуш учун куёвнинг Отабек бўлиб чиқиши «кутилмаган бахт» бўлгани ҳолат ва ҳақиқатга мосроқ экани ҳам шубҳасиз. Шунга кўра, бу ўзгаришлар асло нашриёт ходимлари томонидан эмас, балки адибнинг ўзи томонидан киритилгани ҳақиқатга яқинроқ. Бундан кўринадики, А.Қодирий роман «Инқилоб»да эълон қилинганидан сўнг унга танқидий назар билан қарай бошлаган, маълум ўзгаришлар киритган.

Романнинг «Инқилоб»даги нашри билан китоб бўлиб чиқиши орасида беш йиллик масофа бор¹ – бу вақт ичида

---

¹ Адабиётшунос Б.Каримов шу ерда йўл қўйилган фактик хатога эътиборимизни қаратди. Ҳақиқатда романнинг журналда эълон қилиниши билан китоб бўлиб чиқиши орасида бунча вақт ўтган эмас: журнал нашри 1923-1924 йилларда амалга оширилган. Бироқ журналга тақдим этилган матн 1920 йилда тугалланганини ҳисобга олсак, адиб уни жиддий тахир қилишга беш йилдан сўнг киришгани ҳам тўғри бўлиб қолаверадики, биз учун шуниси муҳимроқ. Шуни ва бизга кейинги фаолиятимизда фактларга ҳушёрроқ қараш кераклигини эслатиб туришини ўйлаб, ушбу хатоликни тўғриламадик. Йўл қўйган хатомизни холис кўрсатиб бергани учун ҳамкасб дўстимизга миннатдорчилик билдириб қоламиз. – Д.Қ.

адибнинг маҳорати қайралгани, диди янада инжалашгани, ҳаётни ва унинг гултожи бўлмиш инсонни теранроқ идрок эта бошлагани шубҳасиз. Энг муҳими, ёзувчи ўз асаридан тамом узилган, энди унга четдан назар солишга, демак, ундаги «удур-будурларни» кўриш ва бартараф этишга ҳар жиҳатдан тайёр эди. Бироқ адибнинг бунга ҳали қўли етмаган: узрномада «босилиши чоғида ҳозир бўлолмагани»дан ўкинган А.Қодирий бу пайтда Москвада – Олий Адабиёт курсида таҳсил олаётган эди. Яъни, асар китоб ҳолида босилиши олдидан А.Қодирий уни қайта назардан ўтказиш имконига эга бўлмаган – «беш йиллаб босила олмай» нашриётда ётган қўлёзма, ниҳоят, 1925 йилда дунё юзини кўрган. Бироқ унга энди ўзга нуқтадан – беш йиллик ҳаётини ва ижодий тажриба юксаклигидан қараган муаллиф қониқмаган. Бундай дейишимизга асос шуки, биринчидан, «Инқилоб» журналидаги нашр билан 1925 йилда чоп этилган биринчи китоб (биринчи бўлим) матнлари, жузъий фарқларни айтмасак, бир-бирига асосан мос келади; иккинчидан, 1926 йил нашрида муаллиф матнга жиддий таҳрирлар киритган. Бунга амин бўлиш учун ҳар икки нашрдаги «Хон қизига лойиқ йигит» бобини қиёслаб кўриш кифоя.

Бобнинг 1925 йил нашридаги илк жумласини ўқиймиз: «Отабек, мундаги икки ёт кишини танимағанлиқдан бир-икки қайталаб кўз остидан ўтқузар экан Зиё шоҳичи танитиб деди: ...» 1926 йил нашрида жумла қуйидагича таҳрир қилинган: «Отабек ўзи билан кўришган мундаги иккита ёт кишини танимағанлиқдан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Буни пайқаган Зиё шоҳичи уларни Отабекка танитди: ...» Аввало, таҳрир қилинган жумла эпик ҳикоялашга мослиги, ҳолатни тасвирда жонлантириши жиҳатидан ютуқли. Иккинчи жиҳати, гарчи таҳрирда битта ўрнига иккита жумла ҳосил бўлса-да, улар мазмунан яхлитлашади: биринчи жумла Отабекнинг ҳолатини ўқувчи тасаввурида жонлантирса, иккинчиси шу ҳолатни Зиё шоҳичи нигоҳи орқали ҳам кўриш имконини беради. Яъни, Зиё шоҳичининг сезгирлигини («буни пайқаган») таъкидлаш орқали Отабекнинг айна чоғдаги ҳолати ёрқин кўрсатилади. Яна, «бир икки қайталаб кўз остидан ўтказмоқ»да, агар Зиё шоҳичининг сезгирлигига урғу берилмагани назарда тутилса, бироз ошкоралик борки, бу нарса Отабекдек андишали йигитга хос эмас; «бир икки қайта уларни кўз остидан кечирди»да эса, агар Зиё шоҳичи-

нинг сезгирлигига урғу берилгани эътиборга олинса, биров пардали, сездирмасдан амалга оширилган ҳаракат англашилади.

«Ўткан кунлар»нинг кўп ўринларида, хусусан, биз таҳлилга тортган «Хон қизига лойиқ йигит» бобида объектив тасвир йўсини етакчилик қилади: бунда ҳикоя қилиш эмас, тасвирлаш (тасвир орқали ҳикоя қилиш) йўлидан борилади. Бу эса, табиий, тасвирда юксак даражадаги аниқликни тақозо қилади, токи ўқувчи тасвирланган ҳаётий ҳолатни тасаввурида жонли гавдалантира олсин, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларию юз-кўз ифодаларини «кўриб», гап-сўзларини «эшитсин». Бизнингча, А.Қодирий таҳрирга қўл ураркан айни шу мақсадларни кўзлаган, ҳар ҳолда, натижа шундай дейишимизга асос беради. Бунга амин бўлиш учун 1925 йил нашридан каттароқ парчани олайлик-да, унинг қандай таҳрир қилинганини кўздан кечирайлик:

« – Мани эслай оласизми, <Ота>бек?

Отабек диққат ва **илтифот** {эътибор} билан қутидорни кузатдида{иб} жавоб берди:

– Йўқ амак(!)

– **Ёшингиз нечага борди?** {Неча ёшга бордингиз}

– **24** {Йигирма тўрт ёшга...}

Қутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди(-)да <деди>:

– Воқеъан сиз мани эслай олмас<га ҳақли>сиз.{!-деди,-}<Чунки> ман Тошкандда қутидорлиқ қилган вақтимда сиз **уч-тўрт** {беш-олти} ёшлиқ бола эдингиз. {...}

Гўё, ки ман Тошкандда кечагина турган **каби** {дек ва} кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлган **каби**{дек}ман. {...} Аммо ҳақиқатда орадан (ўн беш-)йигирма йил<**лаб** вақт> ўтиб сиз ҳам катта йигит бўлгансиз,{;} умр отилган ўқ эмиш!..

– Сиз, бизнинг ҳавлида бўлганмисиз?

– Қўб марталаб меҳмон бўлдим. (– деди қутидор,–) Ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар. {!}

Бу иккисининг сўзларига қулоқ **бериб** {солиб четда} ўлтурган Ҳасанали **Отабекка деди** {ҳам гапга аралашди}:

– Амакингиз <(қутидор)> бизнинг ҳавлига келиб юратурган вақтларида сиз ёш бола эдингиз(.) бек. {!–деди,–} Амакингиз сизни саройларга ҳам олиб тушар эди(лар)». ¹

¹ Шартли белгилар: <> – туширилган, {} – алмаштирилган, ( ) – кўшилган.

Биринчи жумла 1926 йил нашрида «Мени эслай оласизми, бек?» тарзида ўзгартирилган. Бизнингча, «Отабек» ўрнида бироз расмийроқ «бек» мурожаати ҳолатга мосроқ – қутидордек серандиша киши, қаршисида йигирма йиллар илгари ўзи қўлида кўтариб юрган йигит турса ҳам, у билан энди қайта танишаётир, бас, унинг расмийроқ муносабатда бўлиши табиийроқ. Адиб иккинчи жумладаги «илтифот» сўзини «эътибор»га алмаштирганида ҳам ҳолатга мосликни назарда тутлади. Ҳолат шундайки, Отабекнинг қутидорга муносабати ўзгачароқ (бунинг туб сабаби унинг ўзига ва зийрак ўқувчига аён), лекин буни имкон қадар сездирмасликка уринаётир. Шундай экан, «илтифот билан қараш» бу ўринда ҳолатга мос эмас: бу Отабек учун ўзини «фош этиш» бўлур эди. Феъл шаклидаги ўзгаришга келсак, «кузатди-да» дейилганда ҳаракатнинг навбатма-навбат (яъни, аввал маълум муддат кузатиб туриш ва кейин жавоб бериш) амалга ошгани англашилса, «кузатиб»да бир пайтдалиқ маъноси мавжуд. Табиийки, ёши улуғ одамни саволига жавоб бермай кутдириб қўйиш суҳбат одобига тўғри келмаганидек, Отабек табиатига ҳам мувофиқ эмас, демак, таҳрирнинг сабаби шу билан изоҳланиши мумкин. Кейинги ўзгариш ёш масаласидаги савол-жавобда кўрилади: 1926 йил нашрида қутидорнинг саволи «Неча ёшга бордингиз?» тарзида берилган. Аввалги нашрда Отабекнинг жавоби бироз тўмтоқроқ (балки, қўполроқ) туюлса ҳам, у саволнинг қўйилишига мос эди. Бундан қониқмаган адиб саволни ўзгача тартибда қўяди ва шунга мос жавоб олинади: «Йигирма тўрт ёшга...» Бу Отабекнинг жавобини силлиқлаш, унинг характер мантиқига мувофиқлигини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Худди шундай ҳол қутидорнинг «эслай олмасга ҳақлисиз» деганини «эслай олмасиз» дея ўзгартирилганида ҳам кузатилади. Зеро, аввалги ҳолида «ҳақлисиз» дейилиши билан қутидор томонидан суҳбатдошига марҳамат қилинаётгандек, ҳақ берилаётгандек, кечириб қўйилаётгандек туюлса, кейингисида эслай олмасликнинг табиийлиги таъкидланади – ёши улуғ, кўпни кўрган одам сифатида қутидор ёш суҳбатдошини ҳижолатдан чиқаришга интилгани кўрилади. Бу билан адиб қутидор сийратига муҳим бир чизги тортишга эришади. Бундан ташқари, қутидорнинг гапида йиллар ҳам таҳрир қилинган: «уч тўрт ёшлиқ» ўрнига «беш-олти ёшлиқ», «йигирма йиллаб вақт» ўрнига «ўн беш-йигирма йил» тарзида ўзгартириш

киритилган. Шу йўл билан адиб қаҳрамон нутқининг мантиқан тўғри ва ишонарли бўлишига эришади – вақтнинг тахминий доирага олингани ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайди. Гапдаги «каби» кўмакчи сўзининг «-дек» кўшимчасига алмаштирилгани эса қаҳрамон нутқини китобийлик қусуридан фориғ этади, уни жонли сўзлашувга мувофиқ этади. Шуниси диққатга моликки, ёзувчи таҳрирда майда тафсилотларни ҳам назардан қочирмасликка интилади. Масалан, Ҳасанали ҳақидаги гапда «қулоқ бериб» ўрнига «қулоқ солиб четда ўлтурган», «Ҳасанали Отабекка деди» ўрнига «Ҳасанали ҳам гапга аралашди» тарзида ўзгартириш бўлгани суҳбат жараёнининг ҳаёт ҳақиқатига мос тасвирланишини таъминлаган. Негаки, ўқувчи аввалги бобда Ҳасаналининг «қул» эканини билиб олган, бас, Фарғонанинг катта бойлари даврасида унинг тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб ўтиришига ишоналмайди. Кирилган ўзгариш шу ҳолнинг олдини олади, Ҳасаналининг даврадаги ўрнини таъкидлаб ўтади. Келтирилган парчага диққат қилинса, унинг, айтилганлардан ташқари, тиниш белгиларининг ишлатилиши, матннинг техник шакллантирилиши (мас.: муаллиф ва қаҳрамон нутқи) жиҳатларидан ҳам сезиларли таҳрирга учраганини яққол кўриш мумкин.

Юқорида А.Қодирий «Ўтган кунлар»ни таҳрир қиларкан унга беш йиллик тажриба юксаклигидан, муҳими, четдан қараганини бежиз таъкидламадик. Ҳа, илгари – Кумушнинг ўлимига куйиб йиғлаган пайтлари – адиб чин маънода асар ичида яшаган, орадан маълум вақт ўтгачина унга четдан қарамоқда. Асарнинг ичида яшамоқ ва унга четдан қарай олмоқни бирлаштирган нигоҳ – том маънодаги профессионал нигоҳ, бундай нигоҳ эгаси асарнинг маълум эпизодиди яшагани ҳолда ўша эпизодни бутун ичида кўришга қобил бўлади. А.Қодирий амалга оширган айрим таҳрирлар кўздан кечирилса, бунга яна бир карра ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Маълумки, А.Қодирий романда «сир тутиш» усулидан фойдаланган – бошдаёқ Отабекнинг ошиқлиги айтилса-да, кимга ошиқлиги ошкор қилинмайди. Албатта, бу усул ўқувчи қизиқишини ошириши, уни фаол ва синчков ўқишга ундаши жиҳатидан жуда муҳим. Романнинг 1925 йил нашрида таҳлилга олинган бобнинг бошларида «**На учундир**, Отабек билан кутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учрашмақда эдилар» деган жумла борки, ундаги «на учундир» ўша

«сир»га очиқ ишорадек бўлиб қолади – бу эса, табиий, қўлланган усулнинг бадиий-эстетик қимматини туширади. Зеро, мазкур усул қўлланганида ўқувчи гоҳ «сир»нинг тагига етгандай, гоҳ уни еча олмагандай тасаввурда бўлиб туриши муҳим. Шуни назарда тутган ҳолда адиб бутун талабидан келиб чиқиб 1926 йил нашрида жумлани «Таништиришдан сўнг Отабек билан қутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар» тарзида таҳрир қилиб беради. Таҳрир қилинган жумлада ҳеч бир ишора йўқ, муаллиф мавжуд фактни («кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошла»ганини) қайд этиш билан кифояланади – шу ҳисобга қўлланган усулнинг эстетик қиммати сақлаб қолинади. Зеро, ўқувчи фактни мушоҳада этаркан, энди буни бир томони қутидорнинг Отабек билан суҳбатга мойиллигига йўяди – яна «сир»нинг тагига етган-етмаган ҳолича қолади.

Шунга ўхшаш ҳолга сал кейинроқ ҳам дуч келамиз. Отабек суҳбатдошларига Азизбек билан отаси муносабатини англатиш учун «шу яқин оралардагина бўлиб ўтган иш»ни ҳикоя қилиб беради-да, ўз сўзини «Мана кўрдингизми, отамнинг мушовирлик қадрини» деган хитоб билан якунлайди. 1926 йил нашрида бу хитоб «Мана кўрдингизми, отамнинг қадр қийматини» тарзида таҳрир қилиб берилган. Нега? Негаки, А.Қодирий гуманист санъаткор эди, ўз замонида уни ўйлатган, тинчлик бермай қийнаган муаммолардан бири – шахс эрки, қадр-қиммати масаласи бўлган. Шу боис ҳам гуманист санъаткор сифатида А.Қодирий эрк масаласини анчайин кенгроқ, қўламлироқ қўйди: ўз даврида урф бўлган миллат эрки масаласини адиб ҳар вақт шахс эрки масаласи билан боғлаб талқин қилди. Юқоридагича таҳрир ҳам бутун талаби – муаллифнинг ғоявий нияти, асарнинг концептцал бутунлиги билан боғлиқдир. Зеро, таҳрир натижасида маъно урғуси ҳукмдор қаршисида амалдор қадр-қиммати масаласидан умуман инсон қадр-қиммати масаласига кўчирилди, асар тўқимасидан қизил ип бўлиб ўтган ғоявий лейтмотив яна бир карра таъкидланди.

Бошқа бир таҳрир концептуал бутунлик билан бирга характер бутунлигини таъминлашга хизмат қилади. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб бергач, «ўриснинг идора усули» билан Туркистон идора усулини қиёсларкан: «Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кета берганида кофир қўлига маҳкум бўлувимизни ўйлаб (худо у кунни кўрсатма-

сун) бутун авқотимни қайғи билан ўтқузмоққа мажбур бўлдим» дея эътироф этади. 1926 йил нашрида бу жумла қисқартирилиб, «Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кета берса ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди» тарзида берилади. Албатта, бугунги кунда бу қисқартиришни сиёсий сабаб билан изоҳлаш, адиб шунга мажбур бўлган дейиш осонроқ кечади. Иккинчи томони, бу эҳтимолни мутлақо инкор қилиш фикридан ҳам йироқмиз. Бироқ шунда ҳам, бизнингча, қисқартириш том маънодаги бадиият нуқтаи назаридан амалга оширилган. Ҳартугул, таҳрирнинг бадиий самараси шундай ўйлашимизга асос беради. Гап шундаки, биринчидан, бу гап Отабек бунгача айтган гаплар руҳига тўла мувофиқ эмас. Зеро, Отабек руслардаги идора усули ҳақида ҳавас билан гапириб, улардан ўрнак олиш, ўз элини улар қаторида кўриш орзусини қиларкан, мабодо кўнгил тубида бўлганида ҳам, ҳеч йўқ бунгача айтганларининг сомеъларга таъсирини йўқотмаслик учун бу гапни айтмаслиги жоиз. Иккинчидан, гапдаги ошкор публицистик руҳ, хусусан, қавс ичида берилган «худо у кунни кўрсатмасун» хитоби унинг Отабекка эмас, кўпроқ роман устида ишлаётган адибга тегишли эканини фош этиб туради. Учунчидан, худди шу фикр кейинроқ Юсуфбек ҳожи тилидан ҳам айтилади. Лекин айтишда ҳам айтиш бор. Ёзувчи бу гапни айтишга Юсуфбек ҳожини обдон тайёрлаб боради, шундайки, ўқувчи Юсуфбек ҳожи айна шу гапларни айтмаслиги мумкин эмаслигига ишонади, ҳожининг буни айтишга маънавий ҳаққи борлигини ҳис этади. Мабодо таҳрир қилинмай, бу фикрлар Отабек тилидан декларатив баён этилган бўйича қолганида, Юсуфбек ҳожи нутқининг таъсир кучига путур етган бўлур эди. Демак, санъаткор нигоҳи билан қараган А.Қодирий айна шу нарсани чуқур ҳис қилгани учун ҳам жумлани қисқартирган.

А.Қодирий 1925 йил нашрида таҳрир қилган қатор ўринлар кузатилса, уларнинг услубий равлонликка эришиш, ортиқча такрорлар, кераксиз тафсилотлар ва ғализликларни бартараф этиш мақсадида амалга ошганини кўриш мумкин. Бу эса, 1925 йил нашри «Инқилоб» журнаliga асосан мос келиши эсга олинса, ўтган йиллар мобайнида адибнинг қалами қайралгани, маҳорати юксалганини яққол намоиш этади. Матнда бу хилдаги таҳрирларнинг ғоят кўплигини қайд этган ҳолда, биз айрим парчаларни қиёслаш билан кифояланамиз.

1925 йил нашрида Отабекнинг зиёфат чоғидаги ҳолатини тасвирловчи мана бу жумла бор: «Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг сония сайин меҳмонларни дастурхондаги **ва-рақи сомсаларға, анор ва нокларға** қистоқлари бошқаларнинг иштиҳоларини очмоққа сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар этмас, ул қандайдир бир хаёл ичида ўлтурмақда эди». Бадиий мулоқот нуқтаи назаридан қаралса, адибнинг мақсади Отабекнинг зиёфатда ҳамсуҳбатларидан ажралиброқ, «хилват дар анжуман» қабилида ўтирганини кўрсатиш ва шу орқали унинг руҳиятида кечаётган қандайдир ҳолатга ишора қилишдир. Яъни ёзувчи ўқувчининг қизиқишини кучайтириш, унинг хаёлида илгарироқ пайдо қилинган «нега?»га яна бир урғу беришга ҳаракат қилади. Жумлада бу мақсадларга эришиш учун зарур бўлмаган тафсилотлар мавжудлигини, нутқнинг ҳар вақт «тежаш»га (экономия принципи) интилишини эътиборга олсак, муаллиф жумлани қуйидагича таҳрир қилгани асосли кўринади: «Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонға қисташлари бошқаларнинг иштиҳоларини очишқа сабаб бўлса ҳам аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар қилмас, хаёлланиб ўлтурар эди». Эътибор қилинса, таҳрирда бошқа ўзгаришлар ҳам киритилгани, улар жумланинг услубий равон, мазмуний жиҳатдан аниқ бўлишига хизмат қилгани кўринади. Жумладан, мезбоннинг «сония сайин» дастурхонга қисташи иштаҳани очиш ўрнига бўғиши мумкинки, унинг «ҳар замон» деб ўзгартирилгани мақсадга мувофиқ. Ёки «ул қандайдир бир хаёл ичида ўлтурмақда эди» дейилганда яна мақсадга очиқ ишора («қандайдир») бор, боз устига, Отабек ўзининг ҳолатини имкон қадар сездирмаслик пайида, шунинг учун «хаёлланиб ўлтурар эди» дейилгани маъқул. Зеро, биринчи ҳолда хаёлга кўпроқ берилиб кетганлик маъноси мавжудки, бу қаҳрамон ҳолатини аниқ тасвирлашга монелик қилади.

Яхши маълумки, диалогларнинг жонли ва тўлақонли бўлиши замонавий насрда бадиийликни таъминловчи муҳим омиллардандир. «Ўтган кунлар»нинг аввалги нашрлари кузатилса, уларда диалогларни беришда ўтган аср бошларида яратилган насрий асарларга хос жиҳатларни кўриш мумкин. Жумладан, кўпинча диалогларни шакллантиришда драматик асарларга хос унсурлардан (ремаркалар, нутқ эгаси номини алоҳида сатрга чиқариш ва б.) фойдаланилгани

кузатилади. Ҳолбуки, насрда диалог имкониятлари жуда кенг, у драмадаги каби ортиқча тафсилотларга, шарҳларга мухтож эмас – диалогни англаш контексти бениҳоя кенг. Албатта, ўтган йиллар давомида кўп ўқиб-ўрганган адиб буни жуда яхши билган, шундай экан, диалогларни аввалги ҳолича қолдириши мумкин эмас эди. Мисол учун аввалги нашрдаги қуйидаги диалогни олайлик:

« – Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимми?

– Ҳали ҳам ҳокимимиз ўша Азизбекдир.

Бу ўрунда сўзга Хомид аралашди:

– Сотқи бек кетсун, Азиз бачча денг.

Яқингинада Муслмончўлоқнинг базми Азиз бачча билан қизар эди! – деди-да...»

Кейинги нашрда ушбу диалог қуйидагича таҳрирга учраган:

« – Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимдир?

– Шундоғ.

– Сотқи бек кетсун, Азиз бачча денг!– деди Хомид ва Акрам ҳожига қараб кулди,– Яқингинада Муслмончўлоқнинг базими шу Азиз бачча билан қизир эди!– деди...»

Авалло, бу ўрунда репликаларнинг жонли, берилаётган савол ва жавобларнинг мантиқли бўлишига эътибор қаратилган. Жумладан, Акрам ҳожи саволни билмаганини билиб олиш мақсадида бераётгани йўқ, унинг учун бу суҳбатни бошқа мавзуга буриш воситаси, холос. Шу сабабли ҳам саволга «ҳокимми?»дан кўра «ҳокимдир?» шакли кўпроқ мос келади. Негаки, саволнинг бу тарз қўйилишида ички тасдиқ маъноси ҳам бор. Иккинчидан, диалогда «тежаш» принципи, айниқса, изчил қўлланиши эътиборга олинса, Отабекнинг «Ҳали ҳам ҳокимимиз ўша Азизбекдир» тарзида муфассал жавоб бериши ҳам нотабиий кўринади. Учунчидан, «бу ўрунда сўзга Хомид аралашди» тарзидаги муаллиф шарҳи диалогнинг жонли чиқишига, суҳбат динамикасига путур етказмоқда. Чунки Хомиднинг луқмаси Акрам ҳожига қаратилган экан, унинг Отабекка гал бериб-бермай айтилгани равшан. Шуларга кўра, кейинги нашрдаги таҳрирлар диалогнинг суҳбат жараёнига мос шакллантирилишини таъмин этган дея оламиз.

Диалогнинг қай тарзда қурилгани шаклга тааллуқли масала бўлса-да, у мазмунни ифода этишда, хусусан, суҳбат руҳини, суҳбатдошлар руҳий ҳолатини ифодалашда муҳим

аҳамиятга молиқдир. Шуни чуқур ҳис этган ҳолда А.Қодирий 1925 йил нашридаги диалогларнинг деярли барчасига муайян ўзгаришлар киритган.

Диалоглардаги таҳрирларни учта гуруҳга ажратиш мумкин. Уларнинг биринчиси давр ёзуви билан боғлиқдир. Гап шундаки, 20-йилларда ҳали диалогларни беришнинг умумий ва қатъий қоидалари ишлаб чиқилмаган, ўзбек тилидаги нашрларда бу масалада ҳам турличалик кузатилади эди. Масалан, 1925 йил нашрида Отабекнинг луқмаси қуйидагича берилган:

«– Ота қадрдонлари билан **танишдиришингиз учун** раҳмат амак деди, ва қутидор билан Акрам ҳожиға тавозула**ниб**, отам **сизнинг каби** яқин дўстлариға **ғойибона** салом айтишни менга амонат топширған эдилар!»

Кўриб турганимиздек, қаҳрамон ва муаллиф нутқларининг бир-биридан ажратилмагани, тиниш белгиларининг маълум тартибда ишлатилмагани диалогни жонлиликдан маҳрум этади – замонавий насрга хос «саҳнавийлик» эффектига путур етказди. Кейинги нашрда ушбу реплика қуйидагича таҳрир қилинган:

«– Ота қадрдонлари билан танишдириганингиз учун раҳмат, амак! – деди ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуланди,– Отам сизлардек яқин дўстлариға салом айтишни менга амонат топширған эдилар!»

Албатта, таҳрир давомида услубий ғализликлар силлиқланиб, ортиқчаликлар бартараф этилган. Лекин диалог шаклининг тартибга солингани муҳимлиги жиҳатидан булардан асло кам эмас. Чунки кейинги шакл суҳбатни жараён сифатида қабул қилиш, ўқувчига бу жараённи «кўриш» ва «эшитиш» имконини беради.

Иккинчи хил таҳрирлар муаллиф гапининг ўрнини ўзгартириш, йўқ ўринларга киритиш каби амалларни ўз ичига олади. Масалан, Акрам ҳожи билан Отабек диалоги:

«– Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, на учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайдир?»

Отабек енгилча илжайдида жавоб бера бошлади:

– Кечирингиз, амак. Сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ англағанға ўхшадингиз». 1926 йил нашрида келтирилган диалогда таҳрирнинг ҳар икки кўриниши амалга оширилган:

« – Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, – деди Акрам ҳожи,– нима учун уни бир оз бўлса ҳам йўлга солмайдир?»

– Кечирингиз, амак, – деб Отабек кулимсиради,– Сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ англаганга ўхшадингиз».

Биринчи жумлага муаллиф изоҳининг киритилгани гап эгасини танитишгагина хизмат қилибгина қолмайди, у муҳим нуқтадаги паузани таъкидлайди ҳам. Яъни бу гапнинг оҳангини ёзувда ифодалашга хизмат қилувчи қўшимча восита бўлиб, ўқувчига ўша оҳангни «эшитиш»ни осонлаштиради. Эътибор қилинса, иккала вариантдаги қаҳрамонлар руҳий ҳолати, юз-кўз ифодалари, хусусан, Отабекнинг гап оҳанги бир-биридан жиддий фарқланади. Зеро, Акрам ҳожининг гапидан сўнг «Отабек енгилча илжайдида жавоб бера бошлади» дейилишидан Отабек суҳбатдоши устидан кулаётгандек, уни менсимагандек бўлиб кўринади. Аслида, ёзувчи бундай демоқчи эмас, шунинг учун кейинги вариантда ўз шарҳини таҳрир қилиб қаҳрамон гапи орасига жойлайди: «Кечирингиз, амак, – деб Отабек кулимсиради, – Сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ англаганга ўхшадингиз». Кўрамизки, кейинги вариантда ҳам Отабек Акрам ҳожининг фикрини инкор қилади, бироқ буни одоб, андиша доирасидан заррача чекинмаган ҳолда амалга оширади: энди унинг кулимсираши ҳам гўё узрхоҳликнинг давоми, шуни таъкидловчи воситага айланади.

«Хон қизига лойиқ йигит» бобининг 1926 ва 1933 йил нашрларидаги матнларида ҳам маълум фарқлар мавжуд. Айтиш керакки, бу фарқларнинг аксарияти, бизнингча, янги ёзув табиати билан боғлиқ бўлиб, кўпроқ сўз ва сўз шаклларининг ёзилиши, тиниш белгиларининг қўлланишида кузатилади. Шу билан бирга, 1933 йил нашрида жумладаги айрим сўзлар тушириб қолдирилган ёки бошқасига алмаштирилган ўринлар ҳам учрайди ва албатта, бу хил тафовутлар юзага келиш сабаблари жиҳатидан фарқланади.

1933 йил нашрида сўз тушириб қолдирилган ўринлар кузатилса, уларнинг кўпроқ техник ҳодиса эканлиги, яъни бунинг босмаҳона айби билан юз бергани кўринади. Масалан, 1926 йил нашрида қутидор «қора қош, қора кўз, <кўркем юз,> яхшигина кийинган» дея таърифланса, кейинги нашрда «кўркем юз» сифати тушириб қолдирилган. Ҳолбуки, уни тушириб қолдиришга ҳеч бир зарурат йўқ, яъни бу мақсадли таҳрир натижаси эмас. Тўғри, бу ўринда сўзнинг тушириб қолдирилиши жумланинг услубий қурилишига зиён етказган

эмас. Бироқ қахрамон портрети унга муаллиф муносабатини ифодалаш ва ўқувчида шунга мос муносабатни шакллантириш воситаси экани эътиборга олинса, конкрет чизгининг йўққа чиқарилиши зарарга ишлагани аён бўлади. Бундан фарқли равишда «Қутидор тагин <нимадир> айтмоқчи бўлганди» жумласида «нимадир», «бир-икки қайта <уларни> кўз остидан кечирди» жумласида «уларни» сўзларининг тушириб қолдирилгани жумла қурилишида ғализликларни юзага келтирган. Модомики, кўриб ўтилган ўзгаришлар озми-кўпми зарарли экан, уларнинг муаллиф томонидан киритилиши мумкин эмас, булар «мусахҳихларнинг мусахҳалалари орқасида» юзага келгандир.

Юқоридагилардан фарқ қилароқ, жумладаги сўзнинг бошқа сўз билан алмаштирилиши ёки янги сўз киритилиши билан боғлиқ тафовутлар мақсадли таҳрир натижасидир. Масалан, эл-юрт қайғусини чеккан Отабек нажотни ғаразгўйларни «иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши (оқил) ва холис одамларни ўтқизиш»да кўради. Чамаси, орадан йиллар ўтгач адиб юрт равнақи учун иш бошида турганлар «яхши ва холис» бўлишининг ўзи камлик қилишини ҳис қилган-да, жумлага «оқил» сифатини ҳам киритган. Шунга ўхшаш, 1926 йил нашрида мажлис аҳли «бекнинг оғзига анқайишиб қолган»ини «Дарҳақиқат, ўз аро битмас низоларнинг асли маншаини ул яхши англаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди» дея изоҳлаганди. Табиийки, ўтган йиллар давомида адибнинг қарашларида ҳам, шундан келиб чиқиб Отабек айтган гапларга муносабатида ҳам муайян ўзгаришлар юз берган. Шундан бўлса эҳтимол, 1933 йил нашрида адиб жумлани «Дарҳақиқат, ўз аро битмас низоларнинг асли маншаини у бир қадар англаб таҳлил қилар ва замониға кўра дуруст қиймат берар эди» тарзида таҳрир қилади

1933 йил нашрида яна бир сўз ўзгариши борки, унга бирмунча кенгроқ тўхталиш жоиз. Мажлис аҳли Отабекни мақтаркан, Хомиднинг ғайирлиги тутади:

«— Балки бегингизнинг тамалари хон қизидадир! — деди истихзо билан Хомид, — бунақа йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умур бўйи азоб ичида ўтказадирлар!..»

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истихзога қарши Ҳасанали сукут қилолмади»,— ва, маълумки, боплаб жавобини берди. 1933 йил нашрида кейинги жумладаги «истихзога қарши» ўрнига «аччиққа қарши» деб берилган. Сиртдан қа-

раганда, бу ўзгариш фақат такрордан қочиш учундек кўриниши мумкин. Бироқ, бизнингча, сўзнинг ўзгариши Ҳасаналининг руҳий ҳолатига муайян аниқлик киритади. А.Қодирий Ҳомиднинг гапларини гўё Ҳасанали бўлиб «эшитиб кўрди» ва барчага оддий истихзо бўлиб кўринган гаплар замирида фарзандидек кўргани Отабекка нисбатан ғайирлик, душманликни сезди. Айти шунинг учун ҳам у «сукут қилолмади» – сукут қилолмас эди.

Юқоридаги кузатишларимиз, гарчи улар асосан бир боб доирасида олиб борилган бўлса-да, «Ўтган кунлар» матни ни сайқаллаш борасидаги иш анча узоқ давом этганини кўрсатади. Абдулла Қодирий нашрдан нашрга маттни бадиий жиҳатдан мукамаллаштириб, унга муайян ўзгартишлар киритиб борган. Жумладан, 1933 йил нашри олдидан ҳам ёзувчи маттни бир сидра кўздан кечирган, унга зарур таҳрирлар киритган. Агар шуни эътиборга олсак, асос матн сифатида ҳозиргидек 1926 йил нашрини эмас, балки адиб ҳаётлигида амалга оширилган нашрларнинг сўнггиси – 1933 йил нашрини қабул қилиш, бизнингча, тўғрироқ бўлади. Боз устига, романнинг 1926 йил ва 1933 йилги нашрлари қиёсланса, кейингиси асосан бадиий-эстетик нуқтаи назардан таҳрир қилинганига амин бўлиш мумкинки, насиб қилса, бу ҳақда бошқа бир мақолада сўз юритамиз.

2006

Илҳом билан ёзилган асар

*Илҳомнинг макони ... одамда меҳр ва ғазаб
уйғотадиган ҳодиса ва воқеаларнинг мағзида...*

Абдулла Қаҳҳор

Ёзувчи Й.Шамшаров Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотираларида поезддаги ҳамроҳининг «Даҳшат» ҳикояси тўғрисидаги қуйидаги фикрларини келтиради: «Ўтмишда аёл зоти бошидаги ҳамма хўрлик, мусибат гўё шу кичик ҳикояга жойлаб қўйилган. Ўқийсизу агар кўнглингиздаги ғазаб, нафрат ҳисси заррадай бўлса, тўп ўқидай гумбурлаб отилади: ўша Олимбек додхога, барча додхою бой, муллаларга қарши, уларни туғиб вояга етказган эски тузумга қарши ўқ отилади»¹. Бу – мактабда ўттиз беш йил адабиётдан сабоқ берган кишининг гапи. Бошқа бир китобхон, «сиёсий етук»лигини намоиш этиб бўлса керак, ёзувчига «... ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тириштириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда, баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»² дея эътироз билдиради. Ушбу мисоллар шўро даврида «Даҳшат» китобхон омманинг аксарияти қандай тушунганини ёрқин намоиш этади. Албатта, ҳикоянинг бу йўсин тушунилгани кўп омилларга, жумладан, мактабда адабиёт ўқитишнинг мақсади билан ҳам боғлиқ эди. Масалан, 70-йилларда чоп қилинган адабиёт ўқитувчилари учун қўлланмада «Ўғри» мисолида адибнинг ўтмиш мавзусидаги ҳикояларини ўқитишдан кўзланган мақсад қуйидагича ифодаланган: «Ёзувчининг «Ўғри» ҳикояси ўтмишдаги камбағал деҳқон Қобил бобо каби кишиларнинг эзилганлиги, таланганлиги, хўрланганлигини билишга ёрдам беради, ўқувчида эксплуатацияга асосланган тузумга ғазаб-нафрат, ўшандай даҳшатлардан абдий озод қилган Коммунистик партия ва Совет ҳукуматига чексиз муҳаббат уйғотади. Ҳикоянинг аҳамияти ҳам мана

¹ Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида. – Тошкент, 1987. – Б.279.

² Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент, 1988. – Б.189.

шунда»¹. Айтиш керак, ўқитувчиларга берилаётган тавсиялар ҳаводан олинган эмас, улар адабиётшунослик илмига таянган ҳолда ишлаб чиқилган, яъни, адабиётшуносликда ҳам ҳикоя шу руҳда тушунилган. Мисол учун қаҳҳоршунос М.Султонованинг 60-йиллар ўрталарида билдирган фикрини келтирамиз: «Ёзувчи «Даҳшат»да ўтмиш темасини ишлар экан, асосан бир мақсадни – ўтмишда инсоннинг эзилиши, инсонлик ҳуқуқларининг поймол этилишини кўрсатишни; эзувчи синфларга нисбатан чексиз нафрат ва шу билан эркин замонамизни янада қадрлаш ҳиссини уйғотишни кузатади».²

Албатта, бу ўринда на китобхон ва на муаллим, на методист ва на адабиётшунос айбли эмас, зеро, бадиий асар конкрет даврнинг маънавий-руҳий, ижтимоий-сиёсий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ва шуларга мувофиқ идрок этилади. Яъни, **чинакам бадиий асарнинг** мазмуни серқатламдир, конкрет бир даврнинг маънавий-руҳий, ижтимоий-сиёсий эҳтиёжларига боғлиқ ҳолда ўша қатламлардан бири актуаллашаверади. Шунинг учун ҳам чинакам бадиий асар давр чегараларини тан олмайди, мангуликка даҳлдорлик даъвосида қолаверади. Зеро, агар ўтмишда яратилган асар китобхоннинг бугунги кундаги эҳтиёжларига жавоб бермаса, мутлақо истеъмолдан чиқиши, бамисоли газета хабаридек унутилиши керак бўларди. Бундан келиб чиқадики, **бадиий асарнинг талқинлари шу эҳтиёжларга мос равишда ўзгариб, янгилашиб туриши табиий ва айни шу нарса унинг умрзоқлигини таъминловчи асосий омилдир**. Афсуски, ҳар жабҳада бўлганидек, адабиётшуносликда ҳам «инерция кучи»нинг таъсири» амал қилади: эскича талқинлар таъсиридан қутулиш анча қийин кечади. Профессор Ҳ.Каримовнинг 1998 (!) йилда билдирган куйидаги фикри бунинг ёрқин далилидир: «собик шўролар даврида ёзилган талай асарларда давлат сиёсати илгари сурган ғояни, яъни ўтмишни қоралаш воситасида социалистик жамият элга эрк ва бахт берувчи тузум эканлигини тасдиқлаш оқиба-тида миллий шароит билан ҳисоблашмаслик, ҳаёт ҳақиқати

¹ Исмаатов С. Мактабда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма. – Тошкент, 1978. – Б.12

² Султонова М. Абдулла Қаҳҳор услуби. – Тошкент: Фан, 1967. – Б.117

ҳамда мантиқига беписанд қараш ҳоллари рўй берди. Айниқса, бу борада Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги айрим ҳикоялари етакчилик қилади. Бунга биргина «Даҳшат» ҳикояси мисол бўла олади».¹ Олимнинг фикрича, ҳикоя ёзилган «йилларда кўп нарса ойдинлаша бошлаганига қарамай, ёзувчи ўзининг ўтмишни қоралаш принципига содиқ қолган». Қарашларининг асосида шу фикр ётгани учун ҳам Ҳ.Каримов ҳикояда *ўтмиш қандай тасвирланганига* урғу беради, асарда «якка давлат сиёсати таъсирида ўтмишни қоралаш борасида ... ҳаёт ҳақиқати ва тарихга, миллий урф-одат ҳамда кадрятларга зид йўл тутилган»ини асослашга интилиб, «Даҳшат» эндиликда «маҳорат мактаби бўлолмади» деган хулосага келади. Аввало, ўз вақтида ҳурматли домламиз С.Содиқ мақола муаллифининг мазкур фикрларини асосли инкор қилгани², иккинчидан, бизни бошқа масала қизиқтиргани учун бунга тўхталиб ўтирмаймиз.

«Даҳшат» ҳақидаги юқорида келтирилган фикрларни умумлаштирувчи жиҳат шуки, уларнинг бари **ҳикоя ўтмиш ҳақида ёзилган** деган асосга таянади. Дарҳақиқат, ҳикояга ўтмишдан материал олинган, унинг мазмун қатламларидан бирини ўтмиш ташкил қилиши ҳам шубҳасиз. Боз устига, адибнинг ўзи «1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим»³ дея эътироф этганки, ҳеч бир иккиланишга, ўзгача талқинларга ўрин қолмайдигандек. Бироқ, яхши маълумки, ижодкор қайси даврга мурожаат қилмасин, уни ёзишга ундаган нарса ўз замони, ўз замонида етилган дард бўлиб қолаверади. Зеро, бадиий образнинг материали воқелик ва ижодкор шахси экан, бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Яъни, Абдулла Қаҳҳор «ўтмишда инсоннинг эзилиши, инсонлик ҳуқуқларининг поймол этилишини кўрсатишни» мақсад қилибгина ҳикояни ёзишга киришган эмас. Модомики, мазкур даъвомиз адибнинг эътирофига-да зид келаётган экан, асослашнинг ягона йўли унинг ўзига мурожаат қилиш бўлади.

«Ёшлар семинарида сўзланган нутқ»ида ўзининг ижодий тажрибаси билан ўртоқлашаркан, Абдулла Қаҳҳор: «Мен шу

¹ Каримов Ҳ. Ғоя ҳақиқатга мосми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1998. 26 июнь.

² С.Содиқ. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент, 2005. – Б.194 – 206.

³ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар.– Тошкент, 1988. 3-жилд. – Б.189

кунгача битта-иккита дуруст нарса ёзган бўлсам биронтасининг ҳам ғоясини олдин белгилаб олганим йўқ»¹, – деб айтади. Абдулла Қаҳҳорга кўра, «ёзувчи ҳеч вақт «Нима тўғрида ёзсам экан?» деб ўйлаб, кейин бирданига бирон тўғрида ёзишни ихтиёр қилмайди. Аксинча, ҳодисага маълум муносабати, қаноатидан келиб чиққан розилик ёки норозилик уни ёзишга мажбур қилади, уни ўз ихтиёрига қўймайди». Адибнинг уқдиришича, «ёзишга мажбур қилади»ган ҳолат ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш асосида юзага келади, «ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш, унинг яхши-ёмон эканини билиш учун ёзувчининг савияси жуда-жуда баланд бўлиши керак».²

Албатта, ҳозирда Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи қўяётган талабга тўла жавоб бериши, ижтимоий ҳодисалар моҳиятини теран англай олиш даражасидаги савияга эга санъаткор бўлгани кўпчиликда шубҳа уйғотмас керак. Айни чоқда, ўтган асрнинг 80-йиллари адоғидан 90-йиллар ўрталаригача кўпчилигимизда бунга шубҳа уйғонгани ҳам сир эмас. Жумладан, профессор Ҳ.Каримовнинг «бу йилларда (яъни, «Даҳшат» ёзилган 60-йилларда – Д.Қ.) кўп нарса ойдинлаша бошлаганига қарамай, ёзувчи ўзининг ўтмишни қоралаш принципига содиқ қолган» деб ёзиши шундан далолатдир. Ҳа, Ҳ.Каримов бир жиҳатдан ҳақ: 60-йилларга келиб Сталин истибдоди даврига оид кўп сирлар ошкор бўлган, илғор фикрли кишилар онгида жамиятнинг яқин ўтмиши ҳақида тўғри тасаввур шаклланиши учун етарли имкон туғилган эди. Агарки Ҳ.Каримов ёзувчи шундай шароитда ҳам эски принципларига содиқ қолган деб билар экан, бундан ёзувчининг «ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш, унинг яхши-ёмон эканини» идрок қила олишига, умумий савиясига шубҳа билан қарагани аён бўлади. Албатта, бу ўринда Ҳ.Каримовнигина айблаш инсофдан бўлмас эди. Зеро, 80-йиллар охири – 90-йилларда Абдулла Қаҳҳор ва у мансуб авлод ҳақида муайян стереотип шаклланган, уларда шўро сиёсатининг маддоҳлари, ўз вазифасини адабиёт воситасида шўро сиёсатини халққа сингдириш деб билган ижодкорларни кўришга мойиллик кучайган эди. Тўғри, уларнинг ижодида, ҳаётида шундай ўйлашга асос берувчи жиҳатлар йўқ эмас. Бироқ, назаримда,

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар.– Тошкент, 1989. 5-жилд. – Б.67.

² Шу манба. – Б.66.

стереотипни мутлақ ҳақиқат деб билганимиз уларни бир инсон, Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, «ҳодиса ва воқеаларнинг мағзи»ни чақиш, уларга «меҳр ёки ғазаб» билан муносабатда бўлиб муайян **қаноат** (буни концепция маъносида тушуниш мумкин кўринади – Д.Қ.) ҳосил қилиш имконини берган **ички эркинликка** эга бўлган, жиллакурса, ижоднинг илоҳий онларида шу имконга эришолган санъаткор сифатида кўришимизга ҳалал бераётир. Фикримизча, айти шу ҳол уларнинг асарларини янгича тушуниш, янгича талқин қилиш йўлидаги ҳаракатларни қабул қилолмаслик, уларни ғайриилмий ҳодиса, «замонага мослашга уриниш» деб тушунилишига сабаб бўлмоқда. Бировга малол келмаса деб кўрқаман, лекин бу нав муносабатда, назаримда, янги авлоднинг бироз кибрга берилгани, Абдулла Қаҳҳор мансуб авлоднинг савиясини ўзиникидан пастроқ деб ҳисоблашга мойиллиги бўй бериб тургандек туюлади. Наҳотки, яқин ўтмишимизда юз берган ижтимоий ҳодисаларнинг биз ҳужжатларга таяниб ёки эшитиб билганларимиз асосида англаган «мағзи» – моҳиятини ўша даврда яшаган, ўша даврни қалбида яшаб ўтган талантли инсонлар англамаган бўлса?! Бунга ишониш, бу фикрни қабул қилиш қийин...

Устоз О.Шарафиддинов гувоҳлик беришича, «Даҳшат» ҳикоясини «ёзиш нияти адиб юрагига 50-йилларнинг бошида тушган эди. Деярли ўн йил мобайнида у ҳикояни ўйлади, пишитди, хаёлида обдон ишлади». ¹ Бизнингча, адиб ижодда амал қилган принциплардан келиб чиқилса, унинг айти етуклик палласида «Даҳшат»дек кичкина бир ҳикоя устида нега ўн йиллаб ишлаганини англаш мумкиндек кўринади.

О.Шарафиддинов «Даҳшат»нинг ёзилишига халқ ўртасида анча кенг тарқалган бир ривоят туртки бўлган»ини айтади. Ривоятда келишича, бир йигит «ўзининг довюраклигини исбот қилиш учун кечаси гўристонга бориб, тобутга пичоқ санчиб келмоқчи бўлади. Бироқ у ўрнидан туриб қайтаётганда арвоҳ унинг этагидан тортқилаб, кетишига йўл қўймайди. Йигит кўрқиб кетиб, жон таслим қилади». ² Бундай қараганда, ҳикоянинг схемаси тайёр: деталлаштириб, муайян ҳаётий ҳолатлар, диалоглар яратилса, жон берилса бас, дурустгина ҳикоя бўлади. Бироқ, негадир, А.Қаҳҳор ривоятни ҳикояга

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. – Тошкент, 1987. 1-жилд. – Б.14

² О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. – Тошкент, 1988. – Б.235.

айлантиришга шошилмайди, ёзиб қўя қолмайди. Нега? Чунки ҳали бу ривоят адиб учун бадиий-эстетик қиммат, ижтимоий аҳамиятли мазмун касб этмаган, яъни унинг воситасида ўқувчисига айтмоқчи бўлган, айтмаса бўлмайдиган гапи йўқ, бошқача айтсак, ҳали илҳом келмаган эди. А.Қаҳҳорга кўра, «яхши асар, ўқувчини мафтун этадиган асар фақат илҳом билан ёзилган асар»дир. Илҳом келиши учун эса «ёзувчининг ҳис қилиши шарт»: «Ҳис, ички дард кишининг қалбини тошириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди. Ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш, кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишининг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Ёзиш учун ҳеч нарса ҳалал бермайди. Фикр тўкила боради. Ёзиб улгуриб бўлмайди.

Кишидаги мана шундай ҳолатни одатда илҳом дейишадди.¹ Ўз навбатида, кишининг қалбини тошириб юборадиган ҳис, ички дарднинг юзага келиши учун «ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш, унинг яхши-ёмон эканини билиш» талаб қилинади: «Ёзувчи турмуш ҳодисасини таҳлил қилганидан сўнг унга маълум бир муносабатда бўлади. Бу муносабати унинг қаноати бўлади. Унинг бирон ҳодисани ҳис қилиши мана шу қаноати асосида бўлади»². Хўш, қайси ижтимоий ҳодисалар таҳлили асосида пайдо бўлган қаноат Абдулла Қаҳҳорнинг қалбини тошириб, «Даҳшат»ни ёзишга ундади?

Асос учун ҳикояни ёзиш нияти 50-йилларнинг бошларида туғилган деган маълумотни оларканмиз, аввало, ўша даврни ва ундаги адибни тасаввур қилиб олишимиз лозим. Бу даврнинг хусусиятлари эса, маълумки, Сталин вафоти ва ундан кейин шахсга сиғиниш оқибатларининг қораланиши билан боғлиқ ҳолда характерланади. Абдулла Қаҳҳорнинг 1953 йилдан кейин ёзилган публицистик асарларига эътибор берилса, уларда эртанги кунга ишонч, кўтаринки руҳ барқ уриб турганини кўриш мумкин. Бироқ 60-йиллардан бошлаб ундаги бу ишонч анча сусайгани, аксинча, танқидий муносабат мутаносиб равишда кучая боргани кўрилади. Мазкур ҳолнинг сабабини адибнинг ён дафтаридаги қуйидаги қайддан сезиб олиш қийин эмас: «Мамлака-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. – Тошкент, 1989. 5-жилд. – Б.66

² Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. – Тошкент, 1989. 5-жилд. – Б.66

тимизда Сталиндан сўнг узундан-узун момақалди роқ бўлдию ўтди. Бу момақалди роқнинг биринчи садоси халқлар кўнглида жуда катта орзу-умидлар уйғотди, халқлар бунинг кетидан келадиган обирахматни кутди, бироқ момақалди роқ шамол, тўполон қилди-ю, обирахматдан бир томчи ҳам томмади».¹

Ҳа, Абдулла Қаҳҳор ҳам кўп қатори обирахматни кутган, энди жамият тўғри асосларга қурилади деб ишонган, шу боис мақолаларида ишонч, умидворлик барқ урган. Адиб партиянинг «кейинги учта съезди, партия марказқўмининг талай тадбирлари ҳаётимизнинг ҳавосини тозартир»ди деб билади, энди партия сиёсати тўғри ўзанга тушди, бас, коммунистик жамият тантанаси муқаррар дея ишонади. Унинг қатор мақолалари шу ишонч руҳи билан йўғрилган: адиб кишилар турмушининг яхшиланиб бораётганидан қувонади, буюк мақсад йўлида ҳалал бераётган ҳолатларни танқид қилади. Бироқ вақт ўтгани сари ғоя билан ҳаёт, мақсад билан амал, сўз билан иш орасидаги зиддият кўзга аниқ ташланиб, жамият ҳаёти моҳиятан ўзгаришсиз қолаётгани равшанлашадикки, бу ҳол адибнинг ишончи, умидларига раҳна солмаслиги мумкин эмас эди. Хусусан ва биринчи галда, уни кишилар руҳияти ўзгаришсиз қолаётгани ташвишга солади. Зеро, гуманист санъаткор сифатида Абдулла Қаҳҳор инсонни ўзгартирмасдан туриб жамиятни ўзгартириб бўлмайдиган деб билади: унинг ўша йиллари қабул қилинган «коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодексини» чин юракдан маъқуллагани, «культ оқибатларини одамларнинг дилидан, ақлидан қувиб чиқариш»² адабиётнинг кун тартибидаги асосий вазифаси деб ҳисоблагани ҳам шундан. Албатта, А.Қаҳҳор қўйилган вазифанинг нечоғли оғирлигини жуда яхши тасаввур қилади, чунки у «илон чаққан киши ола арқондан кўрқади» дегандай, ўша замонда азият тортган ёки азият тортганларни кўрган кўп одамлар ҳануз ўзига келолмаётгани»га³ шохид эди. Адиб 200 йил темир қозикқа занжирбанд этилган филнинг занжир чириб адо бўлгач ҳам яна юз йил қозиғи атрофида айлангани ҳақидаги ривоятни эслатиб, «Фил жонивор, ақл-идроки йўқ, биз нега культ даври қоқиб кетган қозик атрофидан йи-

¹ Шу манба. – Б.266.

² Шу манба. – Б.182

³ Шу манба. – Б.195

роқ кетолмаймиз?» – дея мурожаат қилади. Ёзувчи қатағон даврининг кишилар дилига солган даҳшати ҳамон кетмагани, унинг кетиши осон кечмаслигини чуқур ҳис қилади. Боз устига, «тухумдан тук қидирадиган шубҳа бандалари»нинг илгаригидек фаолиятда экани «жамиятнинг буткул тозара олиши» борасидаги ишончини йўққа чиқаради. Худди шу нарса, ижтимоий ҳаётдаги шу ҳолат адиб учун **ҳис этилган шахсий дардга** айланади, «дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш» эҳтиёжини туғдириб, ёзишга мажбур қилади. Ҳаётининг айнаи шу палласида адиб **қачонлардир** эшитган ривоят унинг учун бадий-эстетик қиммат, ижтимоий аҳамиятли мазмун касб этади. Зеро, адиб унинг «мағзи»да ўзини ўртаган дард билан ўхшашликни, шаклида ўша дардни ифодалашга имкон берувчи энг мақбул шаклни кўрди, кўра олди.

Шу ўринда «**қачонлардир**» деганимизга изоҳ бериб ўтиш керак кўринадики, бунга ҳам адибнинг ўзидан жавоб топамиз. А.Қаҳҳор ёшлар семинарида сўзлаган нутқида ёзувчи учун ҳаётда кўрганлари, эшитганлари жуда муҳим эканини айтиб, буларни ён дафтарга қайд этиб боришни маслаҳат беради. Унга кўра, «ёзувчининг хотира дафтари – мушоҳадалар хазинаси». Адиб айтадики: «Бундан олти йил бурун дафтарга шуни ёзиб қўйган эканман: «Ажойиб ит, ўғри кирганда олқишласанг, ётиб думини ялайди». Бу нарса олти йилдан бери керак бўлгани йўқ, эҳтимол ҳеч қачон керак бўлмас». ¹ Шунга ўхшаш, юқоридаги ривоят кундаликларда қайд этилмаган бўлса-да, адиб хотирасида мавжуд бўлган. Агар биз юқорида тавсиф этган шароит юзага келмаганида, эҳтимол, бу ривоят ҳам адибга ҳеч қачон керак бўлмас, ҳикояга айланмас эди. Шу маънода, «Даҳшат» ўтмиш ҳақидаги, аниқроғи, **ўтмиш ҳақидаги-гина** ҳикоя эмас. ²

«Даҳшат»даги Олимхон додхо хонадони – даҳшат салтанати, Сталин давридаги жамиятнинг жажжи макети. Энг қизиғи, бу салтанатни даҳшат воситасида бошқараётган додхонинг ўзи ҳам даҳшат ҳиссидан фориг эмас, у ҳам кўрқувда яшайди (Сталин ҳаёти ҳам шундай эмасми?!). Айна пайтда,

¹ Шу манба. – Б.69

² Худди шундай фикрни ўз вақтида С.Содиқ билдириб ўтган эди, биз буни бошқача йўсинда асослашга ҳаракат қилдик.

унинг учун даҳшатни сақлаб қолиш, уни қувватлантириб туриш муҳим, бусиз салтанат завола топади (Сталин сиёсати ҳам моҳиятан шундай эмасмиди?!). Унсиннинг исёни даҳшатга эмас, додхонинг ўзига қаратилди: шўрлик ўз вужудидаги қўрқувни енга олмади, шу қўрқув туфайли нобуд бўлди. Яъни, Сталиндан сўнг «обирахмат» ёғмаганининг сабабини адиб кишилар вужудида даҳшат яшаб қолаверганида кўрди ва буни бадиий образларда муҳрлади. Албатта, Унсиннинг исёни бежиз кетмади, йўқ, у Нодирмоҳбегим руҳиятида, тақдирида кескин ўзгариш ясади: аёл «яна калтакланишдан ҳайиқмай» жон бераётган Унсинга парвона бўлди, рухсат сўраб ўтирмай «Ганжиравонга бир хизматкорини юборди». Шу жиҳатдан қаралса, ҳикоянинг финали жуда характерли: «Шамол ҳамон гувиллар, яйдоқ дарахтларнинг шоҳида чийиллар, ғувиллар эди.

Дарвозадан бошида паранжи ва кўлида оқ тугунча Нодирмоҳбегим чиқди. У дарвозага юзини ўгириб, чўнқайди, икки кўлини фотиҳага очиб, бир нималар деди. Додхонинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юборгандай иккала муштини уч марта ерга қадади, кейин «бу даргоҳни энди елкамнинг чуқури кўрсин» дегандай бир ҳаракат билан кескин бурилиб аравага чиқди, марҳуманинг бош томонига ўтирди». Нодирмоҳбегим энди тамом бошқа одам, вужудидаги қўрқувни енга олган, «додхонинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юбора» олган одам. Шу маънода, ҳикоянинг қаҳрамони иккита: *адабий-эстетик нуқтаи назардан ҳикоя қаҳрамони Унсин бўлса, ижтимоий-маънавий нуқтаи назардан, шубҳасиз, қаҳрамон Нодирмоҳбегимдир.* Энг муҳими, ҳар икки қаҳрамон ҳам адибга ёт эмас, ҳар иккисига ҳам унинг шахсий ҳаёти проекцияланган. Яъни, «Даҳшат» ёзилганига қадар Абдулла Қаҳҳор Унсин ҳаётини яшаб ўтган бўлса, «Даҳшат»дан сўнг Нодирмоҳбегим йўлини тутдики, шу туфайлигина у 60-йиллар ўзбек зиёлиларининг «виждони»га айлана олди. Демак, «Даҳшат» адиб ҳаётидаги бурилиш палласини, унинг шу даврдаги руҳиятини ўзида акс эттирган асардир. Шу маънода, «Даҳшат» том маънодаги ижод маҳсули – муаллифнинг маънавий-руҳий изланишлари натижаси сифатида, ростмана шахсийланган ижтимоий дард «ёзишга мажбур қилган», ёзмаса бўлмайдиган ҳолатга келтирганда дунёга келган, чинакам **илҳом билан ёзилган**

асардир. Сўз XX аср ўзбек адабиёти ҳақида борадими, миллий насримиз тараққиёти ҳақидами, ҳикоя жанри ё маҳорат масалалари ҳақидами, қатъий назар, «Даҳшат»нинг албатта тилга олиниши, унинг турфа талқинларга *дош ва имкон* бериб келаётганининг сири ҳам шунда – илҳом билан ёзилганидадир.

2007 йил

«Ўғри»нинг ҳимоясига икки оғиз сўз

Кўпчилигимизни ўйлатиб, адабий давраларда турли баҳсларга сабаб бўлаётган, бироқ узил-кесил бир тарафга ҳал этилиши маҳол бўлган муаммолар таҳлилига бағишланган мақолалар матбуотимизда, кўп бўлмаса-да, эълон қилиниб турибди. Шубҳасиз, бундай мақолалар жуда катта аҳамиятга молик. Зеро, ўқувчини бефарқ қолдирмайди: ўйлашга, муносабат билдиришга ундайди – алал-оқибат тафаккуримизни бойитади. Сувон Мелиевнинг «Меҳр сеҳри»¹ номли мақоласи, фикримизча, айти шундай чиқишлардан бўлибди. Кўпчилик қатори ўз кўмочимизга кул тортиш билан оворай сарсон бўлганимиз бугунги кунда айти шу мақола айрим мулоҳазаларимизни ўртага ташлашга ундадики, бунинг учун муаллифдан беҳад миннатдормиз.

Мақолада муаллиф ўзбек ҳикоячилигининг нодир намуналаридан бўлмиш «Ўғри» (А.Қаҳҳор) ҳикоясига янгича муносабат билдиради, уни бугунги кун нуқтаи назаридан баҳолашга ҳаракат қилади. С.Мелиев «Ўғри» ҳикояси адабиётимизда ўз ўрнини топиб бўлганини эътироф этгани ҳолда **«унга умуминсоний баркамол бадиийлик намунаси эмас, балки тоталитар даврнинг бадиий ҳужжати сифатида қараш тарафдори»** эканини ёзади. Мунаққиднинг фикрича, ҳикояни умуминсоний бадиият доирасидан четга чиқарувчи нарса шуки, Қобил бобога ҳеч ким, **«ҳатто унинг дард-аламини қаламга олмоқчи бўлган ёзувчи ҳам»** раҳм-шафқат қилмайди. Муаллиф мазкур фикрни асослаб ёзади: **«Бадиий мукамаллик ёлғиз сўз-тасвир маҳорати, ёрқин деталлар, рангдор тил каби соф бадиий тушунчалардан ташқари адабий қаҳрамонга (демак, инсонга) инсоний Меҳр, тақдирига сидқидилдан куйишиш ҳамдир. Шундай меҳрсиз, лекин юксак маҳорат билан битилган асар ҳам барибир бадиий номукамалдир»**. Умуман олганда, С.Мелиев тўла ҳақ. Дарҳақиқат, инсонга муҳаббат – умуминсоний қадриятлар ядроси, усиз қадриятлар пароканда бўлиб кетади. Ҳаққаст рост: инсонга муҳаббат ҳисси билан йўғрилмаган асар бадииятдан йироқ тушади. Бироқ, бизнингча, асарда ўша муҳаббатнинг қай даражада ёхуд қай йўсинда ифодаланишини белгилашга,

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. 23 июнь

унинг ошкора ёки пинҳона бўлишини талаб қилишга ҳақли эмасмиз. Шу мулоҳазага таянган ҳолда бошданок ўзимизнинг аксилдаъвомизни ўртага ташлаймиз: адабиётимизда инсон, халқ тақдирига куйиниб ёзилган «Ўғри» даражасидаги асарлар кам топилади. Эндиги муддаомиз шу даъвони имкон доирасида асослаш, холос.

Маълумки, «Ўғри»да ёзувчи «холис кузатувчи» мавқеини тутган: у воқеа-ҳодисаларга аралашмайди, унинг вазифаси – бадиий воқеликни ўқувчи кўз олдида жонлантириш.

Ҳикоянинг аксар қисми мўъжаз «сахна- кўриниш»лардан ташкил топганки, унда тасвирланаётган воқеаларни ўқувчи кўпроқ «кўради», яъни, ўқувчи ҳам асар воқелигидан четда туради. Табиийки, шу ўринда «нима учун ёзувчи ўзини ҳам, ўқувчини ҳам асар воқелигидан четга тортди?» деган савол туғилади. Бизнингча, ҳикояда «четланиш» («остранение») усулидан фойдаланаркан, А.Қаҳҳор муайян ғоявий-бадиий ниятни кўзлаган. Аввало, кўлланган усул ўқувчини ҳиссий эмас, кўпроқ ақлий мушоҳадага ундайди. Иккинчидан, китобхон ҳикоя бадиий воқелигидан четда тургани учун ҳам конкрет бир эпизод (дейлик, Қобил бобо ва амин учрашуви) ёхуд образга муносабат доирасида қолиб кетмайди. Аксинча, ўқувчи ҳамон кўз олдида турган ҳикоя воқелигидан туртки олиб ҳаёт ҳақида, инсон ва инсонлараро муносабатлар ҳақида кенг кўламда мушоҳада юритиш, умумлашмалар чиқариш имконига эга бўлади. Келинг, яхшиси биз ҳам мавжуд имкониятдан фойдаланиб, адиб яратган бадиий воқеликка назар солайлик.

Ҳикоянинг бошланишидаёқ қуйидагича манзарага дуч келамиз: **«Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуклар қақалайди. Кимдир шундай кичкина тешиқдан ҳўкиз сиғишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди».** Муаллифнинг «кузатув пункти»дан туриб разм солинг-а, Қобил бобо фожиасига маҳалла-кўйнинг нечоғли бефарқлигига амин бўласиз. Шунинг учун ҳам хотинлар қарғиши йўлакай, итлар ҳуришию товукларнинг қақалаши қаторида тилга олинади; шунинг учун ҳам маҳалла эрларини Қобил бобонинг аянч ҳолати эмас, кўпроқ оғил деворидаги тешиқ қизиқтиради. Бу-

ниси ҳам майли, элликбоши келиб дастлабки тафтишини бошлаши ҳамоно маҳалла аҳли ўз наздида бурчини ўтаб бўлди: **«Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўкизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша-баҳслаша тарқалди»**. С.Мелиев таъбирича, шуурини қаҳрамонлардан «бири амалдор, иккинчиси камбағал бечора» эканлиги эгаллаган А.Қаҳҳор, аслида, масалани анча кенгроқ қўйган кўринади. Ёзувчи талқинича, ўзга одам бахтсизлигига бефарқлик амалдорларгагина эмас – барчага хосдир. Сезамизки, адибни фуқаро ва амалдорлар муносабатининг синфий моҳиятигина эмас, инсонлар орасидан меҳр-оқибатнинг кўтарилаётгани, инсоний муносабатларнинг сийқаланаётгани кўпроқ ташвишлантиради. Бу ташвишнинг дояси кенг маънодаги инсонга муҳаббат бўлмаса, нимакин?! С.Мелиев **«Нега Қобил бобо аҳволига ўқувчи қалбан ачинмайди?»** деган саволни қўяди-да, унга, аввало, ҳикоянинг ўзидан эмас, у яратилган давр воқелигидан жавоб излайди. **«Чунки Қобил бобо топталаётган пайт (мавҳум «ўтмиш»да эмас, асар ёзилган 30-йилларда) минглаб-миллионлаб одамлар қамоқхоналарда, лагерларда таҳқирланаётган, иззат нафси ерга урилаётган давр эди. Шунча одам топталаётганда, оломон «Халқ душманларига ўлим!» дея бўкираётганда қандайдир Қобил бобо ким бўпти? Уни қандайдир амалдорлар топтаса топтапти-да!»** Мунаққиднинг фикрича, даврнинг айна шу руҳи адибнинг Қобил бобо фожиасини ҳис қилишига халал берган. Тўғри, ҳикоя ўзи яратилган давр билан чамбарчас боғлиқ, бироқ бу боғлиқликни ўзгачароқ талқин қилиш ҳам мумкин. Бунинг учун **30-йиллар воқелигидан чиқиб келиб ҳикоя ҳақида эмас, ҳикоя бадиий воқелигидан келиб чиқиб 30-йиллар ҳақида фикр юритиш лозим**, холос. Хусусан, яна Қобил бобо фожиасига маҳалла-кўйнинг бефарқлигини олайлик. Маҳалла-кўй Қобил бобони амалдорларга «ем» қилиб қўйиб, ўзи томошабин бўлиб тургани каби ўша мудҳиш 30-йилларда ўзига гал келмаганки одам томошабин бўлиб қолмаганмиди?! Шу ўринда А.Ориповнинг «Оломонга» номли шеърини эслагимиз келади. Ҳар бир сатридан изтиробга йўғрилган ғазаб, боринги, нафрат силқиб туради унинг. Лекин ўша нафрат ҳам халққа нисбатан буюк муҳаббатдан туғилган, ахир! Ҳа, А.Қаҳҳор мудҳиш 37-йил

арафасида Қобил бобо тимсолини яратди. Ўша пайтда адиб ўзини ҳам, атрофидагиларни ҳам «давлат машинаси қарши-сида титраётган Қобил боболар» деб тушунган бўлса, А. Орипов айтган гапларни йўлини қилиб илгарироқ, ўз вақтида айтиб, «томошабин»ларни огоҳлантирмоқчи бўлган бўлса не ажаб?!

Агар ҳикояни шу йўсин талқин қилсак, амалдорларнинг «ноинсоний» қилиб тасвирлангани масаласи ўз-ўзидан тушиб қолади. Зеро, ёзувчи яратаётган бадиий воқелик – реалликнинг аксигина (яъни, уни акс эттириш нияти бирламчи эмас) бўлмай, реаллик ҳақида мушоҳадага ундовчи бир структурадир. Бу структурада эса одатланиб қолганимиздек иккита эмас, учта таянч нуқтаси бор: **маҳалла – Қобил бобо – амалдорлар**. Юқорида кўрганимиздек, бу нуқталарнинг ҳар бири контекстдан узилиб реаллик билан боғланганида умумлашма маъно касб этади: **маҳалла – омма тимсоли, Қобил бобо – тоталитар тузумдаги алоҳида олинган шахс тимсоли, амалдорлар – тоталитар давлат тимсоли**.

Кўпчилик наздида бу фикрларимиз асоссиздай туюлса, ажаб эмас. Сабабки, ҳозирги кунда аксарият ўқувчилар он-гида А.Қаҳҳор ҳақида негативроқ фикр муқимлашиб қолди. Хусусан, адибнинг ўтмиш мавзусидаги асарлари «ўтмишни қоралашу замонани алқаш» мақсадида ёзилган деган қараш устувор. Жумладан, С.Мелиев мақоласидаги фикрлар ҳам шу хил қарашга туртки беради: **«Ўтмишга қора чаплаш, шунинг муқобилида ўз салтанатини кўкларга кўтариш тоталитаризмнинг муқим ақидаларидан бири эди»**. А.Қаҳҳор ҳикояси айни шу ақидани ўқувчига сингдириш мақсадида ёзилган деган фикр мақоланинг мазмун-мундарижасидан қизил ип бўлиб ўтади. Хўш, А.Қаҳҳор мазкур «ижтимоий за-каз»ни қай йўсин бажарибди? Мунаққиднинг ҳикоядаги бир эпизод – амин ва Қобил бобо учрашуви хусусидаги фикрларидан жавоб топиш мумкин бунга. Мақола муаллифи «Ўғри»да тасвирланган ҳолат ҳаётда юз бериши мумкинлигини эътироф этгани ҳолда унинг **«совуқ, ҳиссиётсиз баён этилгани туфайли санъаткорона ишлов берилганига қарамай, ижтимоий маъно, синфий моҳият доирасида қолиши»**ни таъкидлайди. Демак, бор гап тасвир манерасида – ҳиссиётсизликда. Ҳиссиётсизлик эса, юқорида кўрдик, адибнинг «холис кузатувчи» мавқеида турганидан келиб чиқади. Шу ўринда табиий савол туғилади: модомики, ёзув-

чи мақсади ўтмишни қоралашгина экан, ўқувчини ҳикоя воқелигидан четлатиши зарурми эди? Ахир, муносабатини ошкор қилиб, ҳисларини ўқувчига «юқтириб», уни ҳикоя воқелигига олиб кирганида бу мақсадга осонроқ эришиши мумкин эди-ку?! Кўраминики, ҳикоянинг ифода ва тасвир манераси «ўтмишни қоралаш» мақсадига унчалик мувофиқ эмас. Шунинг ўзиёқ, фикримизча, С.Мелиевнинг: **«Ўтмиш ҳикояларида адибнинг ўз бадий концепцияси йўқ. Тоталитар тузум адабиётга юклаган ғоявий мақсад (ўтмиш адолатсизликларини фош этиш) бадий образлар воситасида юксак маҳорат билан тасдиқланган, холос. Шунинг учун мазкур ҳикояларни, хусусан, «Ўғри»ни бадий баркамоллик намунаси сифатида тарғиб этиш ноўрин»,** – деган хулосасини жиддий шубҳа остига қўяди.

Дадил эътироз қилиш мумкинки, «Ўғри» ўтмишни қоралаш ёки муайян ғояни «бадий образлар воситасида тасдиқлаш» ниятидагина ёзилган эмас. Агар масалани шу тахлит қўядиган бўлсак, бадий асар моҳиятини, ижод табиатини ҳисобга олмаган, жўнлаштирган бўлиб чиқамиз. Ҳа, А.Қаҳҳор **«ноинсоний Ғоя ёзувчига нима ёзиш ва қандай ёзишни буюриб турган»** бир шароитда ижод қилди. Албатта, кўп қатори у ҳам замона, мафкура тазйиқидан ҳоли бўлган эмас. Шу билан бирга, А.Қаҳҳор мустақил фикрлашга қодир шахс, бетакрор санъаткор бўлганини ҳам инкор қилолмасмиз. Ҳақиқий санъаткор учун эса ижод жараёнида замон чегаралари мавжуд эмас: бу илоҳий лаҳзаларда ўтмиш, ҳозир ва келажак ижодкорнинг қалб кўзида бир фокусга жамланади. «Ўғри»га ўхшаган асарлар ижодкор ҳаётда муайян муаммоларга дуч келиб, уларни бадий идрок этиш умидида ўз қалбига мурожаат қилиши, ўзининг ва миллатнинг тажрибасига **(тажриба эса доимо ўтмиш билан боғлиқ)** таянган ҳолда ҳиссий-интеллектуал мушоҳада юртиши натижаси ўлароқ дунёга келади. Биз бу гапларни А.Қаҳҳорни реалист санъаткор, «Ўғри»ни реалистик асар деб билганимиз учун айтмоқдамиз. Маълумки, реалистик адабиёт сўз санъатининг «билиш» мақсадини биринчи планга чиқарган эди. Бироқ шуниси ҳам борки, реалистик адабиётнинг мазкур ўзак хусусияти «Ўғри»да ўзгачароқ намоён бўлади. Хўш, бу ўзгачалик, ўзига хослик нимада? Биринчидан, ҳикояда тасвирланаётган нарса бошқа-ю, ёзувчи англашга интилган нарса бошқа: ўтмиш тасвирланади, замона-

ни англашга ҳаракат қилинади, – шу ўринда замон чегараларининг олиб ташланганига гувоҳ бўламиз. Иккинчи томондан, «Ўғри»да бадиий идрок этиш бевосита тасвир жараёнида амалга ошмайди (яъни тасвир билиш воситаси эмас). Аксинча, ижодкор замонаси, атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини кенг мушоҳада этиб муайян хулосаларга келади-да, уларни тасвирда (ҳикоянинг бадиий воқелигида) муҳраб қўяди. Натижада ҳикоянинг бадиий воқелиги универсал моделлик хусусиятига эга бўладики, асарни фақат у яратилган ёки унда қаламга олинган давр реаллигигагина боғлаб талқин қилиш ярамайди – бадиий умумлашма кўлами торайиб кетади. Шу ўринда ҳикоянинг яна бир жиҳатига диққатни жалб қилмоқчимиз: «Ўғри»нинг бадиий структурасида, бизнингча, экзистенциализм адабиёти поэтикасига хос унсурлар кузатилади. Ҳикояда кузатганимиз интеллектуаллик даражасининг юқорилиги, муаллиф концепциясини ифодаловчи ҳаётий ҳолатларни моделлаштиришга (экзистенциализмдан фарқ қилароқ, бунда модель ҳам реаллик иллюзиясини ҳосил қилади) интилиш кабилар шу фикрга олиб келади. Тахминимизнинг қанчалик ҳақиқатга яқин-узоқлигини, бу ўхшашликнинг сабаб ва омилларини кейинги изланишлар кўрсатар. Бироқ шунинг ўзиёқ А.Қаҳҳор доим ҳам ҳоким мафкура исканжасида, социалистик реализм қолиплари доирасида қолиб кетмаган, ижод онларида баъзан ички эркинликка ҳам эга бўлган дейишга асос беради.

Юқоридаги мулоҳазаларга таянган ҳолда А.Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикояси баркамол бадиийлик намунаси эканини яна бир карра таъкидлаб айтишга ўзимизда журъат сезамиз. Бунга амин бўлиш учун «Ўғри»ни талқин қилишда унинг ўзига хос поэтик хусусиятларини эътиборда тутиш, воқелиқдан келиб чиқиб ҳикояга эмас, ҳикоядан келиб чиқиб воқеликка муносабат билдиришимиз талаб қилинади, холос. Зеро, аксинча йўл тутсак, асарга ёндашишда вульгар социологик мавқедан нари ўтмаган бўлиб чиқамиз.

1995 йил

Кулги зимнидаги жиддият

Сир эмас, ҳозирда Ғафур Ғулум номи тилга олинсаёқ ҳаёлимизга унинг шўро ёзувчиси эканлиги, шеърларида шўронни куйлагани келади – хафсаламиз совигандек бўлади. Бугун, юбилей баҳона адибнинг асарларини қайта varaқларкан, беихтиёр «кейинги йилларда қарор топган бу хил муносабат адолатдан йироқроқ тушмайдимиз» деган андиша туғилади...

Ғафур Ғулумнинг кенг оммага маълум ва суюқ қиссаси – «Шум бола»га ҳозирда кўпроқ саргузашт асар, кулги асари деб қараймиз. Ҳа, чиндан ҳам Шум боланинг турфа хангома-ларга бой саргузашти, ундаги ичакузди ҳолатлар шундай ўйлашимизга асос берар. Бироқ, эътибор қилинса, адибнинг кулгиси, саргузаштли сюжет ботинида унинг замонаси ҳақидаги анчагина жиддий ўй-фикрлари, таҳлилий мулоҳазалари ётганини ҳам кўришимиз мумкин бўлади.

Маълумки, Шум бола ҳикоясини ўзи ўсган муҳит билан таништиришдан бошлайди (шу ўринда бир шартни қабул қилайлик: бу, аслида, ўсмирлик пайтидаги ҳаётнинг адиб хотирасида тикланган энг муҳим нуқталаридир). Унинг айтишича, ўзи сингари «бозорда санқиб юрган дайди болалар учун қувончли эрмаклардан бири бозор, маҳалла, кўча-кўй жиннилари эди. Ўша йиллари Тошкентда шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб саноғига етолмайсиз». Жинниларнинг феъл-атворидаги кулгили ҳолатларни ҳикоя қиларкан, Шум бола уларнинг фоже тақдирига оид тафсилотларга ҳам тўхталади. Хусусан, шулардан бири – Карим жинни «илгари бўзчи ўтган экан, чит кўпайиб кетгандан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори касодга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди». Ёки, шунга ўхшаш, эл ичида «Майрамхон» дея эрқаланган Маматрайим «эскидан чилангар экан <...> Темир-терсак асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон синиб, жинни бўлиб қолган экан». Назаримизда, шу ўринда ўқувчи қисса воқелигига иккита нигоҳ орқали қараш имконига эга бўлади: кулгили тафсилотлар ўспирин ҳикоячига, шўрликларнинг фоже тақдири ҳақидаги маълумотлар адибга тегишлидек таассурот туғилади. Бошқача айтсак, қаҳрамони нигоҳи билан ўсмирлик даврини кузатаркан адиб унга таҳлилий назар ташлайди, фожеалар илдизини очиб беришга интилади.

Дарҳақиқат, Туркистон Чор Россиясининг бозорига айлангач, маҳаллий хунарманд-косибларнинг маҳсулотлари завод-фабрика маҳсулотлари билан рақобат қилолмай қолди. Табиийки, мустамлака шароитида маҳаллий ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятлари мавжуд эмас, бу эса мазкур иқтисодий-ижтимоий тангликни янада кучайтиради. Натижада асрлар давомида шаклланган турмуш мароми издан чиқдики, бу нарса давр кишилари руҳиятида чуқур ва оғриқли из қолдириши муқаррар эди. Ғафур Ғулом талқинида Карим жинни, Майрамхонлар шу хил ижтимоий ҳолатнинг алайно-ошкор қурбонлари сифатида бўй кўрсатади.

Шуниси ҳам борки, адиб талқинида мавжуд шароитнинг таъсир доираси анчайин кенг бўлиб, у асло битта-иккита жинни билан чекланмайди. Жумладан, Шум бола ўзи ва ўртоқлари ҳақида айтади: «эртадан кеч кўча чангитиб, ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспиринлардан калтак еб, сандироқлаб юрадиган увин-тўда бекорчи болалармиз». Кўрамизки, ҳадемай мустақил ҳаётга қадам қўйиши ва ҳозирдан шунга тайёрланиши лозим бўлган 14 – 17 ёшли ўсмирлар бекорчиликка маҳкум. Сабаби оталарининг «кўпчилиги майда косиблар <...> бўлганликлари учун уларнинг қўлидан хунарларини олиб ёки уларнинг ёнига кўмакчи бўлиб туриш бизга тўғри келмас эди. Оталаримизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш қаёқда дейсиз?» Яъни, Шум бола ва унинг тенг-тўшларига эртанги истиқбол кўринмайди. Эътиборли жиҳати шундаки, бу ўсмирлар асло дангаса эмас. Аксинча, уларнинг бари бирон ишнинг бошини тутиш, ҳалол меҳнат билан бир нима орттириш, оиласига кўмаклашиш – хуллас, ҳаётда ўз ўрнини топиш орзуси билан яшайди. Бироқ мавжуд шароит бунга имкон бермайди.

Яхши биласизки, ишсизликнинг кўпайиши – инсоннинг қадрини туширади, уни энг арзон товарга айлантиради. Натижада уларнинг топиш туришларида муқимлик йўқ, топган ишлари тасодифий ва ё муваққат, ишлаб топганлари қоринларидан ортмайди. Қиссадаги айрим ўринларни эслаб кўрайлик: Шум бола Сарибойга ойига «хом пишиқ аралаш икки пуд ўн етти қадоқ олма» бадалига ёлланади. Бир ойу ўн тўққиз кун ишлагани эвазига олинган олмани олти ярим тангага пуллайди. Ёки Ҳожибобо такясидаги хизмати учун ойига бир сўмдан ҳақ олади. Омон Шум бола билан илк бора уч-

рашганида мардикорчилик билан «мирикам икки танга» (ўттиз беш тийин) орттирган бўлса, кейин «бир йилга икки тўқлию бир эчки» бадалига чўпонликка ёлланадики, буни пулга айлантурса тахминан ўн беш сўмларни ташкил қилади. Кўрамизки, қуюқ-суюқ ёвғонини чиқариб ташланса, бир ойлик иш ҳақи ўртача бир сўм-бир сўм йигирма тийинни (кунига ўртача 4-5 тийин) ташкил қилади. Дарвоқе, қиссанинг қирқдан ортиқ ўрнида нарх-наво ҳақида маълумот берилгани ҳам бежиз эмасга ўхшайдики, улардан айримларини келтириб ўтамыз:

«иккита қовоқ солган зоғора» – бир пақир (икки тийин)

«битта оби нон» – бир пақир

«бир хурмача қатиқ» – бир пақир

«бир газ арзон чит» – саккиз ярим пақир

«бир кеча тунаш учун» – ярим танга (ўн тийин)

«ярим қадоқ пашмак ҳолва» – уч пақир

«бир товоқ уврали ош» – тўққиз пул (уч тийин)

«ярим қаймоқдон қаймоқ» – беш тийин

«бир қадоқ шам» – бир мири (беш тийин) ва ҳоказо.

Албатта, бу маълумотларни ҳужжатли аниқликка эга деёлмаймиз, бироқ ёзувчи иш ҳақи ва нарх-наво нисбатини келтириш орқали халқнинг иқтисодий жиҳатдан нечоғли ночор аҳволдалигини кўрсатмоқчи экани шубҳасиздир. Жумладан, Шум бола олти ярим танга(қарийб бир ойлик иш ҳақи!)га дўппи сотиб оларкан: «бозордаги шўрлик хотин-қизларга ачинган эдим. Ҳафталаб меҳнат, таг, ипак пули, бозор машаққати, инжу қадагандай нозик санъат, баҳоси эса олти ярим танга. Нимаям бера қоларди?» – дейди. Дўппидўз қиз эса ҳафтада онаси билан «каллаи сахардан қора шомгача қатим отиб аранг иккита, учта дўппи тайёрлаш»ларини айтади. Агар таг билан ипак пули чиқариб ташланса, бозор бу оғир меҳнатни қандай баҳолаётгани кўринади. Тўғри, бу ҳол Шум болага бориб турган адолатсизлик бўлиб туюлади. Бироқ, начораки, бу нарх ўзида дўппидўз қизнинг бир ҳафталик меҳнати баҳосинигина эмас, харидорларнинг ожиз имкониётларини ҳам ифода этади. Зеро, бозор – иқтисодий ҳаёт барометри, унда халқнинг ҳолати кўзгудагидек акс этади. Шу боис ҳам қиссада бозор, ундаги савдо-сотиқ тасвирига қайта-қайта дуч келамиз (бизнингча, айти шу нуқталар тасвирида кўпроқ адибнинг таҳлилий нигоҳи сезилади). Шум боланинг фикрича, расталар ичида «таърифи етти иқлимга

кетгани» – «Бит бозор» деб ном олган эски-туски бозори. Бу ерда истаган нарса топилади: «салдоти шим дейсизми, пой-ма-пой сағри кавуш дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гуппи дейсизми, Маллахон замонидан қолган мурсак дейсизми...» Модомики, эски-туски бозори авжида экан, бу – халқнинг қашшоқлашаётганидан нишона: сабаби тирикчилик важҳидан бу матахларни бозорга чиқараётганлар ҳам, қўли қисқалигидан фақат шунда харид қилишга қодир кишилар ҳам етарли. Дарвоқе, Шум бола билан Омон айни шу «бит бозор»да «ота касбини ўзгартириб, лахтакфурушлик қилиб юрган» ўртоқлари Ҳуснибийни учратишади. Ҳуснибийнинг ўртоқлари олдида бироз мақтаниброқ айтишича, ишлари яхши кетаётир, чунки «лахтакларнинг харидори кўп». Сабаби: «бир газ арзон чит саккиз ярим пақир бўлгани учун бош-оёқ кўйлак-иштонни нуқул читдан қилиш кўп камбағалларга муясар бўлмас эди. Шунинг учун улар кўйлак-иштонни бўздан қилиб, кўйлакнинг енг учини, иштоннинг почаларини – кўринадиган жойларини читдан қилишар эди». Кейинроқ, бозорда учрашиб қолган бошқа бир ўртоғи Туроббой Шум болага «Ҳуснибийнинг лахтакфурушликдан сингани» хабарини етказди. Эътибор беринг: қиссанинг бошида «чит кўпайиб кетгандан кейин бўз ўтмай қолгани», кейинроқ чит ўрнига лахтакнинг бозори чаққон бўлгани, ниҳоят, Ҳуснибийнинг «лахтакфурушликдан сингани» айтилади. Яъни, энди кўпчиликнинг лахтак сотиб олишга-да ҳоли келмайди, лахтак бозори-да касодга учради. Бир лахтак бозори эмас, «жаҳон уруши кундун-кунга кучайиб борганлиги учун молларга харидор кам: ҳамма бозор деярли касод». Бозорга кирган Шум болада «бу бозорда мандан бошқа жазман харидор ҳам йўқ, нақд пул ҳам йўқ» деган таассурот ҳосил бўлиши ҳам шундан. Истеъмолчи оммада пул йўқлигидан бозорлар касод, «ҳамма бозор касод»лиги эса иқтисодий ҳаёт тўхтаганидан далолат, бунинг бор оғирлиги яна меҳнаткаш, косиб-ҳунарманд бошига тушади. Кўрамизки, адиб талқинида халқнинг иқтисодий аҳволи тобора оғирлашиб боради, ортиқ чидаш қийин бўлган, «йўғон чўзилиб, ингичка узиладиган» шароит юзага келади...

Ҳожибобо такясидаги кўкнориларнинг бир суҳбати «замонанинг бузуқлигидан, подшоларнинг нотинчлигидан, фуқаронинг бузилиб беҳаё бўлиб кетганлигидан, ор-номус

барбод бўлиб, хотинлар, ёш болалар қўлдан қўлга мол бўлиб сотилаётганидан, хуллас калом, шариати Мустафонинг оёқ ости бўлиб назардан қолаётганлигидан...» нолиш билан якунланади. Тўғри, буни Шум бола бироз киноя билан ҳикоя қилади, боз устига, бу гаплар кўкнорилар тилидан айтилаётир. Эҳтимол шундандир, бу шикоятларни жиддий қабул қилишга мойил эмасмиз: улар сархуш кўкнориларнинг навбатдаги алахсирашидек туюлади бизга. Ҳолбуки, Ғафур Ғулом «Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини, Кўрма ким дер ани, кўргилким не дер» (А.Навоий) ақидасича иш тутган, қиссада шу хил шикоятларга асос бергулик ҳолатларни тасвирлаган. Зеро, мавжуд шароит нафақат халқнинг иқтисодий аҳволига, маънавиятга-да салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир.

Маълумки, қиссада тасвирланган давр Туркистонда капиталистик иқтисодий муносабатлар қарор топа бошлаган пайтга тўғри келади. Бунақа шароитда эса, тарихдан яхши маълум, жамиятда табақаланиш кучаяди: эвини қилолганлар ўта бойиб, эплана олмаганлар қашшоқлашиб боради. Янгича шароитга тез мослашганлар «янги бойлар» қатлами ни ташкил қиладики, уларда зеб-ҳашамга, дабдабага ўчлик кўрилади. Халқимиз бу хил феъл-атворни оддийгина қилиб «пул қутуртирган», «кўрмаганнинг кўргани курсин» тарзида изоҳласа-да, бу оддий иборалар ўзида ҳодисанинг ижтимоий-психологик асосларини мужассам этади. Гап шундаки, «янги бойлар» қўлга кирган катта давлатни худонинг бергани деб эмас, аввало, ўзларининг оқиллигию абжирлиги маҳсули деб билади. Бу эса уларда ўзларининг ўзгалардан устунлиги туйғусини пайдо қиладики, улар беихтиёр буни барчага тан олдириш, намойиш этиш пайдан бўладилар. Табиийки, шу туйғу исканжасига тушган, боз устига давлати туфайли қўли ҳар ерга етиб турган одам жамиятда мавжуд анъаналар, маънавий-ахлоқий меъёрлар билан ҳар вақт ҳам ҳисоблашиб ўтирмайди. Хусусан, гавжум бозор ўртасидаги чойхонада ўтирган «баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўқилган коньяклар» кўриниши бунинг ёрқин далилидир. Равшанки, ичкилик ҳаром ҳисобланган юртда бойваччаларнинг бу тарз намойишкорона ўтиришлари муддао ичишнинг ўзигина эмаслигини кўрсатади. Ёки айти шу бойваччалар ким ўзарга баслашиб Ойша сатанг сингариларга пишак берадиларки, улар: «пешонаму икки бетим, энгагимга ёпишти-

рилаверган ўн сўмлик тиллоларга тўлиб кетади» дея ғурур-ланиб, мақтаниб юрадилар. Маънавий таназзул шунчаларки, бир пайтлар гуноҳу ор ҳисобланган ишлар энди намоишга, ғурур манбаига айланган. Эҳ-ҳе, бойваччалар ҳашаму дабдаба, ичкилик, қимор, фаҳшга совурган пуллар қанча?! Уларнинг атрофида юрган на еяр-ичари, на киярида маза йўқ юртдошлари, диндошлари қанча?!.. Дарвоқе, халқ «қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор» дея билиб айтади. Бунинг ёрқин мисоли – Сарибой. Унинг боғида «олмалар пишиб тўкилиб кетаётибди, хўжайиндан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўқ, хизматкорлар оч...» Бой ота эса бу вақтда Юсуф контордан қиморга ютиб олган боғида, «дўндиққина қирғиз хотин»га уйланиб олган, бир кетганича «ўн-ўн беш кунлаб келмайди». Сарибойнинг қўлига қарам хизматкорлар ҳолига бефарқлиги на исломий ва на башарий низомларга тўғри келади. Зеро, хизматкорларгина унинг олдида эмас, у ҳам хизматкорлар олдида бурчли. Бироқ Сарибой бу аён ҳақиқатни англашдан ожиз, пулнинг кучи уни ўзидан кетказган, ўзи мансуб тоифа кишилари сингари у ҳам ўзига эп кўрганки ишни қилишга ҳақлиман деб билади... Энг ёмони шуки, буларни ҳақ йўлга бошлаши лозим бўлган, умуман, миллат маънавияти учун масъул тоифанинг ўзи айниган: кечаги киссавур бошига саллани кўндириб «мурид овлайди», эшон хазратлари ўсмир Шум болани ўғрилиқка ундайди, кўса эшон гавжум бозор ўртасида зулмни адл деб талқин қилади, таркидунёчилик даъвосидаги қаландарларнинг ёлғиз илинжи – пул; ислом фарзларини тўла адо этганларнинг бири Ҳожибобо – афюнфуруш, Раҳмат хожи – хотинини бозорга солиб бойвачча бўлган даюс... Албатта, бу ўринда «Ғафур Ғулом шўро адиби, шу боис бою руҳонийлар тасвирида қора бўёқларни қуюқлаштирган» қабилдаги эътироз туғилиши мумкин. Агар шундай бўлса, жадид нашрларини варақлаб боқинг: маърифатпарвар боболаримиз ҳам айна шу иллатлар ҳақида бонг урганига амин бўласиз. Эътиборли томони шуки, адиб маънавий таназзулни фақат бою руҳонийлардагина кўрмайди. Аксинча, бойваччалардан гула кўтарган косиб-хунармандлар сатанглар базмида ҳам, Ҳожибобо такясида ҳам гоҳ-гоҳ кўриниш берадилар. Боз устига, қаҳрамонимиз Шум боланинг «шумлик»лари замирида кишининг ҳақи ё омонатиға хиёнат, қаллоблик, қўли эгрилик каби иллатлар ниш уриб турганини ҳам

инкор этиб бўлмайди. Унинг узрига қулоқ тутинг-а: «баданда бир саркаш аъзо бор, у менинг ихтиёримдан ташқари, ўзбошимчароқ. <...> у аъзо камдан-кам одамларга вафо қилган – қорин. У бадан мулкининг ҳокимлигини баъзан қўлимдан олиб қўяди. Бошқа аъзолар ҳам унинг исёнчи талабларига қўшила бошлайди. Кўзим ношаръий, ҳаром луқмаларга туша бошлайди. Қўл қорин ҳукми билан баъзида энг паст кишиларга тама капгиридай чўзилади. Оёқ кутмаган жойларга олиб боради». Кўрамизки, адиб талқинида маънавий таназзул бою камбағал демай барчани комига тортган. Фақат шуниси борки, бирининг таназзули тўқликдан, иккинчисиники очликдан келиб чиқади, бас, бу ўринда аввалгиларини кўпроқ айблаш учун шўро ёзувчиси бўлиш шарт эмас...

Юқорида айтдикки, даврнинг жадидлар танқид қилган дегарли барча иллатлари «Шум бола» бадиий воқелигида у ёки бу даражада ўз ифодасини топган. Қиссадаги ҳаёт тасвиридан «ортиқ бу тарзда яшаб бўлмайди, жамият ислоҳ қилиниши керак» деган хулоса келиб чиқадики, бу ҳам жадидлар қарашларига ҳамоҳанг. Ўртадаги фарқ эса, бизнингча, тасвир ракурсида холос: жадидлардан фарқ қилароқ, Ғафур Ғулом меҳнаткаш халқ ҳаётини «ичдан» тасвирлайди. Яъни, адиб бу ҳаётни яшаб ўтган, сиртдан кузатиб билган эмас. Бас, инқилобдан сўнг меҳнаткашлар ҳаётида озми-кўпми ижобий ўзгаришлар кузатилган экан, уларга адибнинг муносабати ижобий бўлмаслиги мумкинми эди?! Ҳозирда бу нав муносабатга, айтайлик, жадидлар муносабатини ёки бугунда шаклланган муносабатни қарама-қарши қўйиш тўғрими-кан?! Ўша ҳаётни яшаб кўрмаган авлод буларнинг бирини ҳақ, иккинчисини ноҳақ санашга ҳақлими?! Ўтмиш ҳаётини ҳам, ўз вақтидаги унга турлича муносабатларни ҳам ихтиёримиздан ташқаридаги мавжудлик, амалгашиб бўлган факт сифатида борица, бутунисича қабул қилингани тўғрироқ бўлмайдимми?!.. – юқорида айтганимиз андиша шу каби саволлардан туртки олади.

2003 йил

Жадид адибиётида тарих концепцияси¹

Миллий ўзликни англаш ҳамда англатишда тарих туганмас ва беқиёс манба экани маълум. Бунга яхши англаган жадид маърифатчилари тарихга, тарихни билиш ва билдириш масаласига айрича эътибор берганлар. Жадид матбуотидаги чиқишларда Туркистон тарихини яратиш муаммоси бот-бот кўтарилиб, кун тартибидаги энг муҳим масалалардан экани таъкидлаб турилгани ҳам шундан далолат беради. М.Бехбудийнинг шу хил чиқишлар сирасига кирувчи «Туркистон тарихи» керак» мақоласида ўқиймиз: «Тарих кўп аҳамиятли ва фойдали бир нарсадур. Тарихнинг фойдаларидан баъзиси ушбудурки, бир миллатнинг на тариқада, қайси йўл ила тараққий этганини ўқиб ибрат олмақ ёки бир миллатнинг на сабаблардан таназзул этиб, охир мунқариз бўлуб кетганин ўқуб, мундан ҳам истифода этмак мумкиндур». Тарихга маърифатпарвар нигоҳи билан қараган Бехбудий унда миллат учун тайёр тажриба мактабини кўради: ўтмишнинг шонли саҳифалари миллат учун ибрат, ўтмиш хатолари сабоқ (аксилитрат) бўлмоғи лозим. Шу ўринда муаллиф тарихнинг яна бир муҳим «фойдаси»ни кўрсатиб ўтади: «ҳозирги ҳолимизни боболаримиз давридаги ҳолларга бир даража муқояса этмак ила баробар ўз-ўзимиздан бир инфилоли даруний ҳис эдуб, юзларимиз қизарар эди». Яъни, муаллиф фикрича, тарих кўр-кўрона сиғиниш ёки мағрурланиш объекти эмас, боболар руҳи олдидаги жавобгарлик, аждодлар шаънига муносиб умргузаронлик қилиш масъулияти ҳамдир. Бехбудийни афсуслантирган нарса шуки, тарихнинг бу «фойда»ларидан миллат бебахра қолаётир, сабаби: «ҳануз Туркистон тарихи ҳақида **янги тадқиқот** ила ёзилгон, тартибли ва истифодали мукамал бир асар» яратилмади. Мавжуд ҳолатни тузатиш учун «туркий, форсий ва арабий тилларда» ёзилган бой манбалардан фойдаланиб «**янги муҳокама ва тадқиқот** ила ўз шеваимизда мунтазам бир асар» яратиш зарур. Эътибор берилса, Бехбудий «янги тадқиқот», «янги муҳокама» тушунчаларига алоҳида урғу бераётгани сезилади. Хўш, бу ўринда муаллиф нимани назарда тутди? Бехбудий фикрича, юқоридагича «фойда»лар «Туркистонда ўтган боболаримизнинг маиший, сиёсий аҳво-

¹ Мақола Ҳалимжон Каримов билан ҳамкорликда ёзилган

лига доир» тарихий асардангина ҳосил бўлади. Яъни, эндиликда тарихнавислик эмас – чинакам тарих илми керакки, у мавжуд манбалардаги фактларни «янги муҳокама ва тадқиқот ила» ўрганиб, миллатимиз, миллий давлатчилигимиз босиб ўтган йўлни, ундаги тараққий ва таназзул босқичларини илмий асосда, атрофлича чуқур ва тарихан конкрет ёритиб берсин. Кўрамизки, Беҳбудий мавжуд тарихлар талабга жавоб бермаётганини, тарихий тафаккурни янгилаш зарурати юзага келганини чуқур ҳис қилади, шунга даъват этади.

Тарихий тафаккур ҳақидаги Беҳбудий мулоҳазалари мумтоз адабиётимиздаги тарихий-бадий тафаккур ҳолатига ҳам хос. Мумтоз адабиётимиздаги бадий асарларда, хусусан, дostonларда (мас., «Хамса») жонланган ўтмиш ҳам конкретликидан маҳрум. Зеро, уларда тарихга мурожаат кўпроқ дидактик характердаги шартли образлар ва ҳолатлар («одил шоҳ», «золим шоҳ», «шоҳ ва шаҳзода муносабатлари», «адолатли ҳукм» ва ҳ.) яратиш мақсадига хизмат қилади. Мумтоз шеърятда эса (албатта, жанр табиати билан боғлиқ ҳолда) тарихни тасвирлаш эмас, унга ишора қилиш (мас., талмех) тенденцияси устуворроқ бўлиб, бунда дидактик мақсадга қўшимча ўлароқ ижодий-эстетик мақсадлар (тасвир ва ифода имкониятларини кенгайтириш) етакчилиги кўрилади. Мумтоз адабиётимиз анъаналарининг бевосита давомчиси бўлмиш жаҳид адабиётининг илк намуналарида ҳам ўтмиш ҳали конкретлашган эмас. Айни пайтда, асарларда конкретлашмагани ҳолда, муаллифлар онгида тарихни янгича идрок этиш, конкретлашиш жараёни бошлангани яққол кўрилади. Бу нарса жаҳид ижодкорларнинг ўтмишимизда иккита катта босқични – ибрат олиш лозим бўлган «узок» ўтмиш ва аксилибрат намунаси бўлган «яқин» ўтмишни, А.Қодирий таъбирича «кейинги хон замонлари»ни ажратишларида кўрилади. Хусусан, Чўлпоннинг «Дўхтур Муҳаммадиёр» ҳикоясида юридан чиқиб кетаётган қаҳрамоннинг: «Эй, Чингиз ва Темур аскарларини кўрган қоп-қора тоғлар! Эй, ватаним Туркистоннинг эски даврини кўрган тоғ боболар!» деган хитобида шавкатли ўтмиш соғинчи янграйди. Соғинч уйғотган «шавкатли ўтмиш»ни, унинг нимаси билан «шавкатли» эканини конкретлаштириш муаллиф мақсадига кирмайди, бу унинг учун исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Хитоб ортиданок Муҳаммадиёрнинг миллатдошла-

рининг ғафлатда кечаётган умри, забун аҳволи ҳақидаги аламли ўйлари берилганки, бу муаллиф мақсадини ойдинлаштиради. Яъни, у ўзини, қаҳрамонни қийнаётган «ким эдиг-у ким бўлдик?» саволини ўқувчида ҳам уйғотишга интилади. Ўн етти ёшли адибнинг миллат тарихини ўз замонаси нуқтаи назаридан идрок этишга интилиши, ўқувчисини-да шунга ундаши бунинг чинакам ижтимоий-шахсий заруратга айланганидан далолатдир.

Сираси, мазкур заруратни Чўлпондан ёши ва ҳаётий тажрибаси каттароқ Фитрат бирмунча илгари англаган эди. Биз унинг «Мунозара» асарини назарда тутмоқдамиз. Айтиш керакки, «Мунозара» публицистик характердаги асар бўлгани ва баҳс-мунозара шаклида қурилгани боис унда тарих-бугун муқоясаси бир қадар конкретлилик касб этган. Фитрат талқинидаги Фаранги, Мударрисга зид ўлароқ, Шарқ тарихини, Туркистон тарихини яхши билади, уни теран мушоҳада қилади. Зеро, Бехбудий юқоридаги мақоласида афсус-ла таъкидлаганидек, бизда мавжуд тарихий манбалардан «рус ва бошқа оврупойилар истифода этган ва этмақдаурлар» ва, аксинча, «мундай тарих ёзувчи киши турк ўғлонларидан ҳануз майдонга чиққан йўқки, бу эса турк болаларининг ноҳалаф бўлуб, чин ўғул эмасликларига далилдур». Баҳс мавзуси Бухоронинг мавжуд сиёсий аҳволига бориб тақалганда Мударриснинг нафақат тарихдан, балки замона аҳволидан ҳам буткул беҳабар – ғафлатда экани аён бўлади. Бунга зид ўлароқ, тарихни яхши билган ва мушоҳада этолган Фаранги Бухоронинг сиёсий аҳволини тўғри ва лўнда тушунтиради: «Бухоро илгарилари тугал мустақил ... давлат эди. Амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди...» Бухорони «ярим тугатилган амирлик» деб атаркан, Фаранги мавжуд ҳолатнинг айбдорлари аслида ғафлатда ётган, «Темур боболари шаъни ва иззатига хиёнат қилган» бухорийларнинг ўзларидир деган ҳукм чиқаради. Фитрат илк асарларидан иккитасида қўллаган Бухоро воқелигини хорижликлар нигоҳи орқали таҳлил қилиш усули жадидчиликнинг маърифий ислоҳий қарашларини ёрқин ифодалашга хизмат қиладиган восита, холос. Яъни, ҳар икки ҳолда ҳам хорижлик ниқоби остида юрт кезиб дунё аҳволтини яхши билган, юртидаги мавжуд ҳолатнинг сабабларини атрофлича мушоҳада қилган мутафаккир ислоҳотчи – Фит-

ратнинг ўзи туради. Нафақат Бухоро ёки Туркистон, умуман ислом Шарқи тарихини яхши билган ва «янги тадқиқот ила» мушоҳада этган Фитратнинг баҳсда ўзига рақиб сифатида эскича таълим олганларнинг пешқадамларидан бўлмиш Мударрисни танлагани ҳам бежиз эмас. Бу нарса масалани кенгроқ доирада қўйишга, ислом Шарқининг тараққийси ва таназзулини белгилаган омилларни очиб беришга хизмат қилади. Фитрат Фаранги тилидан таъкидлайдики, Шарқнинг тараққийси ва шавкатини таъминлаган ислом мафкураси уни ташувчиларнинг калтабинлиги, «мусулмонлик ҳақиқатидан беҳабарлиги»ю «Қуръони карим оятларининг аксариятини шаҳватпараст ҳавойи нафсларига фидо этганлари» туфайли кейинча Шарқни таназзулга юз туттирди. Дин пешволарининг Ғарб дунёсидаги тараққиёт тамойилларидан беҳабарлиги, уларнинг қай томон бораётганини мушоҳада қилиш ва шунга мувофиқ тадбир ишлаш ўрнига ихоталаниб, диндошларига «тараққиёт ва маданият эшикларини ёпганлари», улар орасида «ваҳшийлик бисотини ёйганлари» Шарқни абгор, забун ҳолга туширди, жумладан, «Темурнинг набиралари бўйнига ўриснинг итоат арқонини боғлади». Энг муҳими, бу хулосалар тарихни мушоҳада қилиш асосида чиқарилади, тарихий фактларга таяниб асосланади. Фитрат ислом Шарқидаги таназзулнинг яна бир омилни «уммати Муҳаммадиянинг шиа, сунний, зайдий, ваҳҳобий номи билан фирқа-фирқа қилиб, бирини бирига душман қилиб қўйилгани»да кўради. Эътиборли жиҳати шуки, кейинроқ А.Қодирий ҳам юртдаги «қипчоқ – қорачопон», «Қўқон – Тошкент» қабилидаги бўлинишларни рус истибдодига кенг йўл очган омил сифатида талқин қилган эди. Зеро, ҳар икки буюгимиз ҳам тарихни мушоҳада қилиш орқали мазкур икки омилни теран англаган, миллатни забун ҳолатидан «иттиҳод ва тарққий»гина чиқариши мумкинлигига имон келтирган жадидлар тоифасидан бўлади. Дарвоқе, «Мунозара»ни ёзишга ундаган нарса ҳам аслида юртдаги янги бўлиниш эдики, Фитрат муқаддимада ватандошларига хитобан ёзади: «...бирмунча вақтдан бери жадид ва қадим ўртасида ихтилоф чиққани баъзи миллат хоинларининг хато ва фасодларидан бошқа нарса эмасдир. Муқаддас ватанимизни парчалаб, унинг аҳли жамоасини жадид ва қадим унвонлари остида икки фирқага ажратиб, уларнинг бирини иккинчисига душман қилиб қўйдилар». Яъни, бу хил бўлинишлар оқибатини

яхши билган, маърифатчилик бурчига содиқ «Мунозара» муаллифи ўтмишдан ўзлаштирган сабоқларини ватандошлари билан ўртоқлашиш, улар орасидан «маънисиз ихтилофлар»ни кўтариб, «иттифоқ билан ҳидоят йўлига» бошлашни ният қилган.

Юқоридаги кузатишларимиз XX асрнинг 10-йилларига келиб тарихий тафаккурда жиддий бурилиш юз бергани, тарихни кенг кўламда, илмий-таҳлилий асосда идрок этишга интилиш бошланганини кўрсатади. Бироқ жадидларнинг публицистик чиқишларида, хусусан, моҳиятан публицистик асар бўлмиш «Мунозара»да кузатилган кўламли таҳлил, конкретлилик даражасига тарихий-бадиий тафаккур ҳали етишган эмас. Негаки, мазмундаги бу хил ўзгаришни ўзига синдирадиган, ифодалай оладиган шакллар адабиётимизда ҳали ростмана ўзлашиб улгурмаган, ишлаб чиқилмаган эди. Хусусан, Фитратнинг лирик меросида тарихнинг бир қадар конкретлашгани факт, бироқ, лириканинг табиати билан боғлиқ ҳолда бу нарса асарларда бевосита ифодасини топган эмас. Буни Фитратнинг 1917 йилда ёзилган «Юрт қайғуси» номли сочмалар туркуми мисолида яққол кўриш мумкин. Туркумнинг илк сочмаси:

«Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!

Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг, Отиллаларнинг шонли бешиклари! Қани у чикдигинг юксак ўринлар? Қуллик чуқурларига недан тушдинг?!» деган ўтли хитоблар билан бошланганки, уларнинг замирида муаллифнинг «Мунозара»даги изтиробли ўй-мушоҳадалари ботинлиги шубҳасиз. Юртининг ўтмишидаги шонли саҳифаларни бир-бир варақларкан, Фитрат ўқувчисига ўша «ўтмиш соғинчи»ни юқтиришга интилади; шонли ўтмишни мавжуд ҳолатга қиёслаш орқали эса ўқувчисини тарихни мушоҳада қилишга, ундан сабоқ олишга ундайди. Кейинроқ, ўқувчига мушоҳада учун бироз вақт бергач, эълон қилинган учинчи сочмада Темур қабри зиёратига келган лирик қаҳрамоннинг «юзи қора, кўнгли синиқ, бўйни букук»лиги бежиз эмас. Бу энди аждодлар руҳига, хусусан, буюк Темурнинг «омонатига хиёнат қилгани»ни англаган, буни тан олишга ўзида куч тополган ўқув-

чи ҳолатидир. Жаид маърифатчиси ҳам истиқлол жарчиси бўлмиш Фитратнинг лирик қаҳрамони мавжуд ҳолатнинг юзага келишида ўзини айбдор билади. Шу боис ҳам «Туроннинг эски шараф ва улуғлигини қайтармасдан бурун оёқларингда ўтирмасман» дея Темур руҳига онт ичади. Фитрат аждодлар руҳи олдидаги масъулликни ҳис этган лирик қаҳрамонининг қалб изҳори бўлмиш бу онт ўқувчининг, ўқувчи омманинг онтига айланишини истади, умид қилади. Эътиборли томони шуки, Фитратни ўзига устоз билган Чўлпон шеъриятида ҳам тарихга мурожаатдан шу хил ғоявий-эстетик мақсад кўзланади, шунга ўхшаш ижодий йўсин кузатилади. Дарвоқе, Чўлпоннинг «Уйғониш» тўпламига кирган шеърлардан бир туркумини «Юрт қайғиси» деган умумий ном билан аташи ҳам бежиз эмас, албатта. Шоирнинг 1920 йилда ёзилган «Ёруғ юлдузга» шеърисидаги:

*Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла
Оталарнинг тарихдаги хатосин.
Шул хатодан осуғланиб ёвларнинг
Эл кўксига сурган ишрат сафосин, –*

деган аламли хитоблари Фитратнинг Туронга қаратилган саволларига ҳамоҳанг жаранглайди. Бироқ юлдуз жавоб беришга ожиз, чунки унинг «сўзлайдирган яхши сўзи йўқ» ва, аксинча, «оғиз очса йўқсул элни эзмакка, қон қилмакка ҳасратлари кўп». Чўлпон ўтмишни лирик мушоҳада қиларкан, юртдаги мавжуд аҳволнинг сабабларини қидиради, буни «Эл ва юртни сақлар учун сўнг хонлар Тузуккина чора, тадбир кўрмаган»ида деб билади. Ватан тарихининг шон-шавкатдан мосуво таназзул даври ҳақида Чўлпон алам билан «Сўнг даврда йўқсил Шарқнинг тарихи Бир бет бўлсин оқ сатрни кўрмади» («Шарқ нури») деб ёзади. Ҳолбуки, шу мазлум Шарқ «Бир замонлар ер юзида ўз бошли, Улуғ, шонли маданият туғдирган» эди-ку?! Нега?.. Нима учун?..

Кўрамизки, Фитрат сингари Чўлпон қаршисида ҳам тарихни кенг кўламда бадиий идрок қилиш зарурати юзага келаетирки, бунга шеърят доираси торлик қилади. Боз устига, Чўлпон бунга ҳали ижодий ва ҳаётий тажрибаси жиҳатидан етарли тайёргарликка эга эмас чоғи. Бироқ, Чўлпондан фарқ қилароқ, етуклик палласига кираёзган Фитрат бу заруратни, ижодий-руҳий эҳтиёжни қондиришга киришган

эди. Унинг 1918 – 20 йиллар орасида яратилган «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Або Муслим» сингари драматик асарлари шу заруратдан туғилган, ўтмишни кенг кўламда бадиий идрок этиш йўлидаги тажрибалар эди. Афсуски, бу асарларнинг матнига эга эмаслигимиз бизни Фитратнинг тарихни бадиий идрок этишидаги тадрижни кузатиш имконидан маҳрум этганидек, улар ҳақидаги фикрларимизни ҳам тахмин даражасида қолдиради.

Маълумки, Фитрат мазкур асарлар устида ишлаётган палла «мозийга қайтиб иш кўриш хайрли» деб билган бошқа бир буюгимиз – А.Қодирий «Ўтган кунлар» устида иш бошлаган эди. Ва айти шу асар XX аср бошларида кузатилган миллий тарихий тафаккуримиздаги ўзгаришларнинг адабиётдаги инъикоси, ўзбек адабиётидаги тарихий-бадиий тафаккур тадрижининг янги бир босқичи сифатида майдонга чиқди. Зеро, унда ўтмиш манзаралари илк бор чинакам конкретлилик касб этди, «боболаримизнинг маиший, сиёсий аҳволи» Бехбудий орзулаганидек кенг кўламда, «янги тадқиқот ила» бадиий идрок этилди. «Ўтган кунлар»дан кейиноқ дунёга келган «Абулфайзхон» драмаси, бирмунча кейинроқ яратилган «Кеча ва кундуз» романи тарихий-бадиий тафаккуримиз кўтарилган даражани мустаҳкамлади. Шуниси эътиборлики, учала асарда ҳам тарихимизнинг ўта мураккаб, юртнинг истиқболдаги тақдирини белгилайдиган давлари қаламга олинди. Ҳар учала муаллиф ҳам ўтмишни бадиий идрок этиш орқали замона моҳиятини англаш ва англаштиришга, юртдошларининг мавжуд воқеликни теранроқ англашлари учун бир «ибрат» яратишга интилдики, бу уларнинг **жадид маърифатчиси** экани билан изоҳланади.

2002 йил

Замонга ўтмишдан бир нигоҳ...¹

Маълумки, урушнинг дастлабки ойларидаёқ Ойбек «Маҳмуд Торобий» драматик достонини ёзган, шу асар асосидаги либретто нисбатан тез фурсатда саҳналаштирилган эди. Шунга қарамай, Ойбек бу мавзуга яна қайтади: Ҳамза театри учун «Ғалвирчи» номли пьесани, рус адаби А.Дейч билан ҳамкорликда «Щит народа» пьесасини ёза бошлаган. Адабий давраларда адиб Торобий мавзусида йирикроқ асар, эҳтимолки, роман ёзишни ният қилган деган гаплар ҳам эшитилиб туради. Сираси, бу фикрда жон борга ўхшайди. Негаки, тугалланмай қолган ҳар икки пьеса, уларнинг турли режалари, сценарийлари кузатилса, мавзунинг бадиий талқинида эпик кўламнинг тобора кенгайиб борганига амин бўламиз. Қўлёзмаларга бир қур қиёсий назар солинсаёқ, мавзу талқинида ижодкорнинг тинимсиз изланишда экани кўринади: асарга янги сюжет мотивлари, драматик ҳолатлар, персонажлар кўшиб борилади; айрим нуқталар бўрттирилса, бошқалари бирмунча сусайтирилади. Яъни, материал билан жонли мулоқот давом этади: гўё Ойбек ҳамон тасвир объекти моҳиятига чуқурлашиб бораётгандек, материал ижодкорга, ижодкор материалга сингиб кетаётгандек туюлади. Хўш, Торобий мавзуси нимаси билан Ойбекни бунчалар мафтун этди? Нима учун адиб бу мавзуга қайта-қайта мурожаат қилади? Муддао етакчи театримиз учун асарнинг насрий вариантини ёзишгина эдими?..

Бизнингча, Ойбек Торобий тимсолини Ҳамза театри саҳнасида жонлантиришни ният қилганидангина эмас, кўпроқ, **қониқмаганликдан** яна мавзуга қайтади. Яъни, фикримизча, адиб драматик достондан ҳам, либреттодан ҳам **етарли** қониқиш туймаган, туя олмай қолган. Нега?

Кейинроқ, 1945 йил кузида, Ўзбекистон ёзувчилар союзида М.Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» трагедияси бўйича ўтказилган мунозарада сўзлаган нутқида Ойбек либретто ёзилган пайтга эслаб: «... шароит, ҳатто тасвирланган воқеалар тарихий фактларга мувофиқ келмаса-да, халқни Ватан учун фидокорона курашга руҳлантирувчи асарлар ёзишни талаб қиларди. 1941 йил охирида, гитлер кўшинлари Москва ёнига келиб қолган бир пайтда, кишиларимиз

---

¹ Мақола Аъзамжон Ҳамроқулов билан ҳаммуаллифликда ёзилган

юрагига янги куч, ғалабага ишонч бағишлайдиган асар керак эди», – деган эди. Дарҳақиқат, либретто – уруш даврининг «ижтимоий буюртма»сига (айтиш зарурки, бу «ижтимоий буюртма» адибнинг қалб амрига тўла мувофиқ келарди) «лаббай» тарзида ёзилган асар.

А.Потебня фикрича, агар ижодкор муайян бир фикрни ифодалаш, исботлаш ёки сингдириш учун ҳаётдан мисол олса-ю, шу аниқ мақсадга интилса, у – олим, воиз, валий, асло санъаткор эмас. Агар у, мисолни олгач, уни тасвирлашнинг ўзидан завқ олса, шу завқ кучи билан унга ҳаётийлик, аниқлик бахш этолса, ўша мисол мақсад қилинганидан-да кўпроқ (ҳатто, мақсад қилинмаган) нарсалардан сўйлаши муқаррар.¹ Шунга ўхшаш, Ойбек аввалдан белгиланган мақсад билан либреттога қўл урганки, тарихий материал унинг учун бир восита эди, холос. Шу боис ҳам асарда публицистик руҳ устувор, тарихий материал тамомила мақсадга бўйсундирилган – асар бир зарбда ёзиб тугатилган, мақсадга эришилган. Бироқ асар устидаги иш жараёнида тарихий материал жонланиб улгурган, у билан ижодкор орасида диалогик муносабат (М.Бахтин) вужудга келган, демакки, энди материал ижодкор измидаги воситагина бўлмай қолди – адиб уни тасвирлашнинг ўзиданоқ завқ туя бошлади. Айни шу нарса Ойбекни яна мавзуга қайтаради, аниқроғи, мавзудан чиқишига изн бермайди – тарихий материалга чуқурроқ шўнғиш, уни чинакам эстетик мушоҳада қилишга ундайди. Таъкидлаш жоизки, шу хил завқнинг мавжудлиги – ижоддан қониқиш ҳосил қилишнинг асоси, муҳим шартидир.

Илгари ҳам айтганимиздек, ижодкор ўтмишни замонаси орқали идрок этади, ўтмиш замона призмаси орқали гавдаланади. Бошқача айтсак, ижодкор тарихий воқеликни замонасидан андоза олган ҳолдагина бадиий гавдалантириши мумкин. Негаки, у ўтмишда яшаб кўрган эмас, унинг ҳаёт ҳақидаги, инсон, инсонлараро муносабатлар (кенгроқ олсак, умуман, ижтимоий муносабатлар) ҳақидаги тасаввурлари замонасида шаклланган. Яъни, фактлар ўтмишдан олингани ҳолда характерлар талқини, ҳаётий ҳолатлар тасвирида ижодкор ўзининг ҳаётий тажрибасига таянади. Демак, ижодкор тасвирда замонасидан нечоғли узоқлаб кетмасин, бадиий талқинда ундан тамоман узилиб кетиши мумкин эмас.

---

¹ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – Москва, 1976. – С.353.

Шунга кўра, тарихий мавзудаги асар айни пайтда замонавий асардир. Бу фикримизни ўзгачароқ йўсинда асослашга ҳаракат қиламиз. Маълумки, адабиётшунослигимизда «мавзу асарда тасвирланган ҳаёт материали билан унда қўйилган муаммолар жамини ташкил қилади» тарзидаги фикр устуворроқ. Ҳолбуки, мавзу ва проблема бир-бирига узвий боғлиқ, бироқ бошқа-бошқа тушунчалар. Шу боис ҳам адабиётшуносликда асарда қўйилган муаммоларни проблема, қаламга олинган ҳаёт материални мавзу деб ажратиш аънаси ҳам мавжуд ва бу, бизнингча, тўғрироқ ҳам. Табиийки, ижод жараёни нуқтаи назаридан проблема бирламчи: санъаткор ўз ҳаёт йўлида муайян муаммоларга дуч келади, уларни ўзи учун ҳал қилишдек ўткир эҳтиёжни туяди. Сираси, айни шу эҳтиёж бадиий ижодга туртки берувчи бирламчи омилдирки, бадиий асар «эҳтиёж фарзанди» (А.Орипов) дейилиши бежиз эмас. Проблема мавзунини белгилайди, негаки, ижодкор ўзини қийнаган муаммоларни бадиий идрок этишга энг қулай имконият бера оладиган ҳаёт материални қаламга олади. Тарихий мавзудаги асарнинг замонавийлиги ҳам айни шу нарса билан – проблеманинг ҳар вақт замонавий (ёки замон тушунчасидан юқори – мангу муаммо) бўлиши билан белгиланади. Жумладан, Ойбек ўзининг урушга, фашист босқинчиларига муносабатини ифодалаш учун жуда қулай материални – Таробий бошчилигидаги мўғул босқинчиларига қарши кураш воқеаларини танлади. Мақсад аниқ белгиланган эди, бироқ, юқорида айтдикки, драматик дostonни ёзиш жараёнида муаллиф билан тарихий материал орасида диалогик муносабат вужудга келди – материал мақсад қилинганидан кўпроқ нарсаларни сўйлай бошлади. Дейлик, Ойбек реалист санъаткор сифатида асарда кўзғолон сабабларини, халқда босқинчиларга нафрат уйғотган омилларни кўрсатиши лозим эди. Кўрсатди. Табиийки, асарда жонлантирилган омиллар, аслида, адибнинг ўз замонасида у ёки бу тарзда кўрган, гувоҳи бўлган ҳаётининг ҳолатларининг ўтмишга проекцияси эди. Жонланган тарих энди адибга ўзини қийнаб келаётган муаммоларни бадиий идрок этиш, замонасини англаш ва унга муносабат билдириш имконини тақдим қилаётир. Шу боис ҳам Ойбек конкрет мақсадга қаратилган драматик дostonни ёзишнинг ўзи билан қаноат қилмай қолади – яна ва яна мавзуга қайтади. Сираси, биз бу ўринда Ойбек истеъдоди табиатида хос ҳолатни ҳам кўриши-

миз мумкин. Маълумки, Ойбек ўзида ҳассос лирик ва теран эпик тафаккур соҳибини мужассам этган санъаткор эди. Унинг ижодий тадрижида дилбар шеърлару дostonлардан романга ўтилгани, конкрет материални (мас.: Навоий мавзу-си) аввалига лирик мушоҳада этиб, сўнг эпик талқинга киришгани бунинг ёрқин дилидир.

Эпик кўламнинг кенгайгани «Ғалвирчи»нинг илк саҳналарини драматик дoston ва либреттонинг илк кўринишларига қиёслагандаёқ яққол кўзга ташланади. Драматик дoston билан либреттонинг илк кўринишлари бир-бирига деярли ўхшаш: ҳар иккисида ҳам баҳор фасли, булоқ бошига келган қизларнинг ишқ-муҳаббат ҳақида сўзлашишлари, Жамила билан Ёдгорнинг учрашуви...– хуллас, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвиридан бошланади. Бундан фарқ қилароқ, «Ғалвирчи»нинг илк саҳнаси Торобийнинг: «Ажаб замон! Ўйласанг тарс ёрилиб кетасан. Ўйламасликка илож йўқ: фикр келаверади, қайнайверади. Ҳар бир ўтган кун юракнинг бир парчасини оғулаб кетади...» қабилдаги мушоҳадаларидан бошланганки, қаҳрамоннинг замон, ҳаёт, инсон ва унинг тақдири ҳақидаги ўйлари ўқувчи(томошабин)ни ғоявий-ҳиссий жиҳатдан асарни қабул қилишга тайёрланишга ундовчи дарак, олдиндаги жиддий таҳлилдан ўқувчи(томошабин)га берилган аванс гўё.

Қўзғолонга туртки берган воқеа либретто ва дostonда деярли ўхшаш: биринчисида мўғуллар қишлоқ аҳлидан ўлган улуғларининг қабрига кўшиб кўмиш учун ёш қизларни талаб қилишса, иккинчисида Чифатой учун «савғо» («беш-ўн ҳунарманд» ва яна «хонга бир неча қиз, Сулув бўлсин, ёлғиз сулув») талаб қиладилар. Ҳар икки асарда ҳам нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвирининг айна саҳналарга алмашилиши кескин контрастлиликини юзага келтирадики, бу нарса уларнинг публицистик руҳи, апеллятив мақсад (яъни, ўқувчига таъсир ўтказиш) етакчилиги билан изоҳланади. Яъни, бу ўринда ўқувчи(томошабин)нинг жонланган ўтмиш билан замонаси орасида аналогиялар топиши, мўғулларга нисбатан нафратини осойишта ҳаётига раҳна солган фашистларга кўчириши кўзда тутилади. Тўғри, бунгача ҳар икки асарда ҳам мўғул истилоси оқибатлари персонаж тилидан (бирида дарвеш, иккинчисида гадо), унинг фоже тақдирини сўйлаши орқали кўрсатилади. Бироқ драматик сюжет бундан ортиғига йўл бермайди – воқеаларнинг шиддатли

ривожи зарур. Жумладан, саҳналаштирилган либреттода Жамила Торобийнинг қизи қилиб (бу ўзгариш сўнгги вариантда киритилган) берилганки, бу ҳам драматик конфликтни кескинлаштириш, воқеалар шиддатини кучайтиришга хизмат қилади. Бошқа бир томони, эҳтимол, илк саҳналардаги қаршилантиришнинг ўзи қўзғолон бошланишини асослашга камдек кўрингандирки, бунга Торобийнинг шахсий мотиви ҳам қўшилади.

«Ғалвирчи»да, юқорида айтгилганидек, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти ҳам, икки ёшнинг муҳаббати ҳам тушириб қолдирилади, тўғридан тўғри асосий масалага – мустамлака шароитидаги халқнинг забун аҳволини кўрсатишга ўтилади. Торобий устахонасига келган Ўрмон, кейинроқ келиб қўшилган Маржонлар билан суҳбатлашаркан, ўқувчи(томошабин) кўз олдидан истило даҳшатлари ҳам, мустамлака хорликлари ҳам намоён бўлади. Ва шу асно устахонага Оташ чол кириб келади: унинг ўғлини «оқар сувда чўмилгани» учун ҳибсга олганлар. Шунинг муҳокамаси бўлиб турган маҳал ўз наздида «қут хабар» билан мўғуллар хизматидаги мансабдор қайтиб келади-да, Оташга ўғлининг озод қилиниши эвазига набираси Бодомни ҳокимга тортиқ қилишни таклиф этади. Мансабдор наздида хайрият бўлмиш бу таклиф Оташ учун – ҳақорат, чолнинг виждони қайнайди: «Қани инсоф, қани адолат? Ўзоқ йиллари икки ўғлим қўйдек бўғизланди. Бир заргар иним тириклайин Ўқтой хоннинг юртига қул қилиниб ҳайдалди, у ҳам ўлгандан баттарроқ бўлди. У вақтлар бошқа вақт эди. Биз ёв эдик, талон-босқинчилик замони эди, ит эгасини танимас, ҳар ким бошига келган номаъқулчиликни қилар эди. Шаҳарлар куйди, қишлоқлар яқсон бўлди, далада экинлар тупроққа қоришди. Энди-чи? Биз Чиғатойхоннинг раиятимиз, хонимизга ҳафта ўтмай, ҳар хил солиқларни тўлаб турибмиз. Энди бу қолибдими? Отасининг йўқ гуноҳи бадалига унинг қизини – набирамни қўлингизга тутқизайми?»

Юқорида айтдикки, ижодкор ўтмишни ўз ҳаётий тажрибасига таяниб жонлантиради, тарихий мавзудаги асар проблемаси ҳар вақт замонавий, деб. Шундан келиб чиққан ҳолда Оташнинг гапларига разм солинса, булар, аслида, Ойбекни қийнаган саволлар эканини англаш қийин эмас. Оташнинг эътирофича, «талон-босқинчилик замони» ўтиб, халқ «Чиғатойхон раияти» бўлгач ҳам зулм, зўравонлик тугамаган. Агар

бу ҳолни Ойбек замониға кўчирсақ, инқилоб ва граждандлар уруши давридаги қирғин-баротлар тугагач ҳам ҳамон зулм, зўравонлик ҳукм сураётган 30-йиллар назарда тутилгани англашилади. Айниқса, «отасининг йўқ гуноҳи» бадалига қизини олиб кетишлари истасак-истамасак яна машъум қатағон сиёсатини ёдга солади. Ахир, Ойбек ўйлаб топилган айбловлар билан жувонмарг қилинган оталарнинг кўпини шахсан таниган, болалиги қамок ва сургунда кечаётган «халқ душманлари»нинг сағирларини билган; «отасининг йўқ гуноҳи» учун зуғумлар кўрган Зарифахоним билан бир умр ёстиқдош бўлган. Буларнинг барини кўрган, қатағон захмини қалби ва вужудидан ўтказиб кўрган Ойбекнинг замонасига қарата «Қани инсоф, қани адолат?» дейиши табиийдек кўринади бизга. Албатта, «отасининг йўқ гуноҳи» қабилдаги талқин ўша давр учун улкан жасорат эди. Бироқ, бизнингча, Ойбек ижод онларида асарнинг шу ҳолича эълон қилиниши ёки саҳналаштирилиши мумкинлиги ҳақида ўйламайди ҳам – у ўзини қийнаган муаммоларни идрок қилиш, дардини қоғозга тўкиш билангина машғул – чинакам ижод қўйнида.

Қўзғолонга туртки берган воқеа «Ғалвирчи»да ўзгачароқ талқин қилинади дедик. Тўғри, сиртдан қараганда ҳар учала асарда ҳам воқеанинг моҳияти ўхшашдек. Фарқ шуки, дostonда қизларнинг олиб кетилиши хоннинг кўнгил хуши учунгина, либреттода мўғулларнинг жоҳилона дафн маросимлари учун, «Ғалвирчи»да эса «отасининг йўқ гуноҳи» баҳона ҳокимга тортиқ қилиш учун. Юзаки қараганда арзимасдек кўринган бу фарқ талқинда жиддий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Аввалги ҳар икки асарда мўғуллар ўн чоғли қизларни олиб кетадиларки, бу ўринда кулфат кўпчилик бошига ёғилганини таъкидлаш муҳим, зеро, айти шу нарса «ижтимоий буюртма»дан келиб чиқувчи муаллиф мақсадига мос. Кейингисида эса офат биргина Оташ хонадонига ёғиладики, муаллифни қийнаган муаммоларни бадиий идрок этишга шуниси қулайроқ:

«Мансабдор. Қиз учун эртага келамиз!

Маҳмуд. Кўрамиз

Мансабдор. Сенинг ишинг эмас!

Маҳмуд. Юрт иши – ҳаммамизнинг ишимиз. Оташ отанинг бошига тушга қора кун эртага менинг ё бошқа камбағалнинг бошига тушуви аниқ. (Халққа мурожаат қилароқ, қўл кўтариб) Яктан бўлларинг, ҳақ – бизники».

Сир эмаски, қатагон сиёсатининг амалга ошишида «томошабин» бўлиб туришгагина яраган халқнинг-да хизмати бор. Машъум 30-йилларда сохта, кўпинча ҳатто куракда турмайдиган айбловлар билан не-не одамларнинг ёстиғи қури-тилмади. Халқимизнинг сара фарзандлари омманинг «бета-раф кузатувчи» бўлиб туриши орқасида битта-битта териб кетилди. Ўзганинг бошига тушган кулфатнинг гувоҳи бўлганларнинг аксарияти, очиқ-ошкор ноҳақликдан виждони ўртаса-да, нари борса ичида ачиниб қўйди, шунинг ортиданоқ ёқасига туфлаб «алҳазар! ўзидан келиб ўзидан кетсин» дея қўрқув-ла ният қилолди, холос... Ойбек буларнинг барини кўрган, бундан изтироб чеккан. Ва кўрганларига зид ўлароқ, асарда у қандай бўлиши кераклигини кўрсатмоқчи бўлади гўё: Оташнинг бошига тушган кулфатни аритиш учун халқ кўзгалади. Зеро, Ойбек ҳам Оташ сингари «Элдан кучли нима бор жаҳонда? Хон ҳам, ҳоким ҳам, бек ҳам эл олдида чумчуқдай бўлиб қолади, агар эл расо ёвқурлик қилса...» деб ишонади. Бежиз элнинг қудрати «расо ёвқурлик қилса» шартига боғланмайди – айна шарт Ойбек замонида бажарилмаган, фожиаларнинг бир илдизини адиб шунда кўради. Элнинг бу машъум даврдаги ҳоли Бодом тилидан баён қилинади: «Ундай бўлса, улус нега бунча хўрликка чидаб ётади? Улуғлар эл оғзидан ошини юлиб олади, киссасидан тангасини қоқади, уради, ўлдиради, осади... Яна ҳамма ўз бошига, ўз ўтига ўзи қоврилиб юраверади...»

Шу ўринда яна бир фарқли нуқтага эътиборни тортгимиз келади: дoston ва либреттода қизларни бевосита мўғуллар олиб кетсалар, «Ғалвирчи»да бунга мўғуллар хизматидаги маҳаллий мансабдор чоғланади. Қизиғи шундаки, пьесанинг қатор ўринларида айна шу масалага урғу бериб ўтилган. Илк бор Оташ ўғлининг ҳибс қилинганини айтганида, Маржон шошиб савол беради: «Мўғулларми, ўзимизникиларми?» Оташ эса бунга жавобан куйиниб айтадики: «Ўзимизникилар... Э... ҳаммаси бир гўр эмасми?...» Маълумки, мустамлака шароитида халқ ичида золимларни «ўзимизникилар – ўзгалар» тарзида ажратиш бор нарса. Айна шу хил бўлинишининг (яъни, нафси учун халқининг душманларига хизмат қилувчиларнинг) мавжудлиги мустамлакани бардавом этувчи муҳим омиллардан экани ҳам аён. Шунини ўтқир ҳис қилганидан бўлса, эҳтимол, халққа ўзиникидан келган зулм оғирроқ ботади: нима бўлганда ҳам уларни ўзиники деб

билади, ахир, уларнинг-да бир кун келиб эсини таниб олишига, инсофга келишига умид қилади. Маржоннинг сўраш пайтидаги ҳаяжони («Мўғуллар бўлсин-да!» дегандек гўё), Оташнинг хафалиги ҳам шундан. Торобийнинг ўзи ҳам, гарчи у синфий хушёрроқ (бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз) кўринса-да, шу хил ҳисдан холи эмас:

«Маҳмуд. (мансабдорга томон икки қадам ташлаб). Бек! Андак сабр қилинг. Арзим бор... (Мансабдор ижирганиб, кибрли вазият олади. Маҳмуд давом қилади сўзида). Биласизми, сиз ҳам шу қишлоқликсиз, ҳаммамиз бир элат – бир уруғданмиз. Бу алғов-далғов замонда сиз кўтарилиб қолдингиз. Толе ёр бўлсин! Лекин улус билан, раият билан яхши муомалада бўлишингиз керак.

Мансабдор. Мана ҳали айтдим-ку, мен ҳар вақт ёсо ва шариат йўлида юраман...»

Табиийки, бу эпизод ҳам Ойбек жуда яхши билган 30 – 40-йиллар воқелигидан андоза олиб яратилган. Зеро, Ойбек «алғов-далғов замонда кўтарилиб қолган», ихтиёрига берилган ваколатдан ўзинию ўзлигини унутган, «дўпписини деса калласини келтиришга» ҳар вақт ҳозир ўнлаб, юзлаб амалдорларни кўрган, улардан зада бўлган. Шу боис ҳам шўронинг бюрократик тизимида етишган, маъмурий-қўмондонликдан ўзга бошқарув усулини билмаган ўрта ва қуйи бўғин амалдорларига хос хусусиятлар Мансабдор қиёфасида ўз аксини топади. Жумладан, бу нав амалдорларга хос ҳадеганда ҳукуматни пеша қилиш, ҳукумат номи билан дағдаға қилиш Мансабдорнинг хатти-ҳаракатларида ҳам кузатилади. У ғурур билан айтадики: «...биз ҳоқон ибн ҳоқон Чигатойхон ҳазратларининг малайларимиз. Биз улуғ Чингиз қурган азамат давлатда адолат, осойишталик, фаровонлик ўрнатиб, салтанатнинг равнақиға жонбозлик қиламиз». Беихтиёр ҳоқонлар исми ўрниға «Ленин», «Сталин» сўзларини қўйиб, ҳайратдан ёқа ушлайсан киши.¹ Қаранг, Мансабдор

---

¹ Эътиборли жиҳати шундаки, «Щит народа» пьесасидаги саркарда Илдиз нўённинг: «Великий Чингиз, умирая, завещал нам власть над вами. Мы свято храним завет великого кагана. Смерть тому, кто пойдёт против нас», – деган гапи ҳам шунга монанд жаранг топади. Зеро, унда ҳам «Чингиз»ни «Ленин»га, «великий каган»ни «великий вождь»га алмаштирилса, кифоя: образ ортида «улуғ Ленин васиятиға содиқлик» ҳақида гапиришни қанда қилмаган катта-кичик раҳбарлар бўй кўрсатаверади.

Ўзининг «улуғ Чингиз (Ленин) қурган азамат давлат» равнақига хизмат қилиши лозимлигини, айна пайтда, «Чига-тойхон (Сталин) ҳазратларининг малайи» эканлигини эътироф этаётир. Ижод онларида тарих тақдим этаётган сўз айтиш имкониятининг бениҳоя кенглиги, ўтмиш билан замонаси орасидаги муштаракликларни кашф этган Ойбек ҳайрати бизникидан чандон ортиқ бўлган эса, эҳтимол. Албатта, бу хил муштаракликлар асарда анланган ҳолда кўрсатилиши ҳам, ғайришуурий тарзда юзага чиқиб қолиши ҳам мумкин. Бироқ, агар бадиий асар эҳтиёж маҳсули ўлароқ яратилади десак, у ҳолда анланганлик моменти кўпроқ эканини тан олишимизга тўғри келади. Тўғри, Ойбек айна шу хил фикрни ифодалашни кўзда тутмаган, ҳатто, ижод онларига қадар бу фикр хаёлига келмаган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ, модомики у тарихий материал воситасида замонасини, ундаги ўзини қийнаган муаммоларни бадиий идрок этаётган экан, бу жараёнда янги фикрлар, қарашларнинг туғилиши, эскиларининг таҳрир қилиниши табиий. Зеро, эпик характердаги бадиий ижод воқеликни бадиий идрок этиш орқали у ҳақдаги яхлит концепцияни шакллантириш ва ифодалаш жараёнидир.

Юқоридагига ўхшаш, мўғулларнинг юртимизда олиб борган мустамлакачилик сиёсати тасвири билан шўро ҳукуматининг 30-йиллардаги ички сиёсати ўртасида ҳам муштаракликлар кўзга ташланади. Жумладан, Бухоро ҳокими Маҳмуд Ялавоч Торобий бошчилигидаги кўзғолоннинг авж олиб кетишида маҳаллий амалдорларнинг ўзларини айблаб дейдики: «Айб ўзларингизда. Ярани кесиб ташламагансизлар. Маҳмуд қўлингизга тушдим, усталик билан уни жаҳаннамга юбориш керак эди. Бошлиқсиз қолган халқ бир подага ўхшаб, ўз-ўзидан тарқалиб кетар эди. Сиз сиёсатнинг бу чуқур дастурини қўллай билмагансиз...» Маълумки, Ялавоч айтаётган «сиёсатнинг чуқур дастури»ни қатағонни амалга оширган шўро сиёсатчилари тўқис қўллаганлар: халқнинг етук вакилларини маҳв этишдан мурод уни истаган томонга бошлаш мумкин бўлган подага айлантириш, қиёматгача ўз измида ушлаб туришдан бошқа эмас эди. Ялавоч таъкидлайдики, «сиёсатнинг чуқур дастури»ни амалга оширишга ҳали ҳам кеч эмас. Шу боис ҳам мажлисда қатор тадбирлар ишлаб чиқилади. Жумладан, Ялавоч Шайхулисламга «элга ваъз-насиҳат қилинг, Торобий – дажжол, иблис лаин денг.

Унга мурид бўлганларни кофирликка чиқаринг...» дея топшириқ беради. Табиийки, агар Маҳмудни – дажжол, унга эргашганларни кофир деб эълон қилинса, авомнинг аксариятида унга бўлган ишонч, ихлос сўнади, ҳеч йўқ шубҳа, иккиланиш пайдо бўлади. Маълумки, шўро сиёсатчилари ҳам шунга ўхшаш йўл тутганлар. Улар ёпиштирган «халқ душмани», «чет эл жосуси» каби қатор тамғалар, матбуотдаги чиқишлар, махсус уюштирилган митингларда сўзланган «оташин» нутқлар оммага таъсирсиз қолмагани шубҳасиз. Кўпчиликнинг бу хил найрангаларга учгани, сохта айбловларга дилдан ишонганлари боис қатағонни маъқуллаганлари ҳам сир эмас. Ялавоч қўллаган тadbирлардан яна бири шуки, у Торобий лагерига ўзининг одамларини – хуфяларни қўйган, мақтаниб айтадики: «бизнинг кўзларимиз у ерда овини қидириб юради». Табиийки, бундан ҳам хуфиялик, чақимчилик авж олган, учинчи одам қўшилган жойда оғиз очишга чўчиб қолинган давр, муҳит саси¹ келади. Ниҳоят, белгиланган тadbирларнинг охиригиси – энг даҳшатлиси Торобийнинг синглиздан фойдаланиш бўладики, ака-сингил орасига нифоқ солинади. Ғоявий асосда қардошлик ришталарини узиб, жигарларни-да ажратиб юборишга интилиш амалиёти эса, маълумки, қатағон даврида кенг кузатилган ҳодиса эди... Албатта, умуман мустамлакачилик сиёсатига хос универсал хусусиятлар мавжудлиги ҳам бор гап. Шундай бўлса-да, Ойбек асардаги деталлар, ҳолатларни ўзи билган, кўрган ижтимоий муҳитдан олганига кўпроқ ишонгимиз келади. Негаки, юқорида кўрганимиздек, пьесанинг кўп нуқталари бизга истасак-истамасак юртимизнинг яқин ўтмишидаги ҳодисаларни эслатаверади.

Юқорида айтдикки, Оташнинг ўғлини «оқар сувда чўмилгани учун» ҳибсга олдилар. Оташ бу хабарни етказган чоқдаги Ўрмоннинг реакцияси эътиборга лойиқ: «Бу қандай чиркин қонун! «Оқар сувда чўмилма!» Дининг, йўл-йўриғинг билан ер қаърига кир, аҳ, мўғул!» Ҳар қандай мустамлакачи сингари, мўғуллар ҳам ўзлари забт этган юртларда ўзларининг тартиб қоидаларини ўрнатмоқчи бўладилар. Табиийки, бу тартибларни қабул қилиш мустамлака халқи учун энг оғир, сабаби, унинг аждодларидан қолган ўз анъаналари, удумлари мавжуд. Маданияти, эътиқоди, турмуш тарзи каби

¹ Эсингизда бўлса, худди шу нарса «Навоий» романига ҳам сингдириб юборилган эди.

муҳим нуқталарда бир-биридан тамом фарқли икки халқнинг тенг бўлмаган муносабати ассимиляцияга (яъни, улардан бирининг иккинчисига сингиб кетиши, иккинчисига ўхшаб қолиши) олиб келиши тайин. Бас, мағлуб халқнинг янги тартибларга қаршилиги – анланган ё анланмаган тарздаги ўзининг халқ сифатидаги ўзлигини сақлаб қолишга интилишдирки, бу ҳам табиий, ҳам зарурий ва ҳам қонуний ҳодисадир. Оташ «отасининг йўқ гуноҳи учун» деганида ўзича тўла ҳақ эди. Негаки, «оқар сувда чўмилиш» саҳройи мўғулларга нечоғли ёт бўлса, икки дарё оралиғида яшаган халқимиз учун шунчалик табиий эди. Яъни Оташнинг ўғли бор-йўғи аждодлари минг йиллар давомида қилиб келган ишни қилди – шунинг учунгина гуноҳкор саналди: Ўрмоннинг юқоридагича кескин реакцияси шундан. Ойбек қалб кўзи тийран, нигоҳини моҳиятга қаратган мутафаккир ижодкор эди. Унинг ўткир нигоҳи «янги турмуш қуриш» шиори остида миллатнинг ўзлигига тажовуз қилинаётганини илғай олди, тарих билан мулоқот уни шу қарашда мустақим этдики, «Ғалвирчи»да айна шу масалани бўрттириброк ўртага қўйди.

Мустамлака юртда манфаати шахсияни ҳар недан устун қўйгани ёки миллий ғурурдан буткул мосуво экани боис ўзгаларнинг тартиботини бир неъмат сифатида қабул қиладиган, уларнинг кепатасига осонгина кирадиганлар ҳам ҳар вақт топилган. Ойбек шундайлардан бирини Тўсинбой тимсолида гавдалантиради. Оташ Тўсинбойдан ҳокимлар қошида ўғлининг гуноҳини сўраб беришни ўтинганида у: «Ўғлинг улуғ Чингизхон ёсосини бузди, ёсонинг амрини шариятдан ҳам юқори, эзгу тутиш керак...» – дея рад этади. Ойбек ўз замонида янги мафқурани сингдириш йўлида миллий қадриятларнинг топталаётганини, энг ёмони, унга сидқидилдан берилиб манқуртга айланаётганларни кўради, ҳодисадан жиддий ташвишланади – унга нафратини ифодалайди.

Мазкур масала Ойбекни чуқур ташвишга солганини шундан ҳам билса бўладики, «Щит народа» пьесасида бу муаммо янада бўрттириб қўйилади. Жумладан, Шамсиддин Маҳбубий билан Чигатойхон тўқнашувининг асосида шу масала ётади:

«Чагатай. Ты видишь не то, что нужно, мусульманин. В сборнике наших законов Ясе сказано: нет правды иной, кроме правды монгольской. Монголы одни владыки мира. И нет выше народа монгольского.

Махбуби. А у нас есть свой закон. До того, как вы пришли к нам, мы жили по-своему и знали свою правду и свою справедливость». ¹

Олимпнинг мантиқли гапларига муносиб жавоб тополмаган, унинг ҳақиқати олдида ожиз қолган мўғулларга биргина йўл қолади – зиндонбанд этиш. Махбубийнинг гапи асосида «ҳар бир халқнинг ўз ҳақиқати, ўз адолати бор, бас, у шулар асосида яшашга ҳақли» деган табиий бир мантиқ ётади. Албатта, мазкур саҳнада «олий ирқ» даъвосидаги фашистларга ишора қилингани шубҳасиз. ² Айни пайтда, агар юқоридаги мулоҳазаларимиз контекстида қаралса, яна Ойбек яшаган ижтимоий муҳит билан боғлиқлик бор дейишга ҳақлидекмиз. Зеро, «нет правды иной, кроме правды монгольской» қабилидаги даъво «Правда»да эълон қилинган ҳақиқатгина ягона ва олий ҳақиқат» деб билган тузумга ҳам хос эди.

Тўғри, асарнинг ҳамкорликда ёзилгани бу фикрга нисбатан андак шубҳа уйғотиши, унга «Ғалвирчи»га каби ёндашмаслик лозим деган эътироз туғдириши табиий. Бироқ шу йўсин ўйлашимизга изн берувчи бир қатор асосларимиз ҳам йўқ эмас. Аввало, Ойбек ҳамкорликка қадар бу мавзуда иккита асар яратган ва учинчиси устида ишлаётган эди, бас, унинг ижодий тажрибаси ҳамкорликда етакчи бўлиши табиийроқ. Иккинчидан, А.Дейчнинг тақдир тақозоси билан бир муддат Тошкентда яшаб турганининг ўзи ижодий ҳамкорликка омил бўлолмайди, бунинг учун икки адиб орасида маънавий-руҳий, фикрий яқинлик, қарашлар муштараклиги ҳам зарур. Иккала адиб томонидан пьесани ёзиш ҳақида шартнома тузишни сўраб берилган аризада, жумладан, шундай дейилади: «... когда славные сыны узбекского народа плечом к плечу с другими народами Советской страны сражаются против фашистских варваров, задача писателей всех видов поэтического оружия внушать своему народу чувства гордости, достоинства и чести». Аризада «ўзбек халқининг

---

¹ Холисликка путур етмасин, деган андишада ушбу асардан олинган парчаларни айнан беришни маъқул кўрдик

² Буни А.Дейч билан ҳамкорликда пьеса ёзиш тўғрисида берилган ижодий ариза ҳам тўла тасдиқлайди: «Фанатичные приверженцы идеи властвования над миром, монгольские военачалники и правители во многом дают прообразы современных фашистских «теоретиков» ...» Қаранг: Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.20.-Т.,1985.- Б.391

қахрамонона ўтмишига мурожаат қилиб, шўро томошабинининг қалбини тўлқинлантира оладиган» (яъни, вазифани уддалашга имкон берадиган) образ топилгани таъкидланади. Эътибор қилинг: муаллифлар тарихга мурожаат қилишдан мурод халққа «ғурур-ифтихор, кадр-қиммат, ор-номус» туйғуларини сингдиришдан иборатлигини таъкидлайдилар. Бу туйғулар эса, маълумки, миллий ўзликни таниш, танитишнинг асоси. Асарнинг ёзиб тугалланган илк кўриниши кўздан кечирилса, ҳақиқатан ҳам шу мақсаднинг устувор эканига амин бўламиз.

Илк саҳнада Бухоро ҳокимининг хазиначиси Кичик Қурбоннинг ўз ўғли – Самарқандда мадраса таҳсилани олиб эндигина уйига қайтган Бургут билан суҳбати берилади. Ота билан ўғил – бошқа-бошқа олам. Отасининг мўғуллар хизматида экани, уларга қўшилиб ўз халқига зулм қилиш ҳисобига давлат орттираётганидан ўғил эзилади; ота эса буни ўзининг оқиллиги, уддабуронлигига йўйиб фахрланади. Халқнинг аянч аҳволи ҳақида гапирган ўғлига ота насихат қиладики, «ҳар нарсага эътибор беравериш ножоиз, баъзан атрофга кўз юмиш фойдали». Ўғил эса, аксинча, «қалб сўқирлиги кўз сўқирлигидан баттар» деб билади. Ота ўғлини Чиғатойни кутиб олиш тараддудидаги ҳоким саройига бошлаб келаркан, уни саройга яқинлаштиришни, ўзларининг қаторига қўшишни ният қилган. У ўғлининг гапларини ёшликка хос ўткинчи кайфиятга йўяди, уни «йўлга солиб» олишига ишонади. Ота янглиш ўйлайди: Ялавоч билан суҳбат давомида Бургутнинг дунёқараши тўла шаклланиб улгурган шахс экани кўрилади. Табиийки, Ялавоч Бургутни «ўз одами» деб билади, шу боис уни хизматга тайин этмоқчи, бироқ у таклифни рад этади:

Бургут. Я не гоюсь вам, несравненный правитель. Книга и калам, кусок сыра и свежая вода – все, что мне нужно. Я не могу служить поработителям народа.

Махмуд (смеется сочным, деланным смехом). Хорош джигит, нечего сказать. Ну, что ж, говори всю правду. Ты и меня называешь поработителем? Ведь я служу монголам.

Кичик Курбан. Молчи, сын мой. Не забывай, что справедливый Махмуд Ялавач...

Бургут (перебивая). Справедливый Махмуд Ялавач знает, что лучше быть пастухом у своего народа, чем правителем у чужого...»

Эътибор берилса, Бургут биринчи гапида «поработител-лям народа» (яъни, сўзма сўз «халқни қул қилувчилар», асар ёзилган давр контекстида «эксплуататорлар») дейди, гўё умуман эзувчилар ҳақида гапиради. Ялавоч йигитнинг нима демоқчилигини билди, шу боис ясама кулги билан гапиради. Ҳокимдаги ўзгаришни сезган ота вазиятни юмшатишга интилади, бироқ Бургут унинг гапини бўлиб, мустамлакачиларга хизмат қилишни ўзига ор деб билишини очиқроқ англатади. Равшанки, Бургутнинг бу хил қарашлари мадраса таҳсили давомида шаклланган, демак, мадрасада Маҳбубийга ҳаммаслак, фикри озод кишилар оз эмас. Бургутнинг Маҳбубийга эътимоди баландлиги, уни «буюк инсон», «нури дониш», «башар виждони» дея улуғлаши бежиз эмас. Дарвоқе, Чиғатой ҳузурида Маҳбубий ғойибона шогирдининг юксак ихлосига ҳар жиҳатдан муносиб тутади ўзини. Олимнинг тафаккур қуввати, мантиқ кучи олдида ожиз Чиғатой банди қилдириш билан кўрқитмоқчи бўлганида, у «сен менинг жисмимни кишанлай оласан, фикримни (руҳимни) кишанлай олмайсан» дея жавоб беради. Шубҳа йўқки, бу – халққа «ғурур-ифтихор, қадр-қиммат, ор-номус» туйғуларини сингдиришга хизмат қиладиган образлардан бири. Бироқ у ижтимоий буюртмагагина хизмат қилиб қолмайди, негаки, у – инсон шаъни, эрки, ҳақ-ҳуқуқи дахлсиз юксаклигини таъкидловчи образ. Бу эса тоталитар тузум айни кучга кирган, шахс эрки ва ҳақ-ҳуқуқи топталган замонда ўқувчининг ўзини баҳолаши учун бир мезон, эҳтимолки, муаллифлар соғинган идеал эди.

Тугатилмаган пьесанинг қатор ўринлари муаллифлар замонасида юз бермиш ижтимоий ҳодисаларга муносабат масаласида яқдиллар, дейишга имкон беради. Масалан, Кичик Қурбон ўғлини саройга бошлаб келаркан, унга насиҳат қилиб, «ҳақиқат-ку» дея ҳар хил гапни гапирмасликни тайинлайди: «Остерегайся, мой сын, лишнего слова в Бухаре. Здесь стены, двери и потолки имеют уши. Не рассчитывай на знатность рода, на высокое положение отца. Знаешь, как говорится в народе: несчастного собака достанет и на верблюде». Эътиборли жиҳати шундаки, 30-йиллардаги «чақимчилик» авж олган муҳит акс этганидан ташқари, парчада атайинлик (яъни, онгли равишда замонга муносабат билдириш) моменти ҳам яққол кўзга ташланади. Аввало, «камбағални туянинг устида ҳам ит қопар» мақоли «бахтсизни туянинг устида ҳам ит қопар» тарзида берилганки, бу билан

қатағон юҳоси одамни кимлигига (эгаллаган мансаби, насаби, кўрсатган хизматлари, партияга мансублиги ва ҳ.к.) қарамасдан домига тортгани таъкидланади. Иккинчидан, қатағон сиёсатини оқлаш учун «социализмнинг қарор топиши баробари синфий кураш ҳам кучайиб боради»¹ деган даъво олдинга сурилгандики, «камбағал»нинг «бахтсиз»га алмаштирилгани бу даъвони пучга чиқаради. Зеро, «бахтсиз» сифати синф танламайди, синфий моҳиятни таъкидлаш учун мақолнинг аслича қолгани маъқул бўларди. Шундай экан, бу ўзгариш муаллифлар фикри расмий нуқтаи назардан фарқли эканлиги боис киритилган. Шунга ўхшаш, «чақимчилик» авж олган муҳитга муносабат билдиришга «деворнинг қулоғи бор»лигининг ўзи кам кўрингандирки, «девор, эшик ва шифтларнинг қулоғи бор» дея кучайтириб, таъкидлаб айтилади. Бундай муносабат эса, ўйлашимизча, кўпроқ шу муҳитдан юраги зада одам руҳиятига кўпроқ хосдир.

«Ғалвирчи»да яратилган мўғул хонлари образлари билан шўро доҳийлари орасида муштараклик кузатилиши ҳақида юқорида айтиб ўтдик. Шунга ўхшаш ҳол «Щит народа» пьесасида ҳам бўртиб кўзга ташланади. Чигатойнинг Бухородаги аҳвол ҳақида Илдиз нўён билан суҳбатига диққат қилинса, бунга амин бўлиш мумкин:

«Чагатай. Так. А много ли этих врагов здесь у меня?

Илдиз-Нойон. Тебе, царь народов, не страшны никакие враги. Сильны твои войска, и никто не может одолеть их.

Чагатай. Так. А много ли у меня здесь друзей?

Илдиз-Нойон. Друзей и тысячи мало, а врагов и одного много.

Чагатай. Если есть один враг – отруби ему голову. Если их много, то и деревьев много для виселиц».

Энди биз кўрган муштаракликларга келсак. Биринчиси: нўённинг Чигатойга «царь народов» («халқлар шоҳи») дея мурожаат қилиши Сталинга нисбатан кўп ишлатилган «отец народов» («халқлар отаси») иборасини ёдга солади. Айни шу мурожаатнинг образни англашга йўналтирувчи сигнал вази-фасини ўташи кўзда тутилган бўлиши ҳам, эҳтимол. Иккинчиси: кейинги йилларда Сталинга хос бўлган «ўз ҳаёти учун мудом хавфсираш»дек руҳий хасталик ҳақида жуда кўп ёзилгани маълум. Айрим мутахассислар «халқлар отаси»нинг ҳар ер-

¹ Бу ҳақда қаранг: Историки спорят. –М., 1988. – С.291

дан душман қидириши, душман деб билганларини аёвсиз қирғин қилишини шу хасталик билан изоҳлайдилар ҳам. Бундай одамнинг ҳеч кимга ишонмаслиги, ҳар кимда, аввало, душманни кўриши ҳам табиий, албатта. Пьесадаги Чиғатой айтадики: «Я никому не верю. Все лгут: богатые и бедные, бек, водовоз...» Бундай одамдан ўз ноибига душманларни битта қўймай («Агар душман битта бўлса – калласини ол. Агар улар кўп бўлса, уларни осигга дор солиш учун дарахтлар ҳам бисёр») қириш ҳақида кўрсатма берилиши ҳеч ажабланарли эмас. Мудҳиш қатағон сабабларини таҳлил қилган муаллифлар юқоридагича ташхисни ўшандаёқ қўйиб қўйган бўлсалар, не ажаб?! Ниҳоят, учинчиси: уруш арафасида «совет қўшинларининг энгилмаслиги-ю ҳеч бир душман унга чўт эмаслиги» ҳақида чўпчак тўқилган, ҳаммани шу чўпчакка ишотиришга ҳаракат қилинган эди. Шўро ташвиқотининг шу чўпчагига ишониб ғафлатда қолган халқ урушнинг бошидаёқ зўр талафот кўрди. Уруш аввалидаги зўр муваффақиятсизликлар, халқ бошига тушган шўришлар сабабларини обдон мушоҳада қилган калласи бутун одамлар – муаллифлар буни назардан қочиришлари мумкинми эди?!..

Асардаги яна бир нуқтага айрича эътибор зарур. Бургут Ялавочга дилидагини айтгач, у ўзи бажараётган вазифанинг муҳимлиги, шу вазифани бажариш асноси у ўз халқини озми-кўпми ҳимоя қилишини айтади. Ҳақиқатан ҳам у Илдиз нўённи инсофга чақиради, Чиғатойни йўлга солишга ҳаракат қилади. Шуниси муҳимки, пьесада истилочиларнинг нафақат мустамлака халқига, балки, ўзларига сидқ ила хизмат қилаётган маҳаллий амалдорларга ҳам паст назар билан қараши, ҳақоратомуз муносабатда бўлиши таъкидланади. Масалан, маҳаллий амалдорлардан бири Илдиз нўёнга мурожаат қилади-да, хизмат вазифасига кўра юрт кезиши лозимлигини айтиб, дурустроқ от беришларини сўрайди. Бунга жавобан илдиз нўён масхаралаб айтадики: «А по-моему, для тюркского баскака довольно и серого ишака». Шунинг ортида ноқ муаллиф ремаркаси берилади: «Среди бухарских чиновников гул протеста». Ялавоч мўғулни инсофга чақирганида, у: «Хозяева – мы. Вы должны исполнять нашу волю», – дея манманлик билан жавоб беради. Ёки саройга келиши биланоқ Чиғатой нўённи йўқлаб, сўрайди:

«**Чағатай.** Рассказывай, что знаешь. Как живется моим людям в Бухаре.

Махмуд (выступая вперед). Великий хан, под твоим мудрым правлением благоденствует наша страна.

Чагатай. Я не спрашиваю тебя, Махмуд Ялавач. Я говорю о монголах, а не о мусульманах. Пусть ваш бог, если он есть, думает о вас».

Кўрамизки, мўғуллар зулми остида эзилган меҳнаткаш омма ҳам, уларнинг хизматидаги амалдорлар ҳам, аслида, қисматдош. Яъни, бундан кун тартибидаги биринчи масала «эзувчи – эзилувчи» тарзида эмас, «истилочилар – мустамлака халқ» тарзида кўйилиши керак, деган фикр келиб чиқади. Шуниси борки, бу хил талқин аввалдан режалаштирилган. Пьеса сценарийсига кўра, иккинчи кўринишда Торобийнинг собиқ шаҳзода Ўрхонбек билан учрашиб дўст тутинишлари айтилади-да: «От царевича до ситовщика – все должны объединиться для борьбы с подлыми захватчиками», – дейилади. Ойбек ижодида Торобий мавзуси талқинидаги тадриж кузатилса, бошдаги ўта кескин синфийликнинг аста сусайиб боришига амин бўламиз. Достон ва либреттода меҳнаткашларнинг бари – ватан озодлиги учун курашчилар, маҳаллий бойлар, амалдорлар, руҳонийлар – бари мўғулларнинг иттифоқчилари қилиб кўрсатилган эди. Эпик кўлам кенгайган «Ғалвирчи»га Хонботир образи киритилган. Маҳбубий томонидан юборилган бу собиқ шаҳзодага Торобий ўзини кўп ҳам яқин олмаганидек, бошқа кўзғолончилар ҳам ундан бироз ётсираб турадилар. Хонботир – исмига монанд ботир, жасур йигит, унинг юраги мўғулларга нисбатан ўч, интиқом ҳисси билан тўлиқ. Бироқ у Торобийнинг кейинги сиёсатига – бойлар, савдогарлар, амалдорлар мулкининг мусодара, ўзларининг қувғин қилинишига қўшилмайди. Гарчи Хонботирнинг қўшилмаслик сабабини унинг тахт илинжида эканлиги билан изоҳлайдиган ўринлар бўлса-да, талқиннинг қандай яқин топиши бизга қоронғу. «Щит народа»да эса талқин ўзгачароқ: Ўрхонбек билан Торобий тасодифан учрашадилар, уларни мўғулларга нисбатан нафрат, мустамлакачиларга қарши кураш мақсади бирлаштиради, дўст қилади. Ўрхонбек курашда мардлигу жасорат, дўстликда садоқат кўрсатади. Бироқ Торобийнинг кейинги сиёсатига қўшилолмайди, у билан видолашиб, яна дарбадар ҳаётига қайтади.

Фикримизча, замонаси ва замонадаги ўзини англаш эҳтиёжи билан Торобий мавзусига қайтган Ойбек руҳиятидаги ички зиддият «синфийлик» масаласи билан чамбарчас боғ-

лиқ эди. Адиб тарих билан жонли мулоқот жараёнида ўзи ишонган ғояни ҳам, инқилобга муносабатини ҳам қайта кўриб чиқиш имконига эга бўлди. Юқорида кўрдикки, у синфийлик масаласига-да ўзгача ёндашишга интилди, лекин адиб бу борада тугал фикр, хулосага келишга, ички зиддиятни бир тараф ҳал қилишга ҳали тайёр эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолгани ҳам шундан – муаллифнинг ўзак масалада тугал фикрга келолмагани, ўзининг замонаси ҳақидаги яхлит концепциясини шакллантира олмаганида бўлса, эҳтимол. Бу фикримизни «Қутлуғ қон» мисолида ҳам қувватлашимиз мумкиндек кўринади. 30-йиллар адоғида, жамият ҳаётидаги мудҳиш ҳодисалар шоҳиди бўлган, қатағон нафасини ҳар лаҳза туйиб турган Ойбекнинг социализм ғояларига ишончи дарз кетиши табиий эди. Айни шу хил руҳий ҳолатда у инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигини қаламга олиб, юртининг яқин ўтмишдаги тараққиёт йўлини бадий таҳлил қилди: ўзи қаламга олган даврда ҳақиқатан ҳам тублик ўзгариш зарур бўлганига, бу ўзгаришни меҳнаткаш халқ амалга ошириши мумкинлигига қайтадан имон келтирди. Бироқ Ойбек инқилобнинг натижаларидан, 30-йилларда шўро олиб борган сиёсатдан қониқолмас эди. Шу зиддият боис ҳам у «Қутлуғ қон»га 1916 йил воқеалари билан нуқта қўйди, инқилобни тасвирламади, унга муносабатини ифодаламади. Фақат 1957 йилга келиб, борки иллатларни Сталин шахсига ағдариш орқали ўлаёзган ғояга сунъий нафас берилгач, Ойбек романнинг мантиқий давоми – «Улуғ йўл»ни ёзишга жазм эта олди...

Ҳа, Торобий мавзусидаги ҳар икки асар ҳам тугалланмай қолди. Албатта, Ойбекдек улкан истеъдод учун муфассал режалари-да тузиб кўйилган пьесани тугаллаш чўт эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолиш сабабини юқорида ички зиддият билан изоҳладик. Борингки, бунга кўриб ўтганимиздек талқинлар имкони мавжуд асарнинг дунё юзини кўриши маҳоллигини ҳам қўшайлик. Шунда ҳам, бунинг асосий сабаби, бизнингча, Ойбекнинг ўта ҳалол адиблиги – ижодкор ўзи ростмана англаган ҳислари-ю қалб қозонида обдон қайнаган фикрларини, ўзи илдиз моҳиятига етиб борган ҳақиқатларнигина ифодалаш лозим деган эътиқодда яшагани билан изоҳланади.

2003 йил

Қудуқда ўсган най оҳанглари¹

Ёзувчи Чингиз Айтматов суҳбатларидан бирида: «Киши ўзи билмаган, ҳис қилмаган нарсаларни ёзса на ўқувчини ишонтира олади, на ёзганлари уни ҳаяжонга солади», – дейди. Маълумки, шу маънодаги эътироф сал ўзгачароқ йўсинда кўпчилик ижодкорлар томонидан айtilган, қолганлари ҳам бунга қўшилишлари тайин. Зеро, бу – «бадий образнинг материали воқелик ва ижодкор шахсидир» тарзидаги назарий қоиданинг соддароқ, оммабопроқ ифодаси. Бу қоида эса, табиийки, барча турдаги, жумладан, тарихий мавзудаги асарларда ҳам амал қилади. Фақат тарихий асарда бу ўзгачароқ йўсинда кечади. Гап шундаки, тарихий мавзуга қўл урган ижодкор тасвирланаётган давр воқелигидан узилган, бас, унинг учун ҳам ўз замонидаги, Ч.Айтматов айтмоқчи, «ўзи билган, ҳис қилган» воқелик материал бўлиб хизмат қилади. Негаки, тарихий фактлар асарнинг нари борса сюжет схемасини белгилар, ўша фактларни жонлантиририш, тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантиришда эса муайян шароитда (яъни, ижодкор яшаган воқелиқда) шаклланган муаллиф шахси ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ижодий етуклик палласидаги Ойбек бу ҳақда: «тарихий романдаги асосий нарса, менимча, қанчалик укув билан келтирилишидан қатъи назар, тарихий фактларнинг оддий баённигина эмас <...> бошқа ҳар қандай асардаги сингари – инсондир»², – дейди. Унинг эътиқодига кўра, «озодлик ва бахтга интилиш, муҳаббат ва садоқат туйғулари, ҳасад ёки жудолик, ўлим даҳшати ва турмуш нашъаси туйғулари инсонга доимо хос нарсалар бўлиб, минг йиллар давомида ўзларича сира ўзгармади <...> Инсонлар вужудга келган даврлардан буён инсонликча келмоқдалар». Шунинг учун ҳам Ойбек «ёзувчи қайси бир тарихий даврга мурожаат қилмасин, мабодо у даврнинг ғайри ёки ҳаттоки ғалати кўринган барча хусусиятлари орасидан ўзига таниш бўлган ҳис-туйғулар ва фикрлар изласа, пировардида, мутлақо хато қилмайди», – деб ҳисоблайди. Ойбек бу гапларни 1966 йилда, ўзининг қатор тарихий мавзудаги асарларини элга манзур қилгач, айтганини эътиборга олсак, булар адиб тўплаган бой

¹ Мақола Аъзамжон Ҳамроқулов билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

² Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Т.15. – Б.291.

ижодий тажрибанинг «қаймоғи», унинг тарихий асар ёзишда таянган асосий ижодий-эстетик принциплари дейишимиз мумкин.

Адибнинг дўсти ва ижодининг йирик тадқиқотчиси Ҳ. Ёқубов «Болалик» қиссаси ҳақида фикр юритаркан, уни «Ойбекнинг тарихий темалардаги баъзи бир асарларининг илк илҳом манбаини аниқлаш, улардаги айрим образларнинг асл аждодларини, прототипларини топиш, уларнинг моҳиятига кириш учун бир «калит» ҳамдир»¹, – деб таърифлаган эди. Дарҳақиқат, эътибор қилинса, «Болалик»даги кўп нуқталар Ойбекнинг тарихий мавзудаги асарларида у ёки бу тарзда аксланганини кўриш қийин эмас. Тўғри, «Болалик» қиссаси адибнинг тарихий мавзудаги асарларидан анча кейин ёзилган: ижодий фаолиятининг шомига келибгина Ойбек болалигида кўрган-кечирганларини, мурғак хотирасида муҳрланган таассуротларни бадиий жонлантиришга жазм этган. Қиссани мутолаа қиларкан, бу хотираларнинг нечоғли оҳорли, жонли экани ҳайратга солади кишини. Табиийки, бу хотиралар илгарироқ, адиб ўзининг тарихий асарлари устида ишлаган пайтларда ҳам мавжуд, эҳтимол, янада оҳорлироқ, жонлироқ эдилар. Шу боис ҳам ўтмиш ҳаёти манзараларини чизаркан, адибнинг ўша хотиралари асар воқелигига проекцияланади.

Ойбекнинг болалиги мустамлака зуғуми кучайган, ижтимоий ҳаётдаги кескин ўзгаришлар ва юртдаги талотўплар туфайли халқ турмуши оғирлашган даврларга тўғри келади. Бўлғуси адиб халқнинг оғир аҳволини кўрди, унинг машаққати, изтиробу аламларидан бола ҳазмига яраша тотинди. «Болалик»да халқнинг оғир турмуши ҳақидаги маълумотлар катталар тилидан берилади, ҳикоячи уларни гўё қандай эшитган бўлса ўшандайча китобхонга тақдим этади. Катталар эса «нарх-навонинг осмонга сапчигани»дан, замона айниганию инсоф-диёнат кўтарилганидан, тирикчиликнинг оғирлигидан... шикоят қилишади, ўзларича бунинг сабабларини қидиришади. Масалан, онаси билан суҳбатда қўшни аёлнинг гапини олайлик: «Бойлар ўлгурнинг пичоғи мой устида. Ҳаммаси қутурган, ҳаммаси олифта, кеккайган, фи роғ димоғли <...> Қирилгурлар данғиллама уйлар, йигирма таноб, ўттиз таноб боғлар, қўш-қўш кўралар солади. Уруш

¹ Ёқубов Ҳ. Адибнинг маҳорати. – Тошкент, 1966. – Б.304

бошланди-ю, ун, ёғ, озиқ-овқат билан савдо қиладиган янги-янги бойлар туғияпти. Ишқилиб замон бузилди, яқинда эҳтимол охир замон бўлар...» Кўриб турганимиздек, аёл турмушнинг оғирлашишида бойларни айбдор қилмоқда. Тўғри, ҳозирда бундай талқин сабабини осонгина Ойбекнинг ўтмишга «синфий ёндашуви» билан изоҳлаб қўйса бўлади. Бироқ шуни тан олиш керакки, жамиятда зулм кучайган, бухрон чуқурлашган вақтларда олчоқ кимсаларнинг ўзгалар ҳисобига бойиш имконияти кенгайди – юртнинг бир қисми ўта бойиб, иккинчи қисми қашшоқлашиб боради. Бу эса, истасак-истамасак, манфаатлар тўқнашуви ҳосиласи бўлмиш ижтимоий кескинликни келтириб чиқаради. Яъни, бизнингча, бу ўринда «Ойбек ўзининг болалик даврини синфий нуқтаи назардан тасвирлади» дегандан кўра «реалистик тасвирлади» дейилгани адолатлироқ бўлади. Зеро, Ойбек болалигида худди шундай ҳолатларни ўз кўзи билан кўрган: жаҳон урушининг бошланиши билан нарх-навонинг кўтарилгани, натижада турмушнинг беҳад оғирлашганию норозиликнинг кучайгани, янги бойларнинг қутургани... – булар бари туғма истеъдодли, кузатувчан ёш Мусо хотирасида ўчмас из қолдирган. Айни шу ҳолат «Болалик»да мардикор олиш билан боғлиқ исённинг бош омили сифатида талқин қилинади – мардикор олиш эса бир туртки, етишмаётган сўнги томчи, холос. Шуниси эътиборлики, Ойбек Торобий бошчилигидаги кўзғолоннинг юзага келишини ҳам шунга монанд талқин қилади. Хусусан, «Маҳмуд Торобий» драматик достонида зулмдан ортиқ эзилган халқнинг кўзғалишига Чигатойхон учун «беш-ўн хунарманд» ва «бир неча қиз» беришни талаб қилганлари туртки бўлади. Шу номли либреттода эса вафот этган Чигатойхон хонадонига мансуб «Улуғнинг қабрига тириклайин Кўммак учун етти қиз» беришни талаб этганлари халқни кўзғайди. Ҳар икки асардаги исён саҳналарининг тасвири ҳам «Болалик»даги исён саҳнасини эслатади. Бу бежиз эмас, албатта. «Болалик» қиссасидан маълум бўладики, бўлғуси адиб кўзғалган халқ ичида юрган, исён манзаралари унга жуда қаттиқ таъсир қилган. Бас, бу таассуротларнинг кейинчалик узоқ ўтмишдаги ғалаёнлар тасвирида ўз изини қолдирмаслиги мумкин эмас эди.

Тугалланмаган «Фалвирчи» пьесасида эса Ойбек ўзгачароқ йўл тутлади: у кўзғолоннинг асосий сабаби ўлароқ зулмининг ҳаддан ошганига урғу беради. Шу боис бунда аввалги

икки асарда кўрилган «мардикор олиш» воқеасига ўхшашлик йўқ. Халқнинг оғир аҳволини тасвирларкан, адиб «Ғалвирчи»да ҳам болалигида кўрганларидан андоза олган. Жумладан, пьесадаги Торобийнинг: «Юрт бошлиқлари фуқаронинг, элнинг қонидан семиради, улус уйининг алангасида исинади. Бу шон-шавкат, бу дабдаба, бу зийнат – ҳаммаси лак-лак улуснинг суяклари устига қурилган», – дегани юқорида келтирилган қўшни аёл гапига ҳамоҳанг, фақат бунда умумлаштириб, кучайтириб айтилган. Шароит шундайки, Торобий таърифи билан айтилса, «сиртмоқ ҳадсиз таранглашди, ортиқ чидаш, тўзим одамгарчиликка хиёнат»дир. «Болалик» қиссаси, драматик дoston ва либреттодаги исён манзаралари, исён қатнашчиларининг хатти-ҳаракатлари тасвири, гап-сўзларида ҳам худди шу маъно бўртиб туради. Фарқли томонига келсак, мўғуллар «Ғалвирчи»да биргина Оташнинг набираси Жамилани «отасининг йўқ гуноҳи бадалига» олиб кетмоқчи бўладилар. Қўзғонлон Торобийнинг: «Оташ отанинг бошига тушган қора кун эртага ё менинг ё бошқа камбағалнинг бошига тушуви аниқ. Яктан бўлларинг, ҳақ – бизники!», – деган хитоби билан бошланади. Бу хил ўзгаришнинг сабаби, бизнингча, Ойбекнинг XIII аср воқелигини жонлантиришда болалиқдаги хотираларидан эмас, 30-йиллар воқелигидан андоза олгани билан изоҳланиши мумкин. Гап шундаки, Ойбекнинг Торобий мавзусидаги аввалги асарлари кўпроқ уруш даврининг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларига қаратилган бўлса, «Ғалвирчи» пьесасига адиб ўз ички эҳтиёжи – ўтмиш воситасида замонасини теранроқ англаш ва англаганини ифодалашдек чинакам ижодий-руҳий эҳтиёж талаби билан қўл урган. «Мардикор олиш» воқеасига ўхшашликнинг йўқотилиши билан «Ғалвирчи»да 30-йилларда кузатилган ҳолатларга монанд ситуация юзага келади: «отасининг йўқ айби» учун боласининг жазоланиши, ҳар бир маҳкумнинг қатағон машинаси қаршисида ёлғиз қолиши – булар адиб кўрган, қисман ўз бошидан кечирган ҳолат. Шу маънода Торобийнинг гапи – Ойбекнинг орзуси, қатағон мўйчинаги миллат гулларини бир-бир юлиб кетганида туғилган армони; қахрамонининг «Яктан бўлларинг, ҳақ – бизники!» дегани «халқлар отаси» айтган гапнинг жўнгина такрори эмас, адибнинг қалб қаъридан келаётган нидодир.

Албатта, биз Ойбекка, умуман, сталинизм даврининг но-соғлом муҳитида яшаган ҳассос қалбли, дили пок кишиларга

нечоғли қийин бўлганини, боринги, хотиралар, китоблар, фильмлар орқали тасаввур қила олармиз ҳам. Бироқ тасаввур қилиш бошқаю – ўзаро ишончсизлик муҳитида, зарбанинг қай томондан келишини билмай, эртами-индин устингдан «чақув» тушиши эҳтимоли ва бунинг оқибати нима бўлиши мумкинлигини ҳар лаҳза туйиб яшаш бошқа. Сираси, Ойбек бундай муҳит ҳақида болалигидаёқ маълум тасаввурга эга бўлган. «Болалик» қиссасида келтирилган қуйидаги лавҳа шундай ўйлашимизга асос беради: «Эҳтиёт бўлиш керак, – астагина шивирлаб насиҳат қилади халфа ва шогирдларига бобом.– Шу кунларда палиса ғиз-ғиз санғиб қолди, чақимчи воқеанавислар урчиб кетди, уларнинг минг хил йўли бор, алдайди-аврайди, сўзга солади, кейин сени лаққа қўлга туширади. Зинҳор-зинҳор турмушимиз оғир, бошимизда фалокат кўп, дардимиз зўр деманглар». Эҳтимол, бўлғуси адиб болалигида бобосининг бу гапларига етарли эътибор, қиммат бермагандир ҳам. Бироқ ижодининг етукли палласида – умр поёнига яқинлашиб, тўлалигича шундай муҳитда кечгани аён бўлгач, бу ҳар қандай мустабид тузумнинг яшаш усули шу эканини яна бир карра тасдиқ этди. Бундай дейишимизга сабаб, анча илгари ёзилган асарларида ҳам шунга монанд ҳолатлар қаламга олинган. Хусусан, А.Дейч билан ҳамкорликда ёзила бошлаган «Щит народа» пьесасида бухоролик амалдор Самарқандда таҳсил олиб қайтган ўғлига насиҳат қилиб, ҳақиқат экан дея ҳар қанақа гапни айтавермасликни тайинлайди. Сабаби: «Бывает всякая правда. Иное справедливое слово опаснее дела. Остерегайся, мой сын, лишнего слова в Бухаре. Здесь стены, двери и потолки имеют уши».

Ривоят қиладиларки, ногоҳ Искандарнинг шоҳи борлигидан огоҳ бўлган сартарош, ҳеч бўлмагач, дардини қудуққа айтган экан. Шунга ўхшаш, Ойбек ўзи яшаган муҳитга муносабатини, унинг бутун даҳшатини ўтмиш ҳақидаги асарларига сингдириб юборади. Жумладан, «Навоий» романида тасвирланган қатор ҳолатлар: саройдаги фитналар, буюк шоир устидан имзосиз хатлару чақувларнинг уюштирилиши, Хусайн Бойқаронинг ўз дўсти орқасидан хуфя кўйиши, Давлатбахтнинг Хадичабегимга хуфялик қилиши...– буларнинг бари асар яратилган давр билан муштарак нуқталардир. Айниқса, Ойбек меҳр билан чизган мударрис Султонмурод тақдири қатағон даврида яшаган зиёлиларимиз қисматига ҳамоҳанг.

Зайниддин айтмоқчи, уни «муфсид фикрлар тарқатишда айбламоқчи» бўладилар, унга нисбатан иғволар уюштирадилар, ўз измига юритишга уринадилар. Вазири аъзам Маждиддиннинг олимга қаратилган «ислом мамлакатада, динимизнинг истиноди мусулмон комил подшоҳимиз давлатида мажусийларнинг, бутпарастларнинг фикрларига тақлид қилғувчиларга омон бермасмиз» деган таҳдидида 30-йиллардаги «буржуазиянинг чиркин идеологиясини тарқатувчиларга, уларга эргашувчиларга орамизда ўрин йўқ» қабилидаги дағдағалар оҳанги янграйди. Ниҳоят, олимга нисбатан кўрилган чора ҳам сталинизм даври учун одатий, балки, энг энгил чорани эслатадики, шунга ўхшаш ҳолни Ойбекнинг ўзи шахсан бошдан ўтказган: «Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзонинг саодатли замонида мусулмонликнинг асосотиға раҳна солғувчи фикрларни толиби илмларга талқин этгани ва ҳоказо...» учун Султонмурод «мадрасадан тард қилинган эди».

30-йиллар ижтимоий-сиёсий муҳитининг роман воқелигида аксланиши, фикримизча, юқорида кўрилгандек айрим деталлар билангина чекланиб қолмайди, аксинча, анча кенг миқёсда кузатилади. Эътибор берилса, романдаги бош вазир Маждиддин даврида юритилган сиёсат тасвири кўп жиҳатлари билан қатағон даврини эслатади. Султон Ҳусайннинг энг яқин кишиси бўлиб олгач, Маждиддин уни атрофида душманлар тўлиб ётганига, унга қарши турли фитналар ўйналаётганига ишонтиради – зулми кучайтириш, хуфялар тизимини кенгайтиришга подшонинг сўзсиз ризолигини олади. Бу тарздаги талқин беихтиёр Сталин-Берия жуфтлигини ёдга солади. Тўғри, эътироз бўлиши мумкин: «Эҳтимол, бу икки манфур шахснинг муносабатлари ҳақида сўнги йилларда эълон қилинган материалларни ўқиб билганимиз учун шундай туюлар?» Эҳтимол, шундайдир. Бироқ роман устида ишлаётган Ойбек буни ўзининг савқи табиийси, моҳиятга қаратилган тийрак қалб кўзлари билан илғаб олган бўлса не ажаб?!

Бизни қизиқтирган масала нуқтаи назаридан романдаги Маждиддин билан боғлиқ яна бир нуқта айрича диққатга лойиқ. Мансабидан бўшатишган Маждиддин, Низомулмулкнинг маслаҳати билан қийноққа солинади, сўнг сўроқ қилиш учун девонхонага келтирилади: «...уни зиндондан занжирбанд ҳолда олиб келишди. У қийноқдан, қайғудан, шарман-

далиқдан хароб ва озган эди; соч-соқолларининг оқи ҳам кўпайган эди. Лекин мажолсиз бўлса ҳам, саволларга тетик жавоб беришга тиришди». Эътибор берилса, Ойбек бунгача нафратини яширмаган Мажидиддинни энди шафқат, ачи ниш билан тасвирлаётганини сезиш қийин эмас. Негаки, адиб ўз замонида қатағонга учраган катта раҳбарларни кўрган, уларнинг кўргазмали суд жараёнларидаги аянч ҳолатига гувоҳ бўлган. Ҳассос қалбли гуманист санъаткор сифатида Ойбек, майда одамлардан фарқли ўлароқ, уларнинг қисмати га бефарқ қараши ёки «қилғилиғига яраша бўлди» дебгина хотиржам кетавериши мумкин эмас. Боз устига, у кечагина давр сурган, маълум даражада қатағон тегирмонига сув қуйган бу одамлар ҳам, катта ўлчовда олинса, қатағон қурбонлари эканини теран ҳис қилган. Сўроқнинг ўша суд жараёнларини эслатиши ҳам бизни шу фикрда собит этади: «Саволлардан кейин, кўпроқ Низомулмулкнинг ишораси билан, котиблар ва унинг қўл остида бир вақтлар ишлаган майда амалдорлар бирин-кетин чиқиб, уни қоралай бошладилар. Уларнинг нутқида, ҳақиқат билан баравар муболаға, пойма-пой айблалар ҳам сезилиб турарди. Ниҳоят, Мажидиддин бутунлай иложсиз, ёрдамчисиз, ҳамма айбларни бўйнига олишга мажбур бўлди. Сўроқ тугади». Кўриб турганимиздек, худди 30-йиллардаги кўргазмали суд жараёнлари сингари, Мажидиддиннинг сўроқ қилиниши фақат намойиш учун керак. Ҳолбуки, гуноҳкор аниқ, сўроқ сценарийси олдиндан тайёрланган, ким гапиришию нимани гапириши белгилик... Адиб шу сабабли ҳам Мажидиддин «ҳамма айбларни бўйнига олишга мажбур бўлди» деб ёзади. Яъни, ўша «ҳамма айблар» сирасига, табиийки, «ҳақиқат билан муболаға, пойма-пой айблалар» ҳам киради.

Ойбек тарихий асар ҳақида сўз юритаркан, «Бегона даврни билиш, яъни уни бизнинг давримиздан нимаси билан ажралиб туришини тасаввур қилишнинг ўзигина етмайди. Уни яна *тушунмоқ*, яъни уни бизнинг давримиз билан боғлаб турган нарсаларни кўрмоқ лозим» деган эди. Юқоридаги фикрларимиз Ойбек ўз ижодида шу принципга тўла амал қилганини, ўтмишни тушунишга, уни ўз замони билан боғлаб турган ипларни кўришга ҳаракат қилганини кўрсатади. Шу маънода, Ойбекнинг тарихий мавзудаги асарлари, айни пайтда, жуда замонавий ҳамдир.

2005

Ҳамид Олимжонни биламизми?

Тарих – инсонни шахс сифатида шакллантирувчи муҳим омиллардан бири. Тарихни ўрганган сари, кечмиш воқеа-ҳодисалар моҳиятини англаган сари кишининг дунёга назари теранлашиб, атрофида юз бераётган ҳодисалар моҳиятига яқинлашиб боради. Табиийки, бундай одам кимнингдир етовида юриши мумкин эмас, чунки у ўз қарашига, ўзининг англаган ижтимоий мақоми ва мавқеига эга бўлади. Унинг жисми эркин бўлмаслиги мумкин, лекин руҳи ҳар вақт эркин бўлади. Шундан бўлса эҳтимол, фотиҳларнинг деярли барчаси ўзлари забт этган юртларда халқ хотирасидан ўтмишни ўчиришга интиланган. Бироқ улар айна мақсадга айрим юртларда анчайин осон эришган бўлсалар, бошқаларида исталган натижага эришолмаганлар. Негаки, халқнинг тарихи нечоғли бой бўлса, унинг миллат хотирасидан ўчиши-да шунчалик қийин кечади. Зеро, асрлар давомида «суяк суриб» авлоддан авлодга ўтиб келаётган бой тарихий хотира мудраши мумкин – мутлақо ўчиб кетиши душвор.

Ўзини фотиҳ эмас, аксинча, «озод қилувчи» деган даъво билан чиққан Шўро ҳам сиёсатда фотиҳлардан гула кўтарган эди. Шўро ўтмишни қора рангда кўрсатиш, шу асосда ўз сиёсатининг мутлақ тўғрилигига ишонтириш йўлидан борди ва 15 йиллар ичида бу мақсадига қисман эришди. Негаки, бу вақт мобайнида шўро шароитида тарбияланган, «шўрочасига» кўрадиган янги авлод етишди. Оталар ва болалар орасидаги зиддият кучайди, энг ёмони, жамият тараққиётининг ҳосиласи ва ривожланишнинг муҳим омилларидан бўлмиш мазкур табиий зиддият сифат жиҳатидан ўзгариб, кўпроқ мафкуравий асосдаги зиддият мақомини ола бошлади. Янги авлод нигоҳини фақат келажакка қаратиш, ўтмишни тамомилан нигилистик инкор қилдиришга интилиш шўронинг онгдаги бузғунчилиги эдики, бу – тоталитар жамиятни барпо этишнинг зарур шарти. Зеро, «ердаги жаннат»ни қуриш хаёлига андармон «манқурт»лар жамиятидагина шахс тушунчасини емириш, барчани бирдек ўйлайдиган «винтча»ларга айлантириш мумкин бўлади. Онгдаги бузғунчилик натижаси ўлароқ, 20 – 30-йилларда ўзининг жамиятдаги ўрни ва мақомини белгилашга фаол киришган ёш бўғин башарият тарихини октябрь тўнтаришидан ҳисоблашга мойиллашган, Шўронинг

Ўз мудҳиш мақсадига етиши аниқдай бўлиб қолган эди... Шукрки, миллатимизнинг тарихи мингйилликлар билан ўлчанади: бой тарихий хотира мудради – ўчиб кетмади, унинг уйғониши, ўзига келиши учун эса кичкина бир туртки кифоя...

Иккинчи жаҳон уруши даврида, фашистлар Германияси қизил империя остонасига келиб қолган паллада бу офатни миллионлаб жонларни қурбон қилишнинг ўзи билангина даф этиш душворлиги аён бўлиб қолди. Зеро, қуллик асоратига тушиб қолмаслик, қулликдан ҳазар қила билиш учун жоннинг ўзи кифоя эмас, руҳ ҳам керак! Руҳки, ўзининг кимлигини билган, теран томирлардан озикланган ҳолда «олий ирқ» даъвосига қарши тура оладиган руҳ керак эди. Дўппи тор келган айни шу паллада шўро ҳукумати адабиёт ва санъатнинг тарихга мурожаатига рағбат билдирди: шўро адабиёти ва санъатида ўнлаб тарихий асарлар дунёга келдики, улар халққа руҳий мадад бўлди, ғалабага ишончини мустаҳкамлади, курашга руҳлантирди. Орадан маълум вақт ўтгач эса музаффар шўронинг адабий сиёсатига шошилиш таҳрирлар киритилди: бу асарлар сассизгина эътибордан қолдирилди, саҳналардан олинди, киноленталар архивларнинг узоқроқ тоқчаларига тиқилди. Уларни имкон қадар эсламай қўйилди, эслаганда ҳам умумий саноқда айтиб ўтиш билан чекланила бошланди... Қизиқ ҳолат, сирли ҳолат... Биз бу хил адабий сиёсатнинг моҳиятини англаш учун ўша даврда яратилган Ҳ.Олимжоннинг «Муқанна» драмасини кўздан кечиришни ният қилдик...

Кейинги йилларда Ҳ.Олимжон шахси, ижодий меросига муносабат бироз совиброқ қолгани сир эмас. Сабаби, биз узоқ йиллар давомида Ҳ.Олимжон тимсолида шўро тузумининг маддоҳинигина кўриб ўргандик. Аниқроғи, бизга шундай ўқдирилди: шоирнинг дилбар шеърларини бир ён қўйиб, айни шу қиёфани гавдалантирадиган асарлари ўргатилди, зўр бериб ташвиқ қилинди. Ҳолбуки, Ҳ.Олимжон XX аср ўзбек миллий маданий заминиде етишган энг ёрқин истеъдодлардан бири эди. Афсуски, бу истеъдод кўпроқ нокарак нарсаларга сарф бўлди... Начора, аслида бу ҳам шоирнинг қисмати: мурғак ёшиданоқ шўро таъсирида шаклланган, ўзига сингдиргани ёлғон ҳақиқатларга чин ҳақиқат дея юракдан ишонган ва ўсмирларга хос ўжар фидойилик билан даврининг зиддиятли ғоявий курашлар майдонига кирган **фаол шахс** ҳаёти, ижоди, фаолияти тенденциоз бўлмаслиги

маҳол эди. Зеро, истеъдоднинг чинакам санъат асарига дўниши учун ижодкор ҳаётни гўё «четдан» эстетик мушоҳада (эстетическое созерцание) қила олиши, бошқача айтсак, руҳан «узлат» ҳолатида бўлиши даркор. Қайноқ фаолият кишиси бўлмиш Ҳ.Олимжонда бундай имконият кам бўлган, натижада **аксар асарлари шу хил ҳолат маҳсули эмас, кўпроқ ижтимоий фаолиятининг инъикоси тарзида дунёга келган.** Эҳтимол, не-не ақлларни лойқалаган ғоявий курашлар суръатининг сусайишию ҳаётий тажрибанинг ортиши баробари улкан истеъдодини тўла намоён қилиш имконияти ҳам ортган бўлармиди, афсуски, қисмат Ҳ.Олимжонга бундай имконият қолдирмади. Тақдирнинг ўйинини қаранги, шўро замонида «бахт ва шодлик куйчиси» дея алқанган шоир кейинча «шўро замонида бахт ва шодлик куйчиси» бўлгани учун-да эътибордан қолди...

Йўқ, тақдирдан нолиб бўлмайди, унга тан бермоқдан ўзга чора йўқ. Сираси, тақдир Ҳ.Олимжонга қисқа ижодий умри давомида бир бора руҳан «узлат» ҳолатида бўлиш учун катта имконият яратди ҳам. Биз шоирнинг тарихга мурожаат этиб, «Муқанна»га қўл урганини назарда тутмоқдамиз. Албатта, бунга эътироз бўлиши мумкин: «Муқанна»нинг яратилишида ҳам «ижтимоий заказ» бор эди-ку?!» Ҳа, бироқ, бизнингча, «Муқанна»ни шоирнинг уруш давридаги бошқа асарлари сирасидагина кўриш хато бўлур эди. Зеро, мавзунинг ўтмишдан олинганиёқ ижод жараёнига муайян ўзгаришлар киритади. **Биринчиси:** агар бунга қадар Ҳ.Олимжон ўзи ичида қайнаб ётгани ҳаёт ҳақида ундан узилолмаган ҳолда ёзган бўлса, «Муқанна»даги тасвир предмети – ўтмишдан автоматик тарзда узилган, яъни, ўтмиш унинг учун биринчи галда эстетик мушоҳада объекти. **Иккинчиси:** биз одатланган «тарихга мурожаат қилди» деган жумла аслида моҳиятга унчалик мос келмайди. Негаки, тарих жонсиз фактлар мажмуигина эмас. Шахс онги тарих билан тўқинганда ўша фактлар жонланади. Шуниси ҳам борки, бир томондан, фактлар шахс орқали, яъни, унинг кайфияти, ҳолати, қарашларига боғлиқ ва уларга мос ҳолда жонланади; иккинчи томондан, жонланган тарих шахснинг ҳолати, кайфияти, қарашларига зарур таҳрирлар киритади. Демак, шахснинг тарихга «мурожаат»и моҳиятан иккиёқлама жараён – мулоқот экан. Шахс онгида жонланган фактлар фаоллашгач, унинг ўзини руҳий фаолликка – ўхшашлик асосида (метафо-

рик тарзда) замонасини мушоҳада қилишга ундайди, ўз даврини теранроқ англашига асос бўлади. Бизнингча, «Муқанна»ни ёзиш давомида Ҳ.Олимжон руҳиятида ҳам худди шундай жараён кечганки, эндиги муддаомиз буни имконимиз доирасида асослаш бўлади.

Маълумки, драматик асарда муаллиф шахси билвосита намоён бўлади – персонажларга, драматик ҳолатларга сингдириб юборилади. Шу жиҳатдан қаралса, «Муқанна»да, айниқса, унинг дастлабки сахналарида муаллиф шахси, фикримизча, Гулойин образида ўз аксини топади. Асарнинг илк кўринишида Гулойин ҳақида ота-онасининг қисқагина гап алмашишидан унинг баҳорни, гулларни, умуман, гўзалликни севувчи ҳассос қалб эгаси экани англашилади. Гулойин сахнада илк бор «соатлаб дала айлангач», энди «гулга ботиб келаётган» ҳолда пайдо бўлади. Онаси Гулобод наздида қизи – бахтиёр, хушвақт; негаки, гўзалликка ошуфта кўнгил учун бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасдек. Бироқ она-бола орасидаги диалог бу тасаввурни йўққа чиқаради:

Гулобод

Ёлғизим,

Лола каби очилибсан ўзинг ҳам.

Гулойин

Лола каби юзим қизил, ичим ғам.

Шу ўринда иккита муҳим нуқтага эътиборни тортгимиз келади: биринчиси – Гулойин ўзи истаган нарсага эришгандек-у, ундан қониқмайди, кўнгли таскин топган эмас; иккинчиси – атрофидагилар, ҳатто туққан онаси унинг ичидагидан беҳабар, уни бахтли деб тасаввур этишади. Она қизини бахтиёр кўришни, лоақал шундай инончида қолишни истайди, ўзини ҳам қизини шунга ишонтиргиси келади:

Гулобод

Нега даркор, қизим, ахир, шу гаплар,

Хурсандсан-ку, кўлларингда чечаклар.

Гулойин

Чечак билан хурсанд бўлса гар одам,

Ер юзида бўлмас эди қайғу-ғам.

Ҳамма унда ёлғиз бир гул терарди,

На хоҳиши, на озори, на дарди...

Сиртдан қараганда бахтли кўринган Гулойиннинг ичи тўла ғам, кўнглида «хоҳиш, озор, дард» борлиги бежиз эмас. Бу, бизнингча, «шодлик ва бахт куйчиси» сифатида танилган Ҳ.Олимжоннинг, тарих билан тўқинганида у орқали замонасини ва замонадаги ўзини «четдан» мушоҳада қилаётган шоирнинг «Муқанна»ни яратиш жараёнидаги ҳолати. Айтмоқчимизки, «Муқанна»га қадар кечган ҳаёти, ўзи шоҳиди ёки иштирокчиси бўлган воқеаларни тарих кўзгусига солиб кўраётган, унинг тош-тарозусида тортиб кўраётган ижодкор ҳолати, руҳияти Гулойинда ифода топгандек кўринади. Шу эҳтимолни назарга олайлик-да, асарнинг кейинги сатрларини ўзгачароқ, яъни, шунга мувофиқ тарзда талқин қилиб кўрайлик. Гулойин юқоридаги фикрини давом эттириб айтади:

Мана баҳор, бутун атроф лола, гул,
Ҳамма одам терганда ҳам ётар мўл.
Гул очилган қояларнинг бошида,
Лолалар бор булоқларнинг тошида.
Аммо ҳеч ким шоду хуррам эмас-ку?
(Лолани кўрсатиб)

Бахтиёрлик аломати эмас бу,
Баҳор ўзи яхши наrsa, шубҳасиз...

Оташ

Ичинг тўла маъно сенинг, доно қиз.

Келтирилган парчада ҳам диққатга молик иккита нуқта мавжуд: бири муаллиф ремаркаси бўлса, иккинчиси Оташнинг репликаси. Бизнингча, бу ўринда ҳар иккиси ҳам муаллиф кўзлаган тублик маънога ишора сифатида муҳим. Энди шу ишораларга таяниб парчани қайта бошдан кўриб чиқайлик. Фикримизча, парчада тублик маънони тутиб турган қуйидаги таянч нуқталар мавжуд:

Мана баҳор...

... ҳеч ким шоду хуррам эмас...

Баҳор ўзи яхши наrsa шубҳасиз...

Парчани 20 – 30-йиллар адабиёти контекстида олиб қарайлик. Хусусан, Чўлпоннинг «Баҳорни соғиндим» шеърида «ижтимоий баҳор» соғинчи ифодаланган эдики, ундан ке-

йинги авлод вакили бўлмиш Ҳ.Олимжон «ижтимоий баҳор»-ни ўзгача тушунгани шубҳасиз. Энди айни шу одам теранроқ мушоҳада қилади-да: «Мана баҳор...(биз ўзимиз орзулаган нарсага эришдик – Д.Қ.) аммо ҳеч ким шоду хуррам эмас», нега шундай дея ўйга толади. Йўқ, ҳали у тузумни, социалистик ғояни инкор этаётганича йўқ: «Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...» дея ишонади, фақат унинг мавжуд амалиётидан қониқмайди. Нега? Бунини тушунишга муаллиф ремаркаси ёрдам беради:

(Лолани кўрсатиб)

Бахтиёрлик аломати эмас бу
Баҳор ўзи яхши нарса, шубҳасиз...

Кўрамизки, парчадаги сатрлар ўзаро зидлик ҳосил қилади: «баҳор ўзи яхши нарса», лекин «лола бахтиёрлик аломати эмас». Парча сўнгидаги кўпнуқта ҳам, Оташнинг қизига қарата «ичинг тўла маъно сенинг» дегани ҳам сатрлар орасидан ўқиш лозимлигига ишора қилади. Ўқишга уриниб кўрамиз: бу ўринда «лола» – рамз, жамиятни, жамият аъзолари онгини чулғаган қизиллик рамзи. Биргина лоланинг ўзи баҳор бўлмаганидек, «қизиллик»нинг ўзи Ҳ.Олимжон орзулаган нарса эмас. Яъни, Гулойиннинг айни пайтдаги ҳолатида социалистик инқилоб ғоясига юракдан ишонган, эндиликда унинг натижаларидан қониқмай турган муаллиф руҳияти суратланади.

Эътиборли жиҳати шуки, Гулойин руҳиятини чулғаган мавжуд ҳолатдан қониқмаслик туйғуси унинг юрт ўтмиши ҳақидаги ўйловлари ҳосиласидир:

*Юртимизда ҳатто яқин замонда
Кўп байрамлар бўлар экан баҳорда.
Жуда хуррам ўтар экан у дамлар.
Ўйнар экан, кулар экан одамлар.
Қани ўша байрамлардан бир нишон?*

Кўриб турганимиздек, Гулойиннинг ўтмиш ҳақидаги ўйлари уни беихтиёр замонасига қайтаради – қиёслашга, фикрлашга ундайди; иккинчи томондан, қизнинг гапларида барқ уриб турган ўтмиш соғинчи замонасидан қониқмаслик натижасидирки, бу туйғу ўтмишнинг қиз тасаввурида айни шу

тарзда (идиллически) «жонланиши»ни таъминлайди. Сираси, бу умуман инсон руҳияти, тафаккур тарзига хос ҳодисадир. Зеро, инсон ўтмиш ҳақида «шунчаки», абстракт фикрлай олмайди: у ўтмишни замона орқали кўради, замонани ўтмиш орқали баҳолайди.

Ўтмиш соғинчи инсонни фаолликка, биринчи галда, руҳий фаолликка ундайди. Гулойин айна дамда руҳий фаолликда яшаётган шахс, шу боис ҳам у: «Далаларда лола териб юраркан, **Кўп ажойиб фикрларга** тушдим ман», – дея эътироф этади. Унинг ақлий-руҳий фаоллиги муайян хулосаларга олиб келганки, онасига:

Ўзинг айтган эртақларни эсладим...

(Пауза)

Эртақ бошқа, ҳаёт бошқа... қолдим жим, –

дейди. Бизнингча, келтирилган парча Гулойин билан «Болалик кунларимда, Уйқусиз тунларимда, Кўп эртақ эшитгандим, Сўйлаб берарди бувим» деган машҳур сатрлар муаллифи Ҳ.Олимжон орасидаги руҳий яқинликни очикроқ намоён этади. Ўсмир ёшидаёқ кураш майдонига кирган Ҳ.Олимжон «романтик» эди, зеро, у бувиси айтган эртақлар олаמידан «большевик эртақлар» оламига кўчиб улгурганди, холос. Энди – маълум вақт ҳаёт қозонида қайнаб, замонасини ва ўзини четдан мушоҳада қилиш имконига эга бўлгач амин бўлаётирки, «эртақ бошқа, ҳаёт бошқа» экан. Бу атрофида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисалар большевикларнинг ваъдаю даъволарига мувофиқ келмаётганини, тил бошқаю дил бошқалигини кўрган, англаган одам хулосаси, ҳукмидир. Модомики, «Муқанна»ни ёзиш жараёнида муаллиф шундай руҳий ҳолатда экан, асар персонажларининг ўз замонаси ҳақидаги фикрларини айна чоқда Ҳ.Олимжоннинг ўз даври ҳақидаги фикрлари деб тушунишга ҳақлидекмиз. Зеро, персонажларнинг тарихий нуқтаи назардан асарда тасвирланган даврга тааллуқли гаплари метафорик тарзда асар ёзилган даврга тааллуқли бўла олади, бунга адабиёт тарихидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ўзимизни шунга ишонтирган ҳолда асарни ўқишда давом қиламиз:

Гулойин

...Ҳозир агар сен бўлмасанг мусулмон,
Душман бермас емоқ учун парча нон.

(Гулларни кўрсатиб)

Бу кўрганинг лола эмас, ёлғиз қул.

Оташ

Биз қул эдик, ҳозир бутун ўлка қул.

Ҳозир гап шул: ким мусулмон, ким кофир.

Ўйлаймизки, асар персонажларининг юртдаги мавжуд аҳвол ҳақидаги фикрлари муаллиф мансуб воқеликка нечоғли мослигини илғаб олиш қийин эмас. Аввало, араб фотиҳлари сингари большевиклар ҳам юртга янги мафкура олиб келдилар, барчани унга топинтиришга интилдилар ва ички сиёсатда «ё биз билан, ё бизга душман» ақидасига таяндилар. Шу сиёсатнинг натижаси ўлароқ қоқ бўлинган юртнинг большевиклар томонида турган, шу сиёсат тегирмонига сув бўлиб қуйилган «Ўлим ёвга» сингари шеърий айбномалар ёзган Ҳ.Олимжон энди ўша сиёсатни ҳам, ундаги ўз иштирокини ҳам ўзгача тушунади, ўзгача баҳолайди. Хўш, қандай тушунадию қандай баҳолайди? Бизнингча, муаллифнинг тубдан ўзгарган қарашлари Оташнинг «Биз қул эдик, энди бутун ўлка қул» деган гапида ўз ифодасини топади. Маълумки, большевиклар «эзилувчиларни озод қилиш» даъвоси билан майдонга чиқди, эзилганларни гўё озод қилди-ю, бутун ўлкани «қизил империя» мустамлакаси – қулига айлантирди. Ҳаётий тажрибаси ортган, уни ўтмиш тажрибаси билан бойитган Ҳ.Олимжон ўзи учун муҳим бир ҳақиқатни кашф этди: *озод бўлмаган юртда шахс озод бўлолмайди, шахс озод бўлмаган юрт озод бўлолмайди.* Шу маънода Гулойиннинг: «(Гулларни кўрсатиб) Бу кўрганинг лола эмас, ёлғиз қул» дейиши ҳам бежиз эмас. Юқоридаги парчага диққат қилинса, Гулойиннинг охириги гапи олдингиларига унчалик боғлиқ эмасдек кўринади. Боз устига, сиртдан қараганда гапнинг ички мантиқий-мазмуний боғланиши ҳам дуруст эмас: «лола – қул». Шундай эса-да, муаллиф уни ремарка ёрдамида алоҳида ажратади, таъкидлайди гўё. Шуни эътиборга олсак, «лола»нинг бу ўринда ҳам рамзий маънода қўллангани ва шу маъно муаллиф учун муҳимроқ экани ҳақиқатга яқинроқ. Бизнингча, рамзни драматик ҳолатнинг умумий руҳида тушунсак, ҳатто шўро томонида турган-

лар («лолалар» – «қизиллар») ҳам моҳиятан қулдир деган маъно англашилади. Гулойиннинг даври ҳақидаги изтироб тўла мулоҳазаларини яқунловчи тубандаги сўзлари шу фикрни кучлаб тушади:

*Эркак-аёл ўз юртида мусофир.
Мана сенга керак бўлса гулбахор,
Баҳор эмас, устимизга ёғар қор.*

Гулойин тилидан юртида мусофир мақомида яшаётган, ватанига эгалик ҳуқуқидан тамомила маҳрум одамларни қул деб атаркан, муаллиф ўзини, замондошларини ҳам назарда тутди. Тан олиш керакки, замонаси ва замонасидаги ўзини идрок қилишга интилаётган Ҳ.Олимжон баҳода охиригача холис бўлишга, ўйдагиларни тўла иқрор қилишга ўзида журъат топади. Шу боис ҳам шўронинг энг оташин шеърӣ тарғиботчиларидан бўлмиш Ҳ.Олимжон ўзи ёниб куйлаган «баҳор» аслида баҳор эмаслигини тан олади, модомики «устимизга қор ёғар»кан – қиш давом этаётир дея огоҳлантирмоқчидай бўлади. Булардан кўринадики, у шўро сиёсатининг мунофиқона табиатини ҳам, «эзилувчиларни озод қилиш» ғоясидаги мантиқий заифликни ҳам чуқур англаб этади, буни ўқувчисига етказишга интилади.

Гулойин – аввалги эътиқодидан кўнгли тамомила совиган, изланишдаги шахс ва шу жиҳати билан муаллиф руҳиятига яқин. Қиз эътироф этадики: «Оташ десанг, кўнглим тушар бир ғашга». Ўзи топинган эътиқодни тафтиш этиб қониқмаган қаҳрамоннинг бу иқрорида муаллиф руҳияти ўзининг ёрқин ифодасини топади. Табиӣки, кишининг эътиқодидан кечиши муайян руҳӣ изтироблар билан эш бўлади, зеро, эътиқод шиппак эмаски, эскисини ташлаб янгисини кийиб кетаверсанг. Эътиқодида алданган шахс қаршисида «нега мен бу эътиқодни қабул қилдим ундан кечаётирман? нега унга шунчалар ишонгандим? шунча вақт унга топиниб келдим?» қабилдаги ўртовчи саволлар кўндаланг бўлиши тайин. Шу сингари саволлар Ҳ.Олимжонни ҳам ўртаган бўлиши, уларга жавоб излаши табиӣ эди. Муаллифнинг айни шу изланишлари натижаси, бизнингча, тубандаги парчада акс этади:

Оташ

*Биз ҳали ҳам топинамиз оташга.
Сен-чи, қизим?*

Гулойин

Нима қила олар эдим мен ўзим?

Қанча баланд учса ҳамки чумчуқ қуш

Уясида ўрганганни ўқирмиш.

Ёш чоғимдан ўтга томон сен тортдинг,

Сен оташга топинмоқни ўргатдинг.

Нима қилай. Мен нимани билардим?

Ёш болани йўлга бошлар аввал ким?

Ота-она. Шундаймасми? Ўзинг айт!

Оташ

Ёшлик ўзи бўлар экан қизиқ пайт,

Бола ёлғиз ўрганишни биларкан.

Ҳа, Ҳ.Олимжон – улкан истеъдод соҳиби, парвози нечоғли баланд бўлмасин, «уясида кўргангани ўқиди». Сираси, болалик чоғларидан шўро таъсирида, шўро муҳити ва ғоявий курашлар майдонида шаклланган шоирда ўзгача эътиқод бўлиши ҳам маҳол эди. Энди – ортига ўгирилиб, кечаги кунларини обдон мулоҳаза қилгач – муаллиф Оташнинг «бола ёлғиз ўрганишни биларкан» деган гаплари орқали ўзининг эътиқоди англамаган, кўр-кўрона, оддийгина тақлиддан иборат бўлганини эътироф этади. Гулойиннинг «Шунча йиллар оташгоҳга топиндим ва билмадим илоҳим ким, тангрим ким?» деган гапида эса бу эътироф янада қатъийроқ, очиқроқ ифода этилади. Гулойин, муаллиф сингари, айрилишда турган, онгли равишда ўз йўлини танлаш эҳтиёжини туйган одам. Мавжуд йўллардан биттасигина қизнинг кўнглига яқин, эркак ташна қалб шунгагина мойил:

Ихтиёрни берсанг агар менга сан,

Озодликка топинардим ёлғиз ман.

Гулойиннинг бу хитобида эрксизликдан зада бўлган, юрти ва ўзининг қуллигини тамом англаган муаллифнинг қалб исёни зуҳур қилади. Холислик ҳаққи тан олиш керакки, йигит ёшидаёқ (асар 1942 – 43 йилларда ёзилган) руҳиятида, дунёқарашида бу қадар кескин бурилиш яшаш учун теран ақл-идрокнинг ўзи камлик қилади – улкан жасорат ҳам керак. Ҳ.Олимжон шундай жасорат топа билди: ўзини алдаб оутиш ва хотиржам яшаш йўлини эмас, ўзини бешафқат тафтиш этиш орқали ҳақиқатга яқинлашиш йўлини танлади. Бу

эса унинг чинакам истеъдод – қолипларга сиғмайдиган истеъдод эгаси, том маънодаги САНЪАТКОР ва ШАХС эканидан далолатдир. Гоҳо ўйлаб қоласан киши: **азар** шу сатрлар муаллифи бир йил кейин фоже ўлим топмаганида қатағоннинг кейинги тўлқинидан омон қолармиди?! Дарвоқе, ўтмиш ҳақида шарт майлида фикрлаш нораво – уни бор ҳолича қабул қилган тўғрироқ.

«Муқанна»нинг бадиий воқелиги, унда гавдаланувчи ҳаётий ҳолатлар кўпинча асар яратилган давр воқелигини ёдга солади. Бу бежиз эмас, албатта. Юқорида айтдикки, тарихий мавзуга қўл урган ижодкор *замонасини ўтмиш орқали идрок этади*. Бироқ – бу танганинг бир томони, холос; иккинчи томони шуки, *ижодкор ўтмишни замонаси орқали идрок этади, ўтмиш замона призмаси орқали гавдаланади*. Модомики, бадиий образнинг материали реаллик ва ижодкор шахсияти экан, бундан ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бундан ўзгача йўл, айтайлик, *тайёр ғоявий қолиплар асосидаги талқин ижод эмас*. Демак, чинакам ижодий-руҳий жараён маҳсули бўлмиш тарихий мавзудаги асарда образнинг метафориклик хусусияти юксак даражада намоён бўлиши қонуният мақомидадир. Зеро, бу нарса аввалбошдан, яъни, ижодий ниятдаёқ таъмин этилган бўлади. Табиийки, замона призмаси орқали гавдаланган ўтмиш асарни ўқиш (томоша қилиш) жараёнида ўқувчи (томошабин)ни яна замонасига қайтаради: ўқувчи (томошабин) онгида «ўтмиш – ҳозир» параллели мунтазам мавжуд бўлади. Демак, тарихий асар воқелигининг асар ёзилган давр воқелигини ёдга солиб туриши ҳам қонуният мақомидаги ҳодиса экан.

Шу жиҳатдан қарасак, Оташ араб фотиҳларининг юртга қириб келиши ҳақида айтган гаплар:

*Бу ерларга улар янги келганда,
Зўр қаршилиқ кўрган экан Пайкандда.
Босқинчига қарши чиқиб бутун халқ,
Барчасини қилган экан қонга ғарқ.
Минган оти тизза бўйи қон кечиб,
Сўнг Қутойба келган экан қон ичиб.
Саройларни оловларга у тутган,
Қилич тутган ҳар бир жонни қуритган... –*

ўша давр ўқувчиси (томошабини) тасавурида ўзига яқин ўт-

мишни, Россиянинг Туркистонни забт этиш тарихини жонлантириши табиий кўринади. Зеро, қадим ўтмишдагига монанд, муаллиф ва ўқувчига яқин ўтмишда ҳам юртимиз иккита қонли босқин кўрган: чор ва шўро босқинини. Боз устига, буларнинг биринчисини давр ўқувчиларининг ёши улуғлари болалик хотираларида сақлаган, ёшроқлари эса улардан эшитиб билган; шўро босқини, хусусан, Куйбишев ва Фрунзенинг қонли хатти-ҳаракатлари етказган жароҳатлардан эса ҳали қон силқиб турган пайт эди унда.

Болалик хотираларида Жиззах кўзғолони ва унинг даҳшатли оқибатлари муҳрланган Ҳ.Олимжон йигит ёшида «қулоқлаштириш» кампаниясини, мудҳиш 30-йиллар қатағонини кўрганида бу ҳодисалар орасида мантикий алоқа борлигини ҳис этади. Тарихни мушоҳада қилиб, унинг тажрибаларини ўзлаштиргач эса кўрқув ва кўрқитишга таянган шўро сиёсати моҳият эътибори билан мустамлакачилик сиёсати эканлигига имон келтиради. Шу боис ҳам, бизнингча, «Муқанна»да персонажлар араб фотиҳлари юритаётган сиёсатни муҳокама этувчи саҳналар яратилган. Бу, бир томондан, муаллиф ўз замонаси ҳақида юритаётган мушоҳадаларнинг метафорик ифодаси бўлса, иккинчи томондан, ўқувчининг замонаси ҳақида ўхшашлик асосида фикрлашига турткидир. Масалан, халифалиқдан келган Пайкандни ер билан яқсон қилиш ҳақидаги фармоннинг мақсад-моҳиятини қизи Гулойинга тушунтираркан, Оташ айтади:

Сен билмайсан, бунда катта ҳикмат бор.

Халқ янғидан кўзғалмоқда. Душманлар

Кўрсатмоқчи шунинг учун бир ҳунар:

Одамларнинг юрагини олмоқчи,

Бўғизларга яна чангал солмоқчи...

Табиийки, юртимиздаги истиқлолчилик ҳаракати, Туркистон мухториятининг қонга ботирилгани, истиқлол курашчиларининг бадном этилганию 30-йиллар адоғига етмасданоқ битта-битта «териб ташлангани»дан хабардор давр китобхони Оташнинг гапларини фақат араб фотиҳларигагина тегишли деб билмайди. Боз устига, шўро «чўпчак»ларига инониб яшаётган ёш бўғин вакилларининг ҳам кўз олдиларида гавдаланган ўтмиш таъсирида Гулойин мисоли «эртак бошқа – ҳаёт бошқа» қабилидаги хулосага келиб қолишлари ҳам

эхтимолдан йироқ эмас. Ёки шўро ўзининг мудҳиш сиёсати билан «одамларнинг юрагини олиб» бўлган, «бўғизларига чангал солиб» турган бир пайтда:

*Ер юзидан бир шаҳарни йўқотмоқ
Билан улар халқнинг кўзин қўрқитмоқ
Фикридалар. Мудҳиш бир иш. Ҳам исён
Қўзғалмасмиш шундай қилса беғумон... –*

деган сатрлар қўрқув салтанати фуқароларига араб фотиҳлари юритган сиёсат билан шўро сиёсати моҳиятан бир нарса эканини англамаслиги мумкинми?! Бизнингча, йўқ. Зеро, асарни ўқиш (томоша қилиш) давомида хоҳ онгли ва хоҳ англамаган тарзда шу хил фикр туғилиши ҳақиқатга яқинроқ. Албатта, англамаган тарзда деганимиз шўро таъсирида шаклланган, уни башарият тарихидаги энг адолатли тузум дея инониб яшаётган авлодга мансуб ўқувчи (томошабин)га тааллуқли. Эртами-кеч унинг-да ҳаётини тажрибаси ортиб, воқеликни ўзгача мушоҳада қила бошлар – бунда «Муқанна»нинг ҳиссаси, шубҳасиз, бўлади. Шу ўринда Чўлпон «Кеча ва кундуз»га эпиграф қилиб олган М.Горький сўзларини эслатгим келади: «Маърифат чоғиштириб кўриш билан ҳосил бўлади, бизнинг **ёшлар** эса ўз кўрганларини ҳеч нима билан чоғиштиролмайдилар, улар **кечмишни билмайдилар ва шунинг учун ҳозирги замоннинг нималигини етарли даражада очиқ англаёлмайдилар**». Ўйлашимизча, «Муқанна»га қўл урган Ҳ.Олимжоннинг ижодий нияти романга қўл урган Чўлпон ижодий ниятига монанд эди. Яъни, ўзи кечмишни билиш орқали замонаси моҳиятини «етарли даражада очиқ англаган» Ҳ.Олимжон ўтмишни гавдалантириш воситасида ўқувчига (хусусан, ёшларга) «чоғиштириш орқали маърифат ҳосил қилиш», «ҳозирги замоннинг нималигини» англаш имконини яратади.

«Муқанна»нинг иккинчи кўриниши бугунги ўқувчига бирмунча эриш туюлса, ундан дахрийлик нафасини сезиб ўнғайсизланса, эҳтимол. Бироқ биз масаланинг бу жиҳатини бир ён қўйиб, ундаги саҳналарга бадиий образ – муаллифнинг воқеликни англаш ва англашиш воситаси сифатидагина қарамоқчимиз. Маҳаллий зодагон Ферўз томонидан қурдирилган масжиднинг очилиш маросимида араб руҳонийси Жалойир Оташнинг оиласини, хусусан, Гулойинни исломга

даъват қилади. Гулойин ўзидан нимага эътиқод қилиш талаб этилаётганини билгиси, англагиси келади. Бунга жавобан Жалойир «Қуръон сўзин туркча айтиш мумкинмас» дея эътироз қилганида, Гулойин айтадики:

*Эса бизни қийнамоқни қилғил бас.
Тушунмаган йўлга бизни бошлайсан,
Жабрлайсан, бағримизни ёшлайсан.
Қийнаш нега одамларнинг виждонин?
Дарё-дарё тўкиш нечун эл қонин?..*

Бу – ўз руҳиятига ёт, ўзи кўп-да тушунмаган шўро мафкурасини зуғум остида қабул қилаётган, бу йўлда неча минглаб қурбонлар берган халқ вакили, фақат бир тарзда ўйлашга мажбурлигидан «виждони қийналаётган» муаллиф хитобидир аслида... Ноилож қолган Жалойир Қуръон сўзларини туркча айтиб тушунтиргач, Гулойинда бир қадар иккиланиш кўрилади: «Қайга борай, раҳбар қилай мен кимни?» Қиз «Нима қилай?» дея ота-онасига мурожаат этганида Оташнинг берган жавоби диққатга молик:

*Имон келтир, ўз виждонинг бўлсин соф,
Хурсанд бўлсин шу Жалойир ноинсоф.
Имон келтир, эҳтиёт бўл, сен шошма,
Ўзинг севган хурриятдан адашма.*

Кўрамизки, Оташ ҳамон ўз эътиқодида собит, фақат Жалойирдан қутулиш учунгина қизини имон келтиришга ундаркан, ўзи севган хурриятдан адашмаслигини сўрайди. Бироқ ташвиқотнинг гипнотик таъсиридаги Гулойинда иккиланиш шу даражадаки, у энди имон келтириш арафасида... Албатта, Жалойирнинг кўпроқ Гулойинни ташвиқ этиши бежиз эмас: ҳар қандай мафкура, аввало, ёшлар онгию қалбини эгаллашга интилади, бу – унинг учун яшаб қолиш, яшовчан бўлиш шартидир. Айни пайтда, шу нуқтада Жалойир мустамлакачилик сиёсатининг асоси бўлмиш «бўлиб ташла-да ҳукмронлик қил» ақидасича иш тутаётгани, авлодларни мафкуравий асосда бир-биридан ажратаётгани ҳам равшан. Табиийки, Ҳ.Олимжон бу саҳнани яратишда ҳам ўзининг ҳаётий тажрибасига таянган, ўз даври воқелигидан андоза олган. Зеро, миллатни «эзувчи ва эзилувчи»ларга ажратиш

ҳисобига ҳокимиятни қўлга олган шўро бу даврга келиб жамиятни «бизники – бизники эмас» тарзидаги тоифаларга ажратди, гўё халқнинг истиқболдаги саодати дея «ёт ун-сур»ларни қирғинбарот қилди – ҳақиқатда эса ўз мавқеини мустаҳкамлашга интилди ва бунга эришди. Иш шу даражага етдики, ота билан бола, ака билан ука, эр билан хотин бошқа-бошқа жабҳаларда туриб қолди. Оталаридан тонганини митингларда баралла эълон қилган фарзандларни, бир-бирини душман тутган жигарларни, ғоявий асосдагина барбод бўлган гулдек оилаларни кўрган Ҳ.Олимжон бу аянч ҳодисанинг илдизига назар солади, унда мустамлакачилик сиёсатининг машъум мақсадлари ётганига амин бўлади...

Шўро мафқурасининг омма онгига сингиши – англаганликдан эмас, кўпроқ уни ташувчиларнинг мутаассибларча эътиқоди, шу эътиқодини ўзгаларга юқтира олганларида бўлса, эҳтимол. Сираси, шўро адабиёти ўзи дуруст англаб етмаган эътиқодни беадад ишончи билангина ташвиқ этолган «фанат»ларнинг кўплаб тимсолларини яратган: Фурмановнинг Чапаеви, Шолоховнинг Давидови ва уларнинг ўзбек, қирғиз, қозоқ... эгизлари. Жалойир тимсолида ҳам шу нав ташвиқотчини кўрамыз. Гулойиндаги иккиланишни сезган Жалойир ташвиқни янада кучайтиради: Аллоҳ оламни олти кунда яратганини ёниб баён қилади, араблар унга жўр бўлиб қувватлаб туришади. Табиийки, Жалойирдаги беадад ишонч ўз ишини қилади, Гулойин руҳан синиш даражасига етади: «Нима қилдим, энди бошим ҳам қотди?» Ва айни шу дамда саҳнага Муқанна чиқади, унинг:

*Тушунмадим, менга англаб улуг зот,
У қайси кун қулликни қилди ижод? –*

деган савол билан яқунланувчи ўтли хитоби янграйди. Жалойир – жўнгина мутаассиб, унинг наздида фақат битта ҳақ ва тўқис ғоя мавжуд. Бундай одам мафқуравий баҳс юритишга қодир эмас, шу боис ҳам у Муқанна билан баҳслашмайди, овозини ўчиришга ҳаракат қилади, холос. Бизнингча, мазкур эпизод ортига ҳам замона соя ташлаб турганини сезиб олиш қийин эмас. Зеро, Муқанна сингари Ҳ.Олимжон ҳам «хуррият», «эрк», «тенглик», «биродарлик» каби шиорларни байроқ қилиб кўтарган шўронинг амалдаги сиёсати моҳиятини англагач, «У қайси кун қулликни қилди

ижод?» дея қалбида исён кўтариши, ўқувчисини-да уйғотишга интилиши табиий. Муқаннинг Жалойирга айтган мустамлака сиёсати айбнома сифатида янғровчи қуйидаги сўзлари ҳам, бизнингча, бу фикримизни, қувватлайди:

Юз йилларким сўзлайсан лоиллоҳдан.

Жуда оддий бир нарсага ҳайронман:

Нима учун юрт чиқмайди оловдан?

Нима учун эл қутулмас таловдан?

Нима учун элни босган ҳашарот?

Дин, ҳирож деб ўз-ўзига қўйди от?

Нега қилди элни бунча гадоё, хор?

Нега бўлди ҳамма сенга отбоқар?

Қиз онадан, хотин эрдан ажралди,

Косиб уйдан, деҳқон ердан ажралди?

Нима учун?

Кўрамизки, Муқанна араб фотиҳлари юритаётган сиёсат билан ислом ақидалари мос эмаслигини, Аллоҳ номи билан қилинаётган ишлар аксар унинг буюрганларига зидлигини таъкидлайди. Умид қиламизки, зукко ўқувчи «нима учун» билан бошланувчи ҳар бир сатр ортида акланувчи муаллиф замонаси, унга яқин ўтмишни шарҳсиз ҳам фаҳмлаб олади. Боз устига, ушбу сатрларни ўқиганда у беихтиёр Чўлпоннинг машҳур «Бузилган ўлкага» шеърини эслайди, унинг дардию оҳангини ҳис қилади. Табиий бир савол туғилади: хўш, нима учун Ҳ.Олимжон – яқиндагина «адабиётимиздаги миллатчилик кўринишлари»га қарши курашган, «Бузилган ўлкага»га қарши ўлароқ «Тузалган ўлкага»ни ёзган авлод вакили – «Муқанна»да Чўлпон оҳангларини тиклади? Тасодифми, миллий-адабий анъаналарнинг ғайришуурий таъсирими? Бизнингча, бугина эмас. Модомики, Ҳ.Олимжон «Муқанна»ни яратиш онларида Чўлпонга руҳан яқинлигини яширмай ифода этибди, демак, бундан аниқ бир мақсадни кўзлаган – ўқувчисини-да шу руҳга ошно этишни ният қилган...

Халқининг, шу халқ вакили сифатида ўзининг қуллигини англаган инсон вужудида миллий ғурур жунбишга келиши, қалбида аламли изтироб кўзғаш табиий. Бунақа пайтда киши мустамлакачиларнинг, мустамлакачи халқ вакилларининг ўз халқига, ўзига қандай муносабатда эканини мушоҳада этишга мойил бўлади ва, айтиш керакки, изтироблари

янада кучаяди. Чўлпон, Фитрат, А.Қодирий... лар асарларида кузатилган бу нав кайфият «Муқанна» устида ишлаётган палла Ҳ.Олимжонга ҳам ёт эмас эди. Муқанна тилидан айтилган тубандаги сўзлар, бизнингча, фикримизни далиллай олади:

*Душманларинг, ожиз бўлсанг сен агар,
Меҳмон бўлиб келиб сенинг уйингга,
Кўкрагингга тепиб кирар тўйингга.
Ҳақоратга кўмар сени у тоза...*

Равшанки, бу сўзлар юртга энди босиб келиши мумкин бўлганлар (дейлик, немис фашистлари) ҳақида бўлолмайди, улар кўпроқ юртга ростмана эгалик қилиб турганлар ҳақидадир. Бу – миллатининг ўзлигига тажовуз бошлангани, миллий қадриятларининг топталаётганига амин бўлган муаллифнинг қалб исёни, «йўлини қилиб» урган бонгидир. Араб саркардаси Баттолнинг Гулойинга қарата айтган «Сен асирсан, қайдан сенга бахт бўлсин, Шодликка ҳам керак ахир – уй, ватан» деган ҳақоратли таънаси (ўзингда мавжуд камчиликни юзга солиб қилинган ҳақоратдан оғирроқ ҳақорат бўлиши мумкинми?!) ҳам, аввало, юртида сиғинди, ватанида беватан бўлган муаллифнинг ўзига, юртдошларига қаратилган. Қурол кучи билан ўзга бир халқни бўйсундирган Баттол «Қилич билан кирдим мен бу тупроққа, Яна қилич чиқаради қирғоққа» дея ишонади, бу ишонч уни ҳаволантирган, ўзидан кетказган. Шунинг натижаси ўлароқ Баттол ўзини бу ўлкада истаган нарсасини қилишга ҳақли деб билади. Ёлғиз кучга ишонган, унгагина топинган бу одам, табиийки, юртнинг асл эгаларига беписанд муносабатда бўлади:

*Шуни билки, халқ мисоли бир пода,
Хоҳи отда, хоҳи бўлсанг пиёда
Ҳайдай олиш келса агар қўлингдан,
Пода юрар сен бошлаган йўлингдан...*

Албатта, бу ҳақоратомуз гаплар ўқилганда ва ё саҳнадан янграганда ўқувчининг, томошабиннинг миллий ғурурига тегиши, «наҳотки пода бўлсак?» тарзидаги ўйга толдириши табиий. Муаллифни ҳам шу ўй қийнаганки, бунинг зидди сифатида «тиз чўкиб яшагандан тик туриб ўлмоқ»ни афзал билган

қахрамонларни, шу хулоса бўртиб турадиган сахналарни яратади. Хусусан, Гулойин ўлар чоғи «Бир неча кун ҳавас билан яшадим, Ҳатто эркин нафас билан яшадим» деркан, фақат шу эркинликдаги «бир неча кун»нигина яшаш деб билади. Зеро, унинг учун қулликда кечган умр – ҳаёт эмас. Сўзнинг, санъатнинг соҳир кучи таъсирида ҳаёт билан видолашаётган қизнинг: «Армоним шу: кўролмадим элни шод, Кўролмадим ватанни ёвдан озод» деган армони ўқувчига, томошабинга мерос бўлиб қолади...

Юқорида айтганимиздек, «Муқанна»да бевосита ўзи яратилган пайт – уруш даврининг ижтимоий-сиёсий ҳолатига қаратилган актуал мазмун юзадаёқ қалқиб туради. Бу ҳақда кўп фикр билдирилгани, иккинчи томони, мақсадимизга кирмагани боис бунга тўхталмадик. Аксинча, биз уни фикран олиб ташлаб, асарнинг чуқурроқ қатламларига назар солишга, шу орқали муаллифининг ижод онларидаги руҳиятини тасаввур қилишга, ўй-фикрларини уқиш, ҳис-туйғуларини кўнгилдан кечириб кўришга интилдик. Маълумки, конкрет ижодкор томонидан яратилган асарларнинг бари бир текис яхши, бари ҳам санъат ҳодисаси бўлолмайди. Фақат яратилишига *шахсий ёки ростмана шахсийланган ижтимоий дарднинг ҳосиласи бўлмиш маънавий-руҳий эҳтиёж туртки бўлган, чинакам ижодий-руҳий фаолият маҳсули ўлароқ дунёга келган асарларгина* санъат ҳодисаси саналиши мумкин. Бундай асарларнинг ҳар бири – ижодкорнинг идеалга (Ҳаққа, ҳақиқатга) яқинлашувидаги тугал бир босқич. Демакки, «Муқанна»ни ёзган Ҳ.Олимжон «Муқанна»гача бўлган Ҳ.Олимжон эмас. Зеро, ўтмиш орқали *замонаси ва замонасидаги ўзини* англаган Ҳ.Олимжон қарашларини янгидан тизим сифатида бутунлаб олган, энди шунга мос мақом тутиши мумкин бўлган шахсдир. Яъни, энди у «бахт ва шодлик куйчиси» бўлолмайди, аксинча, узоқ ва ўзига яқин ўтмишдан келаётган эрк куйига қўшилиб хиргойи қилиши табиийроқ. «Муқанна» билан Ҳ.Олимжон миллатнинг асл фарзандлари куйлаган эрк куйига жўр бўла олдики, тўла асос билан «Мен элимнинг юрагида яшайман, Эрк деганнинг тилагида яшайман» дейишга ҳақли эди.

2001 йил

Қалбларни ларзага солган хиргойи

Тоғай Муродни шахсан таниш, ҳамсухбат бўлиш насиб этмаган, лекин уни ёзувчи сифатида таниганимга хийла бўлди. Ёзувчининг «Ойдинда юрган одамлар» қиссасини ўқиганимда исмсиз бир таассурот ичида қолганимни эслайман: маза қилиб ўқиганим рост-у, бировга айтиб бергудек воқеаси йўқдек эди-да!.. Қаҳрамонлари ҳам бинойидек-у, иншо ёзганимда «фалончига ўхшагим келади» дейдиган эмас-да!..

Бу янглиғ таассуротнинг сабабини кейинроқ англадим: адабиётимиз янгиланаётган пайт экан, Тоғай Мурод шу янгиланишни бошлаганлардан бириси – бизнинг адабиёт ҳақидаги тасаввурларимизни янгиллаган авлоднинг илғорида борган вакиллари экан...

I.

«Отамдан қолган далалар» нафақат долзарб мавзуси, балки бадиий жиҳатлари билан-да адабиётимизда жиддий воқеа бўлди. Асарнинг ўзига хос қурилиши, бетакрор ифода йўсини, тилдаги жозиб оҳанг, самимият – буларнинг бари унинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардир. Бир суҳбатда асар хусусида сўз бориб, «Отамдан қолган далалар» жанр эътибори билан романми?» деган саволни ўртага қўйган эдим. Ҳа, жанрнинг рисоладаги талабларидан келиб чиқилса, бу саволни қўйиш асослидек. Зеро, роман марказида инсон тақдири тургани ҳолда у тугал мақсад эмас, романий қаҳрамон дунёни бадиий идрок этиш, дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадиий концепцияни шакллантириш ва ифодалаш воситаси, холос. Шунга кўра, одатда романий қаҳрамон – ўз муҳитига сиғмаётган, муҳит билан зиддиятга киришган, изланаётган шахс сифатида намоён бўлади. Деҳқонқулда эса бу хусусиятлар кўрилмайди, у – кечаги кунини муҳит измида сассизгина яшаб ўтган, энди кечмишини мушоҳада қилаётган одам. Деҳқонқулнинг тўлақонли романий қаҳрамон сифатида бўй кўрсатишига ривоянинг биринчи шахс тилидан берилгани монелик қилган, айни чоғда, худди шу нарса – ривоянинг биринчи шахсдан берилгани – асарда лирик ибтидони кучайтиргани ҳам яққол кўринади: асарнинг кўп ўринларида воқе-

ани тасвирлаш (ёки нарса-ҳодиса, ҳолатни тавсифлаш) эмас, уларга муносабат билдириш мақсади етакчилик қилади. Буларнинг натижаси ўлароқ, асарда лирик ибтидо салмоқли, бадиий жиҳатдан белгиловчи ўрин тутадиги, «Отамдан қолган далалар» насрда битилган романик характердаги «поэма»дек, «достон»дек таассурот қолдиради. Асардаги ифода йўсини ҳамда воқеликни бадиий идрок этиш усулининг халқ достонларига эшлиги унинг муваффақиятини таъминлаган кўшимча омил эмасмикин?!..

* * *

... романнинг мақсади дунё, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадиий концепцияни шакллантириш ва ифодалаш, романий қаҳрамон шунинг воситаси дедик. Шунга таяниб, «Отамдан қолган далалар» жанрнинг рисолавий талабларига жавоб беришига шубҳа ҳам билдирдик. Бошқа томони, ахир, унда воқеликни қалбидан ўтказиб, унинг таъсирида туғилган кечинмаларини, муносабатини ифодалаётган лирик қаҳрамон – Тоғай Муроднинг ўзи бор-ку?!.. Дунё билан зиддиятдаги, насиб этган тақдирдан имкони кенгроқ бўлганидан муҳитга сигмаётган, аниқроғи, элининг бир асрдан зиёд муҳит – мустамлака тузумига сигмай келганини ўзида намоён этиб турган Тоғай Муроднинг ўзи рисоладаги романий қаҳрамон эмасми?!..

* * *

«Отамдан қолган далалар»ни реалистик асар деганимиз ҳолда, унда реалистик шартлилик даражасининг юқорилиги ва бу нарса қатъий реализм талабларидан жиддий чекинишларга олиб келганини эътироф этишга тўғри келади. Бу нималарда кўрилади? Аввало, вақтнинг шартлилиги: 20-йилларда эс таниган болакай 60-йилларда ҳам болалигича қолади. Бугина эмас, умуман, асарда тасвирланган (ёки эслатилган, ишора қилинган) воқеалар, тафсилотлар реал хронологияга доим ҳам мувофиқ келавермайди. Ундаги қатор образлар (мас., Идеология, киночилар, мустамлакачилар ва б.) реалистик образлар сифатида эмас, кўпроқ шартли, рамзий «маска» сифатида бўй кўрсатади. Шунга ўхшаш, асарда ҳақиқий фамилиялари остида ҳаракатланувчи шўро

хукуматининг таниқли арбоблари (Полторацкий, Колесов, Успенский ва б.), мураккаб тақдир эгаси полковник Чанишевларнинг битта ҳаётий ҳолат – Ақраб қўрбошининг қўлга олиниши доирасида тасвирлангани ҳам шартлиликдан ўзга эмас. Булардан кўринадики, асарда мустабид тузумнинг том маънодаги реалистик образи эмас, унинг шартли образи яратилади: ўқувчининг кўз олдида инсонийликдан буткул маҳрум ёвузлик тимсоли гавдалантирилади. Асарнинг умумий руҳини, «хийла кескин – тенденциоз» руҳини белгиланган бу каби усулнинг (ёвузлик лагерининг ўта шартлилигию эзгулик лагерининг ҳаётий тасвирланиши) илдизи ҳам аслида халқ оғзаки ижодидан озиқланади...

* * *

... меъёрдан ортган тенденциозлик – қусур, унинг реализмга хос эмаслиги исбот талаб қилмайдиган айна ҳақиқат. Аммо «Отамдан қолган далалар» – даврнинг бадиий ҳужжати, унда жамиятнинг мустамлакачилик барҳам топиб, истиқлол неъматига ноил бўлган пайтдаги руҳияти акслангани ҳам бундан асло кам бўлмаган ҳақиқат. Зеро, унда ҳаммамизнинг – «деҳқон» («деҳқон» – ер эгаси демак эмасми?!) бўла туриб «қул»ликда умргузаронлик қилган сизу бизнинг кайфиятимиз, парчаланган занжирлар устида турганча кечмишимизга соғлом назар солган, мустабид тузумни яниб турган ҳолатимиз аксланган. Донишмандлардан бири «Инсоният ўз ўтмиши билан кулиб хайрлашади» деган экан. Асар ёзилган пайтда на Тоғай Мурод, на сизу биз ўтмиш билан кулиб, кулиш қайда, хотиржам хайрлашишга ҳам қодир эмас, негаки, истибдод занжирлари қолдирган яралардан ҳали қон сизиб турганди. Шу маънода, «Отамдан қолган далалар» – узоқ йиллар йиғилган дарднинг мисоли вулқондай отилиши, мустамлака билан хайрлашаётган халқнинг йиғи-йўқлови. Йўқ, мустамлакага куйиб эмас, топталган қадри, ғурурини ўйлаб чеккан носаси; юракни эзадиган, руҳни туширадиган эмас, аксинча, юксалтирадиган, қаддини тиклайдиган нола...

* * *

«Отамдан қолган далалар»нинг, умуман, Тоғай Мурод насрининг тили ўзига хос, услуби ўзига хос. Сираси, кўникиб

олмагунча ғалат кўринса ҳам, эҳтимол. Эҳтимоли нимаси, асли ҳам шундай-да!.. «Отамдан қолган далалар»ни ўқиганда раҳматли бобомнинг Сўфи Оллоёрни ўқиши, ўқиши эмас, хиргойи қилишини эслайман, беихтиёр хиргойи қилишга ўтаман... Сиз ҳам уришиб кўринг-а, тилнинг нечоғли жозиб эканини ҳис қиласиз... Ҳа, дарвоқе, тилингиз хиргойи қилганида, қалбингиз сомеъ бўлсин: чанқовуз, най нолалари ордидан элас-элас жанг ноғоралари – довул сасини илғайсиз, борган сари бу сас кучайиб боради...

* * *

... ҳозирча «Отамдан қолган далалар» танқидчиликда кўпроқ ғоявий-мазмуний жиҳатларидан келиб чиқиб баҳоланди, унинг поэтик хусусиятлари, бадиий ўзига хослигини атрофлича ўрганиш, асарнинг жозибасини таъмин этган омилларни очиб бериш бугун ва эртанинг вазифаси бўлиб турибди. Шунга қарамай, бир гапни дадил айтиш мумкин: «Отамдан қолган далалар»нинг жанрини роман деймизми ё бошқами, унда воқелик реалистик тасвирланган деймизми ё нореалистик, ёзувчи муносабатини тенденциоз деймизми ва ё объектив – булардан қатъий назар, у юртимиз тарихининг муайян босқичида вужудга келган бадиий феномен, яхши ва бетакрор асарлигича қолаверади.

II.

... адабиётимизни янгилаган авлод деб айтдик. Бу янгилаш, аввало, инсонга муносабатда юз кўрсатди. Энди инсонни «буюк ғоя»га алоқаси ё унга қилган хизматидан келиб чиқиб баҳолаш эмас, уни бир инсон сифатида англаш, дарду қувончи, орзую армонларини кўрсатишга интилиш кучайди. Қарасак, атрофимизда елиб-ёниб ё ғивирсиб-тутаб юрган одамки бор, бари ИНСОН экан – ҳар қайсиси олам ичра бир олам экан. Тоғай Мурод шу оддий ҳақиқатни кўпчилигимиздан аввалроқ англаган, кал чавандоз ёки бефарзанд қарияларнинг ўй-ташвишлари, дард-армонлари, туйғу-кечинмалари анча-мунчадан қолишмайди, «кичик одам»ларда-да катта қалб бўлади, деган ақида билан ижод майдонига кирган экан ...

* * *

Ботир фирқани кўпчилик «Қизил» деб сўқади, унинг учун фахр бўлган орденларни улоқтиришни, эътиқод қилиб, яшаб ўтган умрининг мазмуни сифатида ҳар вақт ёнида ифтихор билан олиб юрган партбилетини ёқишни талаб қилишади...

«Бу дунёда ўлиб бўлмайдими» романи худди шундай – минглаб «ботир фирқалар» оёқ кўйган замин бирдан йўқолиб, ўтмиш ва келажак орасида муаллақ туриб қолган бир даврда ёзилган...

Тоғай Муроднинг ҳеч бир асарида «қизиллик» кўрилмаган, у ҳеч вақт «қизил» бўлган эмас. Шундай экан, у ҳам кўп қатори Ботир фирқани ерпарчин қилса, бундан ўз вақтида мўмайгина сиёсий дивидент олақолса бўлмасмиди? Бўлмас эканки, Ботир фирқада бир инсон фожеасини кўришга интилган-да... чинакам санъаткор учун гоё эмас, инсон бирламчи деган эътиқод билан қалам тебратган-да, ахир...

* * *

... «олдин баҳор – охир хазон бўлди», нима бўлганда ҳам, Ботир фирқа умрини яшаб ўтди: Ботир кўшчи эди – «Ботир фирқа» бўлди, сўнгра «ўртоқ Эҳсонов» бўлиб давр сурди: кимгадир яхшилик қилди, кимгадир ёмонлик; нимадир кўрди, ниманидир бузди... – барини элга хизмат қиляпман, эл учун қиляпман, эл саодати учун қиляпман деган ишончда қилди. Кун келиб, хизматлари бир пул бўлди: ёв қочғач кўпайган ботирлар уни «қизил» дедилар, миллатнинг душмани дедилар...

Ахир, «сиз кимнинг зурриётини бозорга олиб чиққанингизни билияпсизми?» дея эшонзодалар фожеасига куйган ҳам, «Шугина бир... гўдакни боқиб бўлмай қолдимми?» дея эл аҳволидан юраги сел бўлган ҳам, «азиз зотларни беваси, жуда табаррук зотларни зурриёти» дея уларни НКВДчилардан тилаб олган ҳам Ботир фирқа эмасми?! Қаранг-а, Саидхўжа эшон ҳонақоси бузилганида: «Эл-юрт нафас ютди. Эл-юрт сув сепмишдай жимжит бўлди. Эл-юрт аза тутди», холос... Ботир фирқа бир тадбир қилмоқчи бўлганида, «Фаол зоти бор – ўзини олиб қочди», – бежиз эмас. Ботир фирқа «яккаш ўзи ўйлади. Бир эскича, бир янгича ўйлади. Эскича

билан янгичани қўшиб ўйлади» ва «юррак ютиб... бир ишга қўл урди»: ҳонақонинг «мумтоз усталар» ясаган дарвоза-де-разаларини ўтинхонага яширди...

«Ўзингиз қандай бўлсангиз, сизга шундоқ амирлар қўйилур» дейилади муқаддас битикларда. Яшириб нима қилдик, ёв қочгач ҳаммамиз-да ботирландик ва... борки кулфатлар учун айбни кечаги куннинг юрт оғаларига юкладик-қўйдик... Ўзни айбдор ҳис қилиш оғир, ўзгани айблаш осон – кўнгилни хотиржам этдик гўё. Тоғай Муроднинг безовта қалби бунга кўнмади, кўнолмади...

* * *

Бежиз эмас, дедик... бежиз демадик...

Ботир фирқа очликдан нобуд бўлган ҳамқишлоқлари ҳақиқага дуо қилишга чоғланди ва шу он ёнида НКВДчилар борлигини эслаб, сезиб қолишмадимми дея ҳадикда қолди... Ботир фирқа очарчиликка қарши ғаройиб кураш усулини кўриб, «Ўз эл-юртингиз эмасми, одамга пича ботар экан. Унча-мунча малол келар экан» дея ожизгина эътироз қилди, дилидагининг озроғини тилига чиқарди. Бироқ НКВДчилар бу «Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хоҳиш-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз?» дея уни дарҳол ўзига келтиришди: «Ана шунда, Ботир фирқа бир сесканиб олди»...

Сескангани гуноҳми? Дарҳол ўзини ўнглаб, қаддини тик тутганича «Яшасин, Шўро ҳукумати!» дея тантанавор ҳайқиргани айбми?.. Айблашга ҳақлимизми?.. Дадил бир нарса дейиш қийин: бу ўринда ҳар кимнинг ҳукми ўзича тўғридир, балки?!.. Эҳтимол, бироқ шу ўринда бир қиёс ўтказгим келди. Муртадлик – диндан қайтиш, энг оғир гуноҳ саналади. Шариатга кўра, муртад ўлимга мустаҳиқ. Лекин агар киши ўлим хавфи олдида ноилож диндан қайтган бўлса, бу жазога мустаҳиқ эмас; агар ўлим хавфи олдида ҳам динидан қайтмаса, ўлимни танласа, у шаҳид мақомидадир... Бу-да бир диний қадрият. Бас, мустабид тузум қурбони бўлган шаҳидларга ҳурматимиз шунга мос-у, омон қолганларга муносабатимиз зид келиб қолмаяптими?!..

Тоғай Мурод қаҳрамониға эврилиб кўрди, Тоғай Мурод қаҳрамониға ёғилган таъна-маломатларни ўз танасида си-наб кўрди... Тоғай Мурод қаҳрамониға эврилган чоғи тахми-

нан шундай ўйлади, шу боисгина бизнинг ўй-мушоҳадаларимизни ҳам шу ўзанга солди, сола билди...

* * *

Қабристонларни зиёрат қилиб туриш буюрилган бизга. Бежиз эмас. Қабристон – ўтмиш билан келажакни туташтирган жой: ҳаммамизнинг аجدодларимиз шунда, ҳаммамизнинг борар жойимиз – шу. Қабристон дунёнинг фонийлигини, инсон умри жуда қисқалигини, киши ўз амаллари учун ҳам ўтмиш, ҳам келажак олдида бирдек масъуллигини эслатиб туради...

Ботир фирқа руҳиятидаги бурилиш, янгиланишда қабристон зиёратлари ҳал қилувчи туртки бўлди... Жанозасиз кўмилган «райком Тўрақулов» қабри бошидаги беўхшов тиловати, «хўнг-хўнг йиғлаб қўя бергани... ўкириб-ўкириб йиғлаб қўя бергани» – Ботир фирқанинг тазарруси, кўлидан келганча амаллаган тавбаси.

Тиловат асноси «ўртоқ Ягода қиличларидан айланиб ўтган, Ежов ўқларига чап берган, Берия қамоқларидан эсон омон ўтган» Ботир фирқа «уруш-уруш» ўйнаган болаларни КГБ фахмлаб даҳшатга тушди... Бежиз эмас: «илон чаққан киши ола арқондан кўрқади»... зарб излари калтакланган танадан кетар-у, калтакланган руҳдан асло кетмайди. Ботир фирқа муттасил кўрқувда яшади, шу кўрқув уни дилидаги норозиликни ўлдириб яшашга кўниктирди. Собиқ райком Тўрақуловни партиявий дафн этиш ҳақида партиявий топшириқ олганида, кўнгли бунга осонгина кўнган эмас: туни билан ухлаёлмай чиқади, лекин... эртаси марҳумни жанозасиз кўмдиради...

Инсонда танлов имконияти ҳамиша бор... Айтайлик, Ботир фирқада муттасил кўрқув остида яшаш ёки тик туриб ўлиш имконлари мавжуд эди. Фирқа биринчи имконни танлади. Тоғай Мурод танлаш унинг ҳаққи деб билади, қораламайди – тасвирлаб кўрсатади: ўқувчиси қаршисида танлов имкониятини яратиб, эътиқодига содиқлигича шаҳидлик йўлини тутганлар кўпайса дея умидланади...

* * *

... маъни деганлари жуда серқирра нарса: қай тарафдан қарама, унинг қатор қирралари нигоҳингдан пинҳон; қай то-

мондан қарасанг, шунга мос қирралари кўз олдинда намоён: ҳамма қирраларни бирдан ва бирдек кўра олиш одам боласининг чекига тушмабди. Роман финалини ўзимча англадим, ўзимча мағзини чаққан бўлдим...

Ботир фирқа эккан чинорлар кўпориб ташланди, Ботир фирқа яратган боғ ўрнидан Буюк ипак йўли ўтар бўлди... Умр беиз кетди – умр беиз кетмади... эл ўша чинорлар соясидан баҳра олган, боғ меваларидан элнинг оғзи чучиган... Э-воҳ, соя ўткинчи, тот ўткинчи... – умр беиз кетдими?.. Алҳазар... бунақада нафақат Ботир фирқа, умуман, инсон умри маънисиз, бенаф бўлиб чиқмайдими?! Йўқ, Ботир фирқа бунга кўнмайди... аниқроғи, Тоғай Муроднинг безовта қалби бунга кўнмайди, кўнолмайди – у жавоб излайди, ўртаниб жавоб излайди, юраги ёниб, жизғанак бўлиб жавоб излайди... Излаган – топади: Ботир фирқа ҳам жавоб топди, тўғрироғи, унинг воситасида Тоғай Мурод жавоб топди. Руҳий изтироблари адоғида ўзи излаган маънига яқинлашган Ботир фирқанинг ҳолатини кўринг:

«жони ачиди... тани куйди» – «тан-жони... шодланди»

«ичи куйди» – «ичи кулди»

«кўзларида қайғу бўлди» – «кўзларида байрам бўлди»

Ботир фирқа ўзи учун «биз эккан чинорлар... Буюк ипак йўли бўлди» деган ҳақиқатни кашф этди, «биз энди Буюк ипак йўлида юрамиз» дея фахр этди. Аввалги биз бошқа, кейингиси бошқа. Аввал у ўзини тамом ортиқча сезган, ўзини элдан ажратган эди – энди кўшиляпти, уни «қизил» дея чиқитга чиқармоқ бўлишганди – чиқаролмадилар: «одамининг чиқити бўлмайди»; уни сонга қўшдилар – у қайта тирилди...

Ҳа, ҳар қандай амал... эзгу ният билан қилинган амал-да ўткинчи, унинг маҳсули-да ўткинчи, фақат ЭЗГУ НИЯТнинг ўзигина собит, шунинг ўзигина боқий. Эзгу ният – авлодлар орасидаги кўринмас занжир, эзгу ният ўтмиш билан бугун ва эртани бирлаштиради – ҳаммамизни, ҳеч бир «чиқит»сиз, битта томирга мансуб этади. Эзгу ният элни халқ, халқни миллат қилади, эзгу ният атрофида бирлашсагина Буюк ипак йўлида миллатнинг йўли унади... Тоғай Мурод англаган маъни – шу, тўғрироғи, унинг каминага аён бўлган қирраси – шу...

III

Тоғай Мурод эзгу ниятларни дилига тугиб ижод қилди...

Тоғай Мурод эзгулик мавқеида мустақим бўлишга интилади...

Тоғай Мурод эзгулик уруғларини қалбларимизга сочиб кетди...

Ўзида полвонларга хос тантилик, шоирларга хос инжалик, дарвешларга хос ғаройиблик, эл-юртига, фарзандга хос беғараз муҳаббатни жам этган ўзбекнинг катта адибидан мерос икки романнинг қайта нашри барчамизга муборак бўлсин...

2007 йил

«Кундузсиз кечалар» ҳақида

Насиб қилган экан, «Кундузсиз кечалар»нинг ҳозирги Миллий академик театрдаги премьерасида бўлгандим. Мамлакат бўйлаб Чўлпон таваллудининг 100 йиллиги тантаналари кенг нишонланаётган палла, шу руҳ таъсиридами ё қарийб ўн йиллардан бери Чўлпон ижоди билан шуғулланиб юрганим учунми, ўшанда спектакль менда жуда чуқур таассурот қолдирганди. Албатта, байрамона руҳ таъсирида айрим нуқсонларни назардан қочирган бўлишим ҳам эҳтимол. Фақат шундан бери ич-ичимда ўша таассуротим байрам руҳи ё илмий изланишларим мавзуси билангина боғлиқ эмаслигини мудом ҳис этиб келаман. Сираси, ҳозир асарни атрофлича таҳлил қилиш ниятим ҳам йўқ, бу – драмашунослару театршунослар ҳақи, муддаом ўша таассурот омилларини ўзим учун аниқлаб олиш, холос. Шубҳа йўқки, таассуротимда байрамона руҳнинг, шу руҳга йўғрилган ижронинг таъсири, албатта, бўлган. Яна шуки, спектакль – жамоавий асар, демак, у қолдирган таассуротда режиссёрдан тортиб гримёргача – кўпчиликнинг улуши бор. Буни ҳам яхши тушунаман. Шунга қарамай, ўз кўмочига кул тортаётганликка йўйманг-у, спектаклнинг муваффақияти, биринчи галда, унинг асоси – сўз санъатининг вакили бўлмиш драмага боғлиқ деб биламан...

* * *

... эҳтимол, шеърятда ном қозониб, унда юксак ва мустаҳкам мавқени эгаллаб улгурган шоирнинг драмага қўл уриши ким учундир кутилмаган ҳол бўлгандир, бироқ каминанага асло бундай туюлмаганди ўшанда. Зеро, шоир театр санъатига айрича муҳаббати борлигини, эсингизда бўлса керак, «Театр» туркумидаёқ изҳор қилиб қўйган. Боз устига, унинг ўнлаб шеърларида драматик унсурлар салмоқли, уларда мўъжазгина драматик ҳолатнинг жонли ва худди драмадаги каби гўё бетараф тасвири лирик кечинмани ифодалаш воситасига айланади. Яна бир томони, бахшиёна йўлидаги шеърларида ҳам драмага яқинлик бор: улар саҳна асарини эслатади, тасаввуримиздаги саҳнада жонланади гўё... Яъники, театрга аллақачонлар ишқи тушган шоирнинг... муҳими, бу ишқ илк севги мақомида – мудом соғинти-

ради ва шу боис шеърларида бот-бот бўй кўрсатиб туради. Хуллас, «Кундузсиз кечалар» – шу муҳаббатнинг илк меваси, олган таассуротининг кучлилиги, бир томони, шундан бўлса, эҳтимол...

* * *

... Чўлпоннинг «чечаклар унгуси кўз ёшларимдан» деган башорати ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталаридан ҳақиқатга дўна бошлади: шеърият майдонига шу даврда қадам қўйган авлод ижодида истиқлол соғинчи қайта ниш урди, авжга кирди, кейинроқ барқ уриб яшнаш бошлади. Шу маънода Усмон Азим мансуб шоирлар авлоди – жадид ижодкорлар анъаналарининг бевосита давомчилари, адабиётимиздаги миллий уйғонишнинг чин маънода иккинчи тўлқинидир. Зеро, улар Чўлпон шеърларини яшириқча ютоқиб-ютоқиб ўқиган, унинг дарди билан оғриган – шоирни ўзига маънавий пир билганлар. Айтадиларки, пир ва мурид орасида маънавий бирлик бўлади: драмада Чўлпоннинг ўзига хос ва теран бадиий идрок этилгани шундан, кучли таассуротнинг асосий омили ҳам шу бўлса, эҳтимол...

* * *

Драма воқеалари шундай бошланади: «Чўлпоннинг мўъжазгина ҳовлиси – боғи. Чўлпон ва дўстлари суҳбатга йиғилганлар. Улфатларнинг ошга тайёргарликда эканлиги сезилиб турибди». Дилкаш суҳбат авжида эканида «ҳаяжонланган ҳолда Ойбек кириб келади», қўлида газета, унда Чўлпонга қарши мақола эълон қилинган. Ойбекдан овоз чиқариб ўқишни сўрайдилар, ҳассос шоир ўқиёлмайди – Сезгир ўқийди: «Чўлпон йўқсил халқ шоири эмас. У – миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлилар шоири... У йўқсиллар дунёсининг... (тутилиб, қийналиб) душмани...» Сезгирнинг сўнги жумлани бўлиб, тутилиб, қийналиб ўқиши бежиз эмас, шундан кейинги «соқов саҳна» бунинг сабабини ойдинлаштириш билан бирга, ўзида давр руҳини акс эттиради: «Ҳамма қотиб қолган. Шогирдлар ўрнидан турадилар. Кўзойнак ушлаб турган дарахт новдаси қарсиллаб синади. Машшоқнинг қўли тегиб, суяб қўйилган дойра тарақлаб кетади. Ҳар бир товушдан даврадагилар сесканиб кетадилар».

Муаллиф ўзи тасвирлаётган давр руҳини чуқур ҳис қилади, шу боис ҳам 20 – 30-йиллар руҳини, замона кишилари-нинг маънавий-руҳий қиёфасини очиб беришга эришади. Шу жиҳатдан драматик ҳолатнинг «соқов саҳна»дан кейинги ри-вожи ғоят характерли:

«ЧЎЛПОН (ҳеч нарса бўлмагандай). Қорин ҳам оч қолди. Ошни суздирай... (Чиқиб кетади).

Ҳамма уятлиғ бир иш қилгандай кўзини яширган асно қо-лади».

Ҳолат шундайки, даврадагиларнинг ҳеч бири ҳали уятли иш қилганича йўқ, лекин деярли ҳаммаси «уятлиғ бир иш» бўлиши муқаррарлигини ҳис қилиб турибди. Муҳими, ўзини «ҳеч нарса бўлмагандай» тутгани ҳолда, Чўлпон ҳам вазият нечоғли қалтислигию «уятлиғ бир иш» бўлиши муқаррарли-гини билади: «ошни суздириш» баҳона дўстларининг шу ишни қилишларини енгиллатмоқ мақсадида чиқиб кетади – муаллиф ҳис этолган, саҳнадагиларнинг бари бирдек англаб турган фожеавийлик шунда. Айни шу нарса ҳолатнинг ке-йинги ривожини мантиқан асослайди:

«СЕЗГИР. Узр, ўртоқлар, мени борадиган жойим бор (дов-дираган ҳолда чиқиб кетади).

КЎЗОЙНАК (соатига қараб). Ие, мени ҳам мажлисим бор эди-ку! (Дадил юриб, чиқиб кетади)

Қолганлар ҳам бир-бирларининг юзларига қарамасдан тарқала бошлайдилар. Фақат Ойбек қолади...»

Эътибор қилинг-а, айна дамда «уятли бир иш» қилишга мажбурлик даврадагиларнинг барини ўртади, ҳаммалари бир-биридан хижолат: «бир-бирларининг юзига қарамаслик-ка» тиришади. Лекин, начора, зиёли ҳам одам-да, жон де-ганлари ширин-да, ахир! Хафа бўлмасинлар-у, зиёли қавми-га хос амал будир: дўппи тор келганида, номаъқулни қилмаслик эмас, ўзига гард қўндирмай қилиш ҳақида кўпроқ қайғурилади. Э-воҳ, табиатан ижтимоий махлуқ бўлгани би-лан кулфат қаршисида инсон ҳамиша ёлғиз – чекига тушган-ни чийилламай тортишга маҳкум. Бу – аён ҳақиқат, лекин хаёл, орзу деган нарсалар ҳам бор-ку, ахир! Фожа ҳам шун-да-да: одам боласини ҳур ва мукамал кўришни орзулагани ҳолда Чўлпон мавжуд ҳолатни борича қабул қилишга, уни тушунишга мажбур. Айни шу мажбурлик шоирни эзгилайди, кўнгли эса бунга кўнмайди, кўнолмайди:

«Чўлпон қўлида лаган билан кириб келади. Кимсасиз

даврага қараб бир лаҳза тўхтади. Сўнг ҳеч нарса бўлмагандай лагани дастурхонга қўяди.

ЧЎЛПОН. (гўё даврани тўлдириб ўтирган дўстларига қараб) Узр, дўстлар, сизларни куттириб қўйдим. Қани, ошга қаранглар! Марҳамат!..»

Қаранг: Чўлпон ҳануз орзуларидан кечмаган, илгарироқ «*Хаёл...хаёл... ёлғиз хаёл гўзалдир, Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман...*» деганидек, ҳозир ҳам хаёлот оламига қочиб қутулди. Бироқ инсон хаёлот оламида муқим қололмайди, бандаи ожиз ернинг тортиш кучига қандоғам бас келсин – *мавжуд воқеликка қайтиши муқаррар:*

«Паловдан бир ошам оладию бир лаҳза нима қилишини билмай туриб қолади. Қўлидаги паловни яна лаганга қўядию сочиққа артган бўлади...»

Чўлпоннинг айна дамдаги аҳвол руҳиясини ҳис қила оласизми? Ерга сиғмаётганиди, сиғдиришмаётганиди шўрликни, энди кўкидан-да айрилганида ҳоли не кечмоқдайкин? Шоир қавмининг азалий қисмати шу – Идеал хаёли билан воқеликда яшамоқ; шу иккисининг номувофиқлигидан Дард туғилади, унинг ёлғиз давоси – воқеликни Идеалга мувофиқ, яъни жамиятни мукаммал, инсонни комил кўриш умиди. Начораки, умиднинг манбаи ҳам, кушандаси ҳам воқелик, яъни шоир биргина умрида кўп бор ўлишга маҳкум:

«СОЛИҲА (ҳайрон қолиб). Меҳмонлар қани?

ЧЎЛПОН. Азага кетишди...

СОЛИҲА. Қанақа аза? Ким вафот этди?

ЧЎЛПОН (у ўрнидан туриб кетади. Бориб чорпояда ётган газетани

олади-да, улоқтиради). Бир шоир вафот этди, Солиҳа, бир шоир...»

Шоирнинг қотили – Хиёнат, шоирларни аксар хиёнат ўлдиради. Фақат хиёнатнинг яроғ тутарга қўли йўқ, у қатлни шоир комил кўрмоқ истаган одамлар қўли билан амаллайди. Чинакам шоирки бўлса, бундайин қисматдан қочиб қутулолмайди: юрагида у ёки бу либосдаги Хиёнат қолдирган жароҳат излари бор. Шу жиҳатдан муаллиф – қаҳрамонига қисматдошу қавмдош, яъни Чўлпон образини яратарда унинг юрагидаги чандиқлар очилиб, янгиланган яралар оғриғи билан ёзганки, мутолаа чоғи ўқувчи, спектакль чоғи томошабин ўша оғриқларни ўз юрагида ҳис этади...

... Чўлпонни англаш асноси муаллиф кўп марталаб Ҳамлетни эслаган, шуuriда гоҳ англаган, гоҳ англамаган тарзда Ҳамлет жонланаверган бўлса, эҳтимол. Бу бежиз эмас. Аввало, шоир сифатида салафининг 30-йилларда «Ҳамлет» таржимасига кўл уриши миллий театримиз эҳтиёжларини қондириш учунгина бўлмаганини чуқур ҳис қилади. Шу боис ҳам У.Азим талқинидаги Чўлпон ҳаётидаги энг қалтис вазиятда ўз таржимасидаги Ҳамлет монологини эслайди: «Ё ўлиш, ё қолиш – гап шунда! Ажабо, қайси бири шарафли ва олижаноб: дилозор фалакнинг зарбаларига чидашми ёки балолар денгизига қарши бел боғлаб, уларга қарши қўзғолиб, уларни барҳам беришми? Ўлим – бир уйку, холос...» Драмадаги Чўлпон нафақат руҳий жиҳатлари, айрим хатти-ҳаракатлари билан ҳам Ҳамлетни ёдга солади: юқорида кўрганимиз ўзини атайин воқелиқдан тамом узилган девонадек тутиши... «Ёзаману ёқаман» дея ўтиришлари... Ойбекнинг «кўлёмалар ёнамас эмиш» деганига жавобан «бу гаплар бир тасалли учун айтилган-да» дея тан олиниси ўзи учун-да оғир шафқатсиз ҳақиқатни таъкидлаши... «Яхши кунлар қачон келади, ким билади! Ёвузлик эса бошимизга эгилган. Қўли бўғзимизда, кўзи ҳар бир ҳаракатимизни кузатиб турибди...» дейишлари... суюқлиси Солиҳани ўзидан узоқлатиши... – булар бари Шекспирнинг ўлмас асарига ҳамоҳанг. Ахир, иккинчи томони, У.Азимнинг шахс ва ижодкор сифатида шаклланиши «ҳамлетчилик» урф бўлган даврга тўғри келмаганми?! Ҳа-да, бу даврнинг қаноти қирқиб қўйилгани ҳолда нигоҳи юксакларга термулган ижодкор зиёлиси ўзини Ҳамлетга дарддош сезган, «Дониё – зиндон...» калимасини мажозий англаган ва тез-тез «ёзаману ёқаман...» кайфиятига тушиб турган бўлса, ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Шундай экан, драмани ёзиш асноси муаллиф ўз вужудида ҳис қилганларидан саҳнада Ҳамлет бўлиб яшаб кўрган ва ҳаётда ҳам ҳамлетона умр кечирган бойсунлик улуғ адибга, ундан эса қахрамонига ўтган – миллий зиёлиларнинг маънавий-руҳий бирлигини ич-ичидан ҳис қилган... қайсики, афсус, гоҳи унутиб қўядиганимиз маънавий-руҳий бирликни ҳис қилган, ҳис қилдирилган.

... илгари ҳам бошқа бир муносабат билан айтгандим: У.Азим мансуб адабий авлод инсон қадрини, унинг ижтимоий мақомию қарашларидан қатъи назар, жуда юксак қўйди. Зеро, бу авлод^{1*} нигоҳини «коммунистик кенгликлар»дан узиб, халқнинг кундалик ҳаёти томон бурди ва дафъатан ҳис этдики, ўзини соғинтирган Эрк, Хурлик, Тенглик каби эзгуликлар фақат социализм ғояси билангина боғлиқ эмас, аслида, миллий ва диний қадриятларимиз азалдан шу тушунчалар асосида турар экан. Ахир, шуни ҳис этиб турган кўнгилларга Чўлпоннинг «Сен-да одам, сен-да инсонсан, Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилғонсан!» тарзидаги ўтли мисралари чиппа ёпишмаслиги мумкинми?! Агарки инсон ҳур туғилган ва инсонлар орасида тенг экан, уни шўрочасига маълум ғоя мавқеидан туриб тасдиқлаш ё инкор қилиш ғирт бемаънилик бўлмайдими?! Шу тариқа бу авлод инсоннинг ҳакамлиги ҳеч эканини, олдинда Олий Ҳакам – майли, уни гоҳ вақт, гоҳ виждон, гоҳ авлодлар, гоҳ яна бошқа нарса билан боғлаган бўлсин – борлигини тобора теран ҳис эта борди, тарихан олисларга кетган илдизлардан озикланиб, шу эътиқодида собитлашди – инсонни тушунишни ижоднинг асосий тамойилига айлантирди. У.Азим талқинида Чўлпон худди шундай эътиқод кишиси сифатида гавдаланадики, бунинг асоси муаллиф билан қаҳрамон орасидаги маънавий-руҳий ва эътиқодий яқинликдир.

Юқорида кўрдикки, Чўлпон хиёнаткор дўстларнинг-да андишасини қилади, беҳижолат йўл танлашларига имкон беради: уларнинг айримлари ўз тинчини ўйлаб томошабин мақомига ўтса, бошқалари ошкор душманлик йўлини тутати. Душманлик йўлига ўтганлардан бири – Сезгир узрхоҳлик қилиб келган саҳнани эслайлик:

«СЕЗГИР. Абдулҳамид! Жон биродарим!

ЧЎЛПОН. Нега келдинг?! Қайт! Сен юзи қаро одамсан!

СЕЗГИР. Майли! Майли! Бемалол мени сўк! Мана, юзимни тутиб тураман! Бемалол шапалоқ торт! Менга бўлган нафратинг сўнганча уравер! Хоҳласанг, ётқизиб тепкила!

---

^{1*} Албатта, бу авлоднинг илғорида турган ижодкорлар, уларнинг ҳам сара асарлари назарда тутилмоқда, шунингдек, айрим истиснолару турли даражадаги чекинишларнинг ҳамма вақт бўлиши мумкинлигини унутмаслик лозим.

(Тиз чўкиб). *Фақат мени кечир! Эски дўстлигимиз ҳурмати!..*

ЧўЛПОН (бирдан ўзгариб). Сенга нима бўлди?! Тур ўрниндан, тиз чўкма! Мени ноқулай аҳволга соляпсан? Тур! Дуппа-дуруст одам эдинг, сени нега худо урди?!»

Қаранг: инсон қадрини баланд тутувчи Чўлпон душмани тиз чўкиши биланок ўзгарди, зеро, буни инсонлик шаънига номуносиб кўради. Албатта, у хоинни ёқламайди, уни «юзи қаро» деб билади, лекин кечирिशга тайёр: «Нега кечирмай, биродарим! Бу дунё маромида оқаётган бўлса экан, сендан маромни буздинг деб ўпкаласам!.. Фақат дунё меъёрига қараб иш кўраётган жамиятда меъёрдаги одамлар яшайдилар! Бу қотил жамиятда эса ҳеч кимни айблаб бўлмайди!» Чўлпон чинакам файласуфларга хос фикрлайди, моҳиятга назар солади ва шу боис ҳам иллатнинг илдизини кўради, кўрсатади. Муҳими, Чўлпоннинг кечирishi «одамнинг юзи иссиқ» деган андишадан эмас, балки мустаҳкам эътиқодидан келиб чиқади. Айни шунда унинг кучли шахслиги намоён бўладики, бунинг яққол белгиси ожизларга шафқатдир. Мабодо, шундай бўлмаганида, Чўлпон оддий каслар қатори ожиздан аламини олиб, хумордан чиқиш пайида бўлур эди. Йўқ, драмадаги Чўлпон кучли шахс, буни унга душманлик қилган Сезгир ҳам эътироф этади: «Чўлпон! Сен кучли одамсан! Худо берган зотсан!»

Чинакам кучли шахс сифатида Чўлпон Сезгир ўз ожизлиги орқасида чекаётган изтиробларни ҳис қилади, унга ичичидан ачинади. Айни чоқда, у бунақа ачиниш уйғотадиган ҳолатга тушиш ҳам инсонликка зид деб билади, шу сабабли Ойбекка айтадики: «*Ҳозир айтадиган гапларимни яхшилаб эслаб ол... Мабодо бир кун бу воқеалар ҳақида ёзсанг бу одамнинг бугунги ҳолатини эслама! Уят бўлади!*» Чўлпоннинг бу гапидан келажак олдида масъуллик сезилади. Муҳими, у ўзидан масъулликни асло соқит қилмайди, қайсидир даражада «уят бўлади»ган ишга ўзи ҳам алоқадорлигини мардона тан олади: «*Ҳаммамизнинг ҳам бошимизга озми-кўпми ўшанинг аҳволи тушиб турибди. Ана, мен ёзганларимни ёқиб ўтирибман. Ахир, гуноҳи бор! Билсанг, энг улуғ ижодкор парвардигордир! Ҳақиқатни қўмсаб ёзилган ҳар бир сўз адибнинг кўнглига бекор тушмайди! Адиб ўз сўзини совуриши эса ижодкорликни, демакки, тангрининг равишини рад этишдир...*» Назаримда, шу диалогнинг давомида муаллиф-

нинг драма имконларидан фойдаланиш маҳорати яққол кўзга ташланади. Гап шундаки, ёзганларини ёқиб ўтирганини Чўлпон «уятли иш»нинг бир кўриниши ҳисоблайди, суҳбатдоши Ойбекнинг эса бу масалада фикри ўзгача:

«ОЙБЕК. Ёлғон сўздан ёнган сўз авлодир.

ЧЎЛПОН. Нима?! Такрорла!..

ОЙБЕК. «Ёлғон сўздан ёнган сўз маъқул» дедим.

ЧЎЛПОН. Ёлғон сўздан ёнган сўз маъқул!»

Мазкур репликалардан кейиноқ муаллиф ремаркаси берилган: «Кўринмас одам яқинроқ келиб, эшитмоқчи бўлади. Хазонлар шитирлайди». Яъни, ремарка суҳбат бўлиниб қолганини англатади: Чўлпон Ойбекнинг гапини такрорлайди, холос, унга муносабат билдирмайди. Бу эса персонажлар ҳолати ва суҳбат мазмун-моҳиятини турлича тушуниш имконини яратади. Сиртдан қаралса, Чўлпон ҳамсуҳбатини маъқуллаётгандек кўринар ва бу, қисман, тўғри ҳам. Негаки, Чўлпон ёлғон сўзларни ёқаётгани йўқ, буни Ойбек ҳам яхши билади – айтган гапи таскин учун, холос. Яъни, гарчи Ойбекнинг гапини такрорлайётган бўлса-да, Чўлпон таскин топгани йўқ, у ҳамон ёзганларини ёқишнинг «гуноҳи бор» деган фикрда қолган ва айти шу нарса уни изтиробга солади...

* * *

... драма муаллифи Сезгир фожиасини моҳирона очиб бераркан, бир инсон сифатида унга дилдан ачинаётгани сезилиб туради. Сезгир қилаётган иши нафратга лойиқ эканини билади, «булар аста-аста шаънимни, ор-номусимни, Ватанга меҳримни суғуриб олдилар» дея ўртанади. Ундаги кўрқув шу даражадаки, мезбонга меҳмони Ойбек «худо ҳақи кетсин!» дея ўтинади, «бир кунмас бир кун сўроқ қилишса, бу йигитни «Чўлпоннинг ҳовлисида кўрган эдим» деб сотиб қўйиш»и мумкинлигидан кўрқади. Кўрқув инон-ихтиёрини олиб қўйган шўрликнинг. Шу боис қилмишлари учун ўзини «мен одам эмасман! Пастман! Етти қават ерга кириб кетганман!» деса-да, «энди нима талаб қилишса, шуни ёзиб бериш» билан машғул. Сезгир виждони қистовга олган палла Чўлпон билан Ойбекка юрагидаги дард-аламларни тўкиб солди, лекин унда бир ўзгариш бўлишига умид йўқ. Чунки, ўзи эътироф этаётганидек, одамлик сифатини йўқотган, ундаги виждон қийноғи эса ўткинчи:

«СЕЗГИР. (чиқа туриб қайтади). Бошим айниган! Бошим тамом айниган! (Хўнграб йиғлайди.) Сизларга нималар деб лақилладим?.. Ҳеч кимга айтманглар! Бола-чақам бор! Кечагина қизли бўлдим! Айтманглар! Айтманглар...»

Ҳа, муаллиф инсон сифатида унга ачинади, ачиниш воситасида инсонни шу кўйга солган тузумга нафратини ифодалаб, ўқувчида ҳам шу ҳисни кўзғайди. Бироқ бу ўринда ачиниш муаллифгагина фазилат бўлиб ёзилиши мумкин, шундай муносабатга лойиқ бўлиб қолишдан ҳар бандани худонинг ўзи асрасин! Фикримча, драмани мутолаа қилиш чоғи ўқувчи, спектакль давомида томошабин кўнглига шу ўй келиши муқаррарки, бу бадиият ҳодисаси амалга ошганидан далолатдир. Драма бадииятига ошно бўлган киши шу саҳнани ўқиб «Алҳазар!» дея ёқа ушлайди, Чўлпон Сезгирга қарата айтган гапларни ўзига дастуруламал қилишга чоғланади: «Мен одамман деб ўйла! «Мен одамман» деб ичингда такрорлайвер!»

* * *

... юбилей деганлари кўп яхши нарса. Лекин ёзганларим юбилейбоп гаплар деб тушунилмаса яхши эди. Тўғри, юбилей баҳона ўн икки йил нарида олган таассуротни тиклашга уринганим бор гап. Зеро, ўшанда туйқус ёмби олмос топгандек эдим... Юбилейлар бор бўлсин, бугун олтмишвойлар сафига қўшилган Усмон Азим олмосга яна сайқал берсину Чўлпон таваллудининг навбатдаги катта тўйларида унинг жилоларидан баҳраманд бўлиш сизу бизга насиб этсин.

2010

Завқимдан бир шингил...

Аҳмад Аъзамнинг ижодий изланишлари каминани ҳа-миша, нима десам экан, ҳайратга солиб, аниқроғи, шо-шириб келган. Мундай қарасанг ёзганлари оддий нарса-лар-у, нимасидир биз кўниккан нарсаларга ўхшамайдигандек, онгимизда муқимлашган назарий қои-даларга кўпам мос келмайдигандек туюлаверади. Ҳозир, ёзувчининг «Ҳали ҳаёт бор» китобини ўқиб туриб, шу туйғу яна янгиланди...

(...адашмасам, бу туйғу дастлаб «Одамнинг оласи» ҳи-коясини ўқиш асноси пайдо бўлганди, шекилли. Сабаби, унда мазмун янгича эди: оддий бир одамнинг оддий бир куни, қаҳрамони ҳам ғалатироқми-ей... мақтайин десанг, биз мақтаб ўрганган қаҳрамонларнинг ҳақи кетиб қолади, ёмонлай десанг – бунинг. Ҳаммадан ҳам унинг ўша чоғлар биз асири бўлиб юрган севги ҳақида айтганлари: аввал хўп ғашинга тегади-ю, китобий-стереотип қарашларингни бир-дан парчалаб юборганини сезмай қоласан... бир кулгинг, бир йиғлагинг келади. Ўйлаб қарасам, ўшанда Шерқўзи-нинг гапларини беихтиёр «ўғил бўлиб» эшитганман, чоғи: «Ҳе, содда болам! Хотин деб ўлиб-тирилиб пул йиғасан, тушириб ҳам оласан. Тўйдан кейин уч-тўрт ҳафта, чилланг чиққунча яшинмачоқ ўйнаб, қувлашиб ҳам юрасан. Кейин... бошланади – рўзғорнинг униси кам, буниси кам. Бир вақт қарабсанки, севги дегани донга кўнган чумчуқдек пир-р этиб учиб кетибди...» Қизиқ, ҳозир «Одамнинг оласи»га бу-гуннинг назари билан қарай олмаяпман, ҳарчанд уринмай, ўттиз йил наридаги таассурот босиб кетаётгандек... афсус-ки, ўша таассурот энди яхлит эмас, парчаланиб кетган – уни ўртоқлашиш имкондан ташқарида. Илож қанча, бошқа-ча айтолмаганим боис «ёзувчининг маҳорати шундаки, ўқувчи тасвирланаётган воқеага бефарқ қарай олмайди, беихтиёр унинг иштирокчисига айланади» қабилдаги нав-батчи, навбатчи бўлсаям рост гаплар билан чекланаман, маъзур тутинг.

...ёдингиздадир, 80-йилларнинг охирларида кўп қатори Аҳмад Аъзам ҳам ғоят фаоллашди: «Бу куннинг давоми», «Асқартоғ томонларда», «Ўзим билан ўзим» – бари шу-нинг маҳсули. Шу ўринда муҳим бир нуқтани айрича таъ-кидламоқ керак: кўпчиликдан фарқли, ААъзамда

публицистиклик эмас, таҳлилий нигоҳ кучайди ва у жамиятда мавжуд ҳолат моҳиятига қаратилди. Муҳими – турли ракурслардан: «Бу куннинг давоми»да ўқувчи исмсиз қаҳрамон – У(н)га четдан назар солди, «Асқартоғ томонларда»да воқеликни Маҳдининг нигоҳи орқали кузатди, ниҳоят, «Ўзим билан ўзим»да беихтиёр «мен» мавқеидан туриб қарай бошлади. Яъни ёзувчи гўё «том устига том босиб» боради: қаламга олинган ижтимоий дардга ўқувчини босқичма-босқич яқинлаштириб, ўзига сездирмайгина шахсий дардига айлантиради.

Балки, айтганларимдан «нуқтаи назар билан боғлиқ мазкур усуллар атайин, муайян мақсадни кўзлаб қўлланган, бу эса ёзувчининг маҳоратидан дарак» деган фикр келиб чиқар. Албатта, шундай дейишга асос етарли. Лекин мен буни маҳоратдан кўра бошқа нарсага – самимиятга йўйган бўлардим. Зеро, бу асарлар, улардаги образлар ёзувчи фикрларини ифодалаш учун иллюстрация эмас, йўқ, унинг учун шуларни яратиш жараёнининг ўзи – изланиш, моҳиятга яқинлашишдир. Айни шу нарса – ёзувчининг ижод онларидаги маънавий-руҳий изланишлари жараён сифатида акс эттирилади, натижада ўқувчи сабоқ олувчи эмас, балки изланишларнинг бевосита иштирокчисига айланади – икки ўртада ҳамфикрлик, ҳамдardлик асосидаги самимий мулоқот, кўнгил ошнолиги юзага келади. Дарвоқе, ушбу асарлар яратилган 80-йилларнинг адоғи фикр аҳли учун чинакам маънавий-руҳий изланишлар даври эди. Ҳаммасидан ҳам қандайдир беш-олти йил давомида тафаккуримизда юз берган ўзгаришлар шиддатини айтинг! Назаримда, А.Аъзам шу учула асарда ўзгаришлар шиддати ва моҳиятини муҳрлаб қўйишга улгургандек:

биринчисида У «бундай яшаб бўлмайди» деган қарорга келади;

иккинчисида Маҳди «одам бир нарсани тубдан ўйлаб олса-ю, ҳеч нарсани ўзгартирмаса, яна шундай яшайверса... Йўқ, мумкин эмас» дея эртадан ҳаракат бошлашга чоғланади;

учинчисида эса ўзгаришни ўзидан бошлаган, «кўнглини худди уй кўтаргандек» саришта қилиб, «кўнглимнинг тубидан шунақа туйғуларим топилаётирки!.. Шунчалар бадавлат эканимни ўзим билмай, қашшоқ-бенаво юраверган эканман» дея ҳайрон турган, энди ўзини дунёни кўнглига

мувофиқ ўзгартиришга қодир ҳис қилаётган одамни кўрамиз... Эҳтимол, жоиз эмас кўринар, шундай бўлса ҳам айтгим келди: мазкур фикрлар А.Аъзам асарлари эълон қилиниши билан пешма-пеш ўқилганда туғилган. Ўшанда «Бу кун... ва унинг давоми» номли бир мақола ёзган ва унда учала асарда аслида бир одамнинг ижтимоий тафаккурда шиддатли ўзгаришлар кечган қисқа бир даврдаги маънавий-руҳий *тадрижи* кузатилган, деган фикрни ўтказишга ҳаракат қилгандим. У пайт таассуротларим ҳали оҳорли бўлганигами ё қаҳрамонларнинг маънавий-руҳий изланишлари кўнглимга ёт эмаслигигами, ҳар тугул, наздимда дурустгина мақола чиққан ва юқоридаги фикр етарли асослангандек эди. Лекин таҳририятлар фикри ўзгачароқ бўлди, чоғи, умид билан жўнатган қўлёзмалар бедарак кетди, аксига олиб, ўзимда нухаси сақланмаган... «Йўқолган пичоқнинг сопи олтин» дейдилар, шунданми, ўша мақолам ҳануз жуда бўлакча ёзилгандек туюлаверадиди-да...)

...энди оҳорли таассуротларга келсак. «Ҳали ҳаёт бор» қиссасини ўқиркан беихтиёр Гоголнинг «Ревизор»и ёдга келади. Унда ҳам ҳамма гап битта воқеа – нашриётнинг оддий бир ходими Аъламнинг марказқўмдан йўқланиши атрофида айланади. Шу биргина воқеа ва ўша воқеага нашриёт ходимларининг муносабати... «Ахир, қисса дегани бундай бўлмасди-да! – беихтиёр назарий бисотимни титкилай бошлайман. – Қиссада бир-бирига боғлиқ воқеалар занжирдек тизилгучи... бу воқеаларнинг бари асосий қаҳрамон билан боғлиқ... улар ўша қаҳрамон характерини очиб беришга хизмат қилгучи... яъни қиссадаги воқеалар восита, пировард мақсад қаҳрамон бўлгучи эди...» Хуллас, назарий қоидалардан келиб чиқсак, бу қисса эмасдек. Лекин... маза қилиб ўқиганингни ҳам инкор қилолмайсан-да, одам! Э-э, шу, адабиётшунос деган номинг бор, ўрганиб қоларкан одам, маза қилиб ўқиганингни бир ён суриб, йўл излайверасан экан: ҳикоями? қиссами?.. Яна, ҳақиқатдан узоқроқ бўлсаям эҳтимоли йўқ эмас, эртаниндин «қисса дегани мундоқ бўлур...» дея ҳижжалаб тушунтирганингда, бирон талабанинги «фалон қисса-чи?» деб қолиши ҳам бор...

(Фаҳмлагандирсиз, ҳануз танқидий асарни кенг омма ўқийди деб ўйлаб юрганымдан бўлса керак, буларни «оли-

мона гаплар кимгаям керак, асар ҳақидаги гапингни айт-да қўймайсанми!» деган эътироз дафъига, узрхоҳлик мақсадида айтаётирман.)

...ҳолат шундайки, жанрни белгилаб олиш чиндан ҳам зарур экан. Фикримча, «Ҳали ҳаёт бор» асари – қиссанинг насримиздаги янги бир кўриниши, унда ҳикоя ва драмага хос поэтик хусусиятлар уйғунлашгани ҳолда қисса проблематикаси етакчилик қилади. Ҳикоядаги каби унда битта воқеа қаламга олинган, воқеа ўз ҳолича эстетик қиммат касб этади (яъни, қиссадан фарқ қилароқ, воқеа қаҳрамонга нисбатан восита эмас). Драмадаги каби унда битта воқеа – Аъламнинг марказқўмдан йўқланиши драматик конфликтли ҳолатни юзага келтиради: барча персонажларнинг хатти-ҳаракатлари шу билан боғлиқ, воқеанинг изчил ривожидан кўра у юзага келтирган ҳолат муҳимроқ. Яъни воқеанинг изчил ривожини эмас, ҳолатнинг ички ривожини устувор. Шунга кўра, сюжет эпизодлар – драмадаги каби алмашиб турувчи кўринишлардан таркиб топган. Ҳар бир кўринишда муайян персонажлар иштирок этади, уларнинг қиёфаси драматик ҳолат билан бевосита боғлиқ ҳолда очилиб боради. Тўғри, ушбу эпизодларни қаҳрамон – Аълам билан боғлиқ сюжет чизиғи бирлаштиради. Бироқ, гарчи сюжет ўзагини ташкил қилса-да, Аълам чизиғи ғоят ихчам: ҳовлисида кўмир ташиётганида хабарчи боради – ишга келиб нима гаплигини аниқлайди – ариза бериб ишдан кетади. Яъни асар структурасида бу чизиқнинг ёрдамчи функцияда экани атайин таъкидлангандек. Ҳолбуки, мабодо бадиий ният ижросида, муаллиф концепциясини ифодалашда шу чизиқ доминантлик қилганида, назарий қоидаларга тўла мувофиқ ҳикоя яратилган бўлур эди. Ният эса бошқа, яъни бутун бошли бир жамоа – жамиятнинг бир ҳалқасини қиёфасини, маънавий қиёфасини чизиш, худди шу нарса асарни ҳикоя жанри доирасидан чиқаради. Зеро, асар қаҳрамони Аълам деганимиз билан, у фақат структура нуқтаи назаридангина ушбу мавқени эгаллаган, концепция нуқтаи назаридан эса ЖАМОА қаҳрамон бўлиб чиқади. Айни шу жиҳатлар «Ҳали ҳаёт бор»ни қиссанинг ўзига хос янги бир кўриниши дейишимизга асос беради.

Аслида-ку, қисса асосида оддийгина воқеа ётади, ҳаётда бунга ўхшаш воқеаларга кўплаб дуч келинади ва кейинча шунчаки латифа мисоли эслаб кулиб юрилади. Дейлик,

агар нашриёт раҳбарига сим қоққан Гулимоҳ Юлдузовна «Камолов Аълам ҳали ҳам сизда ишляптими?» деб сўраган маҳал столидаги бошқа телефон жиринглаб қолмаганида (шундай бўлиши мумкин ва табиий, ахир, балки унга ҳам юқоридан сим қоқишгандир, балки уйдан, балки бошқа – аҳамияти йўқ!), нашриёт ари уясидек тўзиб кетмаган, қиссада ўқиганимиз машмашалар ҳам йўқ эди. Мантиқан қараганда, Гулимоҳ Юлдузовна муддаосини айтмасдан «Кейин гаплашамиз!» дея гўшакни қўйган экан, бунчалик хавотирга ўрин бўлмаслиги керак эди. Бироқ қиссада тасвирланган муҳит (давр) шундайки, ундан доим ҳам мантиққа ростликни излаш бефойда. Зеро, бу муҳитда «юқори – ҳаммавақт ҳақ», у қуйидагиларни хоҳлаган қўйга солиши мумкин; қуйи «Ўйнашмагин арбоб билан...» нақлини дастуриламал биллади, юқори қаршисида «қўл боғлаб» туриш одат, мутелик ҳаммининг қон-қонига сингиб кетган. Шу боис ҳам нашриёт директори учун йўқлов табиий ҳол эмас, шўрлик «бир иши бордир, сўрагандир, ҳали айтар» деб қўяқолишга ожиз, калтакнинг бир учи ўзига тегишидан хавотирда. Ажабланишга ҳеч ўрин йўқ: муте инсон ўзини ҳаммиша айбдор ҳис қилади (исталган вақтда айбдор қилиниши мумкин-да!), чунки у юқори қаршисида гўё онадан туғилгандек бир алфозда – иштонсиз, чўпдан ҳадик олиб яшашга мажбур. Шу жиҳатдан қаралса, директор ва озми-кўпми «масъул»лиги бор бошқа ходимларнинг ўзларини муҳофаза қилишга қаратилган (ва бизга нотабиий кўринган) ҳаракатлари улар учун табиий зарурат бўлиб чиқади. Демак, шу ҳолни келтириб чиқарган муҳитнинг ўзи норасо. Афсус, нашриёт (муҳит)да ҳамма шунга кўнган: бирлари кўнгангина эмас, мавжуд ҳолат ва ундаги ўз ўрнини сақлаб қолиш учун андишани бир четга суриб қўйиб жон-жаҳди билан тиришади; бошқа бирлари лоқайд томошабин бўлиб туради. Таъкидлаш жоиз, ёзувчи персонажларнинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларини четдан туриб, гўё бетараф тасвирласа-да, уларнинг руҳияти ўқувчи кўз олдида шаффоф ҳолда намоён бўлади. Шу боис ҳам ёзувчининг айтиши шарт эмас, ўқувчи «бундай яшаб бўлмайди, бундай яшаш инсонлик шаънига нораво!» деган фикрни уқиб олаверади. Сираси, бу Аҳмад Аъзамга хос маҳорат қирраси... (Дарвоқе, биргина одам, кўнглида эркинлик туйғуси ўлмаган Аъламгина мавжуд аҳволга кўнмайди – ариза ёзиб ишдан кетади.

Тўғри, бу қаҳрамонлик эмас, муҳими, ёзувчи ҳам буни қаҳрамонлик дея талқин қилиш фикридан йироқ. Зеро, ҳақиқатда бу ўзини инсон ўлароқ ҳис этган, тириклик маъноси тирикчиликкина эмаслигини англаган киши борки қилишга бурчли ҳаракатдир. Фикримча, қисса қаҳрамонининг орқа планда қолдирилиши ҳам шу фикрни таъкидлашга хизмат қилади) ... айтмасданоқ ифодалаш маҳорати.

«Қатағон йили» ҳикоясини ўқиб, «Аъламнинг ҳаракати қаҳрамонлик эмас» дея ҳукм чиқарганда бироз шошмадиммикан деган андиша туғилади кишида. Ҳикояни ўқиркан, беихтиёр яқин ўтмишдаги «пахта кампания»лари эсга келади: қулф осилган идораю муассаса эшикларидagi «ҳамма пахтада» ёзувлари... ёпилган бозорлар... тўхтатиб қўйилган автобус йўловчиларининг «йўл ҳақи» учун пахтазорга ёйилиши... шанба-бозор кунларидagi кўчаларни тўлдирган автобус карвонлари... – айтиб нима қилдик, булар кўпчиликнинг ёдида ҳали. Хуллас, 1982 йил ноябрь ойидagi зарбдор кунлардан бири, «Далаларда яккам-дуккам бирчигит қолган, совхоз октябрь ойи ўрталарида планни дўндириб бажарган-у, элу юрт ҳали-ҳамон шу бажариқни тўлдиролмай жон-ҳалак, бўл-ҳа-бўл ҳиқилдоққа келган». Асаблар таранг, бунинг устига кеч куз изғирини ачитиб турган бир пайт оиласи билан уйига – Тошкентга қайтиш учун улов пойлаб турган ҳикоячи билан милиционер ўртасидagi даҳанаки жанг қаламга олинган ҳикояда, шу холос.

Юқоридан «одамлар юрмасин кўчада» деган топшириқ берилган – ҳамма пахта ҳосили учун курашиши шарт! Яхши эслайсиз: шўро даврида «план»дан кейин «мажбурият» дегани бўларди. Ўшанда «мажбурият» деб юраверган эканмиз-у, сўзнинг моҳиятга нақадар мослигига эътибор қилмас эканмизми-ей?! Чинданам «мажбурият» дегани кўпроқ турли даражадаги «бюро» ва «штаб»лардаги дўқ-пўписалар, раису биргатларнинг зуғумлари, мелисанинг ҳайбати билан бажарилмасмиди?! Ё ҳар қадамда илинган қизил матодаги шиорлар, радио-телевидениедан янграган чорловлар шунчалар кучли... Ҳай, майли, бу бошқа масала. Хуллас, мелисага «одамларнинг кўчада эмас, далада бўлиши»ни таъминлаш юклатилган. Шўрлик қуюшқондан чиқилаётганини билади, лекин ўзига юклатилган вазифани сўзсиз бажаради: «Энди... ишимиз шу-да. Бажар, деса – бажарамиз. Топшириқ қаттиқ». Мундай қарасанг, мелиса юқорининг топширигини

оғишмай бажаради, пахта сиёсати ҳаммага тенг дея барчадан итоат талаб қилади, дағдағалари қўрққулик; одамлар ҳам унинг талабини бажараётгандек, айна чоғда, у билан сичқон-мушук ўйнаётган мисоли эвини қилиб тирикчилик юмушига ҳам уннайдилар.

Сираси, Саид бово «эшонбовомизнинг уллари» билан кўришишга жаҳд қилмаганида, ўз навбатида, «таваррик одамнинг боласи» ҳам чолнинг гапига кулмай кўяқолса, олам гулистон эди – ҳаётнинг «сичқон-мушук» ўйинига монанд оқими давом этаверарди. Лекин бундай бўлмади: Саид бово ниятидан қайтмади, ҳикоячимиз эса кулиб юборди-да! Худди шу нуқтада мелиса йигитнинг битта қиёфаси кўз олдимизда мукаммал суратланади:

«Бу ерда мен рухсат берсам куласиз!»

Кўряпсизми, қаршимизда энди шунчаки бир милиция но-зири эмас, балки нақ ҳокими мутлақ турибди: кўйиб берсанг «Мен рухсат берсам нафас оласан!» дейишдан ҳам тоймайдиган алпози бор. Шўро замони ҳақида гапира туриб «мустабид тузум-мустабид тузум» дея нолиймиз-у, асли тузум дегани шунчаки мавҳумот эканлигини кўпда ўйламаймиз. Ҳолбуки, мустабид тузум ҳам мен, сен ва у – биздан ташкил топади. Унда яшаган ҳар биримиз қай даражада муте бўлсак, шу даражада мустабид ҳам эдик, зеро, мутелик билан мустабидлик бир-бирини тақозо этувчи эгизак тушунчалардир. Қаранг, мелиса йигит марказий газета муҳбири (яъни ўз тушунчасида юқорининг вакили) балан гаплашаётганини англаши биланоқ вужудидаги мустабид изсиз йўқолди: «Бошдан шуни айтмайсизми?» – дея ўзини оқлашга, узрхоҳлик қилишга ўтади. Ана энди унинг додини тингланг: «Мана, кечаги бозор, қор уриб турибди. Одамлар инсофинг борми, картишка-партишка олиб олайлик, бир соатгина оч, деб чуввос ёпишишди менга. Қор-ку, *эрталаб* бўлса, шу ҳавода ким ҳам далага чиқарди, дебман. Майли, ярим соат муҳлат, бозорларингизни қилиб олинглар, лекин *хафачилик* йўқ, дедим». Ҳа, мелиса йигит бир лаҳзагина ҳамқишлоқларига юқорининг вакили эканлигини унутиб муносабатда бўлди ва... балога қолди: «Одамлар энди дарвозадан кириб, савдони бошлаган эди, бабиллаб қора «Волга» кепқолди. Одамларга ҳеч нарса дегани йўқ. Менга қараб: «Онайни фалон сани! Санга шапка кийдирганни онасини!» деб ке-етди!..» Эндигина ҳаммани бир оғиз «рух-

сат» дейишига маҳтал қилиб турган мелиса йигитни бу қадар тўзитиб сўкаётган райком бува бўладилар. Ким билсин, бундан сал илгарироқ бошқа бирови, дейлик, пахта топшириш графиги бажарилмагани учун унинг-да онасини айбдор қилганми? Эҳтимоли асло йўқ эмас, зеро, мустабид тузумда «мушт кетди» қоидаси амал қилади: қуйи поғонадаги шўрлик аввал «Энангни қози...» дея аламини ютади, сўнг... ўзидан қуйидагига сочади. Эҳ-ҳе, қурғур алам сочган билан тугай қолсайкан, кўнгилга тошдай чўкавергани ёмон. Мелиса йигитнинг алами ҳали янги, кўнгли ҳануз йиғлаб турибди, «Майли, шу одамларни деб сўкиш эшитаман» дея ўзини овутомққа ҳаракат қилади, лекин «биронтаси, эй инсон, сўксанг, ўзини сўк, онасида нима айб демагани ботиб кетади». Кейин ҳамқишлоқларидан гина қилишга ҳаққи йўқлигини ҳис қилиб, алами бир баҳя кўтарилади: «Э-э, бечораларга нима ҳам дейман, ҳаммамиз шундай». Қаранг, мелиса йигит хўрлик кўргач ўзини ҳамқишлоқлари билан битта қайиқда ҳис қилади, лекин кўнглида йилт этган исён учқунини дарҳол сўндириб, ўзини шу қисматга кўнишга чоғлайди: «Кетворай десам – иш бу, тирикчилик деган нарса бор. Ҳе, майли-да, биз бир кичкина одам, мелисаликни ҳам қилиш керак, бари бир. Бетни қалин қилиб юрибмиз-да...» Мана, кўз олдимизда мелиса йигитнинг иккинчи қиёфаси ҳам суратланди: у ҳам бошқалар каби муте бир одам... (боя «ҳар биримиз қай даражада муте бўлсак, шу даражада мустабид ҳам эдик» дегандим, шу фикрга яна қайтгим келди. Можаро муросага дўнғач, ҳикоячи «ҳалидан бери кўнглини босган бир ғашлик, ўжар бир гуноҳкорлик туйғуси» ҳақида сўзлайди, гувоҳномасини кўрсатганига уялиб кетганини айтади. Тўғри, ҳикоячи ўзини ҳимоя қилди, лекин бунга гувоҳномани кўрсатиб, мелиса йигитга унинг ўзи каби, яъни мустабидаларга хос муомала қилибгина эришди. Кўнглини нохуш кайфият чулғгани, уят ҳисси аслида шундан эмасми?!.) Энди юқоридаги андишага келсак, тан олақолай, «Аъламнинг ҳаракати қаҳрамонлик эмас» деганим хато: ўша шароитда ҳам ички эркинлигини сақлаб, инсонлик шаънини баланд тутиб яшашнинг ўзи қаҳрамонлик бўлмасдан нима, ахир?!.

Машғулотларда, сингадиган давраларда бир қарашда оддийгина ҳаётий ҳолатда ҳикмат кўришу моҳиятига тегаран назар солган ҳолда унга бадий-фалсафий қиммат

бағишлаш Аҳмад Аъзам ижодий манерасига хослигини таъкидлаб келаман. Янги китобини ўқиб, бир жиҳат назаримдан четда қолиб келганини сезиб қолдим. Мен ёзувчи хаёлотли билан боғлиқ, чамаси, «Ўзим билан ўзим»да ниш берган ва кейинча иккита шох чиқариб ривожланган жиҳатни назарда тутаман. Бу шохларнинг бири – лириклик, яъни воқеликни тасвирлаш эмас, муносабат ифодалашнинг олдинги планга чиқиши... (Ҳа-я, «Ўзим билан ўзим» эълон қилинган пайтлар шапалоқдай бир нарса ёзиб, унинг лирик асар эканлигини исботлашга уринган, ўзимни янги гап айтолган санаб қувониб юрганим бор. У пайтлари рус адабиётидан дарс берганимгами ё рус тилида ёзиш урф бўлганигами, мақолани русча ёзиб, «Жанровое своеобразие поэмы А.Агзама «Наедине с самим собой» деб атабман. Номни қаранг! Давомини ёзмаса ҳам бўлаверадигандек эди-ёв...) Китобга новелла деб киритилган «Гул кўтариб кетаётган эркак»да худди шундай: унда эпик асарга хос воқеабандлик, баски, ҳикоячи йўқ, унда кўзи тушиб турган ҳолатни мушоҳада этаётган муаллиф – лирик субъект бор, яъни у моҳиятан лирик асар. Шохларнинг иккинчиси – хаёлда яралган воқеанинг қаламга олиниши: «Соясини йўқотган одам», «Нотўғри туш» ҳикояларида шундай. Албатта, улар шунчаки хаёлот маҳсули эмас, балки шу воқелик таъсирида, у ҳақдаги ўй-қарашларни, ЎЗни ифодалаш воситаси ўлароқ яратилгандир. Ўзи сезмагани ҳолда соясини йўқотиб қўйишу туш ичида туш кўришлар... – сағал модернистикроқ изланишлар иси келмаяптими?! (Хабарингиз бўлгандир, яқинда интернетда икки катта ижодкорнинг мунозараси кетиб, баҳс қизиғида «сизнинг авлодингиз нима қилиб қўйибди?» қабилдаги таналар ҳам ўртага чиқди. Камина томонларнинг бирини ёқлаш фикридан йироқман-у, лекин инсоф юзасидан биздаги модернистик изланишлар илк бор 70-йиллар авлоди, жумладан, Аҳмад Аъзам ижодида бўй кўрсатганини эътироф этиш лозим деб ўйлайман. Фақат, улар истиҳола қилишганми ва ё у пайтлар «модернист» дегани деярли тавқи лаънат бўлганигами, ҳар тугул, ўзларини модернист деб аташмаган. Сираси, гап бунда ҳам эмас, гап бадиий тафаккур ривожининг узлуксизлиги ва бу жараёнда ҳар бир авлоднинг ўз ўрни борлигида, яна бу ҳолнинг ихтиёри-миздан ташқари мавжуд эканлигида...)

Аҳмад Аъзам янги китоби муқовасига «Кўп ишни қилиб кўрдим, турли юмушга қўл урдим. Лекин ҳеч бири ёзишга, ёзиш берадиган машаққатли завққа тенг келмайди...» деган изҳорини ёздириб қўйибди. Ҳақиқатан ҳам, китобга ёзувчи, назаримизда, адабий жараёндан бироз четлашиб қолгандек, «турли юмушга қўл уриб» юрган вақтлари ёзилган асарлар киритилибди. Муаллиф «ёзиш берадиган завқ» ҳақида айтибди, илло, ўқиш берадиган завқ ҳам бундан кам эмас. Шунини ўйлаб, китобга кирган асарларнинг айримларига, шунда ҳам мухтасар тўхталдим – ўқиб оладиган завқингиз ўзингизники бўлсин, дедим-да.

2012 йил

Безавол ҳақиқатлар

(Мутолаа машқи)

* * *

Менга қолса, буюк адибимиз Абдулла Қодирийни илҳомлантирган «*мозийга қайтиб иш кўриш хайрли*» нақлини жамики китоб жавонларига ёздириб қўйган бўлардим. Зеро, бошқа бир улуғ адибимиз Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, яхши асар қазига ўхшайди, «*чайнаган сари мазаси чиқади*». Демак, вақти-вақти билан мозийга – илгари ўқилган китобларга қайтиб турмоқ жоиз экан. Дарҳақиқат, «Ўтган кунлар»ни ҳар гал варақлаганда ўзинг учун недир янги нарсани топгандек бўласан, киши...

Юсуфбек ҳожининг ўғли билан қудасини дор остидан қайтарган хатида «*бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам*» тарзидаги изтиробли таассуф бор. Таассуфнинг боиси шуки, халқ Азизбек «*тиғи зулми билан қора қонига беланилган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб... ўша қонхўрга ўз қони билан ямин этди*», уни «*то ўзининг бир томчи қони қолғунчалиқ ҳимоя қилмоққа онд ичди*». Таҳсинга лойиқ жиҳати шуки, чексиз афсус ва шундан келувчи ачинишу изтиробга молик бу ўринлар Юсуфбек ҳожи нигоҳи билан, унинг қалбию онгидан ўтказиб берилади. Муҳими, донишманд инсон сифатида ҳожи таассуф изҳори билан чекланмайди, шу ҳолнинг юзага келишини теран таҳлил қилади, ўйлайди, ўқувчини ҳам ўйлашга ундайди: «*Азизбекнинг буйруғи билан кеча ўрда тегига барча Тошканд халқи йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор; хулоса, шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлғучиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди*». Сизга қандай, билмадим-у, мен шу ўринларни ўқиганда ярим асрлар сўнг учинчи Абдулламиз тилидан янграган «*Ҳукмлар тўқилур сенинг номингдан!*» хитобини эшитгандек бўламан, инсон табиатининг ўзгармаслигига имон келтираман. Қаранг-а, халқ номидан иш юритиш усули-да ўзгармас, ўзгартиришга зарурат йўқ даражада мукамал!.. Демак, Азизбек буйруғи билан

«барча Тошканд халқи йиғилган» экан. Аммо у шундоқ халқки, «ҳар бир синф» ичидан сайлаб олинган, Азизбек саломига мушарраф бўлганининг ўзиданоқ бахтиёр. Ҳа-да, бахтиёр бўлмасинми, ахир, кўп ичидан сайлаб олингани, ўзгалардан ортиқ кўрилгани – бахт эмасми? «Ўрда тегига» йиғилганларнинг ҳар бири манфаат кўрди – қониқиш туйди, бас, сиз нима истайсиз, шунга муносиб кўрилганидан кўнгли ўсмасинми, муносиб кўрганларни юракдан алқамасинми?.. Энди «Тошканд халқи» Азизбекни шу сурур, шу миннатдорлик туйғуси билан тинглайди... энди «Тошканд халқи» шу туйғулар гирдобида Азизбекнинг зулмини, ҳақсизлигу хунрезликни унутди, зеро, булар ўткинчи, муҳими, мақсад улуғ – Тошкент қипчоқлардан қутулса, олам гулистон... энди «Тошканд халқи» – пода мисоли етовга тайёр. Азизбек эса чўпон мисоли, энди у «Тошканд халқи»ни истаганидек манипуляция қила олади:

«Азизбек ўрда дарбозасига осилган икки гавдани кўрсатиб сўради:

– Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳкорни, нима учун бу жазога мустаҳиқ бўлдилар?

Халқ:

– Билмаймиз, тақсир!

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

– Булар Мусулмон чўлоқнинг саркардаларидан, қипчоқларнинг йўлбошчиларидан ва қора чопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қора чопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қора чопон оғайниларнинг қипчоқ қўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?

Халқ жавоб берди:

– Адолат! Хўб қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!»

Юқорида таърифланган кайфият оғушида сархуш «Тошканд халқи» оломонга айланган, энди у оқ-қорани ажратишга ожиз (дарвоқе, худди шу эпизодни тасвирлаш олдидан Юсуфбек ҳожи «Ўғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқи» дея огоҳлантириб кўяди); вазиятни, сомеъларнинг айни дамдаги руҳиятини яхши билган Азизбек том устига том босиб боради: қилаётган ишини фақат «қора чопон фуқаро» манфаати

учун дея тақдим қилади, бориб турган ҳақсизликни адолат дея фатво олишга эришади. Асли, аксар мустабидларга хос тутум шу – ҳар қандай ноъмақулни оммага маъқуллатиб амалга ошириш, гўё шу билан хотиржам бўлинади, масъуллигу жавобгарлик бўлиб юборилади-да, хотиржам тортилади. Ваҳоланки, халқ «ўрда теги»га йиғилганлардангина иборат эмас, тарих халқнинг барини беистисно қамрай оладиган «ўрда теги»ни ҳали кўрмаган. Шу боис мустабид ҳақидаги ҳақиқатнинг иккинчи ярми, одатда, ё у ҳокимиятни қўлдан бергач, ё боқий дунёга кетгач юзага чиқади. Зеро, ўрда томига чиқиб узрхоҳлик қилаётган Азизбекка қарата: *«Энди эсинг кирдим, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг, бошингда бу балолар ўйқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни осдирган, кесдирган, болаларимизни ятим, оналаримизни қон йиғлатган сен эмасми-сан? Ханжарингни хайф кўриб маҳалларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган ким эди? Кет, тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди, тақдирингга сен ҳам тан бер!»* – деган ҳам шу «Тошканд халқи», унинг «ўрда теги»га сиғмаган қисми...

Юсуфбек ҳожининг, адибнинг, умуман, соғлом фикр эгасининг кўзи билан қараганда, Азизбек – манфур кимса, чунки манфаати шахсиясига – мутлақ ҳокимиятга умум манфаатини байроқ қилган ҳолда интилади, бу мақсад йўлида ўзгалар манфаатини топташ, бегуноҳ қон тўкиш, минглаб оилаларни хонавайрон қилишдан тоймайди. Юзаки қаралса, «эсимни таниғанимдан бери амал демай, мансаб демай, фақат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб кел»дим, «бу соқол шу эл қайғусида оқарди» дегувчи Юсуфбек ҳожи Азизбекнинг мутлақ антиподи сифатида гавдалантирилгандек кўринади. Аслида бундай эмас, адиб инсон амалларининг «ички двигатели» бўлмиш шахсий манфаатни инкор қилиш фикридан йироқ, мабодо шундай қилганида, кейинча очик юз билан «айнан мен ёзганчадир» деёлмас эди. Ахир, Юсуфбек ҳожи Азизбекнинг мушовири, шу чоққача унинг ёнида юриб зулмкорлигию адолатсизлигига кўп гувоҳ бўлган – чидаб келган, исён қилмаган. Ҳожида исён қарорининг етилишини диққат билан кузатайлик: исёндан аввалги кун, кечга томон Ҳасанали унга ўғлининг қамалиш хабарини етказди. Юсуфбек ҳожи биладик, *«иш жуда нозик, ғоят қўрқунч эди. Чунки Марғилон зиндонидида ётғучи қипчоқ душмани*

бўлган Азизбек оталигининг ўгли эди. Тошканднинг исён чиқарган бир замонида Отабекдек бир йигитнинг Марғилонда қандай гуноҳ билан бўлса-бўлсин ушланиши ҳар жиҳатдан ҳам мудҳиш эди». Ҳожининг аҳволини тушуниш қийин эмас: «ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбирдан ақли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг – «Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма» деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди». Ҳасаналига «зинҳор унинг қамалганини онаси билмасин» деб тайинлаган Юсуфбек ҳожининг туни билан мижжа қоқмай, чорасизликдан тўлғаниб чиққани шундоқ ҳам аён, шу боис ёзувчи бунга тўхталиб ҳам ўтирмайди. Азизбек рухсат берарда «эртага чойни ўрдага келиб ичиш»ни тайинлаган, шунга мувофиқ ўрдага келганида ҳожи «эртадан бошлаб юртка ўттиз икки тангадан солиқ сочиш» амрини олади. Теран фикрли инсон сифатида Юсуфбек ҳожи бунга қаршилиқ қилишга уринади – бефойда. Эҳтимол, фарзандининг Марғилонда қамалиши ўртага тушмаганида, ҳожи илгаригидек сабрда бардавом бўлармиди?! Лекин вазият шундайки, хонлик фойдасига кўтарилган исён – Отабекни қутқаришнинг ягона йўли: Юсуфбек ҳожи халқни исёнга кўтаради...

... мазкур ҳол Юсуфбек ҳожининг «ижобий»лигига путур етказмайди. Зеро, уни фақат ўз манфаатини кўзлаб халқни кўзгади дейиш инсофдан эмас. Чунки бу ўринда, аввало, шахсий манфаат билан эл манфаати бир-бирига мос тушди, иккинчидан, солиқ солиниши сўнгги томчи, яъни исён учун объектив шароит етилган. Мабодо, шу шароит етилмагани ҳолда ҳожи халқни кўзгаганида, у ўз манфаатинигина кўзлаган, мақсадига эришиш учун элни восита қилган бўлур эдики, Азизбекдан ҳеч фарқи қолмасди...

Ўтган аср тонгида миллий адабиётимизда роман жанрини қарор топтириш йўлида кўп ижодкорлар изланган, бироқ бу тарихий-бадий миссияни амалга ошириш Абдулла Қодирийга насиб этди. Негаки, унда оламу одам ҳақидаги яхлит концепция, роман жанрининг асоси бўлмиш бадий фалсафа бошқаларга қараганда аввалроқ шаклланган. Адиб фалсафасига кўра, инсонни ҳаракатлантирувчи куч – манфаат, шахслар манфаатидан миллий манфаат таркиб топганидек, миллий манфаатлардан умумбашарий манфаат келиб чиқади – тизим юзага келади. Тизим унсурларининг бир-бири билан узвий боғлиқ ва айни чоқда маълум зиддиятда туриши

табиийки, унинг учун нормал яшаш шarti – унсурларнинг уйғунликда, муросада яшаши. Яъни, шахсий манфаат бошқа шахслар манфаатидан ҳам, умум манфаатидан ҳам устун қўйилмаслиги (ва аксинча), мавжуд зиддиятлар муроса йўли билан оқилона ҳал қилиб борилиши лозим. Акс ҳолда... адиб худди шу нарсани Азизбекнинг шахсий манфаатни устун қўйгани боис Тошкент аҳли бошига тушган шўришлар ёхуд бирда қора чопон, бирда қипчоқ манфаатининг устун қўйилганидан ҳар икки эл бошига келган кулфатлар тасвирида кўрсатадики, булар биз учун ИБРАТдир.

* * *

Клавдий Элиан ҳақида ғоят кам маълумотга эгамиз: милоннинг II асри охири III асри биринчи ярмида яшаган Рим адиби, «янги софистлар» намояндаси, дунёдан тоқ ўтган; «Турфа ҳикоятлар»дан бошқа яна «Ҳайвонлар табиати ҳақида», «Кентликларнинг мактублари», «Илоҳий кучлар ҳақида» каби асарлар муаллифи...– вассалом.

Унинг ҳикоятлари ҳақиқатан ҳам турфа: жанр эътибори билан гоҳ латифа, гоҳ ривоят, гоҳ масал, гоҳ шунчаки қайдлар; уларда гоҳ машхур тарихий шахслар – подшоҳлару алломалар, гоҳ фақат Элиан қалами туфайлигина номи тарихда қолган замондошлар зикр этилади. Шунга қарамай, уларни умумлаштирувчи битта жиҳат бор – ибратлилик. Шуниси ҳам борки, Элиан фақат ибрат намуналарига эмас, аксилибрат намуналарига ҳам диққатни тортади. Жумладан, бир очофат мечкай ҳақидаги қайдларидан сўнг ёзадики, «Бу каби ишларни ҳам зикр этмоқ лозим, токи тақлид қилиш учун эмас, тақлид қилмаслик учун ибрат бўлсин».

Албатта, қарийб икки минг йиллар илгари юз берган воқеалар тафсилотлари, ундан-да аввал яшаган кишиларнинг амаллари биз учун ибрат бўла олармиди тарзидаги эътирозлар туғилиши табиий. Бироқ, чамаси, инсон табиатини ўзгармас деб билувчилар ҳақ: «Турфа ҳикоятлар» синчиклаб ўқилса, бизни ўйлатган муаммолар олис аждодларни ҳам ўйлатгани, бизнинг орзу-интилишларимиз уларга ҳам бегона бўлмаганини кўришимиз, тарих биз учун тажриба мактаби экани, инсоният тарихи одам боласининг ўз ўтмишидан сабоқ олишни истамаслигидан далолат беришига амин бўлишимиз мумкиндек кўринади. Қизиғи, «Турфа ҳикоятлар» му-

аллифи ҳам шу тарзда ўйлаган, ўзини қийнаган муаммоларни ўтмиш орқали англашга, фикр-хулосаларию муносабатини шу йўл билан ифодалашга интиланган. Бежиз эмас. Ривоят қиладиларки, кунлардан бир кун Элианни учратиб қолган Филострат ундан нима билан машғуллигини суриштиради. Элиан римликлар бошига кўп шўришлар солган ва яқинда бешан ўлим топган мустабид Гиннидга қарши айблов нутқи ёзганини айтади. Жавобан Филострат айтадики: «Мабодо шу нутқингни унинг ҳаётлик пайти ёзганинда, ҳар не таҳсинимга лойиқ бўлардинг. Чин эран тирик мустабидни фош этмоғи керак, ўтганларни эса ҳар кас тепкилай олади», – ҳақ гап, лекин начораки, айтишга осон, холос.

Дейлик, Элиан антик даврдаги шаҳар-давлатларда қонунларга юксак ҳурмат билан қаралгани, қонун ҳар недан устун билингани ҳақида ҳавас билан ёзадики, ўз даврида шу тамойилнинг бузилаётгани уни жиддий ташвишга солган ва... дарду армонларини юқоридагича йўсинда, кўпроқ антик юнон ҳаётидан олинган мисолларда ифода этган. Бир қайдида айтилишича, Исад исмли спарталиқ ўсмир қонунга кўра ҳали жанг қилишга ҳақли бўлмаса-да, гимнасиядан жанггоҳга қочиб боради ва мардона курашади. Спарталиқлар уни жасорати учун гулчамбар билан тақдирлайдилар, айни чоқда қонунни бузгани учун жарима соладилар. Яна бир ўринда эса афиналиклар Аркадияга элчи қилиб юборган ҳайъат, вазифасини аъло даражада уддалаб келганига қарамай, аввалдан ўрнатилган тартибни бузгани учун қатл қилингани қайд этилади. Эҳтимол, қадим юнонларнинг бу ишлари ҳозирда оддийгина «ҳарфхўрлик» (буквоедство) ёки, хусусан, иккинчи ҳол ўта шафқатсизлик бўлиб кўринар. Балки, бунга асос ҳам бордир. Бироқ гап туб моҳиятда: қонуннинг ҳар недан устунлиги, ҳаммининг – насаби, давлати, кўрсатган хизмати ... дан қатъи назар – қонун олдида баробарлигида. Худди шу тамойил асосидаги жамият орзуси кишилик жамияти тонгида туғилган ва то ҳануз соғинч бўлиб яшайди десак муболаға эмаски, Элиан ўша соғинчни қонида судраб ўтиб бизга етказган ҳалқалардан биридир.

Элиан республика тузумини ёқлайди, республика анъаналарига путур етган замонда қадим Рим анъаналарини соғиниб яшайди. Бундай одам дилида, табиийки, мустабидликка қарши исён яшайди. Элиан ҳикоятларидан бирида Триз отлиғ тиран ҳақида сўз боради. У ҳокимиятига хавф

туғилишидан кўрқиб фуқароларига ўзаро гаплашишни тақиқлайди – фуқаро юзу кўз ифодалари, имо-ишора билан мулоқот қилишга ўтади. Триз бундай мулоқотда ҳам ўзига нисбатан хавф кўради – таъқиқлайди. Шунда яккахоким истибдодига чидай олмаган бир фуқаро бозор майдонига келди-да, ҳўнг-ҳўнг йўғлайверади, зум ўтмай унинг ёнига бутун халқ келиб қўшилади, майдон ёш дарёсини оқизаверади. Тризга бунинг хабарини етказишгач, шунга-да чек қўйиш учун соқчилари билан майдонга шошади ва сабр косаси тўлган халқ кўлида ўлим топади. Асли, Триз – тўқима образ, тарихда бундай подшо ўтган эмас, у мустабидликка нафратини ифодалашни истаган адиб хаёлотининг маҳсули, холос. Бошқа бир қайдида Элиан муносабатини янада очикроқ ифодалайди, ёзадики: илоҳлар одамлар фойдасини кўзлаб мустабид ҳокимиятини иккинчи бўғиндан нари ўтмайдиган қилиб қўйган, ўтган даврлар мобайнида фақатгина учта мустабиднинг тахтига набиралари ворислик қила олган...

Элиан жамиятда фикрлар хилма-хиллиги бўлиши табиий ва зарур деб билади, бунинг исботи учун ибратли бир ҳикоят келтиради. Эмишки, Хиосда фуқаролар уруши натижасида анчагача бошбошдоқлик ҳукм суриб, энди бир томоннинг қўли баланд кела бошлаган пайтда муҳолиф томон кишиларининг барини сургун қилиш масаласи ўртага қўйилади. Шунда ғолибларнинг давлат миқёсида фикрлай оладиган бир вакили: «Зинҳор бундай қилмаслигимиз лозим; ғалабадан сўнг ҳам маълум миқдор душманларни сақлаб қолмоқ керак, токи душман йўқлигидан ўзаро душманлашиб юрмайлик», – дея огоҳлантиради. Албатта, хиослик, аввало, ўз фирқаси манфаатини кўзлайди, лекин айна шу нарса мувозанат гарови экани ҳам аён ҳақиқатдир. Мувозанатнинг яна бир омилини эса Элиан саховатда, ночорларга ёрдам беришда деб билади. Нақл қиладики: ҳамюртлари аянч аҳволда қолганини кўрган коринфлик бойлар – Теокл билан Трасонид, шунингдек, митилениялик Праксид уларга саховат кўрсатишга, қарзларидан кечишга қақирадилар. Гарчи бошқа бойларни кўндиролмасалар-да, ўз ҳақларидан кечдилар ва шу сабаблигина жонларини сақлаб қолдилар: қашшоқликдан тинкаси қуриган эл қўлга қурол олиб, бахил бойларни аёвсиз маҳв этди. Қизиқ эмасми, ахир, булар қадимдаёқ мағзи чақилган ҳикматлар, лекин, тарихнинг гувоҳлик беришича, авлодлар уларни қайта-қайтадан унутиб

қўяверган: унутиш эвазига тўланган бадалнинг ҳисоби юри-тилганмикан?!.

Элиан инсонга хос кудрату ожизлик, фазилату иллатлардан нақл қилувчи кўплаб ибратли ҳикоятлар келтиради. У кишидаги камтарликни қадрлайди, кибру ҳаво, ҳадни билмаслик устидан кулади. Жумладан, сотиб олинган минг-минглаб сайроқи қушларга «Ганон – худо!» деган биргина калимани зўр бериб ўргатиб, уларни қўйиб юборсам шуҳратим дунёга ёйилади дея хомтама бўлган, пировардида аҳмоқ бўлиб қолаверган карфагенлик денгизчи; олам ҳукмдориман деб билган Искандар Демокритнинг асарларида минглаб оламлар бор деб ёзишини ўзига нисбатан ҳақорат санагани ҳақидаги нақлларда киноя, заҳарханда кулги барқуриб туради. Қаранги, минглаб оламлардан биттасига-да тўлиқ эга бўлолмаган Искандар яна худолик даъвосини қилса?! Кулмай бўладими?! Элианнинг Искандарга хушламайроқ қарашини шундан, чунки у – янги замон одами, яккахудолик қарор топаётган давр кишиси. Мана, яна шу мавзудаги ҳикоят мазмуни: Дорони енгиб Эронни фатҳ этгач, Искандар ортиқ ҳаволаниб кетди – инсон эмас, илоҳ эканига амин бўлиб қолди, қўл остидаги халқлардан ўзини худо деб эълон қилишни талаб этди. Албатта, бунга ҳар бир халқ ўзича муносабатда бўлди. Жумладан, лаконикаликлар бу талабга жавобан қарор чиқаришди: «Агарки Искандар худо бўлмоқни хоҳлаган экан, майли бўлақолсин!» Элианга кўра, лаконикаликлар бу қарори билан Искандарни мазахлаганлар. Тўғри-да, бандалар рухсати билан худо бўлиш кулгили эмасми?! Элиан инсон ақл-идрок билан тортилувчи ҳадни, инсонлигини ҳамиша ёдда тутмоғи лозим деб билади. Ибрат учун энди Искандарнинг отаси – Филипп ҳаётидан нақл қилади. Эмишки, Херонея остонасида афиналикларни мағлуб этган Филипп ҳаддан ошиб кетиш хавфидан чўчиб қулларидан бирига алоҳида вазифа юклайди: кул ҳар куни эрталаб «Филипп, сен одамсан!» дея эслатиб турган. То қули шу калимани уч бора такрор айтмагунича, Филипп хос хонасидан чиқмаган ва кимсани яқинига йўлатмаган...

Ҳаққастини рост, ҳаддини, фоний дунёдаги ўрни, вазифасини тўғри идрок қилолган одам адашмайди. Албатта, Элиан бу гапларни бевосита айтмайди, лекин мазмун-моҳияти билан турфа ҳикоятларни келтириш орқали ўқувчисини шу хулосага бошлайди. Тўғри идрок этолганлардан бири ҳақидаги

нақл мазмуни ҳам ғоят ибратли. Подшоҳ Антигон ўғлининг раият билан муносабатда ҳукмфармо ва жоҳиллигини сезиб қолди-да, насиҳат қилиб деди: «Наҳот билмасанг, болам, сен билан менга берилган ҳокимият – фахрли қуллик!» Яратган ва бандалари олдида ўз ўрни ва вазифасини тўғри англаш шудир...

... Элиан ҳикоятларини ўқиркан, улардаги сюжет мотивлари, образлар, ҳаётий ҳолатлар, ҳукм-хулосалар – бари Шарқни, халқ ижодию мумтоз адабиётни ёдга солаверади, илдизларнинг битта эканига, бари Одам сафий алайҳиссаломга боришига ич-ичингдан инониб бораверасан...

* * *

Сўз санъатининг энг қадимги жанрларидан бири, шубҳасиз, масал бўлади. Масалнинг отаси саналмиш ярим афсонавий Эзопнинг милоддан аввалги VI асрда яшагани, мутахассисларнинг унга нисбат берилувчи айрим масаллар асли бундан-да қадимийроқ дея таъкидлашлари шундай дейиш учун етарли асос беради. Майли, буниси ўз йўлига, ҳайратланарлиси шуки, улар ҳамон аҳамиятини йўқотмаган. Ҳаётда – хоҳ уйда, хоҳ ишда ва хоҳ кўчада бот-бот шундай ҳолларга дуч келасанки, беихтиёр Эзоп масалларидан бири хаёлингга келади, уни айтиб бермоқ истаб қоласан...

... ҳаволаниш инсонга хос экан, начора. Иш билан бир идорага кирганимда, ёш бир бошлиқнинг шундоқ йўлақда отаси тенги одамга танбеҳ бераётгани устидан чиқдим: атрофдагилардан андиша қилиш қайда, аксинча, уларнинг борлиги қўшимча завқ бераётгандек, оқсоч бошнинг эгилиб туриши, йўқ, борган сари гўё кўксига сингиб бораётгандек бўлгани... унга нашъа қилаётган каби. Хаёлимга Эзопнинг масали келди:

«Бўри уйни ёнлаб ўтиб бораётганди, томда юрган эчки уни бўралаб сўкишга тушди. Бўри унга қараб деди: «Хомтама бўлма, биродар, мени сўкаётган сен эмас – турган жойинг!»

Эҳтимол, бу масал буткул бошқа ҳаётий ҳолат тақозоси билан тўқилгандир, лекин айтилган вазиятда хаёлимга келгани шу бўлди. Негаки, беихтиёр масал билан ҳолат орасидаги аналогиялар хаёлимдан чақиндай ўтди. Ва хаёлга эрк бердим: балки, ёш раҳбар ўзидан каттароқ раҳбарлардан гула

кўтараётгандир, балки, ўзи ҳам каттароқ идоралар йўлакларидида шўрлик «бўри»га айланар. Яна ким билади? Аниқ билладиганимиз шуки, эчки тоабд томда қололмайди. Қизиғи, буни ҳамма билади, тан олади, лекин амалга келганда... та-ассуфки, башарият минг йиллар давомида тўплаган билиму тажрибалар йўқдек, аксар, Ғаззолий ҳазратлари айтмоқчи, устига китоб юкланган эшак мисоли тутамиз ўзимизни. Сизга қандай билмайман-у, ўша оқсоч кишининг бош эгиб туриши инсониятга, демакки, менга ҳам ҳақоратдек туюлади. Лекин ўшанда ҳақоратни ичимга ютдим: кўп қатори кўникиб қолганимданми, ишнинг битишини ўйлабми, хуллас, «бўри» фалсафасига қўшилиб қўяқолдим. Кейин алам қилди: э-воҳ, «том»нинг сеҳри, қудрати шунчалар каттами? Шунчалар ожиз, шунчалар манфаатпарастманми? Нега шундай? Нега шунақамиз?.. – яна ҳафсаласизгина Эзопни варақлашга тушдим. Масаллардан бириси диққатимни тортди, ўзим излаган жавобни илғагандек бўлдим:

«Қўзичоқ бўридан қочиб ибодатхонага кириб олди. Бўри уни қайтиб чиқишга ундаб деди: «Ахир, қоҳиннинг қўлига тушсанг худоларга қурбонлик бўлиб кетасан-а!» Қўзичоқ деди: «Оқибати бир экан, сенга ем бўлгандан худоларга ем бўлганим авло!»

Ҳа, бежиз «илғагандек бўлдим» демадим, аввалига ўзимга ҳам жавоб узоқдек, «қулоғидан тортиб»гина ҳолатга яқинлаштира бўладигандек кўринди. Ахир, қўзичоқ қарши-сида танлов зарурати аниқ бир ҳолатда юзага келган, бу тамом бошқа нарса эмасми?! Эҳтимол, бироқ қўзичоқ фалсафасининг мағзи бутун, уни чақсанг кўп нарса ойдинлашадигандек. Тўғри, ҳаммамиз ҳам «ўлим ҳақ» деймиз, балки, масалдаги каби икки хил ўлимдан бирини танлаш зарурати юзага келса, қўзичоқ йўлини тутармиз ҳам. Лекин гап бунда эмас. Инсонга хос бир хусусият шуки, «ўлим ҳақ» деганида аксар умуман ўлимни кўзда тутади – ўз ўлимини эмас. Акс ҳолда, дунёга келишимиз ўлим сари ташланган қадам экан, инсон умрини тўласича «қўзичоқ ҳолати» деб билмасмидик?! Агар ўлим ҳар сония «қошу қабоғимиз ўртасида» турганини шунчаки билиб эмас, ҳис қилиб яшаганимизда, инсонлик шаънини қадрлаб ўтган бўлмасмидик?! Инсон умрининг фонийлиги, ўлимнинг «неъмат» экани шунда эмасми?!.

Эзоп масалларини ўқиганда, кундалик ҳаётда норозила-

ниб юрган нарсаларнинг кўпига ўзимиз сабаблигимиз, иллатларнинг илдизи ўзимизда экани ойдинлашиб қолаверади. Мана шундай масаллардан бири:

«Кунлардан бир кун бўри сурувдан олиб қочгани совлиқни ўнгариб уясига кетаётганди, шерга дуч келдию, ўлжасини олдириб қўйди. Бўри четроққа чиқиб хитоб қилди: «Ўлжамни тортиб олганинг адолатдан эмас!» Шер кулиб жавоб қилди: «Ўзинг-чи, ўзинг уни ҳалол қўлга киритибмидинг ё оғайнингдан совғага олганмидинг-а?!»

Қизиқ эмасми, биз адолатни кўпроқ ўзимиз адолатсизликка учраганда эслаймиз: ҳаққимизни талаб қиламиз, қонундан ҳимоя излаймиз, адолат ҳақида ҳаяжонга тўлиб сўз юритамиз. Ҳолбуки, ўзимиз адолатдан чекинган, қонунга унчалик расо келмайдиган иш тутган чоғимиз адолату қонунни суриштириб ҳам ўтирмаймиз. Натижа эса маълум: иллат иллатни чақиради, чўпдан ҳадик олиб, тилимиз қисик ҳолда яшайверамиз. Қанча ачинмайин, ҳалиги оқсоч кишининг бошини ҳам қилиб туриши шундан эмасмикан деган андиша келади хаёлга. Бечора тирикчилик ташвишида ҳар нега кўз юмиб, ўзини топташ учун асос яратиб қўйган бўлса не ажаб?! Мабодо шундай бўлса, бечоранинг ҳоли қуённикидан аъло эмас:

«Қуённи қувиб етган овчи ити гоҳ уни тишлаб, гоҳ ялаб-юлқаб ўйнай бошлади. Жони ҳиқилдоғига келган қуён зорланди: «Азизим, сен ё тишлашингни, ё ялаб-юлқашингни қўй, – менга дўст ё душманлигингни билайин!..»

Кимнингки ҳадиги чўпдан экан – ихтиёри қўлдан кетган, шу қуён мисоли бировлар қўлидаги бир қўғирчоқ. Шунақа бўлса, «шер»нинг мантиғига мувофиқ ҳаракат қилаётган ёш раҳбардан гинамизнинг асоси бўшашиб қолмайдими?! Ахир, унинг қилмиши бор-йўғи оқибат экан-ку?! Эҳтимол, лекин бу нарса унинг хатти-ҳаракатини тушунтиради, холос, асло оқламайди. Оқсоч одамнинг айби нима, қаерда адашди? Нима десам экан, унинг айбини ҳозирда айбга санамайдиган бўлиб қолганмиз ҳисоби. Чунки у ҳам кўп қатори бир одам, тирикчилигу бола-чақа ташвишида турмуш юкини енгиллатай деб йўл излади, худди Эзоп масалидаги эшак каби:

«Устига туз ортилган эшак дарё кечувидан ўтаётиб тойиб кетди – сувга йиқилди. Туз сувда эриб кетиб, юк анча енгиллади, эшак бениҳоя севинди. Кейинги гал яна ўша жойдан ўтаётиб, эшак «сувга йиқилсам, юким енгил-

лашади, кейин туриб кетавераман» деб ўйлади-да, атайин йиқилди. Иттифоқо, бу гал эшакка ювгич ортилган эди. Ювгич сувни шимиб олиб, юки оғирлашиб кетган эшак эпланолмай қолдию, сувга чўкиб ўлди».

Эътибор беринг-а, эшак топган йўлнинг бир жозиб томони бор: биров атай қилдинг деёлмайдиган даражада нозик. Дарвоқе, негалигини билмайман-у, ўша оқсоч киши менда яхши одам тасаввурини қолдирди, эҳтимол, ачинганим учундир?! Буниси муҳим эмас, чалғиб кетдик... Ҳа, ўша одам ҳам ташвишлардан ариш учун йўл излаган. Излаганда ҳам ҳамма «яхши одам»лар сингари виждонни ортиқ қийнамайдиган, ўзини «жудай-ла расво эмасман-ку» дея овутиб юрса бўладиган йўл излаган. Аввалига-ку шундай йўлни топган, лекин оқим кучли эмасми, эпланолмай қолиб измини тўла оқимга бериб қўйган. Шўрлик нафс йўлида нафсни – шахсини ўлдириб қўйиб, ҳозирги аҳволига тушиб турибди. Энди у шундай, тирикчилик ташвишида сиртдангина «яхши одам» бўлиб ўтаверади ва кун келиб умрини Эзоп масалидаги пашша мисоли тугатади:

«Пашша шўрва солинган косага тушиб қолди-ю, чўкаётиб ўз-ўзига сўзланди: «Нима қипти, едим, ичдим, чўмилдим – энди ўлсам-да армоним йўқ!»

Ўзини алдаб ўрганиб қолган эмасми, шўрлик сўнги дамда ҳам алдайди: ЯШАДИММИ деган саволни қўймайди, қўёлмайди...

... машҳур филолог олим А.Потемня маърузаларида адабиётнинг, бадиий образнинг моҳиятини соддароқ йўсинда тушунтириш учун масални танлаган. У айтадики, масалнинг мўъжаз воқеаси ҳаётда биз дуч келадиган муаммоларнинг соддагина ечими экан. Ногоҳ шоҳид бўлганимиз бир неча дақиқалик ҳаётий ҳолат баҳона шунча гапни тўқдикки, олим ҳаққа ўхшайди. Менга қолса, бошқа китоблар қатори Эзоп масаллари ҳам ҳар кимнинг иш столида турсин деган бўлардим.

2008 йил

Шеърхонлик машқлари

(қайдлар)

Бадиий асарни ўқиш – ижодий жараён, уни ўқиш учун ўқувчи ижодий тасаввурини тўла ишга солиши лозим. Бироқ шеърни ўқиш, ундан чинакам завқ олиш учун ижодий тасаввурнинг ўзи кам. Негаки, шеър – мудом воқе бўлаётган нутқ, у сўзларнинг оддийгина тизмаси эмас. Зеро, ундаги сўзлар шоир дил торларидан таралган оҳангга йўғрилган. Бас, шеър ўқилмайди – тингланади, тинланганда ҳам «ички қулоқ» билан, «қалб қулоғи» билан тингланади. Ўшанда... бир бошдан айтай: недир бир нарса, боринги, ДАРД шоир дил торларини титратди – ДАРД ОҲАНГГА дўнди; оҳанг сўзларни ўзига эргаштирди – икки ёрти бир бутун: иккиси бирликда шеърни бунёд этди. Шеър «қалб қулоғи»ла тингланганда шоир кўнглида оҳангга дўнган дард ўқувчи дил торларини титратади, энди аксинча – ОҲАНГ ДАРДга дўнади. Яъни, оҳанг шоир ва шеърхон дилларини туташтиради, шу жўровозлик сабаб шеърдаги сўз СЎЗга айланади. «Қалб қулоғи» битган ўқувчи сўзни билади, СЎЗни танимади; «қалб қулоғи»ла тинглаган ўқувчи учун СЎЗнинг маъно сифими бениҳоя кенг – у ШУНДАЙ СЎЗки, тўласича қалбни ифодалашга сафарбар этилган, шу боис айтганидан кўпроқни айтади, тасвирлаганидан кўпроқни жонлантиради... Зеро, ўқувчи онгию дилида акс садо берган оҳанг дардга ошно этиб ё кашф шавқидан яралувчи ҳайрату завққа чулғабгина қолмайди, оҳанг қанотида қалбга кириб борган СЎЗ унда ўзга бир ҚАЛБни яшатади...

* * *

... шоира ёзади:

Сезармисиз, мен бир гул, майса,
Шабнамимда кулган қуёш бор...

Жўн қарасак, «кўнгил қулоғи»миз битган бўлса, «ҳа, энди, шоира ўзини гулга менгабди-да» деб қўя қоламиз. Кимдир «сийқаси чиққан қиёс» деб қош керса, бошқаси «камтарлик ҳам омон бўлсин» дея мийиқда кулар ҳам... буларнинг бари сўзни кўриб-билиб туриб СЎЗни танимаганликдан. Ҳолбуки,

ўша сийқаси чиққан қиёс ҳам шеърий матн ичида турибди. Шеър ичидаги сўз эса бошқа сўзлар билан мустаҳкам алоқада – у бошқа сўзга ё тенгланади, ё зидланади, ё тобеланади, ё... Яъни, маъно сўз сўзга уриштирилганда воқе бўлади. Зеро, сўзнинг сўзга урилиши – бамисоли бонг, унинг жаранги тасаввуримизда недир тушунчалар, нарсалар, манзаралар, қиёсларни уйғотади, дил сокинлигини бузади. Қаранг, шоира «мен бир гул» дейди-да, ортиданоқ шошиб буни инкор қилади – ўзини майсага қиёслайди. Яъни, қулоқларимиз ўрганиб кетган «аёл – гул» қиёси «аёл – майса» қиёси учун кўприк мисоли. Майса тасаввуримизда майинлик, беозорлик, заифлик, синиқлик сингари аёлга хос тушунчаларни уйғотади, ҳайратланамиз: «нега шу чоққача аёл майсага ўхшатилмаган?!» Шу тушунчалар билан боғлиқ ҳолда «шабнам» аёл қалбини – ҳар не гарду ғубордан фориг, ўзига олам ташвишини сиғдира олган митти-улкан маконни суратлантиради. Софлик эталони бўлмиш қатрада эса «кулган қуёш» бор. Аждодларимиз қуёшни «меҳр» деб атаганлари хотирга олинса, аён бўладики, узукка кўз қўйилган экан – бу чизги аёл қалби тасвирини жуда очиб юборди. «Кўнгил қулоғи»ла эшитолган ўқувчи беихтиёр иқрор қилади: меҳрга тўлиқ, уни «вайрону обод устина» тенг сочишга ҳар дам ҳозир аёл қалби сурати шунчалик бўлар-да?!.. Шоиранинг кашфига шерик бўлолган ўқувчи ўйлаб ҳам қолар: аёлни гулга менгзаш асоси – гўзаллик, гўзаллик эса ўткинчи. Бас, шоира топган қиёс «гул»дан кўра сиғимли, у аёл зоти учун умумийроқ ва умрзоқроқ хусусиятни мужассам этмаяптими?! Шеър руҳида яшаган онлари ўқувчи буни дилдан иқрор қилади. Демакки, энди у майсада аёлни, шабнамда аёл қалбини кўради, демакки, энди у кўм-кўк майсани депсишга ботинмайди, аёлга-да майсадек авайлаб муносабатда бўлиш кераклигини ҳис қилади...

* * *

... шеърият – тамомила ўзга бир олам. Бас, унда гоҳи «фоний», гоҳи «беш кунлик», гоҳи «икки эшик ораси» дея таърифланувчи моддият дунёсининг ақидаю урфлари бекор. Чегарадан хатладими, бас, энди ўша олам қонунларига бўйсуниб, урфларини тутиб яшамоғи шарт кишининг. Акс ҳолда тасавури, масалан, сайёҳ ўзга юрт ҳақида автобусда-

ги гиднинг «ўннга қаранг – фалон... чапга қаранг – фистон»ларидан олган тасаввур даражасида қолади, яъни, ҳазратнинг сўзларини ҳолатга мослаб айтсак, «ҳаммомдан нопок чиққан» бўлади шўрлик... Дейлик, дунёмиз ёлғонни хушламайди: ёлғоннинг ёмонлигини ҳамма билади, демак, мантиқан ёлғонни ҳамма ёмон кўради ва... кечирасиз-у, уни ишлатмаган одам топилмайди! Тўғри-да, айрим ҳолларда ёлғонлашга изн берилган, бизга шугина кифоя эмасми?! Ҳа-да, ахир, Архимед айтган-ку: «Менга таянч нуқтани беринг – Ерни кўтараман!» Яъни бизга изн берилганининг ўзиёқ кифоя, «айрим ҳоллар» доирасини кенгроқ оламинг-кўямиз. Унда ёлғонни ёмон кўришимиз ёлғон экан-да? Унақа эмас, ёлғонни чиндан ҳам ёмон кўрамиз, фақат ёлғонлиги учун эмас, балки алданишни ёмон кўрганимиз туфайли... Узун даромаддан мурод – дунёмизда турфа талқинларда амал қиладиганимиз бу қонун ҳам шеърият оламида ишламаслигини айтиш, холос. Зеро, дунёмизнинг бу қонуни шеъриятдаги «айни ҳақиқатдир мажоз» қонуни билан бекор қилинади ва.. бу оламда ёлғон билан ҳақиқат қоришиб кетади, аниқроғи, ёлғон ҳақиқатга элтувчи кўприкка айланади. Айтайлик, шоирнинг юртимиз саратонини тасвирлай туриб «гўдак уҳича ҳам шамол топилмас» дегани – муболаға, яъни ҳақиқатга рост эмас, соддачасига – ёлғон. Лекин шу ёлғон, албатта, бошқа топиб келтирилган деталлар («сўзсиз қотиб турган бўйчан тераклар», «уфқда саробдан оташин балдоқ», «ҳатто шаршаракнинг ўчгандай саси» ва б.) билан бирга тасаввурда саратоннинг жонли ва ҳаққоний манзарасини жонлантиради, шу даражадаки, ўзингизни «улкан дошқозон»да, «гўдак уҳича шамол»га зор ҳис этасиз. Асли, ёлғоннинг ҳақиқатга дўниши, мажознинг айна ҳақиқат экани ҳам шудир?! Ҳа, шундай, кундалик мулоқотда юмшатиброқ лоф ё муболаға дейдиганимиз шоир учун калидки, у ҳикматлар сандиғини очади:

*Балки ҳув кўринган мовий тўлқинда
Сув ичган гўдакнинг нафаси ҳам бор.*

Қаранг, оламда ҳар неки бор – заррадан то коинот қадар бир-бири билан боғлиқ экани ҳақиқат, бу ҳақиқат эса муболаға ёрдамида яна бир тасдиғини топаётир... тасдиқки, анча мунча илмий хулосадан асослироқ, ишонарлироқ, тушунарлироқдек.

* * *

... шеър олами сўзни-да ўзгартиради: сўз кўз олдимизда ўзининг кутилмаган томони билан гавдаланади, янгича оҳанг ва маъно қирраларини намоён этади. Тағин билмадим-у, «юмшоқ» деган сўзнинг оҳангида недир юмшоқлик, майинлик бордек туюлади менга, гўё шу сўзни эшитишинг биланоқ кўнгил ийиб бораётгандек. Шундай тасаввур билан юрасан-да, иттифоқо бир кун шеър ўқиб қоласан:

Ушуқ урган кўсаклар юмшоқ.

Пахта юмшоқ,

гўдаклар юмшоқ –

Домлага гап қайтармас эдик,

Ер ҳам юмшоқ – ботарди этик...

Негадир, илк сатрни ўқибоқ ҳушёр тортасан киши: «юмшоқ» сўзи кўнгилда одатий туйғуларни уйғотмади-я?! Туйқус айни дамда «юмшоқ кўсаклар» уйғотган туйғуларга исм қўёлмай қийналаётганингни сезиб қоласан: армон дейин десанг – соғинчи ҳам бор, алам дейин десанг – қувончлари ҳам ёдга келаверади. Ва шу баробари «юмшоқ пахта» ҳам кўз олдинга келақолади: данак мисол доналаб санаса бўлади-ган, намлиги бўз этакни шаллабо қиладирган даражадаги пахта. Беихтиёр болалигинг, ўсмирлигинг, талабалик даврингдан чегириб олинган ойларни санай бошлайсан... сўнг ўша «юмшоқ» болалигингни эслайсан ва истаб-истамайгина кейин ҳам ўша ҳолингча қолаверганингни тан оласан – алам қилади, кафтингдаги данак-данак «юмшоқ пахта» тошга айланиб бораверади... Лекин ер юмшоқ бўлса-да, осмон узок, ахир!

* * *

... мантиқ тилига ўгирилган шеър жозиба кучини йўқотади, негаки, шеърнинг мантиғи ўзгача. Кези келса, шеърда мантиқсизликнинг мантиққа дўниши ҳам ҳеч гап эмас. Аммо, гапнинг сираси, шоирнинг «Пайхон қилар одамни экин» сатрини ўқибоқ ҳамманинг ҳам бирдан бу хулосага келиши маҳол. Ҳартугул, «шоир хато қилганми, эга билан тўлдирувчи ўрни алмашиб қолибди, ё техник хатомикан?» тарзидаги андиша хотирга ўзиброқ келиши табиийдек. Кейинги сатрларни ўқиганда эса, бирдан «чақиб қолади» (ёшлар орасида

урф бўлган бу сленг «англаб қолдим», «етиб борди» деган маъноларни бераркан, начора, ҳаётдан орқада қолмасликка уринамиз-да, маъзур тутсинлар), майли-да, ҳечдан кўра кеч:

*Пайхон қилар одамни экин,
Ташбиҳ надур, далаларнинг ўзи бий.
Чўллар уни қувлаб боради,
Ё раббий.*

Айтиш керакки, мантиқсизликда мантиқ борлигини англаш учун шоир билан шеърхон орасида диалогик мулоқотнинг бўлиши шарт қилинади. Зеро, шеър чорак асрлар илгари ёзилган ва давр руҳ-кайфияти билан чамбарчас боғлиқдир. Давр контексти назарда тутилсагина гап шўронинг мантиқдан айро тушган пахта сиёсати ҳақида бораётгани, шу боис шоирнинг «экин одамни пайхон қилмоқда» дегани ҳам, «уни чўллар қувиб бораётир» дегани ҳам мантиққа рост эканини тушуниш мумкин бўлади.

* * *

Ёзганларимни хулосаламоққа ҳар не уриндим – бўлмади. Аввало, шеъриятнинг сарҳадлари чексиз, чор тарафдан диққатингни тортадиган сатрлар пайдар-пай чиқиб келаверади. Сониян, биз танлаган шакл ҳам шунга мос: учта юлдузчани қўясан-у, янгидан бошлаб кетаверасан... Насиб бўлса, давом қилармиз.

2011 йил

Портретдаги мусаввир сийрати

Танқидчиликдаги адабий портрет истилоҳи, тўғрироғи, унинг асоси тасвирий санъатдан ўзлашгани барчага маълум. Тасвирий санъатдаги портрет кишининг мусаввир тасаввуридаги акси – унда прототипнинг мусаввирга аён бўлган моҳияти оний лаҳзадаги қиёфасида қотириб қўйилган. Адабий портрет ҳам шундай, уни ўқиган ўқувчи ёзувчини шахс, ижодкор сифатидаги асосий чизгилари билан яхлит ҳолда тасаввур этади. Портретни томоша қилиш асноси таниш қиёфада нотаниш чизгиларни кўрган кишида прототипга қизиқиш ортгани каби, адабий портрет ўқувчиси ҳам ижодкорга ўзга нигоҳ билан қарайди: унинг шу чоққача нигоҳидан пинҳон қолиб келган чизгиларини илғайди, уни теранроқ тушунишга эҳтиёж сезади, теранроқ тушуна бошлайди. Шундай экан, адабиётни тарғиб этишга сафарбар танқидчилик учун адабий портрет жанрининг аҳамияти нечоғли катталигини айтиш шарт эмас. Адабиётни тарғиб этиш, унинг ривожига хизмат қилишни ҳаётининг бош мақсади деб билган устоз Озод Шарафиддиновнинг адабий портрет жанрига айрича эътибор билан қараши шундан. Домла ижодий фаолияти давомида ўнлаб адабий портретлар яратди. Табиийки, уларнинг баридан О.Шарафиддинов «иси келади», лекин ҳар бирининг ифори ўзгача десак муболаға эмас.

Албатта, ҳар бир мусаввирнинг ўз портрет яратиш манераси бўлиши табиий. Мен фақат биттасинигина кузатганман: рассом қаршисида ўтирган танишимга бир муддат разм солиб турди-да, сўнг дадил ва тез ҳаракатлар билан асосий чизгиларни матога туширди. Матодаги, умуман олганда, ўша танишим эди, ҳартугул, уни бемалол таниб олса бўладигандек. Кузатганим шу, холос. Лекин тайёр портретни кўрганымда, ундаги ранглар жилоси, нур ва соя ўйини ўша асосий чизгиларни бўрттиргандек, қиёфага жон ато этгандек эди. Устоз О.Шарафиддиновнинг адабий портрет яратиш манераси ҳам, назаримда, шунга яқин. Бунга амин бўлиш учун «Халқ бахтининг оташин куйчиси» номли адабий портретни кўздан кечириш кифоя. О.Шарафиддинов ўқувчи оммага Ғафур Ғулом қиёфасини тақдим этишга киришаркан, худди мен кузатган рассом каби асосий чизгиларни белгилаб олади:

- 1) «Ғафур Ғулом XX аср бошларида туғилди...»
- 2) «Ғафур Ғулом поэзияси уч манбадан озикланади...»
- 3) «... том маънодаги новатор шоир...»
- 4) «... зукко шоиргина эмас, моҳир прозаик ҳам...»
- 5) «... йирик адабиётшунос, моҳир таржимон, улкан болалар ёзувчиси...»

Асосий чизгиларни тортиб олгач, мунаққид уларга дид ва ҳафсала билан жило беришга киришади. Дейлик, Ғафур Ғулом шахс ва ижодкор сифатида шаклланган шароит ҳақида гап борганда, нур ва соя кескин ажратилади:

<p><i>«У туғилган замонларда Туркистон осмонида ҳам, Россия осмонида ҳам оғир қора булутлар сузиб юрар, «ҳар ёқда минг инграш, минг йиғи, минг дод» ҳукмрон эди.»</i></p>	<p><i>«... шундай бир жамиятни барпо этдики, унинг ҳар бир аъзоси ўз истеъдодини тўла намоён этиш ва камол топтириш учун ҳамма имкониятларга эга бўлди.»</i></p>
---	--

Албатта, бу талқинда бироз тенденциозлик, замона таъсирида юзага келган ва бизга бешак сохта кўринувчи шўроча пафос борлиги тайин гап. Эсингизда бўлса, ўн беш йиллар муқаддам шу хил талқинлар борлиги учун шўро даври танқидчилигида яратилган деярли барча асарлар «архив мулкига айланди» дея бонг урилганди. Эҳтимол, юқоридагича ўринлар ҳануз кўпчиликка эриш туюлар, ўша бонг ҳануз онгимизда акс садо бериб турар ҳам. Лекин вақт ўтиб, ўзгаришлар тўлқинида лойқаланган фикримиз тиниқлашгани сари тобора равшан бўлаётирки, Ғафур Ғулом ва у мансуб авлоднинг бахти ҳам, фожеаси ҳам ўша замон билан – инқилоб ва у юзага келтирган «социалистик воқелик» билан бевосита боғлиқ экан. Демак, ижодкорни ўқувчи кўз олдида бор бўйи билан тўлақонли гавдалантиришга интилган мунаққиднинг бу шароитга урғу бермаслиги мумкин эмас. Зотан, илмий жиҳатдан тўғри ва холис ёндашув шуни тақозо этади ҳам. Энг муҳими, О.Шарафиддинов фикр-мулоҳазалари Ғафур Ғуломнинг ўз иқдорларига таянади, улардан келиб чиқади. Боз устига, О.Шарафиддинов адабиётшунос сифатида Ғафур Ғулом мансуб авлод ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганган, уларнинг кўпчилиги билан мулоқот-муомалада бўлган. Яъни, бизга ҳозирда шўрони улуғлашга интилишгина бўлиб кўринган фикр-мулоҳазалар О.Шарафиддинов учун айна

ҳақиқат эди. Албатта, олимнинг ҳақиқати бизнинг ҳақиқати-мизга кўпда мос келмаслиги мумкин ва табиий. Лекин, ахир, бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив ҳақиқат ҳам бор. Унга кўра, Фафур Ғуломнинг бир шахс, сизу биз таниган шоир сифатида шаклланишида давр воқелиги ҳал қилувчи роль ўйнагани шаксиздир. Демак, бу ўринда гап нур ва соя нисба-тида холос, асосий чизги эса, бизнинг хоҳиш-истагимиздан қатъий назар, аслича қолаверади. Сираси, чинакам илмий фикр шундай бўлади: унга муносабат мудом эврилиб тури-ши, гоҳ эъзоз-ла бошларимиз узра яловдек ҳилпираши, гоҳ эътирозу инкорларимиз довулига рўбарў бўлиши мумкин – асл фикр қоя мисоли собит тураверади.

Олим одам сўзи – залворли, чунки у масала юзасидан тинимсиз ўйловларнинг қаймоғи бўлади. Халқ «кўп билган оз сўзлайди» нақлини бежиз тўқимаган. Зеро, у кўп билган-нинг кам сўзи беҳад кўп нарсаларни ифодалай олиши, до-нишманд сўзининг маъзани қайта-қайта чақиб кўриш даркор-лигини неча бор тажрибадан ўтказган. Ҳеч бир иккиланмай, О.Шарафиддинов сўзи ҳам шундай, у том маънодаги до-нишманд эди дегим келади. Фақат, бунинг устозга эҳти-ромгина эмас, айна ҳақиқат эканини кўрсатишга қурбим етармикан деган андиша қийнайди...

Ғафур Ғулом ижодини чуқур билган О.Шарафиддинов унинг уч азим дарёдан – Шарқ поэзияси, халқ ижоди ва рус шеърятидан сув ичишини таъкидлайди, ҳар бирига битта-дан абзацда мухтасаргина тўхталади. Жумладан, биринчи ўринга қўйилган Шарқ шеърятини таъсирини асослаш учун бир нечта муҳим далил келтириш билан кифояланади: 1) *«араб ва форс тилларини, шунингдек, туркий тиллардан кўпчилигини яхши билган Ғафур Ғулом Шарқ классиклари-нинг асарларини оригиналда ўқи»*ган; 2) *«бутун ҳаёти да-вомида Шарқ адабиётининг атоқли намояндалари ижоди-ни тарғиб қилган»*; 3) *«мақолаларидаги таҳлил ва шарҳлар»* билимнинг кенглиги билан бирга унинг *«нозик дид эгаси», «Шарқ шеърятининг гўзаллигини ғоят те-ран ҳис қилишини ҳам кўрсатади»*.

Мазкур далиллар қисқа ифода этилган бўлса-да, Ғафур Ғулом меросининг салмоқли қисми, адабиётшуносликка оид ишлари таҳлили асосида олинган. Олим сўзининг залворли бўлишини таъминлаган нарса ҳам шу – кўп ўрганиб оз ай-тилгани. Яна бир жиҳати, О.Шарафиддинов ўрганилган ма-

териалда ўзи учун, айтмоқчи бўлган фикри исботи учун энг муҳим нуқталарни бехато топа билади. Ниҳоят, мунаққид Ғафур Ғулом ўз салафлари ижодини оригиналда ўқиганини айрича урғу билан таъкидлайди. Бу таржимонлик билан ҳам шуғулланган, шеър таржимаси оригинал билан бўйлаша олмаслигини жуда яхши билган одамнинг гапи эканини эътиборга олсак, «оригиналда ўқиган» деган таъкид бежиз эмаслиги, унинг маъно кўлами нечоғли кенглиги аён бўлади. Илмий мантиқнинг кучлилиги домланинг фикрларини «том устига том босиш» тарзида изчил қувватлаб боришида яққол кўринади. Дейлик, кўриб ўтганимиз «оригиналда ўқиган» таъкиди Ғафур Ғулом салафларидаги «ғоявий-бадий бойликлардан **тўла** баҳраманд бўлган» деган таъкидни асослайди. Шу тариқа асосланган далиллардан келиб чиқибгина домла Ғафур Ғулом Шарқ поэзиясидан қандай баҳра олгани, ундан нималарни олганини санайди: «... *ундаги теран инсонийликни, гуманизмни, фалсафий чуқурликни ўзлаштирди... Шарқ адабиётининг юксак нафосатини, поэтик мушоҳададаги теранликни, сўз ишлатишдаги санъаткорликни, муболағаларнинг ҳадсизлигини, ўхшатиш ва сифатлашларнинг аниқлигини ўзига синғдирди*». Айтиш керакки, мақоланинг даромадида айтилган бу гаплар, жумладан, шоирнинг халқ ижоди ва рус адабиётидан баҳра олгани ҳақидаги фикрлар ҳам кейинроқ қатор шеърлар таҳлилида амалий исботини топади. Фикрнинг изчиллиги, асарнинг шу изчилликни таъминлай оладиган оптимал шаклда қурилгани, фикримизча, О.Шарафиддиновнинг танқидчилик маҳоратига хос муҳим қирралардандир. Зеро, материални оптимал шаклга солиб, кўзланган мақсадга мос композиция ярата олиш илмий ва бадий ижод кишиларининг иқтидор кучини кўрсатувчи асосий белгилардан саналади.

Мусаввир тасвирдаги пропорцияларни сақлаши муҳим бўлганидек, адабий портретда ҳам муайян пропорциялар сақланиши лозим, О.Шарафиддинов буни доим ёдда тутди, меъёр ва нисбатларни илмий жиҳатдан тўғри белгилай олади. Шу боис ҳам таъкидлайдики, Ғафур Ғулом ижоди сув ичган «уч азим дарё» нечоғли буюк бўлмасин, улар шоир учун «*ўз мустақил йўлидан бориб, балоғат чўққиларига кўтарилишда пиллапоялик ролини ўйнайди, холос*». Мунаққид қарашларини ҳаётий тамсил билан ойдинлаштиради: «*Қуш ҳаво оқимига таяниб учганидек, истеъдодли*

шоир ҳам адабий традицияларга таяниб маҳорат юксакликларига парвоз қилади». Ўрнида ва топиб ишлатилган тамсил.

Дарвоқе, истеъдод. Домланинг адабий-эстетик қарашларида истеъдод тушунчаси марказий ўрин тутаети, баҳо-муносабатидет «истеъдодли – истеъдодсиз» мезонлари асос вази фасини ўтайди. Фафур Ғулумни беназир истеъдод соҳибидеб биларкан, О.Шарафиддинов буни «*адабий традициялар унинг ижодидет бир-биригет боғланмаган уч мустақил куч бўлибгетина қолмагани*», балки шоир «*шахсиятидет бир-бирлари билан чамбарчас боғланиб кетгани*»дет кўради. Олимнинг таъкидлашичет, шоирнинг истеъдод кучи «*уч азим дарёни*», улардаги бой анъаналарни синтезлаштириб, «*улар асосидет бутун ижодет давомидет изчил амал қилган эстетик принципларни барпо этет*» олганидет намоён бўлади. Кўринадики, муаллифнинг бунгет қадар юритган фикр-мулоҳазалари ягонет мақсадгет – Фафур Ғулум ижодет мустақам асосгет қурилган деган хулосани чиқариш ва асослашгет қаратилгандир (...Фафур Ғулум ва у мансуб авлоддет шўро маддоҳларигетина кўрилган, улар адабиётгет ҳеч нарсет беролмади, ёзганлари бадииятдан ташқаридетги ҳодисадир қабилидетги даъвою айбловлар миямизни чулғаган пайтлар бўлди. Устознинг бу масаладаги баҳсларгет аралашгани, жиддийроқ муносабат билдирганини эслай олмадим – файласуфона хотиржамлик билан кузатган, холос. Сираси, калта ўйлаганимиз сабаб бу ҳолни таслим бўлиш аломатидеб ҳам тушунганмиз. Мана, ўшет довуллар кечиб ўтди, Фафур Ғулум ҳам, у мансуб авлод ижодкорлари ҳам адабиётимиздет недир қолдирганини ич-ичдан ҳис этиб ҳам, тан олиб ҳам улгурдик. Энди ўйласам, домла бу масаладет ўз фикрини аллақачон айтиб кўйган, мустақам асосдет кечган ижод намуналарининг бари бирдек «чиқит»гет чиқиб кетиши асло мумкин эмас деган ишончдет собит турган экан...)

Талантли рассом прототипнинг ҳақиқий қиёфасидан маънию гўзаллик топсет, сохтакори уни бежаб-нетиб маъқул қилдириш пайдетет бўлади. О.Шарафиддинов биринчети тоифагет мансуб, у баҳодет холис бўлишгет, ҳақиқий қиёфани акс эттиришгет интилади. Шу боис айтадики, Фафур Ғулум қаламигет мансуб ҳамма шеърларгет «*муқаррар тарздет бадиий камолот намунаси сифатидет қараш тўғри бўлмайдети*», ундет «*эҳтиросли илҳом қистови билан эмас, кундалик зарурат-*

лар туфайли туғилган асарлар ҳам учрайди». Энг муҳими, домла учун бу табиий ҳол. Чунки яхши биладики, биринчидан, «беистисно доҳиёна асар ёзган ёзувчи тарихда бўлган эмас, бўлмади ҳам»; иккинчидан, «Ғафур Ғулом ҳар қанча буюк истеъдод эгаси бўлмасин, айти чоқда, у инсон эди, инсоний заифликлар унга ҳам бегона эмас эди». Ўйлаб қарасак, камчиликлар ҳақидаги мухтасар қайдлар замирида бизнинг авлод ўн беш-йигирма йиллар илгари бонг уриб айтган нуқсонларни кўрамыз. Биздан фарқли ўлароқ, домла уларни йўлакай қайд этади – нурнинг бир четига енгил соя тортади-да, асосий урғуни ютуқларга беради. Бу – муаллиф учун англаган принцип, шу сабабли «шоир яратган бетакрор, беқиёс поэтик олам ҳақида гапирар экан», унинг «дурдона асарларидан бино бўлган оламини кўзда тутуди». Бу оламда эса шоир аҳлига ҳамиша ўрнатилган бўлгулик фазилатлар бисёр, мунаққид уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб, ёрқин мисоллар орқали очиб беради. Жумладан, домла ҳаётийликни Ғафур Ғулом шеърятининг муҳим фазилати деб билса, уни таъминлаган асосий омил сифатида миллийликни кўрсатади. Мунаққид таъкидлайдики, миллийлик Ғафур Ғулом шеърятининг «либоси ёхуд беаза эмас, балки шеърнинг ички мазмунидан табиий равишда келиб чиқадиган хусусиятдир». Бу даражадаги миллийликнинг асоси шоир «ўз халқининг бугунги ҳаётини ҳам, кўп асрлик тарихини ҳам жуда яхши билиши», унинг «урф-одатлари, расм-русумлари, яшаш тарзи, хуллас, миллий ўзига хослигини вужудга келтирувчи психологияси» билан яхши танишлигидадир. Шу боис ҳам «шеърларида ўзбек ҳаётининг турли қирраларини қуюқ рангларда акс эттирувчи ажиб манзаралар вужудга келади». Домла фикрини далиллаш учун шундай мисолларни топиб келтирадики, улар зиммасидаги вазифани ортиғи билан удалайди:

*Шодлик қўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини.
Келинчақлар ахтарар пардоз қутчасини,
Қирқ кокил бўлсин дейди, қистайди янғасини,
Бугун чин арафадир.*

Ушбу сатрларни келтиргач, мунаққид «беш мисрали бир парчада шунчалар тугал ва рангдор манзара яратиш»

учун ўз халқи ҳаётини, руҳиятини мукаммал билиш лозимлигини яна бир қарра таъкидлайди. Юқорида айтганимиз шоир аҳлига ҳар вақт ўрнатилган бўлган фазилатлардан бири шудир. Гарчи очиқ айтмаса-да, муаллиф қалам аҳлига Ғафур Ғулумни ўрнатиб қилиб кўрсатади, уларни халқ ҳаёти ва руҳиятини чуқур ўрганишга даъват этади. Мунаққид таянган принципнинг мақсад-моҳияти шунда мужассам: устоз ўқувчи оммага ҳам, қалам аҳлига ҳам фазилатлар орқали таъсир қилишга, қалбларини дурдона мисралар нури билан ёритишга интилади.

Ғафур Ғулум насрий меросига ҳам худди шу принцип асосида ёндашилган. О.Шарафиддинов адиб қаламига мансуб очерк, фельетон, ҳикояларнинг бир қисми «*бугунги кун нуқтаи назаридан эскиргандек*», улар атом даври кишиларига «*ҳаддан зиёд жўн кўриниши мумкин*»лигини эътироф этади. Айни пайтда, домла улар буткул қимматини йўқотган деган фикрдан йироқ. Бу оддийгина мураса ёки улуғ одамдаги нуқсонларни хаспўшлаб ўтишга уриниш ҳам эмас. Устознинг бу мавқеда туришига қатор асослари бор. Аввало, улар «*бугунги китобхонга босиб ўтган тарихий йўлимизнинг нафасини етказди*». Иккинчи томони, уларда «*ёзувчи нигоҳининг ўткирлиги, фикрининг олмосдек кескирлиги, тилининг ёрқинлиги, рангдорлиги билан бир қаторда, миллий характери, миллий психологияни ич-ичидан жуда пухта билиш аниқ-равшан кўришиб туради*». Ниҳоят, айни шу хусусияти билан улар бугунги китобхонга ҳам эстетик завқ бағишлай олиш билан бирга, «*ёш ёзувчилар учун катта тажриба мактаби бўлиб хизмат қилади*». Назаримда, чинакам илмий ёндашув, холис илмий баҳо бундан ортиқ бўлмайдигандек, бу устознинг биз чалароқ ўзлаштирган сабоғидек кўринади...

Ёзувчи умрининг адоғида ёзилган халқ латиғалари асосидаги ҳикояларга тўхталиб, олим Ғафур Ғулум «*китобхонни шунчаки бир қулдириб, унинг кўнглини очадиган эрмак яратиш учунгина қўлига қалам олмагани*»ни айтади. Аксинча, у «*латиғалар замиридаги ижтимоий маънони янада салмоқлироқ, янади аниқроқ ифодалайди*», «*тасвирланаётган воқеаларга ўзининг аниқ ғоявий позициясидан ёндашиб, китобхонга муайян ғояларни сингдиришга интилади*». Устоз таъкидлайдики, адиб «*бу интилишини ошқора, яланғоч тарзда қилмайди, балки чинакам ҳаётбахш юмор-*

га буркаб беради». Қизиғи шундаки, бу ўринда «аниқ ғоявий позиция» ҳам, юморга буркалган «муайян ғоялар» ҳам аниқлаштирилган эмас, «Ҳасан Кайфий» ҳикоясининг бошида подшоҳга берилган таърифни келтириш билан чекланилади. Ўйлашимча, бу – Ғафур Ғулом портретига муҳим бир чизги. Бошқаларга қандай билмадим-у, менга Ғафур Ғулом суратларидаги жиддият зимнида қувлик, кулги зимнида жиддият бордек туюлаверади. Хуллас, домла бу ўринда ғафурғуломчасига иш тутган кўринади: қувлик қилиб, ўқувчи ўзи тушуниб олар дея тагдор ишора билан кифояланади...

Дарвоқе, бизга ҳамма вақт жиддий-салобатли кўринган устознинг қувлик қилганини Б.Назаровнинг «Ғафур Ғулом олами» рисоласини ўқиш асноси сезиб олгандим. Мақола устида ишларкан, Сувон Мели «Отсиз шум бола», «Меҳр сеҳри» номли теран таҳлилий чиқишларида билдирган фикрларнинг куртакларига кўзим тушди; изланувчан талабаларга тавсия этиш учун қатор масалаларни қайд этиб қўйдим. Буларнинг бари устоз Ғафур Ғуломнинг адабий киёфасини бор бўйи билан тўлақонли гаваданантира олганидан далолатдир.

2009 йил

ФИКРНИНГ ДОЯСИ

Ота-боболаримиздан мерос бир ҳикмат бор: «Илм иста-санг оқиллар суҳбатига қулоқ тут...»

* * *

Антик дунёнинг Суқрот, Афлотун сингари файласуфлари мавжудликнинг мураккаб муаммоларини ҳал қилиш учун суҳбат шаклини маъқул кўрганлари бежиз эмас. Негаки, тафаккур моҳиятан «ички суҳбат», фикрламоқ – кишининг ўз вужудидаги яна бир «мен»и билан мулоқотга киришмоғи. Фикрлаётган одам ўша «мен»га ненидир англатишга, унинг эътирозларини қондиришга, уни негадир ишонтиришга интилади... – шу йўсин қўйилган масала юзасидан ФИКР қарор топади. Яъни, фикр фикрдан туртки олади, шубҳа фикрни теранлаштиради, эътироз унинг кўламини кенгайтиради... бас, ФИКРнинг чинакам дояси суҳбат экан...

(... устоз Умарали Норматов табиатан мулоқотга, гуруннга мойил одам эканидан суҳбатнинг афзаллик томонларини жуда эрта ва теран илғаган. Шундан бўлсам, домла навқирон ёшида ёзилган «Роман ва замон» номли чиқишидаёқ қўйилган масалани хаёлдаги адабиётшунос дўсти, аслида эса яна бир «мен»и билан муҳокама қилади. Мунаққид ўшандаёқ суҳбат тақдим этувчи имконлар доираси бениҳоя кенглигига мафтун бўлгандирки, ижодий фаолияти давомида 40 дан зиёд суҳбатлар ўтказибди: улар жамланса, иккита салмоқли-салмоқли китобга сўймай қолар экан...)

... тафаккур «ички суҳбат» эканидан келиб чиқилса, ҳақиқатда воқе бўлган суҳбатнинг имконлари нечоғли кенглигини тасаввур қилиш қийин эмас: бу ҳолда муаммони ечишга камида иккита онг сафарбар этилади-да, ахир! Фақат бу имконларнинг рўёбга чиқиши учун битта-иккита муҳим шартлар мавжуд.

Энг аввал – ният: суҳбатдошларнинг муддаоси битта – муҳокама этилаётган муаммо моҳиятига имкон қадар яқинлашиш бўлмоғи даркор. Яъни, суҳбатда манфаату шахсият ортга чекинмоғи, масаланинг моҳиятига яқинлашиш мақсади устувор бўлиши лозим. Бунинг учун кишидан суҳбат предмети беғараз меҳр билан бирга...

(... умрининг қарийб «60 йили адабиёт, уни англаш, ўрганиш, ўргатиш йўлида ўтган» У.Норматов суҳбатларидан бирида: «сўз санъати инсоният яратган, аниқроғи Аллоҳ одамларга ҳадя этган ноёб неъмат, сирли олам эканига такрор-такрор иқрор бўлдим. Чинакам санъат асарини ўқиганимда, томоша қилганимда ҳайратдан ўзимда йўқ яйрайман. Кўнглимда шу соҳага майл-меҳр уйғотгани, ризқимни шу соҳада бергани учун Яратганга шукроналар айтаман», – дея иқрор қилади-ки, у кишини билганларнинг ҳеч бири бу сўзларнинг самимийлигига, домланинг кўнгли адабиётга беғараз МЕҲР билан лиммо-лим эканига заррача шубҳа қилмас керак...)

... «Афлотун менинг дўстим, лекин ҳақиқат муҳимроқ» ақидасида мудом собитлик талаб қилинади. Э-эх, энг оғири ҳам шу-да! Ҳақиқатнинг ўзига тортувчи жозиб кучи ҳам, жуда яқин борсанг куйдириб қўйиши ҳам бор: унга талпиниб-интилиб, ундан ҳайиқиб-кўрқиб яшаймиз. Гоҳ андиша, гоҳ кўркув, гоҳ тағин бир сабаб кишига доим ҳам дилдагини айтиш имконини бермайди. Шукрки, суҳбат ишора имконини қолдиради...

(... Саид Аҳмад билан суҳбатида мунаққид бир масалага қайта-қайта эътиборни тортадики, шу масала уни айрича қизиқтираётгани сезилади. Бу ҳам бўлса, расман «социалистик меҳнат тантанаси»нинг рамзи саналган канал қурилишининг сояда қолган томони. У. Норматов аввалига эҳтиёткорлик билан: «Айрим танқидчилар «Қирқ беш кун»да канал қурилишидаги ишлаб чиқариш характеридаги можаролар, конфликтлар қаламга олинмаганлигини айтдилар», – деб эслатади. Табиийки, ёзувчи асл мақсадни тушуниб турибди, лекин дангал жавобдан қочади:

«Бу ерда (канал қурилишида – Д.Қ.) порахўр йўқ. Ичкиликбоз йўқ. Бюрократ йўқ. Ўғри йўқ. Гўё қирқ беш кун бу ерда «коммунизм қурилгандек» эди. Овқат текин, иш кийимлари текин. Медицина, маданий хизматлар текин...

Дангаса йўқ. Бировни биров зўрлаб ишлатиш йўқ». Эътибор беринг-а: С.Аҳмад суҳбат кечаётган даврда (1976) жамиятда авж олган иллатларни бир-бир санайди-да, сўнг биргина «гўё»си билан «фақат шу 45 кунгина коммунизм қурилган бўлса-ю, шуни ҳам кўтаринки

*тасвираммайинми?!» дегандай бўлади. Танқидчи томондан ноқулай аҳволга солиб қўйилган адиб зукколик билан ҳолатдан чиқади: қўйилган саволга жавоб беради ҳам, жавоб бермайди ҳам. Суҳбатнинг афзаллиги шуки, у – жонли жараён: эътирозу инкордан муросага ва аксинча ҳаракатланаверади. Энди танқидчи муросага келади: «Мен аввал ҳам айтган эдим, баъзилар даъво қилгандек, «Қирқ беш кун»нинг меҳнат тасвири билан боғлиқ камчилиги «қурилишдаги қийинчиликлар, кўнгилсиз ҳодисалар, салбий томонлар муаллиф эътиборидан четда қолиб кетгани»да эмас, **Сизнингча**, аслида ҳаётда айна шу тарздаги ҳодисаларнинг ўзи бўлмаган экан». Бироқ муросада ҳам муроса бор-да! Эътибор беринг: «Сизнингча, ... бўлмаган экан» дейиш билан У.Норматов аслида: «қурилишда қийинчиликлар, кўнгилсиз ҳодисалар, салбий томонлар бўлган дейди. Суҳбатдошлар бир-бирларини тушунди, ҳақиқат-ку айтилмади, лекин унинг юзидаги парда биров кўтарилди: 70-йиллар шароитида шунинг ўзи ҳақиқатга содиқлик эмасми?! Муҳими, мутолаа жараёнида беихтиёр суҳбат иштирокчисига айланган ўқувчи бу ишораларни фаҳмлайди, айтилмай ифодаланган фикрларни уқиб олади...)*

... суҳбатнинг мақсади – қўйилган муаммонинг моҳиятига, ҳақиқатига етиш, дедик. Ҳақиқат эса битта, буни ҳамма тан олади; ҳамманинг ўз ҳақиқати борлиги ҳам барчага маълум, лекин буни барча бирдек тан олмайди, тан ололмайди. Нима ҳам дердик, бу ҳам инсонга хос бир ожизлик. Айна шу ожизлик суҳбатни бесамар этади, у баланд келса, суҳбатда ҲАҚИҚАТни эмас, ҲАҚЛИКни аниқлашга интилиш мақсади устувор бўлиб қолади. Таассуфки, Ҳақликни Ҳақиқатдан авло била бошлаганимиз сабаб бугун боболардан мерос «ҳақиқат баҳсда туғилади» нақли ғалат тушунилаётгандек туюлади. Зеро, биз ҳозирда кўпроқ «мунозара», «тортишув» маъноларида тушунадиган арабча «баҳс» сўзининг луғатда «муҳокама қилмоқ», «тадқиқ қилмоқ», «ўрганмоқ», «изланмоқ» тарзида изоҳлангани ҳам шунга далолат қилади. Қизиғи шундаки, қадим юнон тилида «суҳбат» маъносини берган «*dialogetikón*» сўзи «мунозара», «тортишув» маъноларида ҳам ишлатилган экан. Шулардан келиб чиқиб, «ҳақиқат баҳсларда туғилади» тарзидаги кўҳна нақлни биз янглиш тушунмаймизми, тўғриси «ҳақиқат суҳбатда туғила-

ди» эмасмикин?» – деган андиша келади... Бироз чалғиб кетган бўлсак, узр. Ҳартугул, айтилганлардан келиб чиқиб, юқоридагилар сирасига яна бир муҳим шартни қўшишимиз керак бўлади. У ҳам бўлса – тинглай олиш қобилияти: суҳбатнинг бесамар тортишувга айланмаслиги учун суҳбатдоши нима деяётгани ва нега шундай деяётганини тушуна олиш, ўз ҳақиқати ўзига нечоғли қадрли бўлмасин, ўзганинг ҳақиқатига ҳам ҳақ бера билиш лозим...

(... Умарали Норматов – том маънодаги МУНАҚҚИД, тамсил қилмоқчи бўлсак, у кишининг сезгир бармоқлари мудом адабий жараён билагида туради: домла адабий янгиликларни мунтазам кузатади, адабий ҳаёт қозонида қайнайди, дарсхоналарда адабий ҳодисалар ўқувчи оммада қандай акс садо бераётганини кузатиб-билиб туради. Шу боис у кишининг суҳбатларида жорий адабий жараённинг энг долзарб масалалари ўртага қўйилади, билгичлик билан муҳокама этилади. Домла тажрибали дарға мисоли: суҳбат кемаси саёзлик томон борса, чуқурликка буради; довулларга усталик билан чап беради, сув ости қояларини четлаб ўтади, хуллас, курсни кўзланган манзилга йўналтиради. Манзил эса аниқ – қўйилган масала моҳияти, ҳақиқати...)

... айниқса, муайян масалада ўз фикри, ўз қарашига эга фозил кишилар суҳбатида бу жуда муҳим. Илм талабидаги киши ҳамиша фозиллар суҳбатида талпинади. Ровийлар нақл қиладиларки, агар «шу масалани Кўҳи Қофнинг нарёғида фалоний билур» деб эшитсалар, толиби илмлар яёв борган эканлар. Алқисса, яна бир муҳим шарт – суҳбатдош танлай олиш: *ким билан суҳбатлашишни ҳам, ким билан нима ҳақда суҳбатлашишни ҳам билиш...*

(... домланинг ўзи уюштирган суҳбатлар кўздан кечирилса, уларда икки жиҳат яққол кўзга ташланади: биринчиси – суҳбат марказида жорий адабий жараён учун муҳим масала ўртага қўйилади; иккинчиси – шу масала ҳақида ўзига хос, изчил ва асосли фикрлар бера оладиган суҳбатдош танланади. Танловнинг асосий мезони – шу... 1977 йилда шоир Эркин Воҳидов билан суҳбат асосига талант тарбияси масаласи қўйилади. Мундай қаралса, Эркин Воҳидов қирчиллама қирқ ёшида, ҳали ўзи ҳам «ёш шоирлар» сирасида саналиб юрган вақт: талант тарбияси, ёшлар адабиёти хусусида бошқа би-

ров билан суҳбатлашилгани дуруст эмасмиди? Йўқ, мунаққид айна шу ижодкорни танлайди, ўзининг танлов принципига тўла содиқ қолади ва, муҳими, – адашмайди. Суҳбатнинг жонли, адабий танқидий тафаккур учун аҳамиятли чиққани бунинг биринчи далили. Иккинчиси, орадан кўп ўтмай Э.Воҳидов бутун бир авлод учун катта адабиётга йўл очган, «бу майдон ичра» ўз ўрнини топишига кўмаклашган «Ёшлик»ка муҳаррир бўлдики, шоирнинг муҳаррирлик даври алоҳида мавзу...

Эҳтимол, маълум сабаблар билан зикр этилган принциплардан бироз чекинилган ўринлар ҳам чиқар, бироқ улар – истисно, холос. Яъни, домланинг суҳбатлари ичида «шунчаки суҳбат қилиш учун»гина воқе бўлгани топилмайди, ҳаммаси бирдек адабий танқидий асар...)

... ҳар нарсанинг ўз офати бор, жумладан, суҳбатнинг ҳам. Рус адабиётшуноси М.Бахтиннинг уқдиришича, томонлардан бири иккинчиси олдида қалпоқ ечиб турадиган бўлса, диалог воқе бўлмайди. Олимнинг бу фикри ўзбекчасига «томонлардан бири иккинчисининг қаршисида «қўл боғлаб» турган бўлса, диалог мавжуд эмас» тарзида ифодаланиши мумкин. Яъни, чин маънодаги диалогнинг муҳим шarti – томонларнинг тенглиги. Албатта, эътироз бўлиши мумкин: «беш қўл баробар эмас-ку!» Тўғри, бироқ гап бунда эмас, гап суҳбатдошни ўзига тенг кўра олишда. Тан олиш керак, буни си энди жуда қийин: ўртада шайтон бор эмасми, гоҳ билимдонлигини, гоҳ чечанлигини, хуллас, устунлигини кўрсатгиси келиб қолади кишининг. Бунинг акси ҳам бир бало: меъёрдан ошган андиша, ортиқча камтарлик, мутеликка эгиз камтарлик...

(... офатнинг дафъи битта – ният холислиги. Адабиётга беғараз меҳри, БИЛИШни умрининг бош шиорига айлантиргани боис Умарали Норматов зикр этилган ожизликлардан баланд тура олади. Домла кафедрада ўтириб қишлоқдан яқиндагина пойтахтга келган набираси қатори талаба билан суҳбатлашаётгани, муҳими, унинг гапларини диққат билан тинглаётганини кўп бор кузатганмиз. У киши «боқма ким дер ани, боқғилки не дер» қоидасига амал қиладилар; суҳбат мавзуси, масала моҳиятини муҳимроқ санагани сабаб андишаю камтарликнинг меъёрини хўб биладилар...)

...суҳбат – жонли жараён, демак, қоғозда ҳам жараён

мухрланади. Муҳими, суҳбатни ўқиганда у янгидан воқе бўлаётгандек, жараён кўз олдимизда қайта жонланаётгандек таассурот қолади кишида. Бамисоли драматик асар: ҳар гал ўқиганинг ё томоша қилганингда ҳодиса кўз олдинда қайта юз беради. Эсхил, Софокллар икки ярим минг йил муқаддам яратган асарларнинг ҳамон ўқиладиганига сабаб, бир томони, шу эмасмикан?!..

(... шу таассурот измида домланинг 30-40 йиллар илгари ўтказган суҳбатлари ҳамон эскирмабди, деган фикр келди ва ушбу китобни нашр қилиш^{1*} нияти хўб ва хайрли бўлибди деб ўйладим. Дарвоқе, суҳбат муайян бир шароитда ўтказилади, бас, унда ўша шароитнинг излари бўлиши ҳам шубҳасиз. Сир эмас, ушбу нашр илгари давр тақозоси билан киритилган «навбатчи жумлалар», «партия-ҳукуматнинг доно раҳбарлиги» қабилдаги сиёсий хушёр гаплардан тозаланибди. Албатта, буни ҳар ким ўзича баҳолашга ҳақлику-я, бироқ, буни эътироф этганимиз ҳолда, ўз қарашимизни қайд этиб ўтмасак бўлмайди. Таҳрир ва унинг натижасини, айтишлик, «уй кўтариш»га қиёс қилиш мумкин. Биларсиз, уй кўтарилгач, ажиб бир таассурот қолади кишида: уй ўша-ўшаку-я, лекин кенгайиб, баҳавороқ бўлиб қолгандек... Йўқ, тамсилимиз камроқ кўринди. Яхшиси, чанг босган кўзгуни артиб тозаламоққа қиёс қилсак: кўзгу ҳам ярақлаб кетди, ундаги акс ҳам равшан тортди...)

* * *

Ота-боболаримиздан мерос бир ҳикмат бор: «Илм истанг оқиллар суҳбатига қулоқ тут...»

2009 йил

---

^{1*} Профессор У.Норматовнинг «Ижодкорнинг дахлсиз дунёси» китоби назарда тутилмоқда.

Идеал ва бадий яхлитлик¹

Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида марказий ўринни тутиб келаётган муаммо – шўро даврида яратилган адабиётга муносабат масаласи бўлиб қолаётир. Турли-туман, кўпинча бир-бирига тамомила зид қарашларни майдонга чиқараётган бу муаммо «узоқ йиллар ҳукм суриб келган вульгар социологизм ақидаларига, мафкуравий-сиёсий ёндошишга қарши реакция, акс таъсир кўриниши»² сифатида юзага келаётгани ҳам аён ҳақиқатдир. Иўқ, биз турли-туманликни қоралаш ниятидан йироқмиз, зеро, демократлашиш йўлига кирган жамиятимиз эҳтиёжлари айна шу нарсани тақозо қилади. Республикамиз президенти И.Каримов айтганидек, «жамиятда фикр эркинлиги, ғоялар ранг-баранглиги бўлмаса, айниқса, унга йўл берилмаса, тараққиёт, олға силжиш қийинлашади. Яқин ўтмишимиз – бунинг яққол далилидир». Жамиятимизда ҳукм сурган мономафкура сиёсати турғунлигу охир оқибат инқирозга олиб келган бўлса, сўз санъатининг тамомила мафкура хизматига бўйсундирилгани адабиётимиз тараққиётини сустлаштирди, катта потенциал кучга эга истеъдодларимизнинг тўла намоён бўлишларига имкон бермади. Кейинги йилларда бот-бот такрорланаётган бу гаплар биз учун исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат – аксиомадир. Шу боис ҳам сўз санъатига муносабатни ўзгартириш, бадий асарга ёндашиш ва уни баҳолашнинг янгича тамойилларини ишлаб чиқиш кун тартибидаги биринчи масалага айланганини ҳам тан оламиз. Бироқ бизни ташвишлантираётган нарса шуки, янгича концепцияни ишлаб чиқиш йўлидаги уринишларимиз – бир қутбдан иккинчисига сакрашга мойиллигимизданми – яна эски ўзанга тушиб қолаётгандек. Айниқса, XX аср ўзбек адабиётига, хусусан, конкрет ижодкор ёки бадий асарга яна мафкуравий жиҳатдангина ёндашиб, ўзимиз сезмаган ҳолда қоралаётганимиз вульгар социологизм мавқеига тушиб қолаётганга ўхшаймиз. Яқин ўтмишимизда яратилган бадий асарларда мафкура тазйиқи кучли бўлгани-ю бу нарса уларнинг қимматини хийла туширганини эътироф этган ҳолда барига бир кўз билан қараш, тамомила инкор қилиш кайфиятларига мутлақо қўшила олмаймиз.

¹ Мақола Хусанбой Усмонов билан ҳамкорликда ёзилган

² У.Норматов. Ҳақиқат тақозоси // ЎзАС –1995. 17февраль

Тўғри, ижодкор воқелигу мафкурадан бир баҳя бўлса-да юқорироқ туриши лозим, айна пайтда улардан буткул узилиб кетиши ҳам мумкин бўлмаган ҳодисадир. Шундай экан, биз истасак-истамасак, асарда яратилган бадий борлиқ реал борлиқ билан муносабатда бўлганидек, бадий реаллик воситасида ифодаланаётган ғоялар тизими – бадий концепция ҳам жамиятда етакчилик қилаётган ғоялар тизими – мафкура билан муносабатда бўлади. Хўш, бу муносабат қай тарзда кечади? Умуман, ижоднинг мафкуравийлашуви нимадан? Бизнингча, ижоднинг мафкуравийлашувини **натижа** деб қарасак, унинг **сабабини** у ёки бу даврда мавжуд мафкура мазмунида эмас, балки санъаткорнинг ўша мафкура замиридаги ҒОЯ(мафкура мазмунини ташкил қилаётган ғояларни шундай атайлик)га ёинки ўз ижодига формал ёндашувида деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Биз бу ўринда ҒОЯни умумийроқ ҳодиса деб оламиз-да, мафкура деганда унинг муайян мақсадга йўналтирилиб тизимга солинган кўринишини тушунамиз. Дейлик, «буюк халқ» ҒОЯси – қайси тизимдалигига боғлиқ ҳолда – ватанни ҳимоя қилиш мақсадига ҳам, ўзга халқларни қул қилиш ниятига ҳам, юртни ободу миллатни тараққий эттириш мақсадига ҳам бирдек хизмат қилавериши мумкин. Жамият тараққиётининг муайян босқичида ўша жамият аъзоларининг идеалию эҳтиёжларига мос ҒОЯ шундай умумийлик касб этадики, унинг асосидаги мафкура оммалашиб имконига эга бўлади. Бироқ жамиятнинг узлуксиз ривожланишию эҳтиёжларининг ўзгариб бориши баробари ўша мафкуранинг ҳам мос равишда ўзгариб бориши тақозо қилинадик, акс ҳолда у оддий догмага айланади – тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолади. Шунга кўра, санъаткор томонидан мафкура асосидаги ҒОЯнинг формал қабул қилиниши уни ўша мафкурага ижодий ёндашиб, реал воқелик билан диалектик алоқасини теран идрок қилиш имконидан маҳрум этади. Натижада у мавжуд мафкурага сингиб кетади, идеалию эҳтиёжларига мос ҒОЯ ҳавода муаллақ қолаётганини англамай қолади – мафкуранинг оддийгина хизматчиси, аниқроғи, қулига айланади. Айна шу нуқтадан санъаткор энди ИЖОДКОР бўлмай қолади, зеро, воқеликни қалбию онгида қайта ишлаб, идеал асосида қайта яратилган бадий воқелик воситасида дунёни ўзгартиришга (ўзгартирувчининг ўзини, яъни, инсонни ўзгартириш орқали) хизмат қилган санъаткоргина том маънодаги ижодкор саналиши

мумкин. Хўш, ҒОЯнинг формал қабул қилиниши нимадан? Аввало, ҳар қандай мафқуранинг оммалашиши учун икки шарт тақозо қилинади: 1) башарият тарихи давомида кўп бор синалган, умуминсоний қадриятларга мувофиқ¹¹ ҒОЯларга таяниш; 2) омманинг эҳтиёжига, манфаатига мос келувчи пировард мақсаднинг мавжудлиги. Шу икки шартни ўзида мужассам этган янги мафқура ўзидан илгариги мафқурадан ҳафсалалари пир бўлиб, яшашнинг мақсадию ҳаётининг мазмунини йўқотган, аро йўлда қолган одамлар учун бир заруриятдирки, айна шу хил ижтимоий шароитда у юзлаб, минглаб, миллионлаб одамлар онгига сингади, яшашнинг мақсадига ишора қиладию ҳаётига мазмун бағишлайди уларнинг. Шунга кўра, 20-йиллардан бошлаб социализм ғояларининг минглаб зиёлиларимиз онгига кириб келгани, уларнинг ҳаёти мазмунига айлангани, холис ёндашсак, табиий ҳол эди. Шуниси ҳам борки, муайян мафқура шаклланаётган пайт жамиятнинг аксар аъзолари уни формал қабул қиладилар. Унинг қабул қилиниши айрим кишилар, хусусан, илгарироқ бошқа мафқура асосида шаклланиб улгурган кишилар учунгина қийин кечиши мумкин: улар ё янги мафқурани умуман қабул қилмайдилар, ёки бошданок унга танқидий муносабатда бўладилар. Шу маънода Фитрат, А.Қодирий, Чўлпонларнинг янги мафқурага муносабати билан Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор каби янгича ижтимоий шароитда шаклланган кишилар муносабатининг бир хил бўлишини талаб қилолмаймиз. Яъни психологик жиҳатдан аввалгилари янги мафқурага қиёсий-танқидий мавқеда туриш имконига эга бўлганлари ҳолда, кейингилари бунга ҳали тайёр эмаслар. Аминмизки, А.Қаҳҳор муайян ҳаётий тажрибага эга бўлгач айтган «мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман» деган машҳур гапини 30-йилларда айтиш имкони бўлмаганидан эмас, бунга ҳали ўзи руҳан тайёр бўлмаганидан айтолмаган. Демокчимизки, мафқура асосидаги ҒОЯнинг формал қабул қилиниши кўпроқ ёшларга, хусусан, ёш ижодкорларга хос хусусиятдир. Эътибор берганмисиз: янги мафқурани аввало ёшлар кўллаб қувватлайдилар, мафқура ёювчилар асосий кучларини ёшлар муҳитига сафарбар эта-

---

¹¹ Албатта, муайян жамият тараққиётининг буҳронли шароитида бунга зид, фақат тор манфаатдорликка асосланган мафқуранинг оммалашиши эҳтимоли ҳам истисно эмас (мас., фашизм). Бироқ бу хил оммалашишнинг умри қисқа бўлади.

дилар. Нега шундай? Чунки авлодлар орасида ҳар вақт мавжуд ижтимоий-психологик зиддият («оталар ва болалар» муаммоси) асосида янги мафқуранинг сингиши хийла осон кечади. Мафқуранинг қабул қилиниши авлодлар орасидаги ижтимоий-психологик зиддиятни ғоявий зиддият даражасига кўтаради. Тажрибанинг етишмаслиги боис ёш авлод мазкур мафқура инсоннинг борлиқни билиши ва ўзгартириши йўлидаги кўплаб босқичлардан биригина эканини англамайди; инкорни инкор этиш диалектикасини тушуниш даражасига етмагани ҳолда «ўзимдан олдингиларнинг ноҳақлиги менинг ҳақлигим исботидир» ақидасигагина таяниб иш кўради; башарият тарихи нуқтаи назаридан қараганда анчайин тор, субъектив қарашини мутлақ ҳақиқат билиб, ўзидан олдингиларни буткул инкор қила бошлайди.

Юқоридаги мулоҳазалар бизни ҳозирги адабий жараёндаги баҳсу мунозаралар ҳам моҳиятан ғоявий зиддиятлар асосидадир деган тўхтамга олиб келади. Зеро, бугунги кунда яқин ўтмишимиздаги адабиётга вульгар социологик ёндашувни ҳам, уни нигилистик тарзда инкор қилишининг ҳам, ёш ижодкорлар орасида «соф санъат» маслагига шайдоликни ҳам кузатиб турибмизки, булар ўша мафқуравийлик касали қолдирган оғир асоратлар, ўша касалнинг бошқа кўринишдаги ривожидан бошқа нарса эмас. Шу боис ҳам бир қарашда фикрлар ранг-баранглиги бўлиб туюлган мазкур ҳолни адабиётимиз ривожини учун хайрли ҳолга йўйишга қийналади киши. Негаки, яхшидир-ёмондир 70 йиллик адабиётимиз ҳам миллий маданиятимиз тарихида бир босқич, уни батамом инкор қилмоқчи бўлсак, сассиқ экан деб бурнини кесган одам ҳолига тушиб қоламиз.

Мафқуравийлашган адабиётдан безган бизнинг авлод классик адабиётга, XX аср ғарб модернистик адабиётига мурожаат қилиб фикрларини далиллашга, ўзи учун намуна топишга интилаётир. Умуман олганда-ку, бу нарса адабиётимиз учун хайрли, лекин уларни ижтимоийлигу мафқурадан ҳоли ҳисоблаб, шу асосда яқин ўтмишдаги ўз меросимизни менсимаслик, ундан воз кечишга интилишни нормал ҳодиса сифатида баҳолаб бўлмайди. Бизнингча, ўтмиш классик адабиётини ҳам, XX аср ғарб модернистик адабиётини ҳам мафқурадан, ижтимоийликдан ҳоли ҳодиса деб тушуниш янглиш тасаввурдир. Ҳеч ўйлаб кўрганмисиз: дейлик, Данте-нинг «Илоҳий комедия»сини ўқиган китобхон асарнинг дун-

ёга келиш сабабларини, қайси мафкураю қайси ижтимоий гуруҳлар манфаатига хизмат қилгани устида бош қотирармикан? Йўқ, албатта. Бугунги китобхонни дўзах архитектуроникасию ундаги азобларнинг хилма-хиллиги кўпроқ қизиқтиради. Ҳолбуки, асар ёзилган вақт зиддиятлари, кескин сиёсий курашлар унда ўз аксини топган: ҳатто, Данте асар ёзилган пайтда барҳаёт бўлган айрим душманларини ҳам ҳеч иккиланмай дўзахга жойлаб қўйганди. Ёки ҳозирда кўпроқ болалар адабиёти сериясида чоп этиладиган «Гулливёрнинг саёҳатлари», «Гаргантюа ва Пантагрюель» каби асарлар ўз даври жамиятининг асослари устидан кулиб ёзилган ўткир ҳажв, памфлет экани хаёлимизга келадими?! Ўсмирлик чоғимизда тўлқинланиб ўқиганимиз «Робинзон Крузо» моҳият эътибори билан маърифатчилик ғояларининг тарғибига хизмат қилган, ахир?! Ўз вақтида таниқли филолог олим А.Потебня бадиий адабиёт моҳиятини соддароқ йўсинда тушунтириш учун қадимги юнон масалларига мурожаат қилганди.¹ Унинг фикрича, қадим юнон масалларининг аксари конкрет ижтимоий ҳодиса билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Кейинча асос бўлиб хизмат қилган ижтимоий ҳодиса актуаллигини йўқотади-да унутилади: масалда тасвирланган воқеа (олимпнинг ўзи буни «действие» деб атайти)нинг ўзи қолади-да, унинг бадиий образга хос умумлаштирилганлик, универсаллик хусусиятлари кучаяди – энди у ўхшашлик асосида бошқа турфа ҳодисалар моҳиятини очишга хизмат қилаверади. Юқоридаги асарлар мисолида ҳам шунга ўхшаш ҳолга дуч келмаяпмизмикан? Мабодо шундай бўлса, яқиндагина яратилган, ҳали ижтимоий асослари актуаллигини йўқотмаган асарлар ҳақида тугал ҳукм чиқаришга эрта эмасмикан?!..

Ҳозирги кунда кўпчилигимизга сўз санъатининг салкам эталони бўлиб кўринаётган модернистик адабиёт-чи? Чиндан ҳам у ижтимоийликдан узоқ, мафкурадан ҳоли соф санъатмикан? Йўқ, албатта, улар ҳам муайян ижтимоий шароитнинг фаол таъсирида дунёга келган. Фақат бу асарлардаги бадиий концепцияни ифодалаш йўсинидаги ўзгачалик ҳисобига ҳосил қилинган «соф санъат»лик иллюзияси улар яратилган муҳит шароитини билмаганимиз, ундан буткул узилганимиз учунгина мутлақлаштириладигандек кўринади бизга.

---

¹Потебня А. Эстетика и поэтика. Москва, 1976. – С. 464 – 559.

Хўш, бадиий концепцияни ифодалашнинг ўзгача йўсини деганда биз нимани назарда тутамиз? Маълумки, асарда ифодаланаётган бадиий концепция унда яратилган дунё образи – бадиий реалликдан ўсиб чиқади. Шуниси ҳам борки, асарда тасвирланаётган нарса билан ифодаланаётган нарса муносабати турлича бўлиши мумкин. Шу маънода учта машҳур асарни сиртдангина қиёслаб кўрайлик: А.Рибаконинг «Арбат болалари», Л.Фейхтвангернинг «Сохта Нерон», А.Камюнинг «Вабо» («Чума») романлари мавзу эътибори билан бир-бирига яқин туради. Ҳар учала асарда ҳам мустабидлик, тоталитаризм даҳшатлари қаламга олинади, ҳар учала адиб ҳам ўзлари бошдан кечирган – биринчиси сталинизм, бошқалари гитлеризм шаклида – тоталитаризмнинг инсонийликдан йироқ ҳодиса, башарият учун офат эканини уқдирмоқчи бўлади. Дейлик, «Арбат болалари»да ифодаланаётган ва тасвирланган нарса бир-бирига мос (автологик образ) ва узвий боғлиқ; «Сохта Нерон»да замонани англаш учун антик дунё воқелиги тасвирланади, яъни ифодаланаётган ва тасвирланаётган нарсалар бир-бирига мос бўлма-са-да, кўплаб туташ нуқталарга эга (металогик образ); «Вабо»да эса образ реалликдан умуман абстрактлаштирилгани боис катта умумлашмалилик, универсаллик касб этади (суперлогик образ). Яъни масал мисолида кўрганимиз образ (бу ўринда дунё образи)нинг универсал моделга айланиши Камюда асар яратилиши биланоқ амалга ошади, «Сохта Нерон»да бу жараён бирмунча кўпроқ, «Арбат болалари»да ундан-да кўпроқ вақт давомида кечади. Дарвоқе, асар устида ишлаётган пайти А.Камю кундалигига: «Вабо воситасида мен бизни азоблаган биқик шароитни, биз яшаган қувғинлик ва кўрқув муҳитини ифодаламоқчи бўламан. Айни пайтда мен ушбу талқинни бутун мавжудликка тадбиқ этмоқчи бўламан»¹, – деб ёзганки, бу ҳам юқоридаги фикримизни бирмунча қувватлайди. Иккинчи томондан, қиёсга олганимиз асарларнинг ўқувчи томонидан қабул қилиниши ҳам турлича: «Арбат болалари»нинг ўқувчиси ҳамдардлик ҳисси орқали роман воқелигига олиб кирилади – концепциянинг англаниши ҳиссиётдан мушоҳадага томон юради; ҳамдардлик ҳисси «Сохта Нерон» ўқувчисига ҳам ёт эмас, бироқ у воқеаларнинг олис ўтмишда рўй бераётганини ҳар дам сезиб туради,

---

¹ Камю А. Избранное. – Москва: Правда, 1990. – С.19.

замонаси билан туташ нуқталарни топиб, мушоҳада қилиб боради – унинг англанишида ҳиссиётдан кўра ақлнинг роли устунроқ; Камю яратган образнинг маъзи эса тафаккур кучи билангина чақилади. Албатта, мазкур асарларнинг фарқли жиҳатлари кўп, бироқ айна пайтда биз учун муҳимлари – шулар. Агар ўқувчиларнинг талаб-эҳтиёжлари, психологик хусусиятларию имкониятлари турлича эканлиги эътиборда тутилса, учала типдаги асарлар ҳам бирдек яшашга ҳақли ва зарурлиги англашилади. Бас, масаланинг «булардан қай бири яхши» ёки «буларнинг қай бири чинакам бадиий асар» қабилида қўйилиши мақбул эмас, бу ёш болага «даданг яхшими ё онанг» қабилида савол берган кабидир.

Юқоридаги мулоҳазаларимиз бадиий адабиётга, бадиий асарга муносабатни чин маънода ўзгартиришимиз зарурлигини кўрсатади, ҳартугул, бизни шунга ундайди. Хўш, бадиий адабиётга, хусусан, яқин ўтмишимиздаги адабиётга муносабатимиз қандай бўлиши керак? Бадиий асарнинг ижтимоий воқелик билан муносабати қандай? Бадиий асарнинг моҳияти нимаю унга қай тарзда ёндашиб, қандай баҳоласак тўғрироқ бўлади?.. Ўз олдимизга қўяётганимиз бири иккинчисини етаклаб келаётган бу саволларга баҳоли қудрат, узил-кесиллик даъвосидан тийилганимиз ва муайян «рецепт» беришга интилмаганимиз ҳолда жавоб беришга, мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашишга жазм қиламиз.

Бизнинг бадиий адабиёт ҳақидаги қарашларимиз «бадиий асар – бадиий коммуникация воситаси» ва «бадиий асар – систем бутунлик» деган эскидан маълум икки принципга таянади. Қуйида бадиий коммуникация масаласига тўхталиб, шу асосда фикрларимизни ойдинлаштириш пайида бўламиз. Маълумки, одатда бадиий коммуникация жараёни қуйидагича схемада ифода этилади: реаллик – санъаткор – бадиий асар – ўқувчи – реаллик. Яъни, санъаткор ўзининг реаллик билан муносабати маҳсули ўлароқ дунёга келган бадиий асар воситасида ўқувчи билан мулоқотга киришади, уни ўзгартириш орқали оламни ўзгартиришга интилади. Ўз-ўзидан равшанки, бадиий коммуникациянинг илк босқичи бадиий ижод жараёнидир.

Бадиий ижоднинг бирламчи шарти – ижодкор ШАХС бутунлиги. Шахснинг бутунлиги эса унинг моҳияти ва мавжудлигининг бир-бирига мувофиқлиги демақдир. Эҳтимол, жўнлаштирилаётгандек туюлар, бироқ шахснинг бутунлиги

деганда, аввало, унинг маънавий-руҳий бутунлигини кўзда тутамиз. Маънавий-руҳий бутунлик эса шахс интилган ИДЕАЛ (мукаммал инсон ва мукаммал жамиятнинг тасаввурдаги тимсоли) мавжудлиги ва айна пайтда унинг ҳаётий принциплари ўша ИДЕАЛдан келиб чиқиши демакдир. Шунга кўра, шахс бутунлиги, умуман, ШАХС тушунчаси биз учун муайян хусусиятларни ўзида жам этган инсоннинг турғун ҳолати эмас, балки узлуксиз ва адоғсиз бир жараёндир. Зеро, реаллик билан тўқнашув ҳар вақт шахснинг маънавий-руҳий бутунлиги – моҳияти ва мавжудлиги орасида зиддиятлар келтириб чиқараверади. Мана шу зиддиятларни ИДЕАЛдан руҳ олган ҳолда бартараф этиш орқали мавжудлигини моҳиятига мувофиқлаштириб бориш, шу асно қадам ба қадам ИДЕАЛга яқинлашиб, янги-янги МАЪНО(смысл)ларни инкишоф этишу уларни ўз ҳаётига, жамият ҳаётига татбиқ этиб бориш ижодкорликнинг бош шартидир. Бу жиҳатдан том маънодаги ижодкорни ҲАҚ йўлига кирган сўфийга менгзагимиз келади. Сўфий ҲАҚқа яқинлашгани сари мавжудликнинг моҳиятини теранроқ идрок қилгани каби ижодкор ИДЕАЛга яқинлашгани сари ҳаётнинг, инсоннинг моҳиятини теранроқ илғайди. Сўфийлик йўлининг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам ҲАҚ бўлганидек, ижодкор фаолиятининг **мотиви** ҳам, **мақсади** ҳам ИДЕАЛдир.

Мақсад ва мотив бирлиги ижодий жараёнга юксак даражадаги ички бутунлик бағишлайдики, бу уни бошқа фаолият турларидан фарқловчи ўзак хусусиятлардан биридир. Мазкур бирлик умумаҳамиятга молик (ижтимоий) мақсаднинг шахсийланиши (персонификация) орқали амалга ошади. Ўз моҳияти ва мавжудлиги орасида зиддият ҳосил бўлгани боис ҳам санъаткор нарса-ҳодисаларнинг мавжуд ҳолатига умумодатийдан тамомила фарқли жиҳатдан ёндаша бошлайди. Ностандарт ёндашув натижасида бунга қадар унинг учун амалий **фаолият предмети** бўлиб, ўз наздида «англанган», «тушуниланган» деб ҳисоблаб келинган нарса-ҳодиса **билиш объектига** айланади. Шахс қаршисида ўша нарса-ҳодисани идрок қилиш, ўзлаштириш орқали уни яна амалий фаолият предметига айлантириш зарурати пайдо бўлади. Шу тариқа ижоднинг илк босқичида **билиш эҳтиёжи** фаолиятнинг етакчи мотивига айланади.

Нарса-ҳодисани билиш шахс онгида унинг яхлит образини яратишдан бошланади. Инсон тафаккури воқелиқдаги

реал нарса-ҳодисанинг хаёлий(идеальный) моделини яратиш имконини беради. Моделни яратиш эса предметни муайян таркибий тузилишга эга унсурлар мажмуи (**моҳият**) ва конкрет муҳитда яшаётган яхлит система (**мавжудлик**) сифатида тушуниш демақдир. Муҳим жиҳати шундаки, яхлит образ деганимиз турғун тасаввур бўлмай, предметнинг муҳит билан ўзаро муносабатининг энг оптимал усулларини ифодаловчи динамик моделдир. Негаки, предметнинг мавжудлик шарт-шароитлари моҳиятига мослиги унинг ривожланиши шартидир. Шу ўринда бадиий ва илмий ижоднинг фарқли жиҳатиغا эътиборни тортгимиз келади. Ижоднинг мазкур икки тури ҳам объектив борлиқнинг субъектив образи (моделли) билан иш кўради. Бироқ ўша образнинг реал асоси билан муносабати жиддий фарқланади. Олим илмий-амалий вазифани ҳал қилиш учун образни реал асос – предметга тобора яқинлаштириб боради. Санъаткор бу йўлдан бормаганидек, у оламни ўз дунёқарашига мувофиқ тарзда **бутунича** қабул қилади, ҳартугул, ўз олдига шундайин бағоят мушкул вазифани қўяди.

Дунёни бутунича қабул қилишнинг ядроси – ўзида унинг бутун турфалигини, ранг-баранглигини мужассам этувчи МАЪНОдир. Муайян ҳаётий ситуацияда дафъатандек аён бўлган МАЪНО аслида ижодкорнинг ИДЕАЛ томон интилиши маҳсули, ўша ИДЕАЛнинг инкишоф этилган янги қиррасидир. Башариятнинг тарихий тақдири ва ўз ҳаёт йўлининг чорраҳасида хаёлида чақиндай ўтган МАЪНО ижодкорнинг бутун вужудини эгаллайди, у ўша МАЪНОга сингиб кетади. Кундалик турмуш реалликка қайтарганида эса ўша МАЪНОдан келиб чиқиб ижодкор ҳаётда мавжудлигининг аҳамиятсизлигини, ўзининг кичик бир зарра – бир маромда ишлаётган ижтимоий механизмнинг «винтча»си эканлигини ҳис қила бошлайди, бундан азобланади. Айни шу номукамаллик ҳиссидан ҳосил бўлган парокандалик – моҳияти ва мавжудлигининг номутаносиблиги – унинг кўнглини кемтик этади. Бу ҳолдан қутулиш, кемтикни тўлатиш унинг учун ички эҳтиёжга айланади. Ижодкор биринчи галда ўзи яшаётган муҳитни ўз тасаввуридаги бутунликка мувофиқ тарзда ўзгартириш истагида ёнади. Бу истакнинг бот-бот такрорланиши натижасида унинг ўзи яшаётган муҳит қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги (яъни, ИДЕАЛ ҳақидаги) тасаввури конкретлашади – ёзилажак асарнинг **нияти** шу тарзда юзага келади.

Конкретлашган МАЪНО энди ижодкор онгида бутун бир мавжудот сифатида яшай бошлайди, уни бот-бот одатий турмуш тарзидан узиб, воқеликка ўз кўзи билан қарашга ундайди. Санъаткорнинг реал ҳаёти билан онгидаги тасаввурлар зиддияти чинакам дард, оғриқ даражасига етади. Ижодкор шахс бутунлигини энди фақат ўша МАЪНОга мос ҳаракат қилганида, яъни, ўша МАЪНО унинг ҳаёт принципига айланганидагина тиклай олади. Бу жуда муҳим нуқтадирки, бадиий идрок этиш фақат ижодкор бутун борлигини – ақлу заковати, қалб ҳарорати, шуурию тажрибасини тўлалигича МАЪНОга сафарбар этсагина амалга ошиши мумкин бўлади. МАЪНОни яшаш принципига айлантирган, уни ўз ҳаётига жорий қилган санъаткор янги реаллик – шахсий борлигини¹ яратади. Аниқроғи, мазкур янги реаллик санъаткорга МАЪНО призмаси орқали тушиб турган ИДЕАЛ нуридан яралади. Зеро, шахсий борлиқ мавжуд нарса-ҳодисаларнинг санъаткор ИДЕАЛга мувофиқ ташкиллантирган ҳолати, объектив борлиқнинг санъаткор алоҳида МАЪНОвий муносабатда бўлган ва ўзига хос бутунлик касб этадиган қисмидир. Бу янги воқелиқда нарса-ҳодисаларнинг мавжудлиги инсон учун аҳамияти билангина белгиланади. Санъаткор уларнинг ичидан ўзи учун шахсий аҳамиятга моликларинигина ажратиб оладики, ажратиб олиш мезони ҳам, демакки, янги воқелиқнинг ядроси ҳам МАЪНОдан ўзга нарса эмас. Шахсий борлиқ ижодкорнинг том маънодаги бутунлигини – моҳияти ва мавжудлигининг бирлигини таъминлайди, уни яхлит ва бутун маънавий-руҳий бирлик – монадага² айлантиради. Фақат юксак даражадаги бутунликка эришолган

---

¹ Маълумки, воқелиқнинг умумий қонуниятлари доирасида мавжудлигининг ўзига хослиги ва макон-замонда белгиланганлиги сабабли ҳар бир нарса-ҳодиса ёки мавжудот ўз индивидуал борлигига эга. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқли ўлароқ атроф-муҳитга сайлаб-танлаб муносабатда бўлади. Инсон борлигини системалаштирувчи нарса унинг манфаатларини бирлаштирувчи (интеграция) мақсаддир. Фақат индивидуал мақсаднинг умуминсоний идеал (яъни инсоният манфаатининг мужассами) билан мослигидагина шахсий борлиқ ҳақида гапириш мумкин бўлади.

² Лейбниц таълимотига кўра, «монада» ҳаракатнинг ички манбаига эгаллиги боис ўзича мустақил мавжуд бўла оладиган яхлит ва ёпиқ бутунлик – руҳий моҳиятдир. У оламнинг бир парчаси бўлиши билан бирга уни бус-бутун акс эттира олади ҳам. Бу хилда тушуниладиган шахс оламнинг ўзи сингари чексиздир.

санъаткоргина борлиқни бутунича акслантира олади. Шу маънода ижод онларидаги санъаткорни вазнсизлик ҳолатидаги томчига менгазимиз келади. Мабодо вазнсизлик ҳолатида бир миқдор сув сочиб юборилса, минглаб томчиларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида бутунлик – каттаю кичик соққаларга ажралиб кетади. Бу соққаларнинг ҳар бирида уларнинг бари аксланганидек, ҳар бири уларнинг барида аксланади. Яъни ҳақиқий санъат асарида воқелик бутунича аксланганидек, ўша воқеликнинг ҳар парчасида ижодкорнинг ўзи аксланади. Айтиш керакки, бу ўринда соққанинг катта-кичиклиги аҳамиятсиз: ҳикоядир, қиссадир, романдир – унда аксланаётган санъаткорнинг шахсий борлиғи реал воқеликнинг модели, у ўзига аён бўлган МАЪНО ёрдамида идрок этолган оламу одам моҳиятидир.

Ҳар қандай фаолият сингари бадиий ижод ҳам предметлашади, унинг предметлашуви ўзининг моҳияти ва мавжудлигига эга янги бутунлик – бадиий асарни майдонга чиқаради. Юқорида кўрдикки, амалга ошиши жиҳатидан бадиий ижод том маънодаги шахсий фаолият, шундай бўлса-да, унинг маҳсули бўлмиш бадиий асар моҳият эътибори билан ижтимоий ҳодисадир. Зеро, бадиий асар тўқимасига сингдирилган МАЪНО фақат ижтимоий муносабатлар тизимидагина яшайди. Фаолият шакли сифатида ижод фақат инсон томонидан инсон учун яратилган предмет шаклидагина ўз замиридаги МАЪНОни ўқувчига, кенгроқ қарасак, авлоддан авлодга етказади. Шу маънода **бадиий асар бадиий мулоқот воситасидир**. Бундан кўринадики, ижодкорлардан бот-бот эшитиб қоладиганимиз «ўзим учунгина ёздим» деган даъво – ярим ҳақиқат, холос. Тўғри, асарнинг яратилиши ижодкор учун шахсий эҳтиёж – бутунлигини тиклаш воситаси эди. Бироқ асарнинг яратилишию ижод онлари МАЪНОнинг ўз ҳаётига ва бадиий воқеликка тадбиқ этилиши билан бу эҳтиёж қондирилди. Эҳтиёжнинг қондирилиши билан уни юзага келтирган МАЪНО ижодкор учун сўнади, зеро, эндиликда бу МАЪНО унинг учун фаолият манбаи бўлолмайди. Ижоднинг ИДЕАЛ томон тинимсиз интилиш эканлигидан келиб чиқсак, чинакам санъаткор учун ҳар бир асари ИДЕАЛга яқинлашишнинг бир босқичи (тасаввуф мақомлари каби) бўлиши лозимлиги аёнлашади. Ижоднинг сўнамслиги, ривожланиши учун санъаткор асарни яратиш чоғида объектив борлиқдан кечиб ўз шахсий борлиғини яратгани каби, энди

ўзи яратган янги воқелиқдан-да кечиши даркордир. Акс ҳолда ижодкор ўрнида депсиниб қолади: ўзига қачондир аён бўлган яхлит МАЪНОни парчалаб, бу парчаларни кейинги «нурсиз асарлари»да чайнаб беришдан нарига ўтолмай қолади. Бирорта асари билан ярқ этиб кўрингану кейин шу даражага кўтарилолмай ўтган санъаткорларнинг ижодий тақдири бунинг ёрқин далилидир.

Ўйлашимизча, бадиий асар табиатини юқоридагича мулоҳазалардан туртки олган ҳолда тушунишимиз мақбулроқдир. Биз талантили санъаткорнинг индивидуал табиатини инкор қилмаган ҳолда, чинакам бадиий асарнинг кучию жозибаси унда том маънодаги уникал ижтимоий-психологик феноменнинг муҳрланганида деб ҳисоблаймиз. Мазкур ижтимоий-психологик феноменнинг уникаллиги шундаки, у нафақат бошқа санъаткорлар, ҳатто ўша ижодкорнинг фаолиятида ҳам қайта такрорланиши мумкин бўлмаган ҳодисадир. Шу маънода «битта дарёга икки бора шўнғиш мумкин эмас» деган гап ижодий жараёнга тўла тегишдир. Бу фикрга таянган ҳолда ўзимиз учун муҳим айрим хулосаларни қайд этиб ўтамыз.

Авалло, бадиий асарда биринчи галда ўша бетакрор ҳодиса – ижодкорнинг ИДЕАЛга томон йўлининг бир босқичи, бошқача айтсак, маънавий-руҳий оламнинг ИДЕАЛ нурига тўйинган даври акс этади. Санъаткорнинг бунгача ва бундан кейинги ҳаёти асарга бевосита алоқадор бўлолмайди. Зеро, ўзининг реал мавжудлигидан кечиб ўзга дунёда – ИДЕАЛ қўйнида яшаётгани тотли азобга йўғрилган ижод онларида санъаткор бутунлай бошқа одам, бошқа оламдир. Шу боис ҳам бадиий асарга ёндашиш ва баҳолашда ижодкорнинг реал ҳаётида қилган ишларидан, шахсиятига хос хусусиятлардангина келиб чиқиш ярамайди. Мабодо, шу йўлдан борсак, нафақат миллий адабиётимиз, балки бутун жаҳон адабиётидаги ақлларимизни лолу қалбларимизни асир этган кўплаб дурдоналардан воз кечишимизга, уларни чиқитга чиқаришимизга тўғри келур эди. Таассуфки, ҳозирда яқин ўтмишимиздаги адабиётимизга муносабатда шу хил ёндашишнинг ҳам таъсири сезилиб қолаётир. Адибу шоирларимизнинг бирини «хуфиялик»да, бошқасини «қотиллик»да, тагин бирини «маддоҳлик»да айблаимиз-да, шу асосда асарларига аввалбошданоқ салбий муносабатда бўламыз – беихтиёр айбловларимизга мувофиқ чизгиларни излай бош-

лаймиз. Ҳартугул, ижодкорнинг ҳам ўзимиз қатори инсон, баски, ожизлигу нуқсонлардан холи эмаслигини назарда тут-сак, анчагина чигалликлар ўз-ўзидан ечилиши мумкиндек туюлади бизга.

Бошқа бир муҳим нуқта шуки, чинакам бадиий асар ўзи яратилган ёки ўзида акс эттирилган давр воқелиги билан фақат генетик (юзага келиш жиҳатидангина) алоқададир. Яъни, унда яратилган бадиий воқелик ўша давр воқелигининг айнан ўзи эмас, унинг МАЪНО воситасида қайта яратилган кўриниши – ижодкорнинг шахсий борлиғидир. Албатта, асар замиридаги МАЪНОнинг идрок этилишида давр воқелигини билиш муҳим, у ўзига хос калит вазифасини ўтайди. Бироқ асарни фақат у яратилган давр воқелигидан келиб чиқибгина тушуниш, бадиий воқелик билан унинг реал асоси орасига тенглик аломати қўйиш хато бўлур эди. Бу ҳолда биз бадиий асар моҳиятини торайтирган, унинг ўз даври учун мўлжалланган юзада ётувчи актуал қатламнигина билиб, чин моҳияти – боқийликка бўйловчи туб эстетик қатламини назардан қочирган бўлиб чиқамиз. Зеро, чинакам бадиий асар замоний чегараларни тан олмайди, сабабки, унинг дунёга келиш онларида ижодкор вақт чегараларини бузиб юборади. Йўқ, бу одатдаги «чиройли» гаплардан бири эмас. Юқорида ижодий жараённинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам ИДЕАЛ эканлигини айтиб ўтгандик. ИДЕАЛ эса башарият тарихи давомида шаклланиб, конкретлашиб, янги-янги қирралари очилиб борувчи гавҳардирки, уни аждодларимиз тишида тишлаб бизга етказганларидек, биз ҳам унинг жиллоларини бойитган ҳолда авлодларга етказишга масъулмиз. Ҳар бир авлод зиммасига тушувчи бу масъул вазифани удалаш биринчи галда шу авлоднинг истеъдодли вакиллари чекига тушади. Шу маънода ижод онларида санъаткор бир оёғи билан ўтмишда туради – башариятнинг бой тажрибасига таянади; бир оёғи билан замонасида муқим – ИДЕАЛни конкретлаштириш эҳтиёжи муайян ижтимоий шароитда юзага келади; ниҳоят, унинг қалб кўзи олис келажакка – ИДЕАЛга қаратилган бўлади. Демак, амалга ошиши жиҳатидан нечоғли индивидуал табиатга эга бўлмасин, моҳият эътибори билан бадиий ижод ижтимоий ҳодисадир. Шу ўринда бундай дейишга асос берувчи муҳим белгиларни таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Булар: **биринчидан**, бадиий ижод – инсон фаолияти турларидан бири, конкрет фаолият тури-

нинг шакл ва усулларини эса инсон жамиятдан тайёр ҳолда ўзлаштиради; **иккинчидан**, ижод конкрет ижтимоий шароитда юзага келади ва амалга ошади; **учинчидан**, бадиий ижоднинг асоси бўлмиш ИДЕАЛ ижтимоий характерга эга; **тўртинчидан**, ижоднинг маҳсули бўлмиш бадиий асар фақат ижтимоий муносабатлар тизимидагина яшайди ва муайян қимматга эга бўлади.

Бадиий асарни у яратилган давр воқелигига боғлаб қўйиш унга ноижодий ёндашишнинг натижасидир. Ҳолбуки, бадиий коммуникациянинг яқунловчи босқичи – асарнинг ўқилиши ва уқилиши ҳам том маънодаги ижодий жараёндир. Ўқувчининг диққат-эътибори асар бадиий воқелигининг реал воқеликка нечоғли мослигига эмас, унинг замиридаги МАЪНОга қаратилиши лозим. Ўқувчи ўз воқелигидан кечиб бадиий асар воқелигида тўлақонли яшасагина ижод онларидаги санъаткорга руҳан яқинлашади, шундагина ўша санъаткор МАЪНО воситасида англаган оламу одам **моҳияти** унга очилиши мумкин бўлади. МАЪНОнинг «скелети» бўлмиш моҳият ўзгармас табиатга эгадирки, унинг воситасида ўқувчи ўз **замонасини, замондошларини, ўзини** теранроқ идрок этади. Ўша «скелет» асосида ИДЕАЛдан руҳ олиб ўқувчи ўзи учун янги МАЪНОни инкишоф этадики, шу жиҳатдан бадиий асарни «шифрланган МАЪНО» деб тушунишимиз мумкин. Ўқувчи инкишоф этган МАЪНО санъаткор асарида муҳрлаб кетган МАЪНОнинг айнан ўзи эмас, балки ИДЕАЛнинг ўзга бир шароитда очилган янги қиррасидир. Бизнингча, бадиий асарга шу хил ижодий ёндашув мавжуд бўлгандагина у чинакам ижтимоий-эстетик қимматга эга бўлади, ўз вазифаси – инсонни ўзгартириш орқали дунёни ўзгартириш, ҳар иккисини ИДЕАЛга яқинлаштириш вазифасини удалай олади.

Ҳозирги кунда, таассуфки, бадиий асарга ноижодий ёндашиш ўқувчи омманинг аксариятига хос бўлиб қолаётир. Кўпчилигимиз бадиий асарни маънавий-руҳий имкониятларимизни кенгайтириш эҳтиёжи билан эмас, кўпроқ хордиқ чиқариш нияти билан ўқийдиган бўлиб қоляпмиз. Дўконларимизда ялтироқ муқовали, олди-қочди гапларга тўла китоблар салмоғининг ортиб бораётгани ҳам шундан далолат беради. Утилитар ёндашув натижасида кўпчилик асардан воқеа қидиради, бу тоифа учун «Ўтган кунлар» Отабеғу Қумушнинг саргузаштларидан бошқа нарса эмас, «Қутлуғ қон»

– Йўлчи билан Гулнор севгисию бир аблаҳ бойнинг тўғаноқ бўлиши, холос...– хуллас, биз **воситани мақсад** деб тушунадиган бўлиб қоляпмиз. Экзистенциализм фалсафасининг ёрқин намояндаларидан бири К.Ясперс 30-йиллардаёқ Фарбдаги шароитдан келиб чиқиб: «янги авлод ёшлар эришилган нарсаларни ўзлаштирмай қўйдилар; одамлар ўтмиш томонидан берилган нарсаларни англашга қобил эмас, деган таассурот туғилади»¹, – деб ёзгандики, худди шундай ҳол бизда ҳам вужудга келаётганга ўхшайди.

Бу ҳолнинг юзага келишида шўро даврида адабиётга утилитар ёндашувнинг давлат сиёсати мақомига кўтарилгани, чинакам ижтимоий-шахсий эҳтиёж маҳсули сифатида эмас, конкрет ижтимоий буюртмани бажариш учун ёзилган нурсиз асарларнинг кўпайгани бош омил бўлди, албатта. Айни пайтда, бунда ўқувчи дидини шакллантиришга масъул адабий танқидчилигимизнинг ўз предметига ноижодий ёндашишдан келган оқибатларга ҳам кўз юмиб бўлмайди. Афсуски, шу ҳолни чуқур ҳис этган, ундан қутулиш чораларини излаётган дўстларимиз ҳам билибми-билмай яна ўша тегирмонга сув қуяётирлар. Бизнингча, токи адабий танқидчилик бадиий адабиётга муносабатини тубдан ўзгартирмас экан, у маънавиятимиз равнақи йўлидаги вазифаларини уддалай олмайди. Бунинг учун, аввало, етмиш йиллик адабиётимизни бирёқлама қоралашу инкор қилиш амалиётидан воз кечишимиз зарур. Юқорида айтдикки, чинакам бадиий асарда ижодкорнинг ИДЕАЛга томон йўлининг бир босқичи, қалби ИДЕАЛ нурига максимал тўйинган даври акс этади. Конкрет ижодкор ҳаётида, табиийки, бундай онлар ҳар вақт ҳам бўлавермайди, демакки, у яратган асарларнинг бари ҳам чин санъат асари бўлиши мумкин эмас. Танқид — сараламоқ демакдир. Шундай экан, унинг вазифаси меросга холис ёндашган ҳолда чинакам бадиий асарларни ажратиб олиш, уларнинг замиридаги МАЪНОларнинг янги қирраларини кашф этишу замона руҳига мос талқин қилишдир.

1996 йил

---

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва, 1991. – С.365.

Роман ҳақида айрим мулоҳазалар

Устоз У.Норматов роман ҳақида «Ҳар бир миллат адабиётининг бўй-басти, даражаси, аввало, шу жанр камолотига қараб белгиланади десам, буни ҳеч ким муболағага йўймайди», – деб ёзадилар. Дарҳақиқат, шундай. Бироқ бу – бугуннинг гапи. Ўз вақтида эса романга муносабат, дейлик, ҳозирги кун дидли ўқувчисининг оммавий адабиётга, «сарик матбуот» саҳифаларида эълон қилинадиган битикларга муносабати янглиғ бўлган. Шу сабаб ҳам, масалан, италян адабиётшуноси Антонио Минтурно бундан қарийб уч юз эллик йиллар аввал: «Менга қолса, ким ёзганидан қатъи назар, муҳокамаси ғўр авом суйиб ардоқлайдиган барча романлардан кўра Петрарканинг битта сонети дидимга кўпроқ хўбдир», – дейди. Негаки, «романларда Аристотель ва Горацийлар амал қилишни уқтирган, Гомер ва Вергилийлар амал қилган шакл ва тартиб йўқ», яъни улар мумтоз санъат талабларига жавоб бермайди, демак, «на поэзиянинг нелигини, на шоирнинг баркамоллиги нимадалигини билмайдиган авом»гина уларни севиб ўқиши мумкин. Минтурнонинг асосий хулосаси шуки, «роман – варварлар ихтироси», у чинакам поэзияга дахлдор бўлолмайди.

Романни санъатдан – поэзиядан ташқаридаги ҳодиса сифатида тушуниш, уни антиэстетизмда айблаш то XVIII аср ўрталарига қадар ҳам давом этган. Жумладан, классицизм назарийчиси Н.Буало ҳаётлик чоғида эълон қилмаган бўлса-да киборлар салонларида қўлма-қўл ўқилган «Роман қаҳрамонлари» (1713 йилда чоп этилган) асарида романнависларни услуб жимжимадорлиги, тарихни англаёлмаслик, қадимият ва замона белгиларини кулгили даражада қориштириб юборишда, бир сўз билан айтганда, дидсизликда айблайти. Давр ижтимоий тафаккурига ғоят кучли таъсир ўтказган Вольтер эса романни атиги «енгилтабиат ҳавойи ёшлар учун кўнгилхушлиги» деб билади ва ўзини ҳурмат қилган адиблар ундан нафрат қилмоғи лозим деб уқтиради. Айтиш керакки, Вольтер романга қўяётган мазкур айблов янгилик бўлмасдан, балки анча аввалдан кузатилиб келувчи айбловларнинг юмшоқроқ ифодаланиши эди, холос. Хусусан, Жан Расиннинг устозларидан саналувчи Пьер

Николь 1665 йилдаёқ гуноҳкорона ҳисларни тасвирловчи роман ва пьесалар муаллифларини «қалбларни булғовчилар» деб атаган. Ёки хонимқизлар тарбияси ҳақида қайғурган маркиза де Ламбер романлар мутолааси ёш қизлар қалби ва шуурига парокандалик олиб киришию ҳаё пардасини кўтариб, кўнгилларда иллатли интилишларни кучайтиришидан огоҳлантиради. Иш шу даражага бориб етадики, 1736 йилда иезуит Шарль Поре «Авом роман деб атовчи китоблар тўғрисида...» мавзуида ваъз қилади ва ҳукуматни беҳад урчиб кетганидан бошқа адабий жанрларни бўғиб, маънавиятга путур етказётган романга нисбатан қатъий чора кўришга чақиради. Оқибатда кўп ўтмай, 1737 йилда Франция қироли фармон беради, унга биноан энди қироллик худудида янги романлар фақат махсус рухсат билангина чоп этилиши мумкин бўлади.

Романга бунақа салбий муносабатнинг турли омиллари мавжуд эса-да, барибир, энг аввал ижтимоий омилни назарга олишимизга тўғри келади. Юқорида кўрдикки, А.Минтурно роман авом орасидагина машҳурлигини қайд этади, уни «варварлар ихтироси» дейди, хуллас, романга беписанд қарайди. Дарҳақиқат, роман киборлар ва руҳонийлар авом деб атовчи «учинчи қатлам» – буржуа орасида оммалашган (бизда «буржуа», «буржуазия» сўзларига салбий, сиёсий тус берилган, аслан уларнинг ўзаги «шаҳарликлар» деган маънони беради). Зеро, романлар уларнинг она тилларида – жонли тилда яратилган, мазмунан эса ўзлари қайнаб турган ҳаётга яқин бўлган. Аксинча, киборлар ва руҳонийлар поэзия тили сифатида фақат лотин тилини, бадий асар деб эса антик адабиёт андозаларига мос келувчи асарларнигина тан олганлар. Хуллас, романга салбий муносабат муайян ижтимоий-тарихий шароитда шаклланган эстетик дидлар зиддияти натижасидир. Ижтимоий ҳаётда буржуазия мавқеининг орта бориши ва бунга акс таъсир ўлароқ монархик тартиботларни сақлаб қолишга интилиш мазкур зиддиятни кучайтирди. Классицизм шу интилишнинг адабиётдаги кўриниши бўлиб, унинг мазмун-моҳияти монархик тузумни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Шунинг учун бу адабиёт шакл (антик адабиёт қоидалари) ва мазмун (улуғвор воқеа ва қаҳрамонлар, қиролликка садоқат ва фидойилик, қатъий ахлоқий меъёрлар) эътибори билан консерватив характерда бўлиб, «завқ бериш орқали фойда келтириш» ақидасига

қурилгандир. Аксинча, буржуа муҳитида оммалашган романда реалистик тенденциялар кучли келиб, у ҳар қандай чекловлардан ҳоли, ҳаётнинг ўзидаги каби ранг-баранг ва ажабтовур воқеаларни қаламга олишга мойил. Яъни нозиктаб киборлар юксак поэзия тарафдори, омманинг диди ва эҳтиёжига мос романда эса поэзиядан анча йироқ кундалик ҳаёт қайнайди. Худди шу ҳолатни назарда тутиб кейинча Гегель ўзининг роман назариясини қадимги дунёнинг поэтик табиати ва замонанинг прозаиклигини қарши қўйиш асосига қургани бежиз эмас эди.

Албатта, юксак поэзияни дахлсиз сақлаб қолиш истаги нечоғли улкан, шунга бел боғлаган руҳонийларнинг ваъзлари қанчалик ўтли бўлмасин, шу мақсад йўлида қироллик академиялари қанча фаол ишлаб, фармони олийлар чиқарилмасин, барибир, тарих чархи ўз билганича айланаверади. Тарихий истиқбол эса ўша «авом»ники, бас, ромanning эътироф этилиши ва вақт келиб «ҳар бир миллат адабиётининг бўй-басти, даражаси»ни белгилайдиган мақомга эришиши ҳам табиий ва қонуний эди. Шунга қарамай, кўриб ўтганимиздек, янги жанрнинг поэзия мулкида фуқаролик олиши осон кечмаган. Дарвоқе, роман янгимида ўзи? Йўқ, албатта. Аслида, ромanning илдизлари жуда қадим даврларга бориб тақалади. **Романга бағишланган илк махсус тадқиқотлардан бири** – «Романларнинг пайдо бўлиши ҳақида рисола» (1666)нинг муаллифи **Пьер-Даниэль Юэ** жанрнинг ибтидосини Прованс ё Италиядан излаш хатолигини, унинг илдизларини жуда қадимдан, узоқ ўлкалардан қидириш кераклигини таъкидлайди. Олимнинг ёзишича, роман антик даврларда юзага келган ва узоқ асрлар давомидаги ривожланиш жараёнида ҳозирги ҳолига келган. Масалага тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан қарагани учун ҳам Юэ ўз даврига келиб «роман жанри» тушунчаси ўзгарганини назарда тутди ва эндиликда роман деганда «ўқувчиларга завқ бериш орқали насиҳат қилиш мақсадида тўқиб чиқарилган севги тарихини насрда маҳорат билан тасвирлаган» асар тушунилишини таъкидлайди. «Роман ўқиш – вақтни беҳуда совуриш» қабилдаги қарашга қарши ўлароқ Юэ «ромanning бош мақсади <...> ҳар вақт эзгуликнинг тақдирланиши, ёвузликнинг жазоланишини кўрсатиш орқали ўқувчига сабоқ бериш» деб билади. Шунингдек, романи «поэзия»дан, романнывисларни «поэт»ликдан нари қилиш урф

бўлган бир шароитда Юэ киши «... шеър тўқигани учун эмас, балки яратган образлари учун поэт деб аталади», шунга кўра «романнависларни ҳам поэтлар қаторига киритиш мумкин» дейди.

Юэнинг асари романга юқоридагича муносабат устувор бўлган бир вақтда яратилган. Бу шундан далолат берадики, **романнинг адабий жанр, сўз санъатининг тўлақонли вакили сифатида қабул қилиниши нечоғли оғир кечмасин, уни тарихан шаклланиб келаётган объектив ҳодиса сифатида қабул қилиш ҳам тобора кучайиб борган. Зеро, ўз навбатида роман ҳам сўз санъатига тобора шиддат билан кириб бориб, мавжуд жанрларнинг хусусиятларини ювғич мисоли шимиб, уларни ҳам ўзига ўхшата ва етакчилик мақомига интила борган. Албатта, айна шароитда романга қизиқишнинг кучайиши, уни назарий жиҳатдан англашга интилишнинг бошланиши ҳам табиий эди. Ижод амалиётининг назариядан ҳамиша ўзиб юриши табиий ва қонуний ҳол, зеро, назария ўз қонун-қоидаларини ижод амалиёти натижаларига таяниб, уларни умумлаштириш асосида ишлаб чиқади. Бироқ романга келганда бу ўзиш янада сезиларли бўлди, негаки, роман табиатан ўзгариш, янгиланишга мойил ва қобил жанрдир. Дейлик, Юэ ўзигача ва ўз замонида ёзилган романлардан келиб чиқиб, «тўқиб чиқарилган севги тарихини насрда маҳорат билан тасвирлаган» асарни роман деб айтади. Орадан бир аср ўтиб-ўтмай мазкур таъриф Европа романчилигига татбиқан яроқсиз бўлиб қолди, чунки унда структурасида севги тарихи ёрдамчи вазифани ўтовчи тарбия романи, психологик роман сингари жанр кўринишлари вужудга келди. Дарвоқе, бизнингча, шунга ўхшаш жараён ғоят интенсив тарзда ўзбек романчилигида ҳам кузатилади. Илк ўзбек романи «Ўтган кунлар» структурасида «севги тарихи» белгиловчи аҳамият касб этади. Муаллифнинг романга ёзган сўзбошисида «халқимизни шу замоннинг Тоҳир-Зухралари ... билан танишдиришка ўзимизда мажбурийат ҳис этамиз» дея таъкидлаб ўтиши ҳам шундан. Албатта, «севги тарихи» романда бошқа муаммоларни бадиий талқин қилиш учун восита бўлган, бироқ унинг ўз ҳолича ҳам катта бадиий-эстетик аҳамият касб этгани шак-шубҳасиз (асарнинг хорижий тиллардан бирида «Тошкентлик ошиқлар» номи билан чоп этилгани бежиз эмас). Ўн беш**

йиллар кейин дунёга келган «Кеча ва кундуз»да «севги тарихи» деярли мавжуд эмас; «Сароб», «Қутлуғ қон» романларида эса «севги тарихи»нинг восита экани яққол сезилиб туради.

Юэ таърифидаги мазмун билан боғлиқ иккинчи муҳим жиҳат – «тўқиб чиқарилганлик». Ўз таърифига изоҳ бераркан, Юэ «тўқима» дейишдан мурод романни тарихдан ажратиш эканини айтади. Ҳақиқат ва тўқима нисбати – Юэ учун роман билан тарихни фарқловчи асос. Яъни тарихда ҳам тўқима бор, лекин, яхлит олганда, у ҳақиқатдир; романда ҳам ҳақиқат бор, лекин, яхлит олганда, у тўқимадир. Масаланинг бу тарзда қўйилиши бежиз эмас. Негаки, Юэ назарда тутган тарих – Геродот, Ктезий, Филострат, Симеон Метафраст кабиларнинг асарлари моҳиятан адабиётнинг бир узви, аслида, улар худди адабий асар каби ўқилган. Зеро, уларда асосий мақсад тарихни тадқиқ этиш эмас, балки ўтмиш воқеалари (ҳарбий юришлар, подшоҳлар тарихи, буюклар ҳаёти)ни ўқишли қилиб ҳикоя қилиш бўлган. Бизнингча, бу гаплар Шарқ адабиётига нисбатан – Фирдавсий «Шоҳнома»сидан тортиб Огаҳий тарихларигача, халқ ичида қўлма-қўл ўқилган жангномалару маноқибларга нисбатан ҳам бемалол айтилиши мумкин. Шу ўринда, мавриди келиб қолди, айрим мулоҳазаларни ўртага ташлашга жазм этаман. Маълумки, ўзбек адабиётида роман жанридаги илк тажрибалар – «Янги саодат» ва «Бефарзанд Очилдибой» асарлари муваффақият топмаган. Албатта, булар ёзилган вақтда ҳали янги ўзбек насри ҳам, муаллифлар ҳам етарли тажрибага эга бўлмагани бор гап. Бироқ муваффақиятсизликнинг сабабини шунинг ўзи билангина изоҳлаб бўлмайди. Фикримизни ойдинлаштириш учун бизнингча, «Ўтган кунлар»нинг муваффақиятини таъмин этган омилларни эслаш жоиз. Романнинг тез шуҳрат топиб қўлма-қўл ўқилишига сабаб бўлган бош омил, бизнингча, унинг том маънода миллий адабий аънаналар заминида турганидир. Албатта, роман ғарб адабиёти ҳодисаси эканидангина келиб чиқилса, бу фикримиз зиддиятли кўриниши мумкин. Бироқ, шуниси ҳам аёнки, агар адабий аъналаримиз замини романнинг илдиз отиши учун қулай бўлмаганида, ўтган асрнинг 20-йилларида ўзбек романининг пайдо бўлиши ҳам маҳол эди. Бизда илдизлари минг йиллардан нарига бориб тақалувчи халқ дostonлари, қиссалар, турфа халқ китоблари, мумтоз шоирларимиз мас-

навий йўлида битган дostonлар, хуллас, бой эпик анъана мавжуд эди. Илк романимизнинг қатор хусусиятлари (образлар тизими, сюжет мотивлари, мактублар ва ҳ.) фольклор ва мумтоз дostonчилик анъаналари заминида етишгани шундоқ кўзга ташланадики, бу унинг ғарб адабиёти йўлидаги тажриба бўлишдан ҳам аввалроқ миллий адабиётимиз вакили эканлигидан далолат. Яна шуки, роман ёзилган давр кишиларининг бадиий дид ва эҳтиёжлари дostonу қиссалар қатори кўҳна тарихлару жангномаларни ҳам ўқиб шаклланган эди. Шундан бўлса керак, «Ўтган кунлар»нинг кўп ўринларида аниқ саналар кўрсатилади, адиб ҳикоя қилаётганлари шунчаки ўзи тўқиган чўпчак эмас, балки тарихда айнан юз берган воқеалар дея тақдим этади. Эҳтимол, бу шунчаки бир бадиий приём (ривоя мотивировкаси) эмасми дея эътироз қилиниши мумкиндир. Лекин А.Қодирий учун бу шунчаки приём эмас, балки, «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»ида ёзганидек, «жўрттага, халқимизнинг савиясини эътиборга олиб» танланган ифода йўсини. Негаки, адиб «бизнинг омма то шу кунгача ҳам ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келаётганини» яхши билади. Адиб бу ўринда тарихларни алоҳида тилга олмаса-да, юртдошлари узун қиш тунларини танча атрофида тариху жангномалар ўқиш билан қисқартиришларини ҳам яхши билгани шубҳасиз. Шу боис ҳам мавжуд шароитда энг мақбул йўлни топа билди: «омманинг шу ҳолини» назарга олган ҳолда унинг дидига мос ривоя, тасвир ва ифода йўсинидан борди. Натижада, анъанавийликнинг устуворлиги сабаб аксарият ўқувчилар «рўмон» атамаси билан чоп этилганига қарамай «Ўтган кунлар»ни ўзлари мутолаа қилиб ўрганган китобларидек қабул қилаверган. Жумладан, улар учун ўқиганлари асло чўпчак эмас, балки тарихлардаги каби айна ҳақиқат, шу боис ўзларини Отабекка дўст тутиб, Қумушни суйибу ғанимларига зимдан муштларини тугиб ўқиганлар...

Айтмоқчимизки, «Ўтган кунлар» бу жиҳати билан ҳам эски ва янги адабиёт орасидаги кўприк вазифасини ортиғи билан уддалаган. Яъни ўзидан кейин яратилган «Кеча ва кундуз», «Сароб», «Қутлуғ қон» романларида ифода тарзининг тамом янгича бўлишига замин яратган. Булардан фарқли ўлароқ, «Янги саодат», «Бефарзанд Очилдибой» асарлари учун бундай замин мавжуд бўлмаган. Гап шунда-

ки, уларнинг иккиси ҳам замонавий мавзуда ёзилган бўлиб, бизнингча, худди шу нарса омманинг эстетик дидига мувофиқ келмас эди. Ҳолбуки, М.Бахтин романнинг «тугалланмаган ҳозир» билан боғлиқлиги уни эпосдан фарқловчи муҳим хусусият деб кўрсатганини ёдга олсак, иккала асар ҳам жанрнинг бу талабига мос эди. Шу ўринда яна А.Қодирийнинг «бизнинг омма то шу кунгача ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келадир» деганини эслатамиз. Табиийки, ўқувчи омма ўша асарларни «эпик ўтмиш» («мутлақ ўтмиш») сифатида идрок этиб, ўзи билан уларда тасвирланган воқеалар орасида ҳамиша «эпик масофа»ни ҳис қилиб ўрганган. Яъни, бу жиҳатдан ҳам, А.Қодирий айтмоқчи, «бармоқ билан санарлик беш-ўнтагина (улар ҳам ўз хунарларида нўноқлардирлар) ёшларимиз» истисно қилинса, аксарият омма «Янги саодат», «Бефарзанд Очилдибой» типидagi асарларни эстетик идрок қилишга тайёр эмас эди. Мазкур шароитда «Ўтган кунлар»нинг муваффақиятини таъминлаган энг муҳим омил, бизнингча, унинг тарихий мавзуда ёзилганидир. Айти шу туфайли ўқувчи билан асарда тасвирланган воқеалар орасида «эпик масофа» йўқолди, уларни «тугалланмаган ҳозир» сифатида қабул қилиш осонлашди. Хўш, бунинг асоси, руҳий омиллари нимада? Юқорида давр ўқувчисининг тариху жангномалар ўқиганини урғулаб айтганимиз бежиз эмас. Зеро, ўша ўқувчи тарихларни, А.Қодирий айтган «ўрта аср дoston ва ҳикоялари»дан фарқли ўлароқ, ўзига алоқадор бўлмаган «мутлақ ўтмиш» деб эмас, балки муайян бир вақтда содир бўлган ва ўзи яшаб турган даврга алоқадор «тарихий ўтмиш», узлуксиз кечаётган ЗАМОНнинг бир бўлаги сифатида идрок этган. Айтмоқчимизки, аксарият омма «Ўтган кунлар»га аввало тарих каби ёндашган ва шу боис ҳам ҳеч бир зўриқишсиз, ўзи ҳам сезмаган ҳолда асар бадиий оламига кириб қолган – янгича бадииятга ошно бўлган. Дарвоқе, кўпчиликка яхши маълумки, шунга ўхшаш ҳол аввалроқ араб адабиётида ҳам кузатилади: XIX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган араб романчилигининг қалдирғочлари тарихий мавзуда ёзилган. Бу эса юқоридаги мулоҳазаларимиз нафақат ўзбек, балки бошқа Шарқ халқлари адабиётларига ҳам тааллуқли бўлиши мумкинлигини кўрсатиб, бунда муайян қонуният амал қилаётир деган фикрга бошлайди. Фикримизча, мазкур масаланинг махсус ўрганилиши бир қатор муаммо-

ларни оидинлаштириб, муҳим назарий хулосалар чиқариш имконини беради.

Асосий масалага қайтсак, ЮЭ роман билан тарихни тўқима ва ҳақиқат нисбатига асосан фарқлаганига келиб тўхтагандик. Қизиғи, унинг ўзи ҳам танлаган фарқлаш асоси етарли эмаслигини ҳис қилиб туради. Чунки роман «тўқиб чиқарилган воқеа» асосига қурилади дегани билан тарихий мавзудаги романлар борлигини инкор қилолмайди. Шу боис буюк шахслар (подшоҳлар, саркардалар) ҳаёти қаламга олинган романларда тўқима салмоғи учинчи қатлам кишилари ҳақидаги романларга нисбатан камроқ бўлишини ҳам айтиб ўтади. Яъни роман билан тарих кескин фарқланмаяптики, бунинг сабаларига қуйироқда тўхталамиз. Ҳозирча «тўқиб чиқарилган воқеа» асосига қурилади дейиш билан бу ўринда ҳам унинг, худди роман асосида севги тарихи ётади дегани каби, романни мазмун жиҳатидан тавсифлаётганини қайд этамиз.

Кўряпмизки, ЮЭ замонида роман мазмун жиҳатидан фарқланган бўлса, тарихий тараққиёт давомида бу фарқлар йўққа чиққан. Худди ғазал каби: аввалига аёл мадҳига бағишланган шеърки «ғазал» дейилган – шу мазмун ифодаси учун энг мақбул бўлмиш биз билган «ғазал» шакли оммалашган – айни шаклда бошқа мавзудаги шеърлар ҳам битила бошлаган, хуллас, мазмун шаклга ўтган. Лекин шуниси борки, ғазалдан фарқли ўлароқ, шакл жиҳатидан ҳам романинг қатъий белгиларини ажратиш мушкул. Жумладан, ЮЭ илгари шеърини йўлда ёзилган асарлар ҳам «роман» деб аталаверганини айтиб, замонавий романга берган таърифида насрда ёзилганликни асосий белги сифатида таъкидлайди. Қизиғи шундаки, жанр тараққиётининг кейинги босқичларида яна «шеърини роман»лар ёзилди. Шунга ўхшаш, кейинги даврларда роман таърифларида тилга олинувчи қатор шаклий белгилар: «йирик ҳажмли воқеабанд асар», «кўп планли мураккаб сюжет», «ҳаётни кенг кўламда тасвирлаш», «мураккаб образлар системасини ташкил этувчи кўп сонли персонажлар», «қаҳрамон ҳаётининг катта бир даврини қаламга олиш» ва шу кабилар мутахассисларни бот-бот «аммо баъзан истиснолар ҳам бўлади, масалан...» қабилдаги изоҳларни қайд этишга мажбур қилади. Негаки, ижод амалиёти қайсидир жиҳати билан бу қоидаларга тушмайдиган романларни пайдо қилаверади ва шу ҳол романинг

барча кўринишлари учун умумий бўлган шаклий белгиларни аниқлаш имконини бермайди.

Мазкур ҳолни назарга олган ҳолда немис файласуфи Ф. Шлегель роман моҳиятини «мангу шаклланишда бўлиш ва ҳеч қачон тугалланмасликда» кўриб, ҳеч бир назария романи тўла қамраб ололмаслигини таъкидлайди. М.Бахтин ҳам романи ўрганишдаги қийинчиликлар сабабини айти шунда кўради. Зеро, аллақачон бадиий тажрибани қуйиш мумкин бўлган тайёр қолип ҳолига келган бошқа жанрлардан фарқли ўлароқ, роман «шаклланаётган ва ҳали тайёр ҳолга келмаган ягона жанр»дир. Балки бирмунча кескин туюлар, лекин, фикримизча, Шлегелнинг қатъий ҳукми ҳақиқатга анча яқин, «мангу шаклланишда бўлиш ва ҳеч қачон тугалланмаслик» романнинг қисмати кўринади. Ахир, **ЮЭнинг асари романга бағишланган илк тадқиқотлардан бири бўлса, орада ўтган вақт давомида яна минглаб тадқиқотлар яратилди. Бироқ романга ҳар жиҳатдан мукамал – барчани бирдек қониқтирадиган ва шу жанрга мансуб этилувчи барча асрларга мувофиқ келадиган таъриф берилганича йўқ, берилмайди ҳам. Зеро, ҳар бир роман, бир томондан, сўз санъатида узоқ асрлар давомида кечган изланишлар маҳсули – у ўзидан олдинги романлар (шунингдек, бошқа хил асарлар) билан генетик алоқада. Иккинчи томондан, ҳар бир роман бугуннинг ижтимоий-бадиий тафаккури ҳосиласи, у бугуннинг эстетик диди, ижтимоий-маънавий эҳтиёжларига жавоб беради. Бу эса романга тарихий аспектда қаралса бир, замонавий аспектда қаралса бошқа бир манзара ҳосил бўлиши табиий ва қонуний деганидир.** Шу боис ҳам, масалан, кўпчилик томонидан эътироф этилган концепциялардан бирининг муаллифи Гегель роман хусусидаги фикр-мулоҳазаларини «энг янги романлар», «ҳозирги маънодаги роман», «буржуа эпопеяси сифатидаги роман» каби андишаларини қайд этган ҳолда баён қилади. Зеро, у назарда тутган роман билан ЮЭ назарда тутган роман, яъни ҳар икки олимнинг назарий хулосаларига асос бўлган материал бошқа-бошқадир. Шуни назарда тутган ҳолда П.А.Гринцер «роман доирасида анъанавий ва янги роман ҳақида гапириш ўринли бўлади» дея таъкидлайдики, бунга қўшилиш керак.

Анъанавийларини қўя турайлик, янги роман, яъни «буржуа эпопеяси» сифатидаги роман назариясига асос солган

Гегель жанрининг моҳиятини «қалб поэзияси билан турмушдаги муносабатлар прозаси», ўз «идеаллари ва қалб амри»га биноан яшётган одам билан муҳит зиддиятида кўради. Гегель қарашларини ривожлантирган мутахассислар роман асосий эътиборни ўз ҳолича бутун бир олам бўлмиш одамга қаратади деган мавқеда собитлар. Жумладан, роман қаҳрамонининг тақдири ва эгаллаган мавқеи унинг ўзига номувофиқлиги (М.Бахтин) ёки «муҳит билан, унинг меъёр ва талаблари билан келиша олмаслиги»га (Г.Поспелов), романда «шахс ҳаёти билан ижтимоий ҳаёт нисбий мустақил стихиялар» (В.Богданов) сифатида тасвирланишию асосида «шахснинг интилишлари билан умум қабул қилинган меъёрлар зиддияти» (А.Михайлов) ётишига урғу берилади. Шундан келиб чиқиб, «у ёки бу тарзда ўзи яшаётган ижтимоий муҳитга қарши турган шахснинг руҳий олами» (Е.Мелетинский), унинг «эски дунёнинг тасаввур ва ақидалари билан тўқнашувда маънавий ва ақлий ривожланиши», «ижтимоий характерининг шаклланиши» (Г.Поспелов) романнинг асосий муаммоси эканлиги эътироф этилади. Профессор Қ.Йўлдошевнинг ҳозирги миллий романчилигимиз ҳақида тўхталиб, унинг «воқеа ҳам, ғоя ҳам эмас, балки биринчи навбатда, бетакрор шахс руҳиятидаги товланишлар тасвиридир» деганига ҳам шуларнинг давоми сифатида қараш мумкин. Ушбу фикрнинг биринчи қисми, яъни «воқеа ҳам, ғоя ҳам эмас» дейилгани замонавий романдаги силжишларни ифода этаётгандек бўлса-да, иккинчи қисми, яъни жанр моҳиятининг «бетакрор шахс руҳиятидаги товланишлар тасвири» билан боғлаб қўйилаётгани, бизнингча, жанр моҳиятини тор тушунишга олиб боради. Негаки, биринчидан, бу таъриф романнинг биргина кўриниши – психологик романга нисбатан кўпроқ мос келади; иккинчидан, шахснинг муҳит билан зиддиятию руҳиятидаги шу билан боғлиқ товланишларни тасвирлашнинг ўзи тугал мақсад бўлолмайди. Камина билан Қ.Йўлдошев қарашларидаги фарқловчи чизиқ айти шу нуқтадан ўтадики, биз романда қаҳрамон (унинг муҳит билан зиддиятлари, руҳияти) ҳам, воқеа ҳам восита деб ҳисоблаймиз. Зеро, масалан, ўзбек романчилигининг сара намуналари – «Ўтган кунлар», «Кеча ва кундуз», «Қутлуғ қон», «Лолазор», «Мувозанат» кабилар, Қ.Йўлдошев айтмоқчи, «муаллифлари персонажлар шахсиятига хос қирраларни роман жанри миқёсида очишни бадиий ният қил-

ганлари» учун роман ёки улар Отабек, Мирёкуб, Йўлчи, Яхшибоев, Юсуф отлиқ «бетакрор шахслар руҳиятидаги товланишларни» тасвирлаш учунгина яратилган десак, адибларнинг бадиий ниятларини чала англаган бўлиб чиқамиз. Негаки, гарчи гап ният ҳақида бораётган эса-да, асли ҳар икки ҳолда ҳам асар бадиий воқелигидангина келиб чиқилаётган, унинг ортида турган ижодкор субъекти эътибордан четда қолаётган бўлади. Яъни, бошқача айтсак, гап саналган асарларнинг яратилиш сабабига, уларнинг ёзилишини эҳтиёжга айлантирган омилга бориб тақалмоқда. Шу маънода, Қ.Йўлдошев «романнинг жанрини белгилашда муаллиф нияти ҳал қилувчи кўрсаткич қилиб олинса, тўғри бўлади» деганида тўла ҳақ. Фақат бу ўринда ўша ниятнинг ўзини аниқлаб олиш зарур бўлади. Испан адабиётшуноси А.Прието «роман қониқмаслик ёки ишончу умидларда алданишдан келиб чиқувчи исён натижасида дунёга келади» деб айтади. Фикримизча, юқоридаги романларнинг бари айти шундай «исён» – муайян бир ижтимоий-тарихий шароитда етилган маънавий-руҳий эҳтиёж маҳсулидирки, бизнингча, ҳозир буни асослашга алоҳида тўхталиб ўтиришга зарурат бўлмаса керак. Шунингдек, уларнинг барида замонни, жамиятнинг жорий ҳолатини идрок этишга интилиш борлиги, муаллифлари учун ўзлари яратган бадиий воқелик олам ва одам моҳиятини англаш учун бир калид, ўзлари англаган ҳақиқатни яхлит бадиий концепция тарзида ифодалаш воситаси эканлиги ҳам шубҳа уйғотмайди. Зеро, булар – Гегель назарда тутган «буржуа эпопеяси» сифатидаги янги романнинг адабиётимиздаги эталонларидир. Бундай романда эса, ушбу жанр назарияси борасида Гегель таълимотининг давомчиси бўлмиш Г.Лукач фикрича, дунёнинг яхлитлигию бутунлигини, мавжудликнинг туб моҳиятини англаш – бош муаммо, қаҳрамоннинг дунё билан зиддияти ўша муаммони ҳал қилиш воситасидир. Шунақа экан, «муаллифнинг персонажлар шахсиятига хос қирраларни роман жанри миқёсида очишни бадиий ният қилганлигининг ўзи роман жанрини белгилайдиган асосий омил дейиш мумкин» (Қ.Йўлдошев) деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Зеро, акс ҳолда воситани мақсад деб тушунилган бўлади.

Таъкидлаш керакки, юқоридаги фикрларимиз ҳозирда «роман» деб юритилаётган барча асарларга эмас, балки замона бадиий тафаккурида эпоснинг вориси бўлиб турган ро-

манларга тааллуқлидир. Шу нуқтада «Эпоснинг вориси деганда нимани назарда тутамиз?» деган саволнинг қалқиб чиқиши табиий, демак, фикримизни изоҳлаш зарур.

Роман назариясига оид ишларда эпос билан романнинг ўзаро муносабати, улардаги умумий ва фарқли томонларга жиддий эътибор бериб келиниши маълум. Жумладан, роман генезиси ҳақида гап борганда, унинг эпосдан ўсиб чиққани, тараққиётининг муайян даврларида ўзида эпосга хос хусусиятларни кўпроқ сақлаб келгани, шундан сўнггина «замонавий эпос» мақомини олгани таъкидланади. Эпос билан романи фарқлашда турлича асосларга таянилади: эпоснинг асосий тамойили – бутунлик, романики – тарқоқлик; эпосда жамоавийлик, романда индивидуаллик устувор; эпос монологик, роман диалогик тафаккур асосига қурилади қабилдаги фарқлар мутахассислар томонидан атрофлича асослаб берилган. Бироқ ҳозир бизни фарқлар эмас, иккиси учун умумий бир нуқта кўпроқ қизиқтирадики, қуйида шунга мухтасар тўхталамиз.

Инсон томонидан яратилган нарса борки, маълум бир эҳтиёж туфайли дунёга келади ва муайян вазифани бажаради. **Образли тафаккур асосида яралган асарлар ҳам бундан истисно эмас ва бу жиҳатдан қадимиятдаги асарларни, бизнингча, учта типга ажратиш мумкин: 1) олам тартиботини англашга қаратилган миф; 2) олам бағридаги одамни, унинг бутун олам билан бирлигини идрок этишга қаратилган эпос; 3) конкрет ҳаётий ҳолатлар идрокига қаратилган ва амалий-татбиқий характердаги масал, эртақ, ривоят, ҳикоят, латифа кабилар. Тўғри, миф адабиёт эмас, бироқ адабиётни ундирган замин экани ҳам шубҳасиз, антик даврда миф ва адабиётнинг қоришиқ яшагани ҳам шундан. Масалан, «Илиада» ёхуд «Одиссея»да шундай қоришиқлик кузатилади. Дарвоқе, мутахассисларнинг «Илиада»дан «Одиссея»га ўтишда романга хос унсурлар кўзга ташланишини таъкидлашлари бежиз эмас: марказида алоҳида шахс – Одиссей тургани, унинг имконлари худолар белгилаб қўйган тақдирдан кенглиги шундай дейишга муайян асос беради ҳам. Лекин бизни бу ўринда бошқа нарса кўпроқ қизиқтиради. Демак, агар миф билан қоришиқ эпосга роман унсурлари кириб келган экан, вазифа нуқтаи назаридан уларда умумийлик бўлиши табиий. Айтмоқчимизки, ўз**

вақтида мифнинг вазифасини эпос зиммасига олган бўлса, кейинча, Европа халқлари тарихида янги давр бошлангач, бу иккисининг вазифасини «буржуа эпоси» сифатида майдонга чиққан «янги роман» ўз зиммасига олди. Энди у, Вольтер айтмоқчи, «енгилтабиат ҳавойи ёшлар кўнгилхушлиги» учун яратилмай, балки жамиятнинг жорий ҳолатини ва шу орқали оламу одам мавжудлигининг моҳиятини бадиий идрок этиш мақсадига сафарбар этилди.

Ҳозирги ўзбек адабий-танқидий тафаккурида Ғарб «янги романи» андозасида олинган роман назарияси устувор. Бу табиий ҳам. Зеро, ўзбек романчилиги шаклланган пайтга келиб Ғарбда «янги роман» икки асрдан зиёд ривожланиш йўлини босиб ўтган, адибларимиз учун тайёр ижодий тажриба, адабиётшунослар учун тайёр назарий ишланмалар мавжуд эдики, бундай шароитда бадиий ҳамда танқидий тафаккуримизнинг изма-из бориши табиий ва қонуний ҳолдир. **Бироқ, юқорида айтилганидек, ҳозирда «роман» деб юритилаётган асарларнинг ҳаммаси ҳам мазкур талабларга тушмайди. Мавжуд турфалик туфайли «бунинг нимаси роман?» дея ҳайрон бўлишлар, «роман талабларига жавоб бермайди, чунки...» дея даъвои турли йўллар билан асослашга интилишларга бот-бот дуч келамиз. Ҳолбуки, бу ҳам, аввало, романнинг ўзгарувчан табиати, иккинчидан, унинг жорий адабий жараёндаги янгиликларни ўзига сингдиришга қобил ва мойиллиги, учинчидан, жанрнинг турли кўринишлари турли илдизлардан сув ичиши билан изоҳланувчи табиий ва қонуний бир ҳолдир.**

Романнинг мудом ўзгаришда яшаши даврнинг эстетик диди, ижтимоий ва маънавий-руҳий эҳтиёжларига жавоб беришга интилиш билан изоҳланади. Масалан, Европа янги романида аввалига қаҳрамоннинг ижтимоий-маънавий изланишлари воқеаларнинг изчил тасвири орқали кўрсатилган, бу рицарлик романлари таъсирида шаклланган дидга мос эди. Жамиятда рационализмдан бешиб, инсон ҳис-туйғуларига эътибор кучайиши билан романда ҳам инсон ички олами тасвирининг салмоғи ортиб боради. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб «қалб диалектикаси» (Толстой), инсон онгидаги зиддиятли изланишлар тасвири (Достоевский) устуворлик касб этса, XX аср бошларида «онг оқими» (Жойс) майдонга чиқади. Шунга ўхшаш, «Ўтган кунлар»да персо-

нажлар руҳияти кўпроқ воқеалар тасвирида очиладики, бунинг сабабини юқорида омманинг диди билан изоҳладик. Яқин тарихимиздаги энг зиддиятли давр идрокига қаратилган «Кеча ва кундуз»да эса қаҳрамон (Мирёқуб) онгидаги зиддиятларнинг бевосита тасвири муҳим аҳамият касб этади. Ёки жамият ҳаётида яна бир бурилиш нуқтаси етилган паллада ёзилган «Лозазор»да яқин ўтмиш Яхшибоев онгию қалбидан ўтказиб сарҳисоб этилса, «Мувозанат»да ўтиш даврининг мураккабликалари Юсуфнинг онгию қалбида аксланади. Яъни саналган романларнинг ҳар бири услуби, ифода тарзига кўра нечоғли ўзига хос бўлмасин, даврни – инсон воситасида жамиятнинг жорий ҳолатини идрок этишга қаратилгани уларни бирлаштиради, битта жанрга мансуб этади.

Юқорида айтдикки, Гегель ўз қарашлари «энг янги романлар»га тааллуқли эканлигини таъкидлаган, шундан келиб чиқиб матнда уни шу чоққача «янги роман» деб келяпмиз. Ҳолбуки, қарийб уч юз йил давомида унинг янгиллиги қолмаган, аксинча, аллақачон «классик тушунчадаги» ёхуд «анъанавий» сифатлари билан белгилана бошлаган. Бу ҳам табиий. Зеро, кишилиқ жамияти тарихининг Гегель таърифидаги «янги роман»ни майдонга чиқарган босқичи боқий эмас. XX аср адоғига яқинлашган сари башарият ўз тараққиётининг янги босқичига киргани тобора равшанлашиб борди. Эҳтимол, турли сабабларга кўра қай бир эллар буни эртароқ, қай бирлари бирмунча кечроқ ҳис этгандир, лекин ихтиёримиздан ташқаридаги объектив янгиланиш жараёни инсонни ўзгартираётгани шубҳасиз. Глобаллашув шароитида – оламнинг бирлигию Одам авлодининг тақдир туташлигини ва айни чоқда ўзаро муносабатларда меҳр-оқибат кўтарилаётганини теран ҳис этиб; ўз қудратига маҳлиё бўлгани ҳолда ич-ичидан ожизлигини туйиб, турфа маданиятлар алоқаси ўта тиғизлашганидан бир-бирига сингиб бораётган маконда, замон шиддатига мос маромда муттасил шошиб яшаётган инсоннинг диди, маънавий-руҳий эҳтиёжлари ҳам шуларга мос равишда ўзгармоқда. Албатта, табиатан ўзгаришга мойил ва мудом шаклланишдаги романда ҳам давр билан ҳамқадам янгиланиш жараёни кечди. Шу маънода, ўтган асрнинг ўрталарида бир гуруҳ француз адибларининг роман бобидаги ижодий тажрибалари «янги роман» номи билан умумлаштирилгани бе-

жиз эмас, зеро, янги давр яна «янги роман»ни майдонга чиқара бошлаганди.

Ўтган аср адоғидан бошлаб бундай изланишлар ўзбек романчилигида ҳам кузатиладики, О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, Т.Рустамов, У.Ҳамдам, И.Султон каби қатор ёзувчиларнинг ижодий тажрибалари сабаб ҳозирги танқидчилик «анъанавий роман» – «модернистик роман» айирмаларини фаол қўллашга зарурат сезмоқда. Негаки, энди «янги роман» анъанавий деб қарала бошланган эски «янги роман»дан жиддий фарқ қилиши тобора яққол кўзга ташланмоқда. Жумладан, анъанавий романда реалистик тенденциялар кучлигидан ҳақиқатга монанд манзаралар тасвирланса, янгисида ҳаёт билан ҳаёлот қоришиб кетади («Кўзгу қаршисидаги одам», «Тепалиқдаги хароба»); аввалгисида автологик образлар устувор бўлса, кейингисида рамзий-мажозий ифода устунлик қилади («Бозор»); бирини ўқиганингда реал хронотопни ҳис этиб турсанг, бошқасида ҳақиқатга монанд-дек туйилувчи замон ҳам, макон ҳам аслида шартли эканини қабул қилишинг даркор («Исён ва итоат»); бири ўзаро узвий боғлиқ воқеалар асосига қурилса, иккинчиси турли макон ва замонда кечувчи фрагментлардан бир бутунлик ҳосил қилишга интилади («Боқий дарбадар») ва ҳоказо. Табиийки, биз «янги роман»нинг фақат айрим жиҳатларини санадик, аслида улар шунчалик ранг-барангки, беихтиёр шошиблар қолади киши.

Хўш, бунчалар турфаликни умумлаштирувчи нуқта қайси? Қайси жиҳат уларнинг барини битта жанрга – романга мансуб этади? Ахир, «қаҳрамон ва муҳит зиддияти» десак, масалан, «Боқий дарбадар»да қаҳрамоннинг ўзи йўқ (балки шу ҳол кемтик бўлиб кўринганидандир, ҳатто янгиликларни теран ҳис этувчи ва табиатан уларга хайрихоҳ Қ.Йўлдошев ҳам «Назаримизда, профессор Зиёнинг ўғли образи табиати бир қадар кенгроқ тасвирланиши, асосланиши ва такомилга етказилиши лозим эди» деган истак-тавсияни беради. Ҳолбуки, агар шундай қилинганда, айти шу образ бош қаҳрамон мақомига тортиб қолар, асар структурасининг эса анъанавий роман андозаларига мос ҳолда тубдан ўзгариши даркор бўлур эди). Ёки «бетакрор шахс руҳиятидаги товганишлар тасвири» демоқчи бўлсак, масалан, «Кўзгу қаршисидаги одам» ёхуд «Тепалиқдаги хароба»да анъанавий тушунчадаги психологик тасвир йўқ-да?! Фикримизча, буларни

умумлаштирувчи битта жиҳат бор: уларда яратилган бадиий воқелик – у хоҳ ҳақиқатга монанддек туюлсин ва хоҳ мутлақо хаёлий, майли гоҳ эртакка, гоҳи мифга тортиб кетсин-у гоҳ ҳужжатли асосга эгадек кўринсин – булардан қатъи назар, муаллифлари учун жамиятнинг жорий ҳолатини бадиий идрок этиш ва шу асосда оламу одам мавжудлигининг моҳияти ҳақидаги ўз қарашларини тизим ҳолида, яхлит бадиий фалсафа тарзида ифодалаш учун бир воситадир. Айни шу нарса уларни анъанавий романнинг ворисига, унинг бугунги кундаги кўринишига айлантиради. Сирасини айтганда, анъанавий роман учун муҳим саналган «қаҳрамон ва муҳит конфликти», «қаҳрамоннинг маънавий-руҳий изланишлари» каби тушунчалар «янги роман»да исиз йўқолгани ҳам йўқ, улар ижодкор субъекти томон силжиди (албатта, силжиш даражаси турлича), холос. Зеро, янги романдаги бадиий воқелик ортида ҳамиша ўзининг муҳит билан зиддиятидан юзага келган муаммоларни идрок этаётган муаллиф қалби, унинг шу йўлдаги маънавий-руҳий изланишлари суратланади. Сабаби, анъанавий романда объективлаштирилган тасвирга мойиллик, янги романда эса ичдан ўтказилган реаллик туғдирган ўй-ҳисларга мос бадиий воқелик яратиш мақсади устувор. Шу боис анъанавий роман ўз мақсадига етиш учун реалистик тасвирга эҳтиёж сезади, янги роман эса бу ички мажбуриятдан фориғдир.

Ниҳоят, ҳозирда роман деб юритилувчи асарларнинг бе-ниҳоя хилма-хил эканига келдик. Юқорида бундай турфалик романнинг ўзгарувчанлиги, турли услубий-жанрий хусусиятларни ўзига сингдиришга қобиллиги ва жанр кўринишларининг ҳар бири ўз илдизларидан сув ичиши билан изоҳланишини айтиб ўтдик. Агар шу ҳол эътиборга олинса, бизнингча, роман ҳақидаги баҳслар ҳам тўғри ўзанга тушган бўлур эди. Зеро, танқидчилик амалиётида кўпинча эпоснинг вориси бўлмиш романга қўйилувчи талабларни жанрнинг барча кўринишларига бирдек татбиқ этмоқчи бўламизки, бу нотўғри ёндашувдир. Масалан, ўтмиш воқеаларини ўқишли ҳикоя қилувчи тариху жангномалар вориси бўлган тарихий романларни олайлик. Уларда тарихий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантириш асносида ўтмишни ва у орқали замонанинг айрим муаммоларини идрок этиш, ўтмиш сабоқларини замона учун ибрат қилиш мақсадлари кузатилади. Тарихий ҳақиқатга содиқлик талаби ёзувчини чеклайди, шу боис унда, эпос

давомчиси бўлган роман муаллифидан фарқли ўлароқ, жамиятнинг жорий ҳолатини идрок этиш имкони камроқ, метафорик йўсинда замонага муносабат билдириш билан кифояланишга мажбур. Лекин, барибир, романнинг бу хили эпоснинг вориси бўлган романга бошқаларига қараганда яқинроқ туради, чунки унда ҳам аксар ўтмиш материали асосида оламу одам моҳиятини англашга интилиш кузатилади. Маноқиб ва ҳолотлар давомчиси бўлган тарихий-биографик романда бирмунча ўзгача ҳол кузатилади, зеро, унинг бош мақсади тарихий шахс ҳаёти ва фаолиятини ёритиш бўлиб, бошқа ҳаммаси шундан ўстириб чиқарилади. Тарихий-биографик романда, ўз вақтида ЮЭ айтганидек, бадиий тўқима имкони кам, шу боис унда кўпроқ қаҳрамон ҳаётини ибрат намунаси сифатида тасвирлаш, у тушган ҳаётини ҳолатлардан ҳикматлар чиқаришу унинг ҳаёт фалсафасини ифода-лаш билан чекланилади. Мазкур фикрларнинг қай даражада асослилиги ҳақида «Улуғбек хазинаси» билан «Юлдузли тунлар» романларини қиёсий мушоҳада этиш билан етарли тасаввур ҳосил қилиш мумкин, шуни ўйлаб бу борадаги гапни мухтасар қиламиз

Юқорида образли тафаккур асосида яралган асарларнинг учинчи типи амалий-татбиқий характерда бўлишини айтдикки, фикримизча, ҳозирги романларнинг бир туркуми генетик жиҳатдан шу типдаги асарлар билан боғланади. Татбиқий-амалий характерда деганимиз шуки, инсон биргина билиш эҳтиёжи билан яшамайди, унинг учун, масалан, вақтичоғлик қилиш, ҳайратланиш, завқланиш, ҳазил-мутойиба кабилар ҳам табиий эҳтиёждир. Ўз вақтида турли-туман эртақлару ривоятлар, ҳикояту латифалар айни шу эҳтиёжларни қондиришга ҳам хизмат қилган. Маълумки, адабиёт-шунослиқда рицарлик романларининг сеҳрли эртақлар билан генетик алоқаси атрофлича асослаб берилган (А. Михайлов, Е.Мелетинский). Бироқ, биринчидан, эртақ ҳудуди сеҳрли эртақлар билангина чекланмайди, иккинчи томондан, мазмуни ва қурилиши жиҳатидан эртақ, афсона, ривоят, ҳикоят, латифа кабилар бир-бирига жуда яқин, ораларидаги фарқлар доим ҳам яққол кўринмайди. Шуни эътиборга олган ҳолда уларнинг барини шартли равишда «эртақ» дея турайлик-да, машҳур «Минг бир кеча»ни ёдга олайлик. Ундаги кўпгина эртақлар саргузаштли сюжет асосига қурилган; баъзисида ҳаётнинг реал манзаралари акс

этса, бошқасида фантастик мавжудотларга дуч келинади; бириси саёхат тафсилотлари, тагин бири қаҳрамоннинг шумлиги ё қувлиги, бошқа бири жиноят сирининг очилишидан ҳикоя қилади, бир турқуми эса ишқий-эротик мазмунда. Хуллас, зийрак ўқувчи бу эртақларда омма маъқул қилиб турган роман (саргузашт, детектив, фантастик, ишқий-эротик, кўрқинч ва б.) илдизларини кўра олади. Яъни оммавий адабиёт деганимиз энди пайдо бўлган эмас, балки азалдан мавжуд эдики, унинг мавжудлиги инсоннинг турли эҳтиёжлари билан боғлиқдир. Демак, ҳозирги кунда оммавий адабиёт вакили бўлган романларнинг урчиб бораётгани, аввало, шунга яраша дид ва эҳтиёжлар мавжудлиги билан изоҳланади.

Кўряпмизки, роман масаласи турли даврларда ва турли муносабатлар билан бот-бот қалқиб чиқаверадиган «адабиёт надир?» саволи каби мангу муаммолар сирасига киради. Негаки, роман ҳар бир даврнинг эстетик диди ва маънавий-руҳий эҳтиёжларига мослашиб, адабиётдаги янгиликларни зудлик билан ўзига сингдирган ҳолда мудом шаклланишда яшовчи жанрдир. Албатта, масалага ёндашишда энг аввал «роман» истилоҳи қайси маънода қўлланаётганини аниқлаб олмоқ зарур. Ҳозирда адабиётшунослару қалам аҳли томонидан роман истилоҳи «эпик тур жанри» маъносида ҳам, «катта ҳажмли воқеабанд асар» маъносида ҳам ишлатилмоқда. Ҳолбуки, роман деб юритилаётган асарлар бир-биридан фарқланади. Шунга кўра, бизнингча, истилоҳ «жанр» маъносида қўлланганида, юқорида таърифланган эпоснинг вориси сифатидаги романнинг назарда тутилгани мақсадга мувофиқдир.

2010 йил

Шеърятимиздаги поэтик янгиланишнинг бир қиррасига доир айрим қайдлар

«Адабиёт надир?» номли мақоласини миллатдошларига даъват ўлароқ хитоблар билан яқунларкан, Чўлпон «адиблар етиштирайлик» дея урғулаб айтади. Оҳангига қарасак, адиблар етиштириш ёш шоир наздида шунчаки долзарб масалалардан бири эмас – ҳаёт-мамот масаласи. Нега шундай? Нега адабиётнинг тарихи минг йилларга бўйлагувчи ёш миллатпарвар адиблар етиштириш масаласига бу қадар катта қиммат беради? Ахир, назаркарда юрт ҳеч вақт аҳли қаламга танқислик сезмаган: Чўлпон шу ўтли хитоблари-ла бонг ураётган пайт неча-неча мадраса ҳужраларида назмий суҳбатлар бўлиб турган, журъатлироқ муллолар девон тартиб бериш билан машғулу тошбосмада қатор-қатор баёзлар чоп этилиб турган эмасмиди?! Шундайку-я, лекин бу ўринда Чўлпон «адиб» сўзига қандай маъно юклаётгани муҳим. Ёш шоир «адиб» деганида носир ва драматургларни назарда тутаяди. Мазкур даъвони бунчалик ишонч билан айтаётганимиз малол келмасин, наздимизда бунга асосимиз етарли. Аввало, Чўлпоннинг қарашлари «бизга рўмонлар, театру китоблари керак» тарзидаги хитоблар бот-бот янграб турган жадид нашрлари таъсирида шаклланган. Унинг идеалидаги зиёли – Муҳаммадиёр Петербургда таҳсил олаётган вақти «миллий маишатдан олингон рўмон» ва бир «тиатру китоби» ёзадики, Чўлпон талқинида қаҳрамонининг бу иши шунчаки ижод эмас, балки том маънодаги миллатга хизматдир. Иккинчи томондан, адабиётнинг аҳамияти ҳақида шунчалар ёниб ёзган Чўлпон «агарда «баёз» ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маҳву инқирозий бўлурмиз» дея огоҳлантиради. Нега? Ахир, ўша баёзларда Муқимий, Фурқат, Тавалло, Мискин, Камий, Ажзий, Сарёмий, Ҳазиний каби ўнлаб шоирларнинг ашъорлари босилиб турмаганмиди?! Ҳа, шундай. Лекин Чўлпоннинг баҳолаш мезони бўйича улар «қониқарли» баҳога лойиқ эмас, чунки унинг мезонлари асосида «миллатга фойдалилик» тушунчаси ётади. Шунга кўра, агар Чўлпон баҳоси фақат ўша баёзлар ва уларда қатнашган шоирларга берилган десак, доирани торроқ олган бўламиз. Зеро, гарчи ўзи муфассал изоҳлаб берган бўлмаса-да, Чўлпон бу ўринда кўламни анча кенг олади, физиклар

истилоҳи билан айтсак, «фойдали иш коэффициэнти»дан келиб чиқиб баҳолайди. Шу боис ҳам у «Муҳтарам ёзғучиларимизга» мақоласининг бошидаёқ «Шукрлар ўлсунки, бизнинг орамизда ҳам сўнги йилларда миллий тиётр ва рўмон китоблари ёзилиб, босдирилувлар кўрилмакка бошлади...» дея қувонади, чунки бу «миллатнинг интибоҳига хайрли бир фолдир» деб билади. Яъни Чўлпон айна вақтда миллатга проза ва драматургия кўпроқ наф келтиради деб билади, чунки уларда миллий маишатни атрофлича таҳлил қилиб, «яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатуб ёзиш» орқали халқнинг кўзини очиш имконияти каттароқ. Бас, фитратида ҳассос лирик яшаган Чўлпоннинг илк ижодида наср ва публицистика салмоқли эканининг сабаби шунда – миллат хизматига астойдил бел боғлаганида, десак, янглиш бўлмайдими...

Хуллас, Чўлпон давр руҳи, унинг талаб-эҳтиёжлари адабиёт олдига кўндаланг қўйган янгилиниш заруратини ғоят теран ҳис қилган. Сираси, бусиз мумкин ҳам эмас, чунки юзага келган шароитнинг ўзи янгилинишни объектив заруратга айлантирган, шунга кўра жаҳид ижодкорларнинг ҳаммалари шу заруратни ҳис қилган ҳолда ижод қилган, янгилинишга у ёки бу даражада ўз улушини қўшган десак тўғрироқ бўлади.

* * *

Янгилиниш зарурати давр руҳи, талаб-эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлганини урғулаб айтдик. Табиий савол туғилади: бу қандай талаб-эҳтиёжлар эдики, асрлар давомида адабиётимизда етакчи бўлиб келган шеърят уларга жавоб беролмай қолди? Ҳамма гап XX аср бошлари Туркистон жамиятида шахс мақомининг ўзгаргани, инсоннинг ижтимоийлашганида. Содда қилиб айтсак, Туркистон кишиси жамиятнинг аҳволи, бугуни ва эртаси, мавжуд ҳолнинг сабаби – хуллас, сиёсат ҳақида бош қотирадиган бўлди. Илгари замонларда аксарият омма бу ҳақда ўйлаб ўтирмаган – бу вазифани «хон ва унинг теграси»га қўйиб, ўзи кундалик юмушлари билан машғул бўлаверган. Зеро, жамият ҳаётими ва ё шахсий турмушда неки содир бўлса – Аллоҳдан, кишининг жамиятдаги мақоми белгили ва ўзгармас – азалдаёқ пешонага битилган деб ҳисоблаган ва шунга кўниб умргузаронлик қилаверган. Ўтган аср бошларида юртимизда юзага

келган шароит эса ижтимоий муносабатларни ўзгартирди, кишилар онг-тафаккурида ҳам шунга мос ўзгаришлар юз берди. Энди инсон ўзини, аждодларидан фарқли ўлароқ, шахсий ҳаётини ҳам, жамият ҳаётини ҳам ўзгартиришга қодирдек идрок эта бошлади. Қолаверса, ҳаётнинг ўзида бу тарз идрокни қувватловчи мисоллар ниш берган, омилкорлиги орқасида мол-давлат ва шунга яраша обрў-эътибор топган «янги бой»лар пайдо бўла бошлаган эди. Шу маънода, Ҳамза яратган Олимжон ёки Чўлпоннинг Муҳаммадиёри айна шундай одамларнинг адабиётдаги акси – даврнинг ибрат учун яратилган ижобий қаҳрамонлари эдилар. Ибрат ғоят зарур эди. Чунки жамият ҳаётидаги юқорида мазкур ўзгаришларни фақат фикрда илғор зиёлиларгина англаган, ҳали бунинг кенг оммага англатиш зарурати турарди. Мазкур шароитда асрлар бўйи нигоҳини кўнгил мулкига қаратиб келган шеъриятнинг бу вазифани тўла уддалашга ожизлиги, бунинг учун «рўмон ва тиётр китоблари» кераклиги аён бўлиб қолди. Зеро, шеъриятдан фарқли ўлароқ, буларнинг иккиси учун ҳам объект – воқелик, иккиси ҳам, юқорида айтганимиздек, воқеликни тўлақонли тасвирлаш ва теран бадиий идрок этиш имконига эга.

Умид қиламизки, юқоридаги фикрларимиз шеъриятга, хусусан, мумтоз шеъриятимизга паст назар билан қараш деб тушунилмас. Шундай бўлса-да, мазкур эҳтимолнинг олдини олиш учун анъанавий шеъриятнинг давр талаб-эҳтиёжларини қондиришга монелик қилган томонларини мухтасар қараб чиқамиз

Юқорида анъанавий шеъриятнинг нигоҳи кўнгилга қаратилганини айтдик. Биринчи масала ўша кўнгилнинг эгаси, яъни кечинманинг эгаси бўлмиш лирик субъект ва унга хос сифатлар билан боғлиқ. Бу сифатлар эса мумтоз шоирлар ижодида анъанавийлик устуворлик қилгани билан белгиланган. Аввало, мумтоз шеъриятнинг лирик субъекти алоҳида шахс эмас, балки анъана кучи билан умумийлик касб этган шахс эканини қайд этиш жоиз. Зеро, гарчи мумтоз шеърда кўнгил изҳори асосан «мен» тилидан берилса-да, ҳақиқатда унинг ортида муайян бир шахс эмас, кўпроқ ўқувчига аввалдан таниш лирик субъектлардан бири – ошиқ, мутафаккир, носих ё замонадан куйган жабрдийда намоён бўлаверади. Айна ҳол жамиятда шахс мақоми кучайган шароитга мувофиқ эмас, чунки шахс мақоми кучайиши билан ижодда индивидуалликнинг роли ортиб боради.

Масаланинг иккинчи томони – лирик кечинма объектига келсак, кечинма объекти кўнгил бўлган шеърларнинг хусусияти ҳақида юқорида айтилганлар билан кифояланса бўлар, чунки уларда лирик субъект билан кечинма объекти уст-ма-уст тушади. Лирик кечинма ташқарига йўналган шеърларни, асосан, тавсифий лирика ташкил қилиб, унда «ёр» тавсифига бағишланган шеърлар салмоқлидир. Албатта, бунда ҳам ёрни тавсифлаш орқали лирик субъект кечинмаси изҳор этилади, фақат, аввалги нав шеърлардан фарқли ўлароқ, кечинма бавосита ифодаланади. Ҳозир биз учун муҳими шуки, объекти ва субъектив ташкилланишидаги бир хиллик бундай шеърларни торгина бир майдонга айлантиради, бу майдон эса ўзига хосликни услуб ва образли ифодалар яратиш доирасидагина намоён этиш имконини қолдиради. Худди шу гапни замондан шикоят, панд-насихат, фалсафий-дидактик ёки диний-маърифий мазмундаги шеърларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Зеро, буларда лирик кечинма объекти ва субъектив ташкилланишидаги бир хилликдан ташқари яна мазмуний умумийлик (бу дунёқарашдаги умумийлик билан изоҳланади) ҳам кучли.

Албатта, юқорида зикр этилган омиллар ўз вақтида юксак бадиият намуналарининг яратилишга замин бўлгани шубҳасиз. Шу билан бирга, вақти келиб айни шу омиллар бадиий тафаккур парвозига тўғаноқ бўла бошлаганини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Зеро, улкан истеъдодлар ижоди туйфайли канон мақомини олгач, улар кейинги бўғин шоирларга воқеликни ўзларигагина хос санъаткорона нигоҳ билан кўриш, бой маънавий-руҳий оламларини шеърларида ўзига хос тарзда акслантириш, хуллас, ижодий индивидуаллигини тўла намоён этишларига ҳалал берди. Шунинг учун ҳам «эски адабиёт билан янги адабиётнинг ўртасида қолган» ва ўзини «чинакам чучмал бир вазиятда» ҳис этган Чўлпон кўнглидагини мана бундай ифодалайди: «...Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқиймен: бир хил, бир хил, бир хил!

Кўнгул бошқа нарса – янгилик қидирадир».

* * *

Ўтган аср тонгидан бошланган ўзгаришлар миллий шеъриятимизни шу даражада янгиладики, ҳозир унга нисбатан

янги ўзбек шеърияти атамасини бемалол қўллаймиз, бу билан унинг мумтоз шеъриятдан фарқли эканини таъкидлаймиз. Янгиланиш ҳақида гап кетганда, биз кўпроқ унинг ғоявий-тематик мундарижаси, вазн ва тил хусусиятлари, поэтик образлари тизимидаги ўзгаришларга урғу берамиз. Ҳолбуки, шеъриятимизда лирик субъект ва лирик кечинма объекти борасида юз берган ўзгаришлар қиммати жиҳатидан улардан асло кам эмас.

Шу чоққача шеъриятдаги янгиланишнинг кўпроқ ижтимоий-тарихий омилларига тўхталдик. Ҳақиқатда эса мазкур омиллар соф адабий-эстетик омилни ҳаракатга келтиргани билан аҳамиятлидир. Бу ўринда лириканинг бошқа турлар билан синтезлашув жараёни кучайгани назарда тутилмоқда. Агар ушбу жараён, яъни синтезлашув лирика учун ҳаёт-мамот масаласига айланди десак, бизнингча, у қадар муболаға бўлмайди. Зеро, асрлар бўйи адабиётимизда деярли якка ҳукмрон мақомини эгаллаб келган лирика энди проза ва драматургия қиёфасидаги кучли рақобатчиларга эга бўлган, муҳими, улар давр талабларига кўпроқ жавоб бериши аён бўлиб қолган эди. Айни шу шароитда лирика рақобатчиларидаги даврнинг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларига мос ва шуниси билан ижодкорларни ўзига жалб этаётган жиҳатларини ўзлаштиришга киришди. Жозиб жиҳатлар ичида энг муҳими воқеликни бадиий идрок этиш имкони эдики, шеърият кўнгил мулкидан туриб нигоҳини воқеликка қаратди. Воқелик дегани эса жуда кенг, чегарасиз тушунча, зеро, заррадан то коинот қадар – воқелик, зарранинг ўзи-да – воқелик. Тайинки, чексиз нарсани ақл тўла қамрай олмайди, лекин зарраларини идрок этиш орқали унинг моҳиятига яқинлашиб боради. Лирика ҳам шу йўлни танлади: воқеликни эпос ё драма каби кенг қамраб олиш даъвосини қилмагани ҳолда уни зарралари орқали бадиий идрок этишга чоғланди.

Поэзияни табиатга тақлид деб билган Арасту лирикада «тақлидчи ўз ҳолича қолиб» табиатга тақлид қилишини уқтирган ва мумтоз шеъриятда шу қоида тўла амал қилган. Энди эса, масалан, Ҳамзанинг мардикор воқеаси билан боғлиқ «Пешонамиз тор экан», «Соғиниб», «Салом айтинг» шеърлари бу андозага тушмайди: уларнинг барида лирик кечинма эгаси – мардикорликка олинган юртдошлар. Мазкур шеърларида шоир Арасту айтганидек «ўз ҳолича» қолмайди, балки ўзга шахснинг ҳис-туйғуларини унинг ўз тилидан

«мен» шаклида ифода этади. Яъни уларда лирик субъект ҳам, лирик кечинма объекти ҳам шоирдан ўзга шахсдир. Ўз-ўзидан аёнки, ўзга шахс ҳис-туйғуларини ифодалаш учун аввал уларни англаш тақозо этилади, демак, бу ўринда шоир ўзга шахсни бадиий идрок этади¹.

Рус адабиётшунослигида бундай шеърларга нисбатан «ролевая лирика» истилоҳи қўлланади. Фикримизча, истилоҳ тушунча моҳиятига мос, зеро, бундай шеърда шоир гўё актёр мисоли ўзга шахсга эврилади ва унинг «роли»ни ижро қилади. 60 – 70-йилларда бизда бундай шеърларни «монолог», «монолог шеър» деб аташ урф бўлганди. Бироқ, бизнингча, бу атамалар тушунча моҳиятини аниқ ифода этмайди, боз устига, лирикада монологик нутқ устуворлик қилгани боис ҳар қандай шеър моҳиятан монологдир. Шуни эътиборда тутиб, лириканинг мазкур кўринишини биз рус тилидаги атамани яқин таржима қилган ҳолда «ижровий лирика» деб атагандик. Тўғри, бундай номлаш айрим мутахассислар эътирозига сабаб бўлди, шунга қарамай, илмий изланишларимиз назарий жиҳатдан ҳануз рус адабиётшунослигига яқинлигини назарда тутиб, «ижровий лирика» атамасини қўллаш маъқул деб ўйлаймиз.

XX аср ўзбек шеъриятида ижровий лирика кенг оммалашди. Қизиғи шундаки, дастлаб ижровий лирика қаҳрамонлари сифатида даврнинг ижтимоий типлари бўй кўрсатди. Ҳамзанинг мардикорлар, Чўлпоннинг «ўзбек қизи оғзидан» ёзган шеърлари, 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб кенг урчиган комсомол қиз ё йигит, ишчи, колхозчи, теримчи, сувчи... қўшиқлари; уруш йилларида жангчи, фронтдаги ёрини кутаётган вафодор, жангчининг ота ё онаси тилидан ёзилган шеърлар шундай дейишга асос беради. Албатта, бунда адабиётдаги мафкуравийлашувнинг, унинг муайян ғоя тарғибу ташвиқиқа қаратилганининг таъсири кучли. Шу билан бирга, мазкур ҳол бу нав шеърлар янги ҳодиса экани билан ҳам изоҳланиши керак. Зеро, шеъриятнинг бадиий идрок этили-

---

¹ Дарвоқе, Ҳамзанинг булардан аввалроқ ёзилган «Бир эшон ҳазратлари айталар экан» ҳажвий шеъри ҳам худди шу йўсинда: унда эшон ҳазратлари ўз тили билан ўзларини фош этадилар... Йўқ, ҳозир бундай шеърлар ёзишни ким бошлаган деган саволга жавоб излашни мақсад қилмаганмиз, бас, ҳозирча у очиқ қола турсин. Бошқа томони, замонавий адабиётдаги ҳар қандай янги ҳодиса ўтмиш адабиётида сепилган уруғ ё куртак ҳолида мавжудлиги ҳам аён ҳақиқатдир.

ши, ўқувчи омманинг эса қабул қилиши учун концерт шахслардан кўра ижтимоий типлар ўнғайроқ. Айтмоқчимизки, ижтимоий типларнинг бадиий талқини ижровий лирика ривожига илк, тайёргарлик босқичи саналиши мумкин. Иккинчи босқич, конкрет инсонлар, хусусан, тарихий шахсларнинг ижровий лирика қаҳрамони сифатида майдонга чиқиши 60-йиллардан сўнг кузатилади. Бу, албатта, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, ожизгина бўлса-да эркинлик эпкилари эсганию кишиларда ўзликни, шахснинг ҳаётдаги ўрнини идрок қилиш эҳтиёжининг вужудга кела бошлагани натижаси деб ҳам қаралиши лозим. Кўпчилик яхши эслади, 70-йилларда Э.Воҳидовнинг «Абдулла Набиев», А.Ориповнинг «Ҳамза монологи» шеърлари ғоят машҳур бўлиб, турли тадбирларда декламация қилиб ўқиб юрилган. Тўғри, иккала шеърда ҳам ҳукмрон мафкура таъсири жуда кучли. Бироқ бу шеърларнинг минг-минглаб ўқувчилар кўнглига кириб борганини шунинг ўзи билан изоҳлаш тўғри бўлмаса керак. Келинг, иккала шеър қаҳрамони ҳам ёлғон ақидага собит ишончи туфайли қурбон бўлган инсонлар эканлигини қўя турайлик, муҳими бу эмас. Муҳими, иккала шеърда ҳам том маънода шахс мақомида турган қаҳрамонлар гавдалантирилганидир. Айни шу ҳол, фикримизча, уларни ўзликни англаш эҳтиёжини туя бошлаган ва шунинг оқибати ўлароқ ич-ичида ўзига белгиланган «винтча» мақомидан норозилик уйғонган ўқувчи қалбига яқин қилади.

70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ижровий лириканинг асосий қаҳрамонлари миллат шаънини юксалтирган, Ватан эрки учун курашган аждодлар бўлиб қолди. Бу ҳам табиий. Зеро, бирмунча аввал пайдо бўлган ўзликни англаш эҳтиёжи муқаррар равишда миллий ўзликни англаш эҳтиёжини туғдиргандики, буни қондириш учун энг аввал тарихни қайта идрок этиш тақозо этилади. Давр шеърлятида тарихга мурожаатнинг ғоят кучайиши шу билан изоҳланмоғи керак. Хуллас, мазкур шароитда ўзининг миссиясини тўғри англаган шеърлят ўқувчи оммага Широқ, Тўмарис, Спитамен, Жалоллидин, Торобий, Бобур, Қурбонжон додҳо, Намоз... лар тилидан мурожаат этди – ижровий лириканинг қаҳрамонлар галереяси кенгайди. Муҳими, уларнинг мурожаатлари ўқувчида миллий ғурур, ор-номус туйғуларини кўзғашга қаратилди, яъни моҳиятан уйғониш бонги бўлиб янгради. Жумладан, Торобийнинг мурожаати:

*Азалий кўзлари
ит кўзларидай...
Юзида азалий дарди бор эди.
Қомати ҳамиша калтабинларга
эзилган бошига сайёр дор эди.
Ҳар нокас келару борини олар,
қўйнида тўлғонган ёрини олар,
қовушган қўлига кулиб қарару
оғир нигоҳ билан зорини олар.
Сарбоз этиклари остида дунё –
дунё келажакка кирмоқда ёниб.
Турар у қўлларин қовуштирганча,
оқар санжоқдаги руҳидан қони.*

Шавкат Раҳмон шу сатрлар билан бошланувчи шеърини «Маҳмуд Торобийнинг бир хоин юртдоши хусусида айтганлари» деб номлаган. Бу бежиз эмас: Торобийнинг аёвсиз, ҳеч оғишмай ориятга тегувчи сўзлари ҳамияти борки ўқувчи онгида «хоин ким?» саволини пайдо қилишга қаратилган. Виждони уйғоқ ўқувчи хоин чизгиларини ўзида ҳам кўргандек бўлиб, юраги симиллаб туриб Торобийга кулоқ тутуди:

*Жоним-жигаримсан,
сен-да одамсан,
лоақал кўзингда бир ёш кўрсайдим,
лоақал қовушиб қолган қўлингда
ёвларга аталган бир тош кўрсайдим.*

Чўлпон сатрлари Торобий тилига кўчиши бежиз эмас: улар ўқувчига зотан киму амалда кимлигини эслатади, кейин қаҳрамон тилидан янада шафқатсиз, аммо эътирозга ўрин қолдирмайдиган ҳақ сўзлар учади:

*Уммон чўлга дўнар,
чўллар уммонга,
тоғлар қумга дўнар,
фақат сен қолдинг.
Турасан келажак бўсағасида
булғаб пок қуёшнинг зиёларини,
ўз сувратинг ила бузмоқлик учун
бахтли болаларнинг дунёларини.*

Кўриб турганимиздек, қаҳрамоннинг бу гаплари инсон келажак учун масъул деган ғоя билан йўғрилган. Бироқ гап ифодаланган ғоядагина эмас, ўша ғоянинг қандай ифода этилгани ҳам муҳим. Масала шу тарзда қўйилса, ижровий лириканинг поэтик ўзига хослиги, унинг ғоявий-эстетик таъсир кучини оширадиган томонларини кўриш мумкин бўлади. Аввало, тарихий шахс тилидан мурожаат қилинаётганининг ўзи табиий равишда ғояни тўлдиради: инсон келажак учун шунчаки эмас, балки аждодлар руҳи олдида масъул. Иккинчидан, ғоя декларатив ифодаланган эмас, қаҳрамон унга воқеликни – давр кишиларининг, аниқроғи, омманинг ижтимоий-маънавий аҳволини теран таҳлил қилиш асосида келган. Тўғри, таҳлилий нигоҳ аслида шоирники, шеърда эса у Торобийники дея тақдим этиладики, бу ҳол ўқувчи тасаввурида холислик иллюзиясини ҳосил қилади, шеърни деларативлик ва насиҳатбозликдан фориф этиб, таъсир кучини оширади.

* * *

Агар Гегелнинг «тезис – антитезис – синтез» тарзидаги машҳур учлигини ёдга олсак-да, лирик кечинма эгаси шоирнинг ўзи бўлган автопсихологик лирикани тезис, «ижровий лирика»ни антитезис десак, персонажли лирика шуларнинг синтези, қоришиқ шакли саналиши лозим. Зеро, персонажли лирикада лирик субъект иккита – шоир «мен»и ва ўзга шахс.

Мумтоз шеърятда персонажли лирика куртаклари мавжуд бўлса-да, лириканинг субъектив ташкилланишига кўра алоҳида бир кўриниши сифатида шакллана бошлаши ХХ аср бошларига тўғри келади. Буни жаҳид ижодкорларининг драматургия бобидаги изланишлари, миллий театр санъатининг пайдо бўлиши билан боғлаб изоҳлаш мумкин. Бироқ шуни ҳам айтиш керакки, лирикага театрнинг таъсири тездаёқ синтез маҳсулини берди деб бўлмайди, зеро, бунинг учун муайян вақт талаб этилади.

«Қизил гул» тўпламидаги «Эрлар ва қизлар лапар»га Ҳамза «...тўрт мисраи эр, тўрт мисраи қиз тарафиндин ўқилур» дея изоҳ ёзган. Шунинг ўзиёқ ушбу шеър худди драматик асар каби саҳнада ижро этишга мўлжаллаб ёзилганини кўрсатади. Шу гапни Ҳамзанинг «Ой синглим, ой оғам», «Дуэт» номли шеърларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Иккинчи шеърнинг театр истилоҳи билан «дуэт» деб аталгани

ҳам унинг яралишида театр таъсири борлигидан далолат беради. Албатта, бу ўринда халқ оғзаки ижодидаги лапар (айтишув)лар таъсирини истисно қилиб бўлмайди. Бироқ, биринчидан, лапар (айтишув)ларга ҳам оғзаки халқ театри элементи сифатида қараш мумкин; иккинчидан, шундай таъсир бўлганда ҳам, унинг жадид театри орқали рўёбга чиққани ҳақиқатга яқинроқ, чунки бу шеърлар драматургия ва театр соҳасида фаол изланиб турган ижодкор томонидан ёзилган. Бироқ саналган шеърларда театр таъсири бор эса-да, уларда синтезлашув амалга ошган эмас. Масалан, ашула тарзида ижро қилишга мўлжалланган «Ой синглим, ой оғам» шеърини олайлик:

– Тебранса-да ер, сесканмай ётасизми

Оғир юкү тўшокинда, ой синглим,
жаҳла ботуб?

– Таъна қилиб сесканмас деб тек тургунча,
Не бўлар уйғотсангиз, ой оғам,
туртуб-туртуб.

Шу йўсин давом этувчи шеърда, кўриб турганимиздек, икита персонаж бор, лекин уларни лирик персонаж ҳисоблаб бўлмайди, чунки қаршимизда лирик асар эмас, балки шеърый йўлда ёзилган драматик лавҳа тургани ҳақиқатга яқинроқ. Драматик асардаги каби бунда объект бор, яъни, Арасту айтмоқчи, «барча акс этирилиувчи шахслар гавдалантириб» кўрсатилган. Муҳими, худди дарамандаги каби шеърда муаллиф субъекти акс этган эмас. Шу ўринда бир қиёс ўтказиш ўринли бўлади. Чўлпоннинг сўнги йилларда нашр этилган тўпламларига «Темирчи» номли асари киритиб келинади. Ҳақиқатда эса у том маънодаги драматик асар: унда персонажларнинг репликалари ажратиб кўрсатилган, матнда автор ремаркалари бор. Табиийки, шеърый йўлда ёзилганигина унинг лирик асарлар сирасида берилишига асос бўлолмайди. Лекин худди шу ҳукми қатъий қилиб Ҳамзанинг юқоридаги шеърига нисбатан айтиб бўлмайди. Негаки, гап шаклдагина эмас: Ҳамзанинг шеърида лиризм, «Темирчи»да дараматизм салмоқлидир. Шу маънода Ҳамзанинг юқоридаги шеърларига синтезлашув йўлидаги илк қадамлар сифатида қаралиши мумкин.

Чўлпоннинг «Чечак» шеърида синтезлашиш ҳодисаси кучлироқ намоён бўладики, уни тўлиғича келтириш мақсадга мувофиқ:

*Янгигина япроқ ёриб чиққан чечак,
Беш-олти кун ҳар ким учун тансиқ бўлур;
«Битди иси» деб ташласа бирор тентак,
Ҳар ким тепса, ҳар ким эзса, бу – ҳақлидир!
Беш-олти кун кўкракларда улуғланиб,
«Мен гўзалман, чиройликман!» деган гулни,
Ерга тушгач олиб кўринг... сўлғинланиб,
Ўлим тусли ранги билан истар чўлни!
Ва айтарки: «Агар чўлда, биёбонда,
Бир ёввойи, ҳидсиз чечак бўлса эдим.
Узиб олиб ерга урмас ҳар инсон-да,
Кенг саҳрода ўзим яшнаб, сарғарардим!
Ҳар хоин қўл мени ерга урмас эди,
Ҳар бир оёқ кўкрагимдан юрмас эди!..»*

Шеърнинг биринчи ярмида лирик субъект – шоирнинг сўлганидан сўнг хор этилувчи чечак билан боғлиқ кечинмалари ифода этилган. Яъни агар бу ўринда сўлган чечак – лирик кечинма объекти бўлса, шеърнинг иккинчи ярмида унинг кечинмалари бевосита ўз тилидан ифода этилади, яъни у энди лирик субъектга айланади ва худди шу ҳол уни лирик персонаж дейишга асос беради. Ҳамзанинг мисолга олинган шеъридан фарқ қилароқ, бунда синтезлашув тўла амалга ошган – лирика драмага хос хусусиятларни ўзига сингдиргани ҳолда ўзлигини тўла сақлаб қолган. Бу нимада кўринади? Аввало шундаки, шеърнинг мазмун-моҳияти битта лирик субъект – «лирик мен» (бу ўринда шоир) нигоҳида ягона фокусга йиғилади. Яъни, гарчи шеърда лирик персонаж (чечак) лирик субъект сифатида мустақил бўлса-да, «лирик мен»га нисбатан у объектлигича қолади. Иккинчиси шуки, иккала лирик субъектнинг лирик кечинма предмети (бу ўринда чечак қисмати)нинг умумийлиги бир бутунликка бириктиради. Мазкур икки жиҳат лирик асосни мустаҳкам этгач, шеърдаги драмага хос жиҳатлар (саҳнавийлик, диалогик нутқ шакли) ҳис-кечинмани ифода-лашга хизмат қилувчи поэтик восита мақомида қоладики, шу боис синтезлашув ҳақида гапириш мумкин бўлади.

Таъкидлаш керакки, мумтоз шеъриятимиздаги мунозара ёки саволу жавоб санъати асосига қурилган шеърлар билан Чўлпоннинг кўриб ўтилган шеъри генетик алоқада эканини асло инкор қилиб бўлмайди. Бироқ бу ўринда ташқи ўх-

шашлик ортидаги жиддий фарқни кўришимиз лозим. Дейлик, мунозара шаклидаги шеърларда нарса-ҳодисаларга тил-забон берилгани (интоқ санъати) каби, Чўлпон ҳам чечакни сўзлатади, ҳис эттиради. Айни чоқда, мунозараларда нарса-ҳодисалар – объект, шоир эса баҳсни гўё четдан кузатувчи мавқеида, яъни уларда драма хусусиятлари доминантлик қиладики, уларни лирика ҳодисаси санашимизда муайян шартлилик бор.

Бир қарашда саволу жавоб санъати қўлланган ёки бошдан-оёқ шу усулга қурилган шеърлардаги «ёр» лирик персонаждак кўриниши мумкин. Масалан, Атойининг қуйидаги ғазалини олайлик:

*Сени мен англадим, бевафо эмиштуксен,
Кўнгулга офату, жонга бало эмиштуксен.*

*Бу мунча жонлар олиб тўймадинг халойиқдин,
Эй ҳусн боби, не кўзи қаро эмиштуксен?!*

*Азалда не гунаҳ эттинг кўнгул, ки хўблардин
Бу мунча меҳнату ғамза сазо эмиштуксен.*

*Гаҳи, ки босса аёгин юзумга, ноз ила дер
«Аёғим оғриди, не буриё эмиштуксен!»*

*Юзига кўп тика боқсам, манга кулуб айтур:
«Атойи, не кўзи тўймас гадо эмиштуксен?!»*

Кўриб турибмизки, мисолга олганимиз тавсифий лирика намунаси бўлиб, унда ёр васф этилади. Анъанага кўра, унда ошиқни ҳақир, тупроқ билан тенг, ёрни эса жафокор, бениҳоя юсакда дея талқин қилинади. Яъни охирги икки байтда ёр тилидан айтилаётган гаплар унинг ҳис-кечинмаларини ифодадалаш эмас, балки берилаётган таърифу тавсифларни тўлдириш, ошиқ айтаётган гапларни асослаш ва алал-оқибат иккала образнинг юқорида айтилганча талқин этишга хизмат қилади. Шунақа экан, бу ўринда ҳам синтезлашув ҳақида гапиришга асос йўқ. Хуллас, биз таърифлаган ва лириканинг драмага хос хусусиятларни ўзига сингдириши натижаси ўлароқ вужудга келган персонажли лирика янги ўзбек шеърияти ҳодисасидир.

XX аср ўзбек шеърляти персонажли лириканинг кўплаб гўзал намуналарини берди. Унда лирик кечинма эгаси сифатида гоҳ тарихий шахс, гоҳ эса замондош инсон; гоҳи ҳаёлий бир мавжудот, гоҳи эса кунда-кун ора кўриб юрганммиз бирор нарса ё ҳодиса, баъзан ҳатто руҳ... хуллас, лирик персонажлар галереяси ғоятда кенги, шу масаланинг ўзиёқ кўламли тадқиқотларга манба бўла олади. Ҳай, буларни кейинга, игна билан илм қудуғини қазмшни ният қилган ва ўзида шунга яраша журъату сабр топа оладиганларга қолдирайлик-да, ҳозир диққатни персонажли лирика билан боғлиқ бошқа бир жиҳатга тортайлик.

Юқорида персонажли лирикани драма билан синтезлашув маҳсули дедик. Лекин, маълумки, XX аср кинонинг ғоят шиддатли ривожланиш ва оммалашмш даври бўлди. Оммалашмш шу даражадаки, кино санъати давр кишисининг дунёни эстетик кўриши, идрок этишида етакчилик мақомига чиқаёзди десак, муболаға бўлмайди. Табиийки, бу шароитда шеърлятнинг кинога хос тасвир ва ифода имкониятларига беэтибор, улардан бебаҳра қолиши мумкин эмас. Албатта, ўз вақтида кино сўз санъатидан ифода ва тасвир имконларини ўзлаштиргани шубҳасиз. Бас, эҳтимол, бу ўринда сўз санъати ўз имконларини кино қозонида обдон қайнатиб, қиёмига етказиб олгани ҳақида гапирса тўғрироқ бўлар?! Майли, бу энди алоҳида масала, мавзуга қайтганиммиз маъқул.

Персонажли лириканинг кинога хос хусусиятларни синтезлаштирган яхши намунаси сифатида Х.Давроннинг «Бобур» шеърини кўрсатиш мумкин. Композицион жиҳатдан шеър яққол учта қисмга ажраладики, фикримизни ойдинлаштириш учун уларни тартиби билан бир-бир кўриб чиқиш зарур. Биринчи қисм:

*Отлар елар шиддатдан терлаб,
Янғарар хатар тўла тақалар.
Ҳуркиб кўкка сапчир патирлаб,
Тун уйқуси – қора қарғалар.
Отлар елар, тилларанг хазон
Суворийлар узра сочилар.
Элас-элас янғрайди азон –
Тоғлар узра осмон очилар.
Отлар елар, елар кўпириб,
Уйғотганча мудроқ йўлларни,*

*Гўё тўғон бандин ўпириб,
Тошқин қувиб келар уларни.*

Замонавий ўқувчининг бадиий идроки, диди тарбиясида кинонинг ҳиссаси катта эканлигини эътиборга олсак, у келтирилган парчани кино тасвири мисоли кўз олдига келтира олишига шубҳа туғилмас керак. Ўқиш асноси ўқувчининг нигоҳи аввалига узоқларда чопиб бораётган чавандозлар гуруҳига тушади, отлар дупурини эшитади. Камера тобора чавандозлар гуруҳига яқинлашиб боради – энди у «хуркиб учган қора қарғалар»ни, яна ҳам яқинлашганида «тилларанг хазон»ларгача кўради. Табиийки, булар шоир нигоҳи орқали кўрилади, яъни бу ўринда у гўё оператор вазифасини бажармоқда. Шоир топиб ишлатган деталлар – «тақаларнинг хатар тўла янграши», «отларнинг гўё тошқин қувгандек елиши» шеърнинг қандай номланганидан хабардор ўқувчига гап Бобур ҳаётининг қай палласи ҳақида бораётганини англатади. Яъни у шеърдаги драматик ҳолатни лирик мушоҳада этишга эмоционал жиҳатдан тайёр. Шу боис ҳам шоир иккинчи қисмда: «Заҳириддин, қайга борурсан, Бобонг тахтин, юртингни ташлаб?! Қора тақдир сени қул каби Қаёнларга кетмоқда бошлаб?!», – дея Бобурга тўғридан-тўғри мурожаат этаверади. Кўриб турганимиздек, лирик мушоҳада предмети – Бобурнинг юртини ташлаб чиқиб кетиши. Қизиқ-да, ҳаммамиз бунга сабаб бўлган тарихий вазиятдан озми-кўпми хабардор, ҳаммамиз тақдири илоҳийга ишонамиз. Лекин барибир гоҳ-гоҳ шу савол ўйлатаверади, «Агар Бобур юртни тарк этмаганида, ўша Тож Маҳал бизда қад ростлаган бўлармиди?! ...миди?! ...миди?!» деган хаёллар мияни чулғайверади. Шеър тарихий хотирамиз асрий мудроқдан эндигина уйғона бошлаган, ўтмишни қайтадан идрок қилиш эҳтиёжи кучайган бир даврда – 1983 йилда, улуғ аждодимизнинг 500 йиллиги номигагина ўтказилган ва бу жарёнда айтилган таърифлару баҳолар уйғонган хотирага сингишмай турган вақтда ёзилганини эътиборга олсак, лирик мушоҳада предмети ғоят долзарб эди. Айтиш жоизки, идрок этиш учун танланган усул ҳам мазкур вазиятга мос: шоир бу масаладаги ўй-қарашини бевосита айтолмайди, Бобур тилидан ифода этади. Яъни шоир бераётган саволлар кўпчиликнинг тил учидаги гаплар, у англаган моҳият эса Бобурнинг жавобида акс этади:

*От пишқириб тўхтар, чавандоз
Узангига тирар оёгин
Ва бўғзига тўплар беовоз
Вужудига тўлган ингрогин.
Алам билан юраги урар,
Шивирлайди титроқ лаблари:
«Ҳамма ердан кўриниб турар
Самарқанднинг миноралари».*

Албатта, ўз вақтида даврнинг зукко ўқувчиси шеърдаги Самарқанд миноралари буюк Темур салтанатининг рамзи эканлигини, Бобурнинг юртига муҳаббати шунчаки оддий одамларникидан фарқланиши, армони ажодларига муносиб бўлолмаганидан келиб чиқаётганини англаган. Демак, юртнинг эртаси учун масъуллик ҳис қила оладиган буюк шахслар соғинчидан туғилган шеър ўз вазифасини бажарган – ўқиб уққанлар кўнглига шу ҳис уруғини сепган. Дарвоқе, гапимиз шеърдаги кинога хос жиҳатлар ҳақида эди. Эътибор берилса, шоир кўлидаги камера учун энди битта чавандоз – Бобур йирик пландаги тасвир объектига айланганини кўрамиз. Йирик план «узангига тиралган оёқ»ни, чавандоз юзидаги «вужудига тўлган ингроқ» белгиларини, ниҳоят, «шивирлаётган титроқ лаблар»ни шундоқ ўқувчи кўз олдига келтириб қўяди. Ўқувчи Бобурнинг сўзларини беадад изтиробу алам ва улкан қатъият мужассам қиёфасини кўриб туриб эшитадими, бу айтилган сўзларнинг залворини оширади.

* * *

Агар кечинма эгаси нуқтаи назаридан автопсихологик ва ижровий лирика кўринишлари ўзаро зид жуфтлик ҳосил қилса, лирик кечинма объектига кўра медитатив ва тавсифий лирика худди шундай жуфтликни ҳосил қилади. Зеро, медитатив лирика объекти – кўнгил, тавсифий лирика объекти эса кўнгилдан ташқаридадир. Сираси, мумтоз шеърятга нисбатан объект тушунчасини ишлатишда, ҳатто ўша объект кўнгилдан ташқарида бўлганида ҳам, муайян шартлилиқ бор. Негаки, унда лирик кечинма объекти ҳамиша субъект орқали воқеланади. Албатта, «бу нафақат мумтоз шеърятга, умуман лирикага хос асосий хусусият-ку!» қабилдаги эътироз туғилиши, буни мавжуд назарий манбаларда лирикага берилувчи таърифларга таяниб исботлаш ҳам мумкин.

Бироқ шуниси борки, назария ҳамиша ижод амалиёти ортидан боради, чунки ўз қонун-қоидаларини унинг ютуқлари асосида ишлаб чиқади. Хуллас, ижод амалиёти шундай кечдики, янги ўзбек шеъриятида лирик субъект билан лирик кечинма объекти муносабатида жиддий ўзгаришлар юз берди. Ушбу жараёндаги асосий тамойил эса лирик кечинма объектининг субъект исканжасидан халос бўлиб, алоҳида ҳолида эстетик қиммат касб эта боришида кўринади.

Чўлпоннинг машҳур «Кўклам келадир!» шеърида лирик кечинма объекти – кўклам, унинг қандай тақдим этилганига эътибор қилинг:

*Тиниқ ҳаво... Кўк юзида оппоқ, ҳарир пардадек,
Оқ булутлар унда-бунда ёйилганлар паришон.
Шуълаларнинг акси билан йилтиллаган игнадек,
Кун тиллари қарашларга ўткир-ўткир санчилган.*

Эътибор берилса, ушбу парчада табиатнинг объективлаштирилган тасвири берилганини кўриш қийин эмас. Тўғри, «кун тиллари қарашларга ўткир-ўткир санчилган» дейилгани парчага муайян субъективлик олиб киргандек туюлар. Зеро, ўша «қарашлар» ичида шоирники ҳам бор. Лекин бу ифода, бизнингча, объектни лирик субъект кўнглидан ўтказиб беришга эмас, балки уни аниқ ва ёрқин тасвирлашга хизмат қилмоқда. Таъбир жоиз бўлса, шоир бу ўринда гўё камерага айланганки, ўзининг вазифасини объектив қаратилган нарсани қандай бўлса ўшандайлигича экран – ўқувчи тасаввурда акслантиришда деб билади. Шу ўринда шеър композициясига диққат қилиш лозим: у олти банддан ташкил топган, шулардан тўрттасида юқоридагича тасвир йўсини кузатилади. Бу тўрт банд шеър марказида жойлашган бўлиб, уларни субъективлик устувор бўлган биринчи ва олтинчи бандлар гўё ўраб туради. Мана, шеърнинг кўпчилиikka маълуму машҳур биринчи банди:

*Кўклам ойим йўлга чиққан, кўклам ойим қўзғалган,
Кўк кўйлакнинг битишига унча кўп ҳам қолмаган!*

Аввал келтирилган банддан фарқли ўлароқ, бунисида баҳор тасвири йўқ, унда лирик субъектнинг баҳор келиши билан боғлиқ руҳ-кайфияти акс этган, холос. Шеърнинг уч

мисралик охирги бандида субъективлик янада бўртиб кўзга ташланади:

*Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди,
Кўнгиллар ҳам ҳаволардек кўклам ҳиди берсайди,
Дилларга ҳам ҳаволардек кўклам руҳи кирсайди!..*

Кўряпмизки, шеър ниҳоясига келиб шоир дард-армонларини очиқ, ифодалайди, улар энди шахсийлик доирасидан чиқиб, актуал ижтимоий мазмун касб этади. Сирасини айтганда, шоирнинг кўклам манзараларини чизишдан муддаоси ҳам шу – юртининг бугуни ва эртаси билан боғлиқ ўй-ҳисларни ифодалаш. Яъни табиат тасвири аслида восита эди, лекин шунга қарамай, кўкламнинг тўлақонли тасвири ўз ҳолича ҳам муайян эстетик қиммат касб этаётгани шубҳасиз. Зеро, табиатдаги уйғунлик шундоқ кўз олдига келтириб қўйилган ўқувчи энди жамиятдаги ноуйғунликка бефарқ қаролмайди, билъакс, ўзини лирик субъектга ҳамдард, ҳамфикр ҳис этади.

Демак, тасвир билан изҳор «Кўклам келадир!» шеърининг алоҳида-алоҳида унсурлари сифатида намоён бўлади, айна чоқда тасвир изҳорга хизмат қилади ва айна шу ҳол уларни бир бутунликка бирлаштиради. Фикримизча, тасвир ва изҳорнинг бундай муносабати, яъни автономияни сақлаганлари ҳолда бир бутунликка бирикиши янги шеърининг объективлаштирилган тасвирни ўзлаштириш йўлидаги бир босқич, оралиқ ҳодисадир. Ойбекнинг 20-йиллар охирларида ёзилган қатор шеърлари бу йўлдаги кейинги қадам саналиши мумкинки, уларда субъективлик минимумга келтирилган. Масалан, «Онлар» шеъри:

*Қуёш оғди уфқдан,
Бир тўплам олов сочин
Илиб қолди ўрмонлар...*

*Узоқликларда шу он
Секин ёзди қанотин
Мовий, майин туманлар.*

*Енгил табассум ёғар,
Осмон зангори, сўнгесиз
Коинотга боқаман.*

*Кўкда юлдузлар ёнар,
Абадият гўзал қиз
Каби ётар... толаман.*

Кўряпмизки, шеърда объективлаштирилган тасвир устувор, унинг фақат икки жойдагина лирик субъект ўзини фош этади: учинчи банддаги «коинотга боқаман» мисраси ва охирги банддаги «толаман» сўзи. Ойбек «Оқшом сезгиси», «Ялта кечаси», «Ёз кечаси», «Кундуз» каби шеърларида ҳам худди шундай йўл тутди: табиат манзарасини мусаввир мисоли жонли қилиб тасвирлайди-да, битта-яримта мисра билан уни кўнглига алоқадор этади. Булардан фарқ қилароқ, «Кечқурун», «Денгизда оқшом» каби шеърларида шоир тасвирнинг ўзи билан чекланадики, бунга амин бўлиш учун кейинги шеърни тўлиқ келтирамиз:

*Сувларда секин ўйнар,
Олтин қайиқчалардек
Қуёш алангалари...*

*Фуруб ёғини қоплар,
Само юзи анордек,
Булутлар атлас каби...*

*Уфқлар қулочиға
Сизмаган буюк денгиз
Чайқалар секингина.*

*Сувлар қуёш сочига
Ўралашиб тинимсиз
Ўпар қирғоқни аста.*

Кўриб турганимиздек, бунда денгиз манзараси тасвирланган, лекин лирик субъект кечинмалари матнда бевосита акс этган эмас. Бироқ бу ҳол денгизнинг гўзаллик ва улғуворлиги қаршисида завқу ҳайратга тўлган қалбни ҳис қилишимизга ҳалал бермайди. Фақат буни ҳис қилиш жараёни ўзгача: тасвирланган манзарани тасаввурда жонлантириш асноси ўқувчи қалби ҳам завқу ҳайратга тўлиб боради – шоир ва ўқувчи қалби туташади, лирика ҳодисаси воқе бўлади. Демак, қаршимизда – том маънодаги лирик асар, у лирик

субъектнинг оний лаҳзалардаги кечинмаларини ифодалашга сафарбар. Фақат унда кечинмаларни ифодалаш бевосита эмас, бавосита амалга ошган: шоир ҳис-туйғуларини изҳор қилмайди, манзарада қалбини суратлантиради. Таъкидлаш керакки, бу хил ифода йўсини ўзбек шеърляти учун янги ҳодиса эди. Зеро, ифода бобидаги изланишлар натижаси шу бўлдики, шеърлятимиз Уйғониш даврида Фарбада урф бўлган «поэзия – сўзловчи рангасвир» таърифига мувофиқ сифатга эга бўлди.

Ҳеч шубҳа йўқ, мазкур ифода йўсини шеърлятимизнинг бадий имконларини бойитдики, шунинг маҳсули ўлароқ А. Мухтор, А.Орипов, Р.Парфи, Ш.Раҳмон, Х.Даврон сингари шоирлар ижодида мусаввируна шеърларнинг гўзал намуналарини кўплаб учратамиз. Масалан:

*Сўқир кеча. Нурафшон осмон.
Кўзда ёниб юракда бори
Тупроқ йўлдан қайтмоқда деҳқон,
Юз-кўзида дала гўбори.*

*Олисларда милтирар чироқ –
Ўша чироқ атрофида жим
Уни кутар хотини мудроқ,
Ухлар икки қизи – қувончи.*

*Сўқир кеча. Нурафшон осмон.
Тупроқ йўлдан қайтмоқда деҳқон.
Ойнинг оппоқ ёғдуси тушиб
Елкасида ярақлар кетмон...*

Х.Давроннинг ушбу шеърини ўқиш асноси шеърхон мусаввир яратган полотнони томоша қилаётгандек бўлади. Бир тажриба ўтказилса-да, корейс сериалларидан бирида кўрган имиз каби, кенг мўл хонага бир гуруҳ мусаввирни чорлаб, шу шеър асосида расм солиш таклиф этилса, натижа қандай бўларкин? Назаримда, мусаввирлар тақдим этган расмлар асосий параметрлари – мусаввир нигоҳ солаётган нуқта, матода тасвирланган нарсалар, уларнинг бир-бирига нисбатан жойлашиши, узоқ ё яқиндалиги каби жиҳатлардан ўхшаш бўлиши керакдек. Негаки, буларнинг бари шеърда аниқ акс этган, яъни рассомлар чизиши лозим бўлган суратнинг

эскизи тайёр-да! Эҳтимол, ҳар ким ўз ишини қилса: мусаввир суратини чизсаю шоир кўнгил ҳолини изҳор қилса дуруст эмасми деган андиша ҳам туғилар. Бироқ сўз билан чизилган манзара ортида шоирнинг айна дамдаги кўнгил ҳоли суратланиб турибди, ахир. Зеро, суронли шаҳарда, адоқсиз ташвишлар измида чопачоп югуриб, кўнгил хотиржамлигию эртанги кунига ишончи дарз кетган лирик субъект учун тасвирдаги ҳаёт том маънодаги идиллия эмасми?! Айна лаҳзаларда унинг кўнгли ўша хотиржамлик, сокин ва дабдабасиз инсоний бахт соғинчи билан тўлиқ эмасми?!.. Шеър шу туйғуни ўқувчига юқтирмайдими?! Шундай бўлса, у лирик асар сифатида тўқис экан-да.

* * *

XX аср ўзбек шеърояти воқеабанд лирика табиатида ҳам сезиларли ўзгаришлар ясадики, буларнинг энг муҳими, бизнингча, лирик субъектдан ташқаридаги, унга алоқадор бўлмаган воқеанинг ҳам кечинма объекти бўлишида кўринади. Мумтоз адабиётда воқеабанд шеърларнинг икки типи кузатилади: бирида воқеа лирик субъект билан бевосита боғлиқ, яъни у – воқеанинг иштирокчиси; иккинчи хилида эса бирон бир ибратли воқеа шеърини йўлда ҳикоя қилиб берилади. Албатта, иккинчи тип шеърларни лирика ҳодисаси деб эмас, назмда битилган кичик эпик асарлар санаш тўғрироқ бўлади. Демак, бу ўринда воқеабанд шеър ва воқеабанд лирика тушунчаларининг бир-биридан фарқли тушунчалар экани урғуланмоқда. Мазкур фикримиз изоҳталаб. Мантиқан олиб қараганда, агар «шеър» нутқ шакли деб тушунилса, воқеабанд шеър ғоят кенг тушунчага айланиб, воқеабанд лирикани ҳам қамраб олиши керак бўларди. Биз эса ушбу икки тушунчани фарқлаганимизда лирика турга алоқадорликни англатишини асосга қўймоқдамиз. Яъни воқеабанд лирика учун воқеани ҳикоя қилиб бериш мақсад эмас, воқеа унинг учун ҳис-туйғуларни ифодалаш воситаси, холос. Шунга кўра, бу нав шеърда воқеа тўлақонли тасвирланмасдан, гўё пунктирлар билан чизилади. Воқеа тасвирининг муфассаллик даражаси, бир томондан, шоирнинг ўша воқеа таъсирида юзага келган ҳис-туйғуни ифодалаш учун, иккинчи томондан, ўқувчининг уни тасаввурда тиклай олиши, лирик кечинмага туртки бўлган асосни ҳис қила олиши учун етарли бўлиши билан белгиланади.

Лирик асарда субъектнинг муайян бир ҳаётӣ ҳолатда юзага келган ҳис-туйғулари ифодаланади. Айни ҳолат эса, кўпинча, минимум даражага келтирилган воқеабандлик воситасида қайд этилади. Масалан, ғазалнинг илк мисрасида «Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрӯ келмади» дейилиши навоийхон тасаввурида ҳолатни жонли гавдалантиради – энди у шеърнинг давомини, лирик субъектнинг ҳисларини қабул қила олади. Ёки Ойбек бир шеърини: «Кеча... Теразамдан қарасам секин, Ҳар нарса ухлайди, кўчалар жимжит» деб бошлайди. Навоий бедорлиги сабабини аввалроқ юз берган воқеага оид тафсилот (яъни ёр билан кўришган, у келишга ваъда берган) билан изоҳласа, Ойбек бунга зарурат сезмайди – тўғридан-тўғри тунги манзарани чизаверади. Негаки, Навоий ғазалида кечинма объекти ёр – унинг ваъда қилиб келмагани, Ойбек шеърида эса тунги кўринишнинг ўзи. Бошқача айтсак, Навоий ғазалида лирик кечинма «ваъда қилди – кутдим – келмади» силсиласидаги воқеадан туртки олади, лирик субъектнинг шу силсила кульминацияси – «кутдим» ҳалқасидаги ҳис-туйғулари ифода этилади. Лирикадаги воқеабандлик дегани аслида шу, воқеа унда ҳамиша ёрдамчи функцияда қолади. Мумтоз шеъриятдаги биз юқорида биринчи типга киритган шеърлар, яъни воқеабанд лирика намуналарида бу қатъий қоида мисоли амал қилади, фақат воқеа тафсилотлари мисолга олинган ғазалдагидан тиғизроқ ё сийракроқ бўлиши мумкин.

Табиийки, лирика нигоҳини кўнгилдан ташқарига қаратган бир шароитда воқеабандликнинг эътибордан четдан қолиши мумкин эмас эди. Бу йўналишдаги илк изланишлар Ҳамза девонига кирган «Ногаҳон ўтди назардин бир пари от ўйнатуб», «Келди пари от ўйнатиб, тор кўчадин тапур-тупур», «Ўлтуруб эрдим эшиқда бир куни, жонончамиз», «Бордим нигорим уйиға бир кечаси астоғина» мисралари билан бошланувчи ғазалларда кузатилади. Булардаги янгилик, бизнингча, ички ривожланиши, яъни эпизодларининг ўзаро алоқаси аниқ кўзга ташланадиган воқеанинг ҳикоя қилиниши, яъни воқеабанд сюжетга эғалиқдир. Айни чоқда, лирик субъект воқеанинг бевосита иштирокчиси экани, ёр тавсифининг салмоқли ўрин тутиши, мумтоз шеъриятда кенг омалашган «деди ... дедим» тарзида қурилгани уларда ҳали анъанавийлик устувор эканлигини кўрсатади. Шу боис бу шеърларга оралиқ ҳодиса сифатида қараш тўғрироқ, чунки

уларда сюжетлилик салмоқли бўлгани билан, воқеа ҳали объективлашган эмас.

Чўлпоннинг «Клеопатра уйқуси», «Кампирнинг Тўйчиси», «Гулсара» шеърларини лирик субъектдан ташқаридаги воқеани кечинма объектига айлантириш йўлидаги дадил қадам санаш мумкин. Эътиборлиси шуки, биринчи шеър сарлавҳаси остида муаллиф изоҳи берилган: «Клеўпатра» номли сочма ҳикоянинг тизма шаклидир». Демак, Чўлпоннинг ўзи бу шеърни «тизма шаклдаги ҳикоя» дейди, чунки унинг одатдаги шеърлардан фарқ қилишини билади. Шеър композицияси шундайки, унда субъектдан ташқаридаги воқеа тасвирланган бандлар лирик субъект муносабати ифодаланган бандлар билан алмашилиб туради. Худди шу ҳол воқеани лирик кечинма объектига, шеърни эса лирика ҳодисасига айлантиради. Кейинги икки шеърга нисбатан бундай деб бўлмайди. Масалан, «Гулсара» шеъри:

*Термак истаб бир-икки даста чечак,
Гулсара чиқди қўшни боқчасига.
Илашиб бир тикан-шоҳ орқасига
Йиртилиб қолди шунда шоҳи этак...*

*Гулни бермакчи бўлди севганига,
Севиниб, ҳовлиқиб, шошиб келди:
«Мана бир арзимас ҳадя», – деди,
Севиниб, гердайиб шу қилганига.*

*Севгани кўрди: йиртилибдур этак!
Деди: «Кимлар билан қувишинг сен?»
Деди: «Ёлғиз тиканни кўрдим мен...»
Деди: «Мен эмас сен ўйлаган тентак!»
Ерга – тупроққа тушди гулдаста,
Синди қиз қалби шунда бир пасда.*

Келтирилган шеърда воқеанинг объективлаштирилган тасвири бор, у воқеа ривожини изчил намоён этадиган сюжетга эга. Воқеа четдан туриб тасвирланмоқда, шу боис унга нисбатан лирик субъектдан кўра ҳикоячи атамаси кўпроқ мос келади. Тўғри, матнда акс этмаси-да, воқеа ортида турган муаллифнинг муносабати англашилади. Бироқ бу лирик муносабат бўлмай, ҳар қандай эпик асарда ҳам мавжуд тас-

вир объектига эмоционал муносабатдир. Шуларга кўра «Гул-сара» – мўъжаз шеърий ҳикоя, лирика ҳодисаси эмас дейиш мумкин. Айтиш чоқда у Чўлпоннинг четдан туриб тасвирланган воқеани лирик кечинма объектига айлантиришга ҳаракат қилиши натижаси эканини эътироф этиб, бу борадаги илк тажрибалардан бўлгани учун қиёмига етмай қолганини қайд этиш керак.

Х.Давроннинг «1941 йил. 22 июнь. Пешин» деб номланган мўъжаз шеърида ҳам лирик субъектдан ташқаридаги воқеа тасвирланади:

*Уларни қўйишди жар ёқасида...
Отасин қўлини ушлаган гўдак
Чор атрофга қараб шўх, олазарак,
Сўради: «Уқ тегса оғирми, дада?»*

Унинг овозини босди гулдирак...

*Баҳорда жарликни қоплар ўт-ўлан,
Ўтлар узра сузиб ўтар оқ булут
Ва шунда гиёҳлар аччиқ дард билан
Шивирлар-шивирлар: «Оғиркан, дада!»*

Бу нола ҳеч қачон бўлмайти унут...

Чўлпоннинг юқоридаги шеъридан фарқ қилароқ, бунда воқеа изчил ривожланишда тасвирланмайти, унинг лирик кечинма ифодаси учун энг муҳим ҳалқаси олинади. Яъни худди рангтасвир полотносига монанд, шеърда воқеанинг муайян бир лаҳзаси қотириб қўйилган, холос. Уқувчи рангтасвир асарининг томошабини каби шу лаҳзагача ва ундан сўнг бўлган ҳолатни, воқеанинг етишмаётган ҳалқаларини тиклай олади. Боз устига, шеър ёзилган давр ўқувчиси урушнинг дастлабки куни ҳақида етарли маълумотга эга (тарих дарслари, фильмлар, бадий асарлар ва б. орқали), демак, у душман қўққисдан ҳужум қилган пайтдаги ҳолат – урушнинг даҳшатли манзараларини, шошиб қолган ота-боланинг асир қилиниши, бошқа шўрликларга қўшиб ҳайдаб кетилиши ва, ниҳоят, жар ёқасига тикка қилинганларини тасавурида бе-малол жонлантира олади. Агар буларнинг бари батафсил тасвирланганида, лирик эмас, балки воқеабанд эпик асар

яратилган бўлур эди. Бироқ шу воқеа билан боғлиқ лирик кечинмани ифодалаш учун силсиладаги охирги ҳалқа етарли. Энди шеърнинг иккинчи қисмига диққат қилсак, дастлабки икки мисрада тасвир объективлаштирилган бўлса-да, кейинги икки мисра лирик субъект орқали берилганини кўра-миз. Айтиш чоқда, охирги икки мисра биринчи қисмда четдан тасвирланган воқеа асосида ҳосил бўлган кечинмани хулосалайди, бу билан шеърни бир бутунга – лирик бутунликка бириктиради. Шуларга кўра мисолга олинган шеър воқеабанд лирика намунасидир.

* * *

Ёзганларимни қайдлар деб атадим, бежизга эмас. Зеро, ўтган аср бошларидан кузатилган янгиланиш жараёнида шеърятимиз қиёфаси шу даражада ўзгардики, унинг биз эътиборни тортган битта чизгисини ёритиш учун ҳам кўп жиддий тадқиқотлар зарур бўлади. Юқоридагилар эса бир мутахассиснинг шеърятимиз тараққиётидаги тенденцияларни кузатиши, педагогик фаолияти тақозоси билан ўзбек шеърятини тарихи ва назариясига алоқадор мавзудаги маърузаларига тайёрланиши, ҳамкасблар билан суҳбатлари давомида йўлакай туғилган фикрларнинг шунчаки қайди, холос. Агар қайдларим мутахассисларни, айниқса, илмий изланишларга эндигина бел боғлаган ёш дўстларимизни қўйилган масалаларнинг ҳар бирини махсус ўрганиш зарурлигига ишонтирилса, кўзланган муддаога эришган бўламан.

2012

Адабий жараёнда «Мом синдроми»

Эзопда бир масал бор:

«Зевс хўкизни яратди, Прометей – одамни, Афина – уйни. Учалоги кимнинг ижоди мукамалроқ эканлиги масаласида баҳслашиб қолишди-да, ҳакамликка Момни таклиф қилишди. Уларнинг ижодини кўриб, Момнинг ғайирлиги келди ва деди: «Зевснинг хатоси шуки, хўкизнинг кўзлари шоҳида эмас – нимани ва қаерига сузаётганини билолмайди; Прометейнинг хатоси шуки, одамнинг юраги ташида эмас, ичида экан – унинг яхши ё ёмонлигини бирдан билиб бўлмайди; Афина уйни ғилдиракли қилмапти – ёмон қўшни тўғри келиб қолса қочиб кетиб бўлмайди». Момнинг ғайирлик қилаётганини сезган Зевснинг қаҳри келди ва уни Олимпдан ҳайдаб солди».

Эзоп масали иккита бешак ҳақиқатни сўзлайди: биринчиси – бу ёруғ оламда мукамал нарсанинг ўзи йўқ; иккинчиси – ғайирлик инсонга табиатан хос нарса. Булардан келиб чиқувчи яна бир ҳақиқат шуки, агар Эзопга нисбат берилувчи бу масал қарийб уч минг йиллар наридан келаётганини эътиборга олсак, башарият мазкур ҳикматларни ҳам, ғайирликнинг номаъқуллигию бундайин феъл Олимпдан қувилишга лойиқлигини ҳам азалдан билади. Лекин, бандалик-да... амалга келганда аксар латифадагидек иш тутамиз. Яъники, бир касни масжидда номаъқул иш устида тутиб олиб, ёқасидан олдилар:

- Шу ишни қилишга Худодан кўрқмадингми, нокас?
- Кўрқдим... кўрқдим-у, кўрқиб-кўрқиб қилавердим-да...

* * *

Улуғбек Ҳамдамни эл оғзига туширган «Мувозанат» романи эълон қилинганига ҳам ҳадемай ўн йил бўлади. Асли, Улуғбек бунга қадар ҳам анча-мунча шеърий машқлари, бир-икки ҳикоясию яна «Ёлғизлик» қиссасини эълон қилиб, кичикроқ давраларга хийла танилиб улгурганди. Албатта, адабий жамоатчиликнинг муносабати ҳам шунга яраша эди: «Ҳа, энди, яна бир ҳавасманд кўнгил ёзувчиликни орзу қилибди-да, дуруст, дуруст... бўлади, тарбияласа одам бўлади...» Шу асно «Жаҳон адабиёти»да «Мувозанат» эълон қилинди-ю, муносабат ҳам тубдан ўзгарди: М.Қўшжонов, О.

Шарафиддинов, У.Норматов, А.Расулов каби устоз адабиёт-шунослар, П.Қодировдек катта адиблар романга юксак баҳо бердилар... анчадан бери сокинлик ҳукм сураётган адабий жараён жонлангандек бўлди: асарни қувиб излашу топиб ўқиш, у ҳақдаги қизгин фикр алмашувлар, катта-кичик давраларда муҳокамаю мунозаралар ўтказиш, таҳририятга хатлар битиш, асар эълон қилинган журнал сонларининг қўлдан қўлга ўтавергандан титилиб кетиши... каби деярли унутилаёзган ҳодисалар кузатилганди ўшанда. Бироқ, яхши биласизки, танганинг ҳамиша иккинчи томони ҳам бўлади: юқоридагича баҳою муносабатга зид ўлароқ «Мом синдроми» ҳам етила бошлади... бунинг устига, Улуғбек ҳам кетма-кет яна иккита роман эълон қилиб қўйди-ю... Бунақа вазиятда тахминан қуйидагича андишаларнинг пайдо бўлиши табиий:

Ҳар қанча иқтидорли бўлса-да, Улуғбек ҳам одам, бундай баҳолардан ҳаволаниб кетса, нафақат ўзига, адабиётимизга ҳам зиён, ахир! Энди асар таъсиридан, у юзага келтирган китобхонлик эйфориясидан чиқиш, романни холис баҳоламоқ зарур. Токи ёш адиб юлдузлик касалига йўлиқиб, худо берган иқтидорини зоега кетказмасин! Ёзганларини сайқаллаб, адабиётимизни том маънода бойита олсин...

Холислик ҳаққи айтиш керак, бу жуда тўғри фикр, ўз вақтида унинг кўпчилик мунаққидлару адиблар хаёлидан ўтганига ҳам шубҳа қилмаса бўлади. Лекин бу атиги бир фикр, холос, ҳамма гап унинг маншаи – келиб чиқиш манбаида.

... камина иқтидори ва хотирасига эҳтиромини қанда қилмайдиган катта адибимиз суҳбатларидан бирида «Мувозанат» ҳақида беписандлик билан: «*Бир жойда ўқиб қолдим бир парчасини. У ҳали жилва қилаётган сувга ўхшайди*»,¹ – дейди. Сизга қандай билмадим-у, сўз маъносини жилвалантирувчи заргар мақомидаги адибнинг гапида ҳақорат пинҳондек туюлади менга. Ахир, беписанд оҳангда айтилган «бир жойда», «бир парча» дегани... (Бадгумон бўлиб қолишдан Ўзи сақласин, астафуриллоҳ!) Ер бориб айтмасин-у, менга қолса, ёш ҳамкасбга бундай муносабат маншаи «Мом синдроми»дан ўзга эмас. Начора, нечоғли улкан истеъдод бўлмасин, инсонга хос ожизликлар унга ҳам ёт эмас. Тўғри-

---

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2002. 22 ноябрь

да, ахир: сўнги йилларда яратган яхшигина романлари деярли акс садо бермай, «адабиёт ўлади» деган гапга ишониб қолаёзган бўлса-ю, ҳали тетапоя бир ёзувчининг романига шунча шов-шув... Бунинг устига тажрибали нигоҳи романинг кам-кўстларини яққол кўриб турган бўлса: наҳотки дид деганлари ҳам шунчалар ўтмаслашса?! Дунё бевафо... ўқувчи омма бевафо... Бироқ, тан олиш керак, адибнинг улкан истеъдоди суҳбатда ҳам ўзини кўрсатади, айтганлари ўзига ҳам эмас кўринганми, тезгина силлиқлашга шошади: «Лекин самимий ёзибди!» Мабодо ожизлик устун келмаганида, аввал самимий ёзганликни таъкидлаб, сўнг камчиликларини айтган бўлармиди...

Газета-журнал саҳифаларида акс этган адабий жараён – айсбергнинг юзаси, холос, унинг катта ва асосий қисми жонли мулоқот, «деди-деди»лар шаклида яшайди. Асосийси, кўпчилик нигоҳидан пинҳон айни шу томони – ҳаққонийроқ, бунда асл муносабатни яшириш, бўяб-бежаш зарурати йўқ, шу боис улар муносабатни очиқ кўрсатади...

... бугунги насримиз илғорида турган биз тенгқур ва ҳеч шубҳасиз, талантли ёзувчи: «Улуғбек Ҳамдам?!.. Ким экан у... танитайман!» – дея сохта ҳайронлик билан елка қисармиш. Буниси энди куни-кеча қулоққа чалинган гап. Ишонавринг, талантли ёзувчининг сохта ҳайронлиги зимнидан ҳам «Мом синдроми» бўй беради. Зеро, вақтли нашрлардаги фаоллигидан ташқари шу кунга қадар учта роман, икки-уч шеърий тўплам чиқарган ижодқорни танимасликка олишнинг ўзи – муносабат, ўша ижодқор ва унинг асарларига менсимай қарашдан бошқа нарса эмас. Фақат бу ўринда «Мом синдроми»нинг маншаи бошқа, у кибрдан, илмий тилда айтсак «буюклик манияси»дан келиб чиқади. Яъни, ёзувчимиз ўзининг сўнги давр насрчилигида алоҳида ўрин тутишини (холис айтсак, маълум даражада у ҳақ ҳам) ҳис қилади – ўзини юксак чўққида тасаввур қилади: олисда, кўзга элас-элас чалинувчи чўққиларда турган А.Қодирий, А.Қаҳҳор ва яна кўзи унча илғамаетган аллакимларни демаса, атрофида ҳеч ким йўқ! Пастга қарасаки, бириси чўққига чиқиш учун тармашаётибди: «Қайт-э, кўрмаяпсанми, жой банд-ку!..»

... «деди-деди»ларнинг кейингиси ҳаммасидан ўтиб тушади: «Раҳматли Озод ака адабиётга олиб кириб қўйди, бўлмаса Улуғбекнинг ўзи ҳеч нарса эмас!» – дейди сирли қилиб таниқли мунаққидлардан бири. Бу ўринда «Мом

синдроми»нинг маншай – мунаққидга йўрақда теккан ни-
гилистлик касали, унинг учун инкор қилинмайдиган нарса-
нинг ўзи йўқ, бўлмади ҳам. Лекин гап бунда эмас, муҳими
– мунаққид адабий жараённинг қоқ чорраҳасида туради:
пойтахтдаги адабиётга алоқадорки одам бир ой, ярим
ойда бир унга албатта дуч келади, десак муболаға эмас.
Яъни, ҳалиги фикр «колхоз радиоузели»дан эълон қилин-
ган каби. Ақлга тайинки, бу адабий жамоатчилик фикри-
нинг шаклланишига таъсирсиз қолмайди. Зеро, гарчи
«колхоз радиоузели» десам-да, унинг ишлаш принципи
«Америка овози» каби: тўққизта ростга битта ёлғонни
ўраб эфирга узатади – тажрибасиз одам ёлғонни ямламай
ютади. Билган-ку, ақл тарозусига солиб кўрар, билмаган,
дейлик, пойтахтга келиб адабий давраларда йўл излаб
юрган ёш бунга чиппа-чин ишониб, ўзининг истиқболи ис-
теъдоди кучига эмас, ҳаёт йўлида бир кун Хизр мисол дуч
келувчи катта адиб ё катта олимгагина боғлиқ деб ўйлаб
қолмайдими? Энг ёмони, у шўрлик ҳам «ҳаво-томчи йўли
билан ўтувчи» бедаво нигилистлик касалини юктириб ол-
майдими?..

* * *

Ҳа, «Мувозанат»нинг рўёбга чиқишида устоз О.Шара-
фиддиновнинг роли катта, буни ёзувчи учрашув ва суҳбат-
ларида ҳар вақт миннатдорлик билан эътироф этади... Ға-
йирлик нафаси уфуриб турган гапларга чалғимаслик лозим,
зеро, устознинг роман тақдиридаги иштироки, аввало, катта
ҳарфлар билан ёзиладиган ИНСОН ва МУНАҚҚИД бўлгани
билан изоҳланади. Яъни, агар устоз романдаги Сиз (гап эга-
сини топади!) дўмбира қилиб чалмоқчи бўлаётган камчили-
кларни кўрмаган, десангиз, хомтама бўласиз – қаттиқ ада-
шасиз. Негаки, МУНАҚҚИД нигоҳи сизникидан чандон
тийраклигидан асардаги улкан бадиий потенциални кўрол-
ган, бағрикенг ИНСОН сифатида унинг нуқсонларига жузъ-
ий, тузатса бўладиган деб қарай олган ва шу боис айтади-
ки: «... яхлит олганда роман менда жуда катта таассурот
қолдирди»¹. Мунаққиднинг «яхлит олганда» дейишида гап
кўп: бу билан, бир томондан, романнинг камчиликлардан
ҳоли эмаслиги, иккинчи томондан, «яхлит олинганда» ўша

¹ О.Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. – Тошкент, 2004. – Б.244

камчиликларни босиб тушадиган, уларга вақтинча кўз юмиб турса бўладиган **нимадир** борлиги таъкидланади...

Ўз-ўзидан савол туғилади: нима экан ўша НИМАДИР? «Мувозанат» нега, нимаси билан катта авлод вакилларига – устоз мунаққидлару адибларга маъқул келди?

Мазкур саволга жавоб излашни О.Шарафиддиновнинг: «Романни ўқиб чиқар эканман, бугунги кун одамани тасвирлашда ҳали реализмнинг очилмаган имкониятлари кўп эканига имон келтирдим», – деган гапидан бошласак. Эҳтимол, кимдир бу гапдан романни катта авлодга маъқул қилган нарса – анъанавийлик, деган хулоса чиқарар ва бунда қисман ҳақ ҳам бўлар, лекин шунинг ўзи билангина изоҳлаш камлик қилади. Зеро, мунаққид «реализмнинг ҳали очилмаган имкониятлари»га урғу бермоқда. Маълумки, реализмда бадиий билиш функцияси устувор, реалистик роман жамиятнинг жорий ҳолатини таҳлил қилишу у ҳақдаги яхлит концепция – бадиий фалсафани ифодалашга интилади. «Мувозанат»га мазкур рисолавий талаблар нуқтаи назаридан қараб кўрайлик.

Авалло, Улуғбек Ҳамдам роман ёзилган пайти кўпчиликни қийнаётган, кўпчиликнинг онгу қалбида кечиб ўтган ёки кечиб турган ҳолатни қаламга олди. Яъни, «Мувозанат» мавзу жиҳатидан ғоят долзарб ва муҳими, бир пайтлари «Она» романи ҳақида айтилгани каби, «ўз вақтида ёзилган роман» сифатида дунёга келди. Масаланинг иккинчи томони – долзарб мавзунинг қандай ёритилгани. Роман кўп жиҳатдан автобиографик характерга эга – Улуғбек асарнинг кўп ўринларини йиғлаб ёзган, юрак-бағрини бурда-бурда қилиб матнга синдириб юборган. «Мувозанат»нинг бир ўтиришда ёзилгандек (М.Қўшжонов) таассурот қолдириши, ҳатто асарни ёки муаллифини унча хушламайдиганлар ҳам унинг самимий ёзилганини беихтиёр эътироф этишлари шундан. Булар бари «Мувозанат»да ижтимоий дарднинг том маънода шахсийланиши ёки шахсий дарднинг ижтимоий жаранго топишига олиб келдики, романнинг ўқувчи оммада катта резонанс бергани ҳам шу билан изоҳланади. Мазкур фикрга эътироз қилиниши, асарни баҳолашда мавзуни асосга қўяётганим социологик ва ҳатто «вульгар социологик» ёндашув дея танқид қилиниши мумкинлигини ҳис этиб турибман. Лекин ҳукмга шошмасликни сўраб, яна устоз кўмагига таянаман. О.Шарафиддинов «Мувозанат» ҳақидаги фикрларини умум-

лаштириб: «Демак, гап бу ерда реализмда ёки модернизмда эмас. Гап санъаткорда, унинг тафаккурида ва маҳоратида. Адабий асар эса чинакам асар намунаси бўлмоғи учун, реализмга мансуб бўладими, романтизм услубида ёзилган бўладими, ёки қандайдир бошқа модернистик услубга амал қиладими, барибир, яна такрор айтаман, унинг марказида инсон турмоғи керак, китобхон инсоннинг тақдири, табиати, ҳаёти ҳақида муайян ахборот олиш билан бирга бу асардан эстетик завқ ҳам ола билсин»¹.

Албатта, «Мувозанат»нинг марказида инсон – Юсуфнинг тақдири, унинг изтиробли изланишлари турганини ҳеч ким инкор қилмас. Лекин, назаримда, асарни маъқул қилолмаган ёки маъқул қилишни истамаётганларга мунаққиднинг «гап санъаткорда, унинг тафаккурида ва маҳоратида» дейиши ўз шогирдига орттириб баҳо бериш, «эстетик завқ» ҳақидаги мулоҳазаси айни муболаға бўлиб кўриниши тайиндек. Ахир, улар эстетик завқни бадиият билан боғлиқ тушунадилар ва тўғри қиладилар ҳам! Фақат битта лекини бор: улар бадииятни ўзларича тушунадилар ва шу тушунчаларидан келиб чиқиб тилида нуқсонлари бор, айрим ўринларида публицистиклик устувор, баъзи эпизодлари ишонарсизроқ чиққан, ... «Мувозанат» бадиий жиҳатдан бўш, демак, эстетик завқ ҳақида гапириш ҳам ортиқча, деб биладилар. Бошқача айтсак, уларнинг наздида «Мувозанат» мавзунинг долзарблиги, ҳаётимиздаги айрим оғриқли муаммоларни дадиллик билан акс эттиргани ... хуллас, осон йўл билан китобхонларни ром этган. Ҳолбуки, бу – хато тасаввур. Зеро, «Мувозанат» ўқувчиси асар бадиий воқелигини муаллиф нигоҳи орқали кўради, унда қаҳрамонлар билан бирга яшаб кўради, ҳис қилади; ёзувчи билан бирга уларнинг тақдири, ўзаро муносабатларини муҳокама қилади, фожиалари илдизини англашга интилади, қўйилган муаммолар ечимини излайди ва пировардида муайян хулосаларга келади – шуларнинг бари «эстетик завқ»дир. Яъни, эстетик завқ асарнинг ўз-ўзича намоён бўлувчи объектив хоссаси эмас, балки ўқувчи онгию қалбида кечувчи маънавий-руҳий жараёндир. Шу боис ҳам бадиият ҳодисаси ўқиш жараёнидагина мавжуд, у ҳамиша «ёзувчи – асар – ўқувчи» бирлигида намоён бўлади. Демак, бадиият ҳодисасининг воқе бўлиши асарнинг ўзигагина

---

¹ О.Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. – Тошкент, 2004. – Б.245

эмас, ўқувчига – унинг ижодий тасаввур имкониятлари, умуммаърифий ва маданий савияси, ўқиш малакаси, эмоционал ҳолати, **нияти** каби қатор омилларга ҳам боғлиқдир. Шу жиҳатдан қаралса, нега кимдир кўзларига суртиб ўқийдирган китоб варақларига бошқа бировнинг «семичка» ўраб сотишини, оқлаб бўлмаса-да, тушуниш у қадар қийин эмас...

...мазкур мулоҳазалардан келиб чиқиб ва инсофу адлга мувофиқ хулоса қилсак, «Мувозанат»нинг эстетик завқ бера олишини эътироф этишимизга тўғри келади. Эстетик завқ эса, биласиз, санъатнинг энг муҳим ҳосиласи, у инсонга бериши мумкин бўлган асосий неъмат. Фикримизча, «яхлит олганда» деганида О.Шарафиддинов «Мувозанат»га бадиий асар, санъат ҳодисаси сифатида қарашни назарда тутган. Табиий савол туғилади: хўш, «яхлит олиш», бадиий асар, санъат ҳодисаси сифатида қараш қандай бўлади? Маълумки, санъат «образлар тили»да гапиреди, жумладан, сўз санъати ҳам. Адабий асардаги образлар ҳам, худди гапдаги сўзлар мисоли ўзаро алоқа-муносабатга киришади ва асар бутунлиги – ГАПда муайян бир бадиий мазмунни ифодалайди. Яъни, бадиият ҳодисаси айна шу «иккиламчи тил» асосида воқе бўлади, «бирламчи тил» нечоғли муҳим бўлмасин, барибир, адабиётнинг образ яратиш воситаси, қуроли бўлиб қолаверади. Шунга кўра, бадиий асарга аввал «яхлит олиб» қарашимиз, «образлар тили» уни бадиият ҳодисасини юзага чиқаришга яроқли *эстетик объектга* айлантира олдимиз ё йўқми?» деган саволга жавоб беришимиз талаб этилади. Агар мазкур саволга тасдиқ жавоби берилса, демак, бошқа барча нуқсонун камчиликларга *жузъий, тузатса бўладиган* деб қараш тўғрироқ бўлади. Тамсил қилмоқчи бўлсак, гап турфа тошлар орасидан олмосни ажрата билиш ҳақида бормоқда. Яхши биласиз, ишлов берилмасидан туриб кўримсизгина туюлган олмосда минг турли жилвалар имконияти бор. Бироқ ўша имконларни рўёбга чиқариш учун, аввало, олмосни шишадан ажратиб олиш зарур бўлади ва зикр қилинган катта авлод вакиллари буни уддалай билди...

* * *

... академик М.Қўшжонов ёзган сўз бошида битта нарса – «Мувозанат»нинг том маънодаги ижодий-руҳий эҳтиёж маҳсули ўлароқ дунёга келгани айрича таъкидланади: «... *муаллифнинг мақсади роман чоп қилдириб, кўзга ташла-*

ниш эмас. У ҳаёт ҳақида, ҳаётида рўй бераётган кескин бурилишлар ҳақида, ўта зиддиятли воқеалар хусусида чуқур ўйлайди. Фақат ўйлайдигина эмас, нималардандир қаноат ҳосил қилса, нималардандир кўнгли тўлмайди, булар хусусида безовта бўлади, куюнади, қайғуради. Мана шу куюниш ва қайғуришлар уни кўлига қалам олишга ундайди»¹. Бу, назаримда, роман ҳақида айтилган ғоят адолатли фикр: Улуғбек «Мувозанат»ни нон ёки шон илинжида ёзмаган, аксинча, ёзмасликнинг иложи қолмаган, ёрилмаса бўлмайдиган ҳолат юзага келганида дилидагини қоғозга тўккан-кўйган. Буни романнинг илк ўқувчиси сифатида, ўн уч йил муқаддам аспирантлар уйида Улуғбекнинг кўлёмани менга бераркан: «Ака, бир нарса ёздим... нималигини ўзим ҳам билмайман, кўриб берасизми?..»– дегани контекстида мудом ҳис қилиб тураман...

... гап шунга тақалганидан бўлса керак, илк таассуротлар қайтадан жонлангандек бўлади. Кўлёмма тезгина ўзига жалб қилган, уни «бир зарбда» ўқиб, ўзимни муаллифга ҳамфикр, Юсуфга ҳамдарад ҳис қилгандим ўшанда. Гўё асар мен ҳақда ёзилгандек, унда кўнглимдан кечирган ва қисман кечириб турган ҳолат акс этгандек: ... ўзимни ҳаёт тўлқини бир четга улоқтириб юборган хас, яқин ўн йиллар дилда ардоқлаб келаётган эзгу орзу-умидлари саробга айланиб, «тешик тоғора» ёнида тургандек ҳис этаётган... туриш-турмушим ҳам шунга монанд: танлаган соҳам энди ҳеч кимга керак эмасдек, гўё кун ўтказишдан бошқа мақсаднинг ўзи йўқ... адабиёт деганлари ўзим каби сир бергиси келмай турган ҳамкасбимнинг «пиёда кетақолайлик, гаплашиб кетамиз-да» деган даъвати туфайлигина эсланиб, гўё адабиёт ҳақида мириқиб субатлашиш, аслида эса йўлқирани тежаб қолиш учун университетдан вокзалгача пиёда қатнаб юрган... чўнтақда номзодлик дипломи билан гоҳ сувоқчилик, гоҳ «интеллектуал мардикорлик», гоҳ эса чорбозорчи-бизнесменликка кўл урган, пировардида ўз-ўзимни енгиб, соҳани ўзгартириш ҳақида жиддий ўйлай бошлаган... – хуллас, мувозанат йўқолган ҳолат. Уша илк таассурот измида қоғозга туширилган тақризда «Назаримда, Улуғбек кўпчилигимиз, айниқса, қирқ ёш чегарасидаги авлод руҳиятига кўзгу тутаётгандек бўлди» деб ёзганим шундан. Зеро, мен романни, аниқроғи, у орқали

¹ Қўшжонов М. Шиддат билан ёзилган роман / У.Ҳамдам. Мувозанат. – Тошкент, 2004. – Б.3 – 5.

сўнги ўн йиллик ҳаётимни қайтадан яшаган, маънавий-руҳий изланишлар йўлида Юсуфга ҳамроҳлигимни ҳис этган, хуллас, том маънодаги *катарсис* ҳодисасини кўнгилда кечирган, демак, «Мувозанат» баҳона бадиият ҳодисасига дохил бўлган эдим...

... устоз М.Қўшжонов романга ёзган сўз бошида Юсуф ҳақида: «... у фақат китоб титишу илм эгаллаш уни ҳар доим ҳам бахтли қилолмаслигини сезади. У ўз идеалини, ҳаётга муносабатини ўзгартириш устида бош қотиради», – дейилади. Олимнинг мазкур фикрини мулоҳаза қиларкан, «қирқ ёш чегарасидаги авлод руҳияти» дея таъкидлаш, роман руҳи кўпроқ шу авлодга яқин, деган қарашни *мутлақлаштириш* унчалик тўғри эмаслигини ҳис қилдим. Зеро, «идеалини, ҳаётга муносабатини ўзгартириш» дегани муайян бир авлодгагина эмас, балки бани одамга хос хусусиятдир. Сираси, инсон умри – идеални конкретлаштириш ва ҳаётга муносабатини амалларини шунга мослаштириб боришдан иборат узлуксиз жараён. Фақат тарихнинг бурилиш нуқталарида унинг табиий оқими ўзгаради, унда ҳам гоҳи дунёни бузгудай ҳайқирик билан қутуриб-лойқаланиб оқишлар, ўзандан чиқишлар кузатилади; дарё оқими фаслга қараб ўзгаргани каби, бу оқим ҳам жамиятдаги фасл алмашувига боғлиқ. Агар аждодлардан қолган удумга кўра 21 март – Наврўз баҳор қишни алмаштирадиган марра, десак, жамият тарихида ҳам шундай марралар бор: 1917, 1956, 1985, 1991... Айтмоқчи бўлганим, умуман олганда руҳиятдаги кескин эврилишларни ҳис ва идрок этиш учун муайян давр ё авлодга мансублик шарт қилинмайди, зеро, бу алоҳида олинган инсонга нисбатан ҳам, жамият ҳаётига нисбатан ҳам универсал ҳодисадир. Шунга қарамай, турли авлод вакилларининг асарга муносабатини белгиловчи, унинг эстетик объектга айланишини таъминловчи омиллар жиддий фарқланади. Дейлик, катта авлод бу каби марраларни босиб ўтган – ўзининг кўрган-кечирганлари билан ўхшашлик асосида Юсуфнинг изтиробли изланишларини ҳис этиш ва қадрлашга қобил. Демак, улар учун «Мувозанат»нинг эстетик объектга айланиши энгилроқ кўчади ва аксинча...

... ҳаётида бунақа марралардан бир нечасини кўрган-кечирган М.Қўшжонов асарга эстетик объект сифатида ёндашади, шу боис ҳам қарашларида ундаги «образлар тили»га таянади: «*Роман сюжети асосан учта қаҳрамон сарғу-*

заштлари ташкил қилади. Учаласи ҳам бугунги замон қаҳрамонлари. Бироқ уч қаҳрамон – уч ҳаёт йўли. Мана шу ҳаёт йўлининг бирлиги романда акс этган воқеликнинг қай даражада долзарблигини кўрсатиб турибди». Алломанинг «романда акс этган воқелик», яъни бадий воқеликка урғу бераётгани фикримизни далиллайди, зеро, биринчидан, бадий воқелик «образлар тили» билан яратилади, иккинчидан, «образлар тили»ни тушуниш асарга эстетик объект сифатида ёндашишни тақозо этади. Шундай ёндаша олгани учун ҳам устоз «образлар тили»ни УҚАДИ ва уққанини мухтасар ифодалайди: «Асар билан танишиб шундай хулосага келасиз: бутун олам мувозанат қонуни асосида турган бўлса, жамият ҳам, унинг асосини ташкил қилган инсонлар ҳам айни мувозанат туфайли барқарордир. Мувозанат бузилган заҳоти ҳаётда, демак, унинг аъзолари орасида ҳар хил кутилмаган ўзгаришлар, ҳатто издан чиқишлар бошланади». Дарҳақиқат, «Мувозанат» яқин ўтмишимиз – одатланилган турмуш тарзидаги тублик ўзгаришлар руҳиятимизда кескин эврилишларни келтириб чиқарган даврдаги мувозанатсизлик ҳолатини қаламга олди. Ёзувчи қаҳрамони руҳиятида йўқолган мувозанатнинг тикланиш жараёнини тасвирлаш асноси куннинг ўткир муаммоларига жавоб излади, англаш ва англаганларини яхлит концепция – бадий фалсафа тарзида ифодалашга интилди. Марғуб томони шуки, асар бадий воқелигида турли ёш, соҳа, турфа дунёқараш кишилари, шаҳар ва қишлоқ ҳаёти қамраб олиндики, натижада у давр воқелигининг мўъжаз модели бўлиб қолди. Муҳими, айни шу модель ўзида асосли ва аҳамиятли бадий фалсафани акс эттирди. Қаҳрамони Юсуф каби адиб ҳам ҳаётимиздаги номарғуб кўринишлар илдизини ўзида, ўзимизда кўрди, ақл ва руҳ танбаллигидан фориг бўлиш ва дунёни кўнгилга мувофиқлаштириб яшаш заруратини туйди, туйдирди. Бугина эмас, воқеликнинг кўпроқ нурсиз томонларини тасвирлагани ҳолда, муаллиф «Мувозанат»ни умидворлик туйғуси билан йўғириб, некбин фалсафани ифодалай олди: бу ёруғ оламда мувозанат билан мувозанатсизликнинг ўзаро алмашилиб туриши қонуният мақомидаги ҳодиса, шунга қарамай, инсон дунёни кўнгилга, мавжудлигини моҳиятига мувофиқлаштиришга интилиб яшаши зарурки, бу – инсонлик шарафидан келиб чиқувчи вазифа, эҳтимол, инсон ҳаётининг мазмунидир...

... саналган жиҳатлари билан «Мувозанат» роман жанрига қўйилувчи рисолавий талабларга тўла жавоб бериб, миллий тарихимиздаги бурилиш паллаларини, ҳаёти шундай паллаларга тўғри келган инсонлар руҳиятидаги эврилишларни кенг эпик кўламда акс эттиролган «Ўтган кунлар», «Кеча ва кундуз», «Лолазор» сингари бармоқ билан санарли қатордан жой олди. Дарвоқе, шуларни эътиборда тутиб, ўн уч йил аввал, қўлёзмани қайтариш чоғи муаллифни роман билан табрикларкан, унинг «Роман десам... бўладими?» деган саволига қатъий қилиб: «Роман. Жуда яхши роман!» – дегандим ва ҳамон шу фикрда собитман.

* * *

... ва аксинча, онгли ҳаётида бундай марраларни босиб ўтмаган авлодда мазкур жараённинг бирмунча қийин кечиши ҳам эҳтимолки, бунда юқорида саналган ўқувчининг ижодий тасаввур имкониятлари, умуммаърифий ва маданий савияси, ўқиш малакаси, эмоционал ҳолати, **нияти** каби омиллар устуворроқ аҳамият касб этади. Ҳозир буларнинг сўнгиси – ниятга тўхталмоқчиман. Яхши маълум, халқимизда ниятга алоҳида эътибор берилади, кўп ҳолларда амал ниятга қараб баҳоланади. Менга қолса, бадиият ҳодисасининг воқе бўлиши ҳам аввало ният билан боғлиқ, деган бўлардим. Раҳматли бобом айтгучи эди: намозга ният қилган одамнинг қулоқ қоқиши «дунё ишларини ортимда қолдиряпман, юзимни, дилимни Ўзингга бурдим» дегани экан. Яъни, ният қанча холис бўлса, ибодат шунча мукамал: *обид фақат Аллоҳ билан қолади*. Шунга ўхшаш, мутолаага «бадий асар ўқиш» нияти билан киришишгина матнни бадиият ҳодисасига айлантиради. Йўқса, матн – сўзлардан таркиб топган нутқий тузилма кўринишидаги яхши роман, дейлик, ипак қурти парваришига оид қўлланмадан айтарли фарқ қилмайди. Юқорида ният санок охирида зикр қилинган эса-да, ҳақиқатда у – бошқа барча омилларни ҳаракатга келтирувчи мотор, усиз маданий-маърифий савия ҳам, ижодий тасаввур имкониятию ўқиш малакаси ҳам – бариси бекор. Зеро, ният обидни Аллоҳ билан мулоқот кечувчи руҳоният оламига кўчиргани каби, ўқувчи ҳам ижодкор билан мулоқот кечувчи бадиият оламига ният орқалигина кўча олади. Фақат «кўчиш»нинг муҳим шарти бор – ният холислиги, буни эса ибодатга чоғланган обид дилидаги *эҳтиёж* ёки қалбини тўл-

дирган Аллоҳга нисбатан *бетама ишқ*, мутолаага чоғланган ўқувчидаги *ҳамдardлик* ёки *бадииятга беғараз ошуфталик* таъмин этади. Аёнки, ҳар икки ҳолда ҳам кейингиси тан-сиқроқ, улар кўпроқ хосларга тегишдир...

... ҳамдardлик туйиши қийинроқ бўлган авлод вакиллари-дан бири – Ҳ.Карвонли бадиий наср тили масалаларига бағишланган «*давра суҳбатини ўқиғач, У.Ҳамдамнинг «Мувозанат» номли романи ёдимга тушди: асарни ўқишни бошлаб охирига етказолмаганим, роман негадир «тортиб кетмагани»ни эсладим ва бунинг сабаби асар тили билан боғлиқ эмасмикан, деган ўйда китобни қайта ўқидим. Афсуски бу тахмин ўқиш жараёнида тасдиқланди*»¹, – деб ёзди. Сиртдан қараганда ғоят самимий ёзилгандек, лекин... Демак, «Мувозанат» ўз вақтида мунаққидни «тортиб кетмаган», ўшанда бунинг сабабини билолмаганидан «охирига етказолмай» ташлаб қўйган-у, давра суҳбати билан танишгач, сабабни кашф этиб турибди. Сизга қандай, билмадим-у, мен бу гапларнинг самимийлигига ишона олмайман. Аксинча, агар мунаққид «Мувозанат»нинг ўқувчиси бўлолмадим, деганида, бешак ишонган бўлардим. Зеро, асар ёзилган вақтда «қирқ ёш чегарасида» турган ва ундан катта авлод вакиллари-дан фарқ қилароқ, мунаққидга роман асосида ётган «дard»нинг юқиши қийинроқ. Негаки, катта авлод руҳияти-даги эврилишларни келтириб чиқарган *ўзгаришлар* билан бир вақтда мустақил ҳаётга қадам қўйган Ҳ.Карвонлининг замонани ўзгачароқ идрок қилиши табиий. Эҳтимол, ҳамкасбларга бироз малол ҳам келар, лекин ҳақиқат шуки, ҳар бир китобнинг ўз ўқувчиси бор, мунаққид ҳам, нечоғли юксак дид ё малака эгаси бўлмасин, аввало, ўқувчидир. Яъни, барча асарларга бирдек холис ва адолатли баҳо бериши мумкин бўлган мунаққиднинг ўзи йўқ. Албатта, мутахассис сифатида буни эътироф этиш осонмас – ўзингни ноқис сезасан, нафсинг оғрийди киши, лекин адолат ҳаққи тан олиш зарур. Назаримда, Ҳ.Карвонлининг «Мом синдроми» таъсирига тушиб қолиши шу ҳақиқатни иқроор этолмаганлик билан изоҳланади. Мунаққид кўпчилик алқаётган романни қизиқиб қўлга олган-у, асар «тортиб кетмаган»и боис ҳафсаласи пир бўлган. Ўшанда қаршисида танлов имконияти бор эди: ё «Мувозанат»нинг ўқувчиси бўлолмаганини тан олиш ва ё бошқа

---

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2009. 9 январь

сабабларни қидириш – мунаққид кейинги йўлни танлайди. Холбуки, «охирига етказолмагани»нинг ўзи асарга эстетик объект сифатида қарай олмагани, романнинг ўқувчиси бўлолмаганини кўрсатиб турибди. Аслида, бунинг ҳеч бир айбли жойи ҳам йўқ. Лекин мунаққид буни ўз-ўзига ҳам иқдор қилолмайди, натижада *ният бузилади...* чала-ярим ўқилган китобни четга сураркан «Нимасини мақташади бунинг?!» дея ҳайронлар қолган, айти дамдаги ҳолати ва ниятига мос жавоблар тахминлаб, бўшгина асарни маъқуллаш билан ўзлари хизмат қилаётган адабиётга зарар келтираётганларини сезмаётган «катталар»дан хафалар бўлиб кетган эса-да ажаб эмас... Майли, булар-ку, хаёлга келгани холос, иккинчи мутолаа ниятини мунаққиднинг ўзи очиқ эътироф этади: *«бунинг сабаби асар тили билан боғлиқ эмасмикан, деган ўйда китобни қайта ўқидим»*. Хўш, бу ниятнинг нимаси ёмон, дерсиз? Билмадим, ҳар ҳолда, мунаққид бадииятига ошно бўлолмаганидан илгари чала-ярим ўқиган асар мутолаасига шу ният билан ёндашаётган экан, бундай ниятни тоза дейиш қийин. Зеро, ният тоза бўлмагани учун ҳам иккитагина жумлада асарда «эзгу ғоя» ифодаланганини қайд этибоқ «лекин»га... ундаги муваффақиятсиз ташбеҳлар, ноўрин қўлланган сўзлару келишиқ кўшимчалари хато ишлатилган ўринларни битталаб санашга ўтиб кетилади. Аминманки, агар бунақа ният билан ёндашилса, нафақат бутун бошли роман, ҳатто у ҳақдаги шапалоқдек мақоладан ҳам истаганча камчилик топиш мумкин, камина буни Ҳ.Карвонлининг ўзи ҳам яхши билишига асло шубҳа қилмайман...

(... бир томони, барибир шайтон бор эмасми, «қани шундай ният билан қараб боқ-чи!» дея қитиқлаб турса, иккинчи томони, даъволарим қуруқ бўлиб қолмаяптими, деган андиша ичингни кемириб турса, «Ке, ҳеч йўқ мақоланинг бошланишига шундай ният билан қарай-чи!» дея ён берганингни сезмай қоласан экан. Хуллас, мунаққид ёзади: *«Жаҳон адабиётининг баркамол намуналаридан ҳайратланамиз, лекин бу юксаклик **замирида** ёзувчининг асар тили устида қаттиқ **меҳнат қилганига** кўпда эътибор бермаймиз»*. Тағин билмадим-у, тузук ниятли ўқувчи бу жумлани «юксаклик **замирида** ёзувчининг асар тили устидаги қаттиқ **меҳнати ётганига** кўпда эътибор бермаймиз» ёки *«бу юксакликка эришиш учун ёзувчи асар тили устида қаттиқ **меҳнат қилганига** кўпда эътибор бермаймиз»* қаби-

лида услубий ва мантиқий жиҳатлардан тўғрилаб ўқийверади. Шундан кейиноқ мунаққид Ф.Кафка мадҳига ўтиб, жумладан, *«Йигирма етти саҳифада ярим соат муддат атрофида рўй берган воқеалар ифодаланади»* деб ёзади, бечора тузук ниятли ўқувчи эса кечиримлиликни ўзига фарз билиб, жумлани «ярим соат ичида рўй берган воқеалар тасвирланар экан» деб тушунаверади...

... иштаҳа емак чоғи келади, деганларидек, шайтонга ҳар қанча ҳай берай десам-да, яна битта-иккита нарсани айтиб ўтмасам бўлмайдиганга ўхшайверади. Мунаққиднинг Кафкага муҳаббати баландлигидан бўлса керак, унинг тил борасидаги хизматларини ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади: *«муаллиф воқеани диалог воситасида кўрсатиб, воқеага қаҳрамон муносабатини, яъни унинг кечинмалари, ўй-фикрлари баённи ровий монолоғи – нутқига маҳорат билан ўйғунлаштириб юборади. Таъкидлаш жоизки, бунда Ф.Кафка тилнинг янги имкониятларини очади»*. Мазкур ҳайрат изҳорини ўқиб, «ие, муаллифнинг назарий тайёргарлиги ҳам ўзимиз қатори, чоғи» деган ўйга бордим. Негаки, салкам Кафка кашфиёти сифатида тақдим этилаётган қаҳрамон ўй-кечинмаларининг муаллиф тилидан берилиши – ўзиники бўлмаган муаллиф нутқи (руслар бунини «несобственная прямая речь» дейишади) Кафкага қадар ҳам бўлганини талабалик йилларимиз маърузаларда эснаб эшитган эдик. Тан олиш керак, мунаққид ёзувчига ҳам оз бўлса-да ҳақ беради: *«Романда ёзувчи бадиий тасвир воситаларидан умуман фойдаланмаган, деб бўлмайди»*, – дея эътироф этади ва дарҳол, ҳақи ўтиб кетаётганидан чўчибми, инкорга шошади: *«Аммо улар шунчалик камки, бу романга хос эмас»*. Буларни ўқигач, нега мунаққид «Мувоzanат» тили ҳақидаги мулоҳазаларида оддийгина статист мақомидан кўтарилмаганини ўзимча тушунгандек бўламан. Сезишимча, мунаққид бадиий тасвир воситаларини бадиий тилнинг белгилувчи хусусиятлари деб тушунади, ҳолбуки, уларнинг бадиий тил учун факультатив ҳодиса, яъни образлилик ва эмоционаллик каби белгилувчи хусусиятларни кучайтирадиган воситалар экани аллақачон оддий ҳақиқатга айланган. Нима десам экан, хуллас, роман тили ҳақида мақола ёзишга жазм этаркан илгари ўқилганларни бир сидра такрорлаб, янгилаб қўйилса яхши бўлармиди, деган андиша келади-да...)

Хуллас, мунаққиднинг нияти роман ўқиш эмас, балки нега

унинг ўқувчиси бўлолмаганини ўзи учун аниқлаш, ўзини «оқлаб олиш» бўлган кўринади. Шу боис ҳам, гарчи ўзи «афсуски, бу тахмин ўқиш жараёнида тасдиқланди» деб ёзса-да, «афсуски»ни «хайрият» маъносида тушунсак тўғрироқ бўлади. Айтмоқчиманки, «Мувозанат»нинг ўқувчиси бўлолмагани сабабини ўзидан қидириб кўришга мунаққиднинг бўйни ёр бермади – асарнинг ўзидан излади, топди ва... ўз-ўзидан қониқиш ҳиссини туйди.

... мулоҳазаларимда тасаввурга эрк бериб баъзан меъёрдан ошгандек кўринишим тайин. Умид қиламанки, ҳамкасб дўстимиз каминада ўзига нисбатан ғараз йўқлиги, бадиий асарни қабул қилиш билан боғлиқ муаммо хусусида ўйлаганларимни ифодалаш учунгина мақоласини мисол қилиб олганимни ҳисобга олиб маъзур тутар. Таъкидлаш зарурки, «Мувозанат»га бундай муносабат бир Ҳ.Карвонлига хос дейиш фикридан мутлақо йироқман: бу – мунаққидга тенгдош ва ундан ёшроқ ўқувчиларнинг аксариятига хос. Зеро, «Мувозанат»га муносабат масаласида рецептив хусусиятлари бир-биридан фарқланувчи турли авлодга мансуб кишиларгина эмас, ҳатто баъзан бир авлоднинг турли қатламларига мансуб кишилар ҳам бир-бирига зид мавқеларда туриб қолдиларки, бу кўп жиҳатдан асар яратилган ва унда акс этган давр шарт-шароитлари билан боғлиқдир. Шуни назарда тутсак, романни катта авлоднинг салмоқли қисми ёқлаб, ёшларнинг салмоқли қисми ёқлай олмагани табиий экани англашилади. Бу эса ҳар бир асарнинг ўз ўқувчиси бўлади деган қоида «Мувозанат»га татбиқан ўта долзарб, деганидир. Албатта, ҳар ким ҳам ўқувчи сифатида муайян асар хусусида ўз қараши, баҳосига эга бўлиш ва уларни ифодалашга ҳақли. Лекин мунаққид дегани баҳо ва муносабатда юқоридагича жиҳатларни ҳам эътиборда тутиши зарур. Чунки, гарчи мунаққид ҳам биринчи галда ўқувчи саналса-да, баҳони мутахассис нуқтаи назаридан ва имкон қадар холис чиқариши лозим бўлади. Сираси, бу унчалик қийин ҳам эмас, бунинг учун бир нарсани ҳамиша ёдда тутиш кифоя: бизнинг ёзганларимиз – матнда нафақат бевосита айтганларимиз, балки айтмаган, ифодалай олмаган ёки айтишни истамаганимиздан силлиқлаб-хаспўшлаб ўтганларимиз ҳам муҳрланиб қолади. Юқоридаги мулоҳазаларимиз мақола матнининг шу тарафларига назар ташлашга уриниш деб тушунилса яхши эди. Дарвоқе, буни айтиб ўтириш ҳам ортиқча: ахир, бу ҳо-

зир расм бўлган постмодернизмдаги «деконструкция» та- мойили-ку, ёш ҳамкасбларимиз буни биздан яхшироқ била- дилар.

* * *

... бунгача айтилган фикрлар контекстида олсак, устози- дан «Яхши ёзилган асар ўқувчини мувозанатдан чиқариши керак» деган ҳикматни эшитиб олган М.Чориеванинг «*Мен эса «Мувозанат» романида китобхонни мувозанатдан чиқарадиган янгилик кўрмадим*»¹, деган хулосаси муболаға- ли кўринади. Муболаға шундаки, бу ўринда шахсий таассу- рот умумлаштирилиб, умуман «китобхон»га тааллуқли ҳукм тарзида тақдим этилмоқда. Ҳолбуки, мақола ёзилган пайтда роман мувозанатдан чиқарган китобхонлар бўлганки, бунга атай кўз юмилгани «Мом синдроми»идан нишона беради. Зеро, акс ҳолда, «романда **мени** мувозанатдан чиқара ола- диган янгилик кўрмадим» дея тўғри ва адолатли хулосага келинар эди. М.Чориева мақола даромадида: «*Мувозанат» романини ўқиб чиқарканман, оддий бир китобхон сифати- да ўз таассуротларимни таҳлил қилишга, кўнглимдан кеч- ган мушоҳадалар, хулосаларни эса қоралашга журъат эт- дим*»,— дейди. Айтиш керакки, гарчи муаллиф «оддий китобхон сифатида» дея олифтанамо камтарлик даъвосида бўлса-да, бу билан асоссиз ҳукм-хулосаларни оқлаб бўл- майди. Адашмасам, «Мувозанат»ни беаёв «уриб чиққан» илк мақола муаллифи М.Чориева бўлади. Ўшанда, муал- лифнинг Олий Адабиёт курси тингловчиси эканини билиб, олифталикни эртага дунёни лол этишга чоғланган айрим ёш истеъдодларга хос такаббурликка йўйган, бунга жиддий қа- рамаган эдим. Ҳолбуки, мақола муаллифининг, дейлик, асар тили ҳақида «*хаста жумлалар*», «*уситмалаган жумлалар*» каби ибораларни қўллаб, «*у ёқ-бу ёғи «тарошланиб*», *узун- дан-узун, ўринсиз жумлалар ихчамлаштирилиб берилгани- да яхши бўларди-ёв*» тарзида мазахлаб ёзиши на миллий менталитетга ва на танқид одобига мувофиқ келади. Ҳа, ўшандаёқ жиллакурса шу тарафига муносабат билдириш зарур эди. Начора, танқидчилигимизда «танқиддан тубан» калимаси билан оқланувчи бошқа бир кўринишдаги олифта- лик борки, камина ҳам ундан фориғ эмас...

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2003. 17 январь

(... акс ҳолда, мақола сиёҳи қуримасиданоқ ўйлаганлар айтилиб, касалнинг олди олинган, бу нарса нафақат мақола муаллифи, бошқалар учун ҳам фойдалироқ бўлармиди?! Кеч бўлса ҳам сўрагинг келади: «Сингилжон, роман тили ҳақида бунчалар такаббуруна олифталик билан гапиришга маънавий ҳаққим бормикан, деган андиша ҳеч хаёлингизга келганми? Ҳақли бўлиш учун даъвогарнинг услуги камида бенуқсон бўлиши лозим эмасми? Ё бу борада «қуймоқнинг яхши-ёмонлигини айтиш учун тухум қилиш шарт эмас» ақи-дасини ўзингизга мослаштириб олганмисиз? Жиллақурса мақолангизнинг юқорида келтирилган илк жумласини олай-лик: сиз «ўқиб чиқарканман ... журъат этдим» дейсиз. Ҳолбуки, «ўқиб чиқарканман» феъл шаклида ҳаракат тугал-ланмаганлиги маъноси бўлиб, жумла бутунлигида бошқа ҳа-ракат билан «бир пайтда»ликни англатади. Шу жиҳатдан қаралса, жумлада услубий-манتيқий ғализлик бор: ўқиш жа-раёнида «таассурот ҳосил бўлиши» тушунарли, лекин асар-ни «ўқиб чиққач»гина «журъат қилинади». Роман ҳақида мақола ёзаётган одамнинг ўз таассуротларини таҳлил қи-лиш»ни ният қилиши ҳам қизиқ-да: ахир, у романи таҳлил қилиши ва йўл-йўлакай таассуротларини баён қилиши керак эмасмиди?! Менимча, шундай, кўнгилда кечган «таассу-ротларни таҳлил қилиш» – бошқа касб кишиларининг иши... Ёки «кўнглимдан кечган мушоҳадалар, хулосаларни эса қоралашга журъат қилдим» дейилгани-чи! Ахир, «му-шоҳада» – фикр юритиш, ўйлаш дегани-ку, бу жараённинг кўнгилда кечиши ғалати эмасми?!.. Камина мақола муалли-фининг биттагина жумласига тўхталдим ва шу асно бир ма-тал ёдимга келди-ю, уни эслатиш ноқулай...)

... М.Чориева ўзининг эътирозларида роман тили билан-гина чекланиб қолмайди, пардани баландроқ олгиси келади: «муаллиф воқеаларни тизиш жараёнида гоҳида чалғиб кетса, баъзи ўринларда сунъийликка йўл қўяди». Мазкур даъвони асослаш учун, жумладан, хаста Амир ҳолати тас-вирланган иккита лавҳа – мусича билан боғлиқ эпизодлар далил қилиб олинади. М.Чориева эътирозлари нимада экан-лигини тушунтириб ўтиришни ортиқча санайди: «Шу иккала – 60-71-қисмларни солиштира сангиз, бизнинг юқоридаги сунъийлик, жумлалар чўзилиши, ортиқча ишлатилган сўз-лар каби бир қанча даъвомизга ҳам жавоб топасиз...» – дейиш билан кифояланади. Тил масаласидаги эътирозлар-

ни (уларнинг қимматига қавс ичида баҳо бердик) қўя турайлик-да, «сунъийлик» тамғасига тўхталайлик. Фаҳмлашимча, М.Чориева «сунъийлик» деганда *ҳаётий*, яъни *ишонarli чиқмаган* тасвирларни назарда тутуди ва шу боис романдан олинган қуйидаги парчани келтиради: «... Ва шу заҳотиёқ қақшатқич совуқдан учолмай, қанотлари шалпайиб турган мусичани кўрди. (Унинг кўзлари худди сичқонни кўриб қолган мушукникидек чақнаб кетди. Мусича кўмилмай қолган ток шохидан тушиб кетай-тушиб кетай деб турарди. Амир беихтиёр ўрнидан туриб кетди, оғзининг суви қочди.) **Бироздан сўнг эса ўзини ташқарида кўрди. Мусича энди музлаб, тараша бўлиб қолган, ерда ётарди.** (Ҳоли хароб эди, шунга қарамай, одам шарпасини сезиши билан шалвираб қолган қанотларини қоқиб учмоқчи бўлди, икки-уч метр чамаси учди ҳам, аммо яна ерга қулади. Амир ҳар қадам босганда ўнг оёғи бор бўйига қақшаб оғрирди, қаттиқ тепишганга ўхшайди, лекин уни ҳаракатга келтирган куч – очликнинг ҳукми ўткирроқ эди, бир зум бўлсин, ҳатто иккиланишга изн бермасди. Чўлоқланганча, Амир мусичанинг ортидан атиргулларнинг қуруқ шохлари шихшайиб чиқиб турган қорли майдонга кирди.) **Мусича оппоқ қорда ёнбоши билан ётар, кўзлари олайиб, қинидан чиқиб кетай деб турарди.** Амир ўзини қуш кўзидан пана қилган бўлиб, орқасидан яқинлашди ва ўлжага отилди. Лекин ўтса (аслида «ўлжа» – Д.Қ.) яна париллаб учиб нарироққа бориб тушди...» Аввало шуки, мақолада биз қавс ичида берган ўринлар тушириб қолдирилган. Агар парчада изчил жараён тасвирлангани эътиборга олинса, мазкур қисқартиришлар унинг моҳиятини бузганини айтишим ортиқча. Жараён тасвири сифатида қарасак, М.Чориева қорайтириб таъкидлаган дастлабки икки жумла асло ортиқча эмас, балки, улар жараён – силсиланинг муҳим ҳалқалари. Яъни, жумлалар *чўзилиши, ортиқча ишлатилган сўзлар* қабилдаги эътироз асоссиз. Қорайтириб берилганига қараганда, М.Чориевага мусичанинг «**кўзлари олайиб, қинидан чиқиб кетай деб**» ётиши *сунъийлик* бўлиб кўринган, чоғи. Шундай бўлса, бу даъво ҳам асоссиз: жараён муаллиф нигоҳи орқалигина эмас, Амир нигоҳи, балки, биринчи галда Амир нигоҳи орқали берилмоқда. Бас, сизу бизга мусичанинг мошдеккина кўзи бу қадар бўртиб кўринмаслиги мумкин, лекин... ҳуши ўзига келган чоғлар яқинларидан, борингки, ёруғ олам-

дан хафаланган, очликдан силласи қуриб юргани ҳолда фирибгар шеригига насибасини олдирган, гоҳ худу гоҳ бехуд аҳволдаги руҳий хастага шундай кўринса... соғлигида беозорлик тимсоли деб билгани шу жимитдек жонзотда ҳозир ягона нажот – емишни, айна чоқда, юрагида йиғилган дунёга нисбатан аламини олиши мумкин бўлган ягона объектни кўраётган бўлса не ажаб?! Ахир, руҳи соғлик билан хасталик аро талош бўлиб турибди, шу боис ҳам шуурига мусичанинг кўзи санчилаётгандек ҳис қилиб, «ўзини куш кўзидан пана» қилишга уринмаяптими шўрлик?!.. Фикримча, шундай. Бироқ буни ҳис этиш учун асар бадииятига ошнолик, Амир кўзи билан ҳам қараб кўриш талаб этиладики, М.Чориева буни ё уддалай олмайди, ё истамайди. Шу боис ҳам унинг наздида мусича билан боғлиқ иккита эпизоднинг берилиши ўринсиз такрор бўлиб, кейингиси аввалги ҳолатнинг «*давомига ўхшаш ўрин*», холос. Ҳолбуки, биринчи эпизод – жигарининг аҳволини кўриб юраги пора бўлган, чидаб туришга ҳоли келмаётган Юсуф нигоҳи орқали берилган, ҳар икки эпизоднинг ўз ғоявий-эстетик вазифаси, юки бор...

... халқда «онангни отангга бепардоз кўрсатма» деган нақл бор, М.Чориева тамом зид йўлдан боради: ўгай қизни совчиларга тасқара қилиб кўрсатган ўгай она мисоли. Юқорида кўрганимиз парча моҳиятини бузиб беришнинг ўзи – даъвомизга асосли далил. Бироқ бугина эмас. Муаллифининг аксар эътирозлари асар тили билан боғлиқ бўлса-ю, мақоласига олинган кўчирмада «**ўлжа**»нинг ўрнига «**ўтса**» берилса... ёки «Амир ўзига ўхшаб бир хил – кўк рангли иштон-кўйлак кийган иккита бемор билан бирга...» жумласи мақолага «**Ўзига ўхшаб бир хил экан** – кўк рангли иштон-кўйлак кийган иккита бемор билан бирга...» шаклида ўтса, фирромлик бўйи анқигандек туюлмайдими сизга?! Эҳтимол, ким учундир бу фирромлик бўлса ҳам ваҳима қилишга арзимайдиган, боринги, «майда фирромлик» ё шунчаки «механик хато»дир. Балки, шундайдир. Лекин ишонинг, камина ҳам жудай-ла майдакаш эмас: мақолада каттароқ доирадаги фирромликни сезмаганимда, эътибор ҳам бермаган бўлардим. Мана, ўша каттароқ доирадаги фирромликлардан бири: «*Юсуфнинг қишлоғига кириб келгандаги ҳолатини эслайлик. У қаерга бормасин, гоҳ «сумкасига», гоҳ чўнтагига «қўл солиб беш-олтита» қоғозли қанд олиб, кичкинтойларга узатаверади-ю, бироқ бу қандлар сира тугаб қолмайди.*

Соддароқ газетхон буни ўқиб беихтиёр «боплапти!» деб юбориши мумкинлиги ҳам, аслида М.Чориева шунақа осон эффект – самарани кўзлагани ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин нима бўлганда ҳам, бу ғирт тухмат – ишонмаган санаб боқсин: Юсуф биринчи бор қишлоғига кирган маҳали «сумканинг чўнтагига қўл тиқиб, болаларга ширинлик улашади», кейин эса Кенжавой амакисини йўқлаб борганида энди «чўнтагига қўл солиб, беш-олтита қоғозли қанд олиб, кичкинтойларга узатади» – вассалом, яъни бу ўринда «гоҳ...гоҳ...» дея ҳайрон бўлиш умуман ортиқча. М.Чориева бир нарсага дуруст разм қилмай қолган чоғи: Юсуфни кекса энасини йўқлаб келиш учун Кенжавой амакисиникига юбораркан, онаси йўқдан йўндириб бўлса-да қўлига тугун тутқзади! Юсуф шу муҳитда тарбия топган, бас, кетар чоғи кўнгли бўлмай, жиянларга берарман деб сумкасидан «беш-олтита қоғозли қанд» олиб, чўнтагига солиб олса... майлими? Тўғри, матндан Юсуф яна бир бор, келган куни кечқурун бутун оила жам бўлган пайт сийловсиз қолган жиянларга қанд улашганини ҳам англаш мумкин, лекин шунда ҳам «қандлар тугаб қолиши» ҳақида қайғуриш шарт эмас. Ёки ёзувчи М.Чориевага ўхшаш инжиқроқ ўқувчиларни хотиржам қилиш учун, масалан, «сумкадаги килоси атиги фалон сўмлик майда шимийдирган қанд эди, ниҳоятда баракали экан лекин, бир килоси пистон дона чиқар-ов» дея изоҳ бергани дуруст бўлармиди?.. Шунга ўхшаш, М.Чориева Юсуфнинг «*йўлдан бирор кило гўшт олволмаганига афсус қил*»гани билан «*орадан уч кун ўтмай эса гўшtdан қизғонилган йўлкира ҳақида лом-мим дейилмай*» сигирнинг сотилиши орасида ҳам мантиқсизлик кўради ва буни муболағга йўяди. Мақола муаллифи матндан сал чалғиган кўринади, сигир «орадан уч кун ўтмай» сотилгани йўқ. Ўша сигир сотилгани хабари берилган бобдан шундоқ аввалги бобнинг «Юсуфлар қишлоқдан ҳадеганда қайтишавермади» деган жумла билан, хотинининг хархашаси эса «ишдан уч кун кечикдим»дан бошлангани шунга далолат қилади. Агарки, М.Чориева айтмоқчи «гўшtdан қизғонилган йўлкира» экан, гап йўл ҳақида учма-уч етадиган маблағ ҳақида бормоқда. Ахир, Юсуф ҳам эркак киши: ҳар хил вазият бўлади, қишлоғида бир неча кун туриб қолгач, беш-тўрт сўм сарф қилиб қўйиши мумкинми ё йўқми? Фикримча, дуруст ниятли китобхон буни шундоғам тўғри қабул қилаверади. Табиийки, йўлкирадан нима учун, қанча ва

қандай сарфлаб қўйилгани бадиий ният ижроси учун муҳим бўлганида, ёзувчи буни тасвирлаган бўларди. Модомики, ундай эмас экан, шундоғам тушуниб олиш мумкин нарсани тасвирлаш эзмаликка тортиб кетади... бундан ташқари, китобхон Юсуфнинг хотини эмаски, унга ҳаражатлару чўнтакнинг жорий ҳолати ҳақида ҳисоб бериб туриши зарур бўлса...

* * *

... баҳс деганлари ўзи кўп яхши нарса. Фақат бир шарт биланки, у баҳслашувчи томонлардан бирининг ҳақлигини эмас, ҳақиқатни аниқлашга йўналтирилган бўлса. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да анъанавий тарзда бериб борилувчи баҳслар адабий жараёни кўзгаб-жонлантириш билан танқидий фикрнинг ўсишига самарали таъсир қилганини таъкидламаслик инсофдан бўлмаса керак. Шунга қарамай, газета баҳсларни ташкил қилиш ва ўтказиш масаласида жиддий ўйлаб кўрса янада фойдалироқ бўлармиди, деган андиша туғилади. Биз юқорида тўхталган иккала мақола ҳам «ЎзАС»да ва иккиси ҳам «Баҳс» рукнида берилгани андишамиз асоссиз эмаслигини кўрсатади. Албатта, адабиёт газетаси бўлгани билан «ЎзАС» ҳам матбуот нашри ва ўз фаолиятида шундан келиб чиқади, публицистика тамойилларига таянади. Яъни, даврий нашр сифатида унинг имкон қадар кенг ўқувчилар оммасини ўзига жалб этадиган йўллар излаши ҳам табиий. Эҳтимол, битта масала ёки битта асар юзасидан турлича, ҳатто бир-бирига тамом зид фикрларни эълон қилиш шундай йўлларнинг бири ҳамдир. Лекин адабиёт газетаси сифатида «ЎзАС»нинг зиммасига маълум даражада адабий жараён ҳавосини белгилаш, адабий жамоатчилик фикрини шакллантириш, ўқувчи дидини юксалтириш каби қатор масъулиятли вазифалар ҳам тушади. Демак, унинг саҳифаларида, хусусан, «Баҳс» рукнида эълон қилиш учун материал танлаганда муаллиф фикрининг дадиллиги ё бошқалардан кескин фарқланиб турганигагина эмас, адабий-назарий жиҳатдан асосли ё асоссизлиги, муносабатнинг холис ё нохолислигига ҳам қараш лозим бўлади. Аминманки, шу томони ҳам эътиборга олинганида, М.Чориеванинг мақоласи ҳам, Ҳ.Карвонлининг мақоласи ҳам ҳозирги кўринишида чоп қилинмаган бўлар эди. Асли бунинг учун кўп нарса талаб қилинмайди ҳам: бор-йўғи материалга адабиётшунос сифатида ҳам қараш, зарур бўлса муаллиф даъвола-

рининг қай даражада асосли эканини «ички экспертиза»дан ўтказиш талаб этилади холос...

... газета дейилгани билан, аниқки, бу сўз замирида конкрет одамлар турибди. Шундай экан, инсонга хос ожизликлар газетага ҳам ёт эмас, албатта. Обрўли нашрда ғайирлик нафаси уфуриб турган мақолаларнинг шу ҳолича чиқиб кетгани киши кўнглига иштибоҳ солади: «газета У.Ҳамдамни унчалик хушламайдимиз?» дея ўйлаб қоласан... Тўғри, «Мувозанат»дан олинган таассуротлар совимай турибоқ газетада аввал Ҳ.Аҳмедов, сўнг И.Қувондиқовнинг мақоласи берилди, бошқа мавзулардаги қатор чиқишларда гап ораси роман ҳам тилга олиниб, илиқ фикрлар билдирилди. Лекин мундай эслаб кўрсам, ўшандан бери ўтган олти-етти йиллардан бери газетада У.Ҳамдам ижоди ҳақида берилган материалки бор, унда танқидий рух устуворлик қиларкан: юқоридаги икки мақола, кейин Н.Худойберганов билан С.Содиқнинг «Исён ва итоат» ҳақидаги чиқишлари, ниҳоят, К.Жўраевнинг кейинги роман таржимаси ҳақидаги мақоласи. Очиғи, шу охириги мақола кўнгилдаги иштибоҳ учқунини пуфладики, бунинг ўзига яраша тарихи бор...

... чамаси уч йиллар бўляпти, У.Ҳамдам университети-мизда бўлиб, талабалар билан учрашди. Учрашувдан кейин кафедрага чиқдик: учрашув кичикроқ даврада давом қилди. Ўшанда домламиз К.Жўраев ёзувчига мақола қўлёзмасини берган эдилар: «Аввал муаллифнинг ўзи танишиб чиқса, кейин, иложи бўлса, чоп этилишига ёрдам берса...» Шу-шу мақола хаёлимдан кўтарилган экан. Кейинроқ пойтахтга йўл тушганида Улуғбек билан кўришдик, унинг ўзи мақоладан сўз очиб қолди: «Домланинг олдида хижолатман. Мақолани яхши ёзган экан, менга ёқди. Лекин ўзинг ҳақингда ёзилган нарсани «чиқариб беринг» дейиш жуда ноқулай бўларкан. Бировлар орқали бир-икки ерга жўнатдим, натижа бўлма-япти...» Ўзига ҳам нусха қолдирган экан, ўқиб чиқдим. Мақола ҳақиқатан яхши ёзилган, Улуғбекнинг «менга ёқди» дейиши бежиз эмас эди. Эҳтимол, газетада мақолани ўқиган кишиларнинг бу гапга ишониши қийиндир. Лекин гап шундаки, қўлёзма аслида ўн икки бетлик бўлиб, муаллиф унинг учдан икки қисмида «Исён ва итоат» романини билгичлик билан таҳлил қилган, қолган қисмида таржимага тўхталган эди. Тушунган бўлсангиз керак: ёзувчи самимий фикрлар қатори айтилган танқидий мулоҳазаларни ҳам қабул қилган, яъни

мақолага «яхлит олиб» қараган ва шу боис «менга ёқди», деган. Хуллас, воқеаларнинг кейинги ривожини менга қоронғу, билганим шуки, орадан шунча вақт ўтиб, газетада қўлэзманинг учдан бири – танқидий мулоҳазалар билдирилган қисми «Маъно ва мантиқ бирламчи»¹ деган ном билан эълон қилинди. Албатта, газета ўз имкониятларини ҳисобга олиб мақолани қисқартиришга ҳақли. Лекин табиий савол туғилди: нима учун муаллифнинг «Исён ва итоат» ҳақидаги ижобий мулоҳазалари қисқартирилган-у, танқидий фикрлари деярли тўлиқ эълон қилинган? Эҳтимол, буни газетада таржима масалалари кўтарилгани билан осонгина изоҳлаш ҳам мумкин. Фақат, бу ҳолда бошқа қатор саволлар кўндан-кўн бўлади. Аввало, газетада илгари эълон қилинган иккала мақолада ҳам «Исён ва итоат» ижобий баҳоланган эмас. Ҳолбуки, китобхонлар орасида ҳам, мутахассислар орасида ҳам уни маъқуллаганлар, ҳатто, «Мувозанат»дан хушроқ кўрганлар (жумладан, марҳума Н.Владимирова, маъқул кўргани боис ўз ташаббуси билан таржимага қўл урган) йўқ эмас эди. Мундай қарасанг, газета фикрлар турличалигини ёқлайдигандек, шу боис ҳам «Баҳс» рукнини очиб қўйибди. Шундай экан, нимага газета қўлэзманинг бошқа қисмини босмайди? «Исён ва итоат» ҳақида тугал ҳукм чиқариб бўлинган, деб биладимиз? Ё бўлмаса, У.Ҳамдам асарларига ижобий фикр раво эмас деб ҳисоблайдимиз?.. Дарвоқе, «Мувозанат» юзасидан «Баҳс»га ёзилган таҳририят сўзида «газета ҳажми имкон бермагани боис мақолалар қисқартирилган ҳолда чоп этилмоқда», дея таассуф билдирилган эди. Буни эслаб кўнгилга андиша келади: ўшанда ҳам қисқартириш шу йўсин амалга оширилмаганмикан? Мабодо шундай бўлса, эътирозлар нишонини тўғри олмаган бўлиб чиқмасмиканман?.. Албатта, қисқартириш муаллиф розилиги билан амалга оширилган бўлиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Бироқ ўшанда ҳам, назаримда, юқоридаги эътирозлардан газетани буткул соқит қилиб бўлмаса керак...

* * *

... ҳа, «Исён ва итоат»ни «Мувозанат»дан кўра хушроқ қабул қилганларнинг бўлгани бор гап. Эсингизда бўлса керак, «Исён ва итоат»нинг чоп этилиши П.Козьонинг «Алхи-

---

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2010. 19 февраль

мик» романи уйғотган шов-шувлар ҳали тиниб улгурмаган бир пайтга тўғри келганди. Албатта, дунёнинг кўплаб тилларига ўгирилиб миллионлаб тиражда чоп этилган чин маънодаги бестселлер қаршисида атиги икки минг нусхада босилган «Исён ва итоат» – мисоли денгизга тушган томчи. Шундай бўлса-да, асар беиз кетмади, зеро «Мувозанат» муаллифидан... Майли, бунни қўя турайлик-да, «Алхимик»ка қайтайлик: асарни эҳтирос-ла кўкларга кўтариб алқаганлар ҳам, совуқликками тортиб кетувчи вазминлик-ла қаршиланлар ҳам, «бунинг нимасига шунча шовқин!» дея ғижинганлар ҳам бўлди. Хуллас, яна ўша гап: «Ҳар бир асарнинг ўз ўқувчиси бор!» – жумладан, «Исён ва итоат»нинг ҳам. Ростини айтмай, ўзим ҳам аввалига бу сирада эмасдим: илк таассуротим, умуман олганда, яхши бўлса-да, асар каминани «Мувозанат» қадар «мувозанатдан чиқара олмаган»ини, кўнгилга «Улуғбек бироз шошмадимикан?!» деган андиша инганини тан олишим лозим. «Ҳай, ўзгачароқ бир йўсинда ёзилибди-да, менга унчалик ўтиришмади, чоғи...» – дедим-қўйдим ўшанда...

(... китоб чоп этилганидан маълум муддат ўтгач, аниқ вақти эсимда йўқ, Улуғбек телефонда айтиб қолди:

«– Нинель Васильевна «Исён ва итоат»ни роса бир соат мақтади, ишонасизми?! «Мувозанат»дан, ҳатто, «Алхимик»дан ҳам баланд, деворди...

– Ол-а...

– Ўзим ҳам ҳайрон бўлдим, ака, жуда ғалати бўларкан... Таржима қиламан, дейди...»

Ўшанда марҳуманинг баҳосига, ростини, жиддий қарама-қаршим: «Ҳа, энди, кексайиб қолган аёл, ўқиб таъсирланса таъсирлангандир... Улуғбек билан деярли ҳамхона ишлайди, охорли таассуротларини тўкиб солса солгандир – тайёргина эшитар қулоқ бўлса...»

Кўп ўтмай роман таржима қилинди, китоб бўлиб чиқди ҳам. Ўзингиздан қолар гап йўқ: китобдан элликтагинаси Андижон давлат тиллар педагогика институтининг рус филологияси бўлимида тарқатилди. Ўша вақтда факультетни бошқариб турган дўстимиз Т.Раҳмоновнинг айтишича, русийзабон талабалар асарни жуда яхши қабул қилишган: турли баҳс-мунозаралар бўлган, муаллиф билан учрашув уюштиришни сўрашган...

... шундан бери кўп ўйлайман: роман мутаржимни нимаси

билан бунчалар мафтун этди? Русийзабон талабаларни-чи? Нега бу талабалар ўзбек насрининг русчага ўғирилган бошқа намуналарига, масалан, биз мудом ҳайрат-ла ўқийдиган «Ўтган кунлар»га у қадар рағбат қилмайдилар-у, «Исён ва итоат»га катта қизиқиш билан қарадилар? Гап таржима савиясидамикан? Ундай десак, жиллақурса мутаржимнинг ўзи асарни ўзбекчада ўқиган эмасми?!.. Ё гап мавзуда – унинг умуминсоний қийматга моликлигию долзарблигининг вақт ҳукмидан ташқарида эканидамикан? Ундай десак, «Ўтган кунлар»да кўйилган муаммолар қиймат жиҳатидан асло кам эмас-ку?! Назаримда, ҳамма гап – ифода йўсинида. Дейлик, «Ўтган кунлар»нинг нафақат мазмун-мундарижаси, ифода йўсини ҳам том маънода миллий: у миллий турмушимиз, урф-одатларимиз, тилимизда аксланувчи миллий руҳ билан чамбарчас боғланиб кетган, асар жозибасини улардан айро ҳолда ҳис этиш имконсиз. Зеро, бу ўринда бадиият ҳодисасининг воқе бўлиши учун ўқувчининг роман воқелигида ўзбек бўлиб яшаши ва романи (ўзбек) онгию қалбида яшатиши талаб этилади. Аксинча, «Исён ва итоат»да миллий турмуш, умуман, реаллик билан боғланиш шартли ва анча заиф. Яъни, муаллиф ҳақиқатга монанд реалистик образлару манзаралар яратишни мақсад қилмайди, шартли-рамзий образлар воситасида оламу одам моҳиятини англашга интилади. Шу жиҳатдан қаралса, «Исён ва итоат»га ривоятнамолик (руслар бун «притчевость» дейишади) хос бўлиб, ифода хусусиятларига кўра у А.Камю, Ф.Кафка, Г.Маркес, Х.Кортасар каби санъаткорларнинг асарларига яқинроқ. Реал воқелик билан алоқаси заиф бўлганидан «Исён ва итоат»даги образлар худди масал ва ривоятлардаги каби аввалбошданок универсаллик касб этади. Шунақа экан, асардаги образларни бугунги воқелик билангина боғлаб тушунишга уриниш – хато, бу ўринда ўлчамни каттароқ олиш лозим бўлади. Фикримча, ўзга халқ вакилларига асарнинг универсал томони яқинроқ, зеро уларнинг диққати аввало ва тўғридан-тўғри шунга қаратилади. Бас, русийзабон талаба образларнинг универсал моҳиятидан келиб чиққан ҳолда романга «катта вақт» (М.Бахтин) ўлчовида – «исён» ва «итоат» концептлари талқинига Ф.Достоевский, Л.Толстой, А.Камю каби адиблар талқинлари контекстида қараб, эҳтимол, ўзи учун янги жиҳатларни кўрган ва тегишича ҳақ берган бўлса не ажаб?!..)

... ҳа, «Мувозанат» муаллифидан ўқувчилар кўп нарса

кутганди, жумладан, камина ҳам. Тагин билмадим-у, лекин савол «хўш, нимани кутгандинг?» тарзида аниқ қўйилса, кўпчилик жавобга қийналса керак. Ҳартугул, ўзимда ҳануз аниқ жавоб йўқ. Ҳайлаб кўрсам, ўшанда ёзувчидан кунимизни «Мувозанат»даги каби дадил ва теран таҳлил этган том маънодаги реалистик асар кутгандекман, назаримда, гўё Улуғбек шу йўлда бардавом бўлишию лоақал яна бир баҳя кўтарилиши шартдек. Очиғи, ўшанда «тўхта, ахир, ёзувчининг ҳам дилида ўз дарди, айтмоқчи бўлгани бордир, қолаверса, дилидагини айтишга мос ифода топиш йўлида изланаётгандир» қабилдаги андиша сира кўнгилга келмаган, хуллас, оддийгина худбинлик қилган кўринаман...

... «Инсонлик – юксак бурч»¹ номли мақоласини ёзганида ҳурматли домламиз Н.Худойберганов ҳам шу каби кайфиятда бўлган чоғи. Шу боис ҳам домла мақола аввалида М. Қўшжонов «Мувозанат»ни «*ёш ёзувчининг ижодий ютуғи сифатида баҳолаганига тўла қўшилиши*»ни айтибоқ кейинги асари «*роман деб аталишга қанчалик лойиқ ва ёзувчининг навбатдаги ижодий ютуғими – бу энди жиддий масала*» эканини таъкидлайди.

Авалло, асар жанри ҳақида. Мунаққиднинг «Исён ва итоат»ни роман дея эътироф этишига нима монелик қилаётгани мақола якунида англашилади: «*Роман – ҳаёт ва инсоннинг ички оламини, моҳиятини кенг ва атрофлича тадқиқ этадиган салмоқли бадиий тафаккур майдони. Аммо бу фазилят «Исён ва итоат»да, афсуски, кўзга ташланмайди*». Ҳолбуки, бу таҳлил қилинаётган асар табиатига мутлақо зид хулоса, у ҳақда бунинг акси айтилса тўғрироқ бўларди. Зеро, қавс ичидаги мулоҳазаларимиздан ҳам кўриш мумкинки, «Исён ва итоат»да айнан ҳаётни, инсонни бадиий тадқиқ этиш мақсади етакчилик қилади, яъни ёзувчи учун у олам ва одам «*моҳиятини кенг ва атрофлича тадқиқ этадиган салмоқли бадиий тафаккур майдони*». Демак, масалани ўзгачароқ – «асарнинг айни шу жиҳати нега домламиз эътиборидан четда қолди?» тарзида қўйиш тўғрироқ бўлади. Фикримизча, бунинг сабаби олим «Исён ва итоат»нинг ўзига хос ифода йўсинини ҳисобга олмагани, унга реалистик роман, яна ҳам аниқроғи, «Мувозанат» мезонлари билан ёндашганидадир. Жумладан, мунаққиднинг «Ақбар

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2005. 15 июнь

қамоқдан чиққач, кейин унинг бирданига Челябинскда юрганлиги маълум қилинади», – дейиши асарнинг сюжет-композицион қурилишидаги ўзига хосликни ҳисобга олмаслик натижасидир. Аввало, Акбар «бирданига Челябинска» бориб қолгани йўқ: учинчи бобда табиб билан бемор диалоги орқали унинг қамоқдан чиққани хабар қилинади, – тўртинчи бобда Акбарнинг устозига: «нима қилишимни билмаяпман. Чиққанимга ҳам бир ой бўлди, лекин ишга ҳеч қўлим борма-япти. Мактабга эса олишмас экан...» деган изҳори берилди, – саккизинчи бобда жужуқ болакай тилидан рўзғордаги қийинчиликлардан хабар берилиб, Акбарнинг «полапонларини юзларидан чўлп-чўлп ўпаркан, кўзларига аччиқ ёш келгани» ва «бўлади, гўшт ҳам, овқат ҳам бўлади, болажонларим» тарзида мисоли онтдек эшитиладиган сўзлари берилди, – фақат шулардан сўнгина, тўққизинчи бобда, Акбар «Челябинскда юрганлиги маълум қилинади». Яъни, муаллиф бу жараёни анъанавий романлардаги каби изчил ва батафсил тасвирламайди, аксинча, ривоядан атайин «сувни сиқиб чиқаради», бу билан эса асосий эътиборни қўйилган муаммога қаратади. Атайинлик, масалан, у ёки бу персонаж сюжет линиясида кетма-кет берилган икки воқеа орасида ойлар, баъзан эса йиллар бемалол ташлаб кетилганида яққол кўринади. Айни чоқда, бу ўқувчи тасаввурида сюжет воқеаларининг изчил ва ўзаро мантиқий алоқадорликда тикланишига ҳалал бермайди. Фақат, бунинг учун ўқувчидан ёзувчи таклиф этаётган шартга кўниш, асарни қабул қилиш механизмларини шунга мос созлаш талаб этилади, холос...

... домла бу шартга кўнмайди ва яна «Исён ва итоат»га реалистик асар талабларини қўйишида давом этади: «кейинги бобларда қандайдир Лариса хола, табиб, Турсунбой ака деган кишилар Акбар билан ўзаро муносабатда бўлгани сўзланади. Ҳа, фақат сўзланади. Сўнгга Акбарнинг Динана исмли бир бузуқи аёлни севиб қолгани ҳам ошкор этилади. Лекин романда бу ўзаро муносабатларнинг мағзи-моҳияти бадиий тадқиқ этилмайди». Негадир, домла бу гапларни жиддий айтганига ҳануз ишонгим келмайроқ туради, улар баҳс қизиғида беҳос айтиб юборилгандек туюлаверади... Тагин билмадим-у, аммо бу йўсин мулоҳаза номдор мунаққидга муносиб эмасдек. Ахир, романдаги алоҳида сюжет чизиқлари марказида турган қандайдир Лариса хола, табиб, Турсунбой ака деган кишилар тақдири

«исён» ва «итоат» концептларини теранроқ бадиий мушоҳада қилишга хизмат қилади-ку?! Яъни, ёзувчи мақсади «*ўзаро муносабатларнинг мағзи-моҳиятини бадиий тадқиқ*» этиш эмас, зеро, уларнинг асар структурасидаги ўрни ва вазифаси бошқа: бири иккинчисини тўлдиради, яна бириси бошқасига зидланади, бириси умумий манзарага нур, бошқаси эса соя ташлайди ва шу тариқа парчалардан таркибланган бутунлик – мозаика юзага келади. Таъбир жоиз бўлса, мунаққид мозаика муаллифига «нега чоклари қолган?!» дея эътироз қиладики, бу ўринда «ё сал узокроқдан қараб боқинг, ё нариги залга ўтиб рангтасвир асарларини томоша қила қолинг», дейиш ўринли бўлади. Жумла оҳангига қараганда, домла қаҳрамоннинг «*Диана исмли бир бузуқи аёлни севиб қолгани*»ни сира ҳазм қилолмайди. Албатта, инсон сифатида муайян тоифага нисбатан ўз қарашига эга бўлиш, муносабатини ифодалашга ҳамма ҳам ҳақли. Бироқ шуниси ҳам борки, асар бадиий воқелигида ҳаракатланаётган персонажга муносабатда мазкур ҳуқуқ чекланган, бу ўринда бадиият қонунлари устувор мақом тутуди (йўқса, «Тирилиш», «Кеча ва кундуз», «Холисхон», «Қўрқинчли Техрон» каби ўнлаб асарлар адабиётда «прописка»ли бўла олармиди?!). Асосийси, асарда Акбар «*бир бузуқи аёлни севиб қолгани*» шунчаки ошкор этилмайди, аксинча, севги ҳар икки қаҳрамоннинг маънавий-руҳий изланишларида муҳим ҳалқадир. Назаримда, бадиият ҳодисасига соф ахлоқий мавқедан ёндашгани домланинг буни кўра олишига ҳалал бергандек...

... аслида, мунаққиднинг асарда «*кўпгина воқеалар, ҳодисалар, ривоятлар қаламга олинади. Аммо улар қаҳрамонлар тақдири ва руҳиятининг моҳиятини очишга деярли хизмат қилдирилмайди*» тарзидаги эътирозига ҳам асарнинг мозаика тарзида қурилгани ҳақидаги мулоҳазамиз етарли жавоб бўлса керак. Бироқ шу ўриндаги фикрни далиллаш йўсини қизиқ кўриндики, бунга тўхталиб ўтмасак бўлмайди: «*асардаги асосий қаҳрамон Акбар ўқитувчилик вазифасини бажараётганида Садр исмли ўқувчи синфга киришдан бош тартади. «Кирмаймиз, бир ҳафтадан кейин мактабни битирадиган бўлсак, ўқидик нима-ю, ўқимадик нима?» дейди. Акбар аччиғланиб Садрни юзига тарсаки туширади ва шу тарсаки учун қамалади. Орадан кўп ўтмай авф этилади. Хўш, бу воқеа романда нима учун келтирилган. Ахир, Чехов асарда милтиқ деворда осиглиқ ту-*

рибди, дейилса, бу милтиқ охир-оқибатда отилиши керак, деган эди-ку? «Исён ва итоат»да қаламга олинган юқоридаги воқеа эса фақат қаҳрамон тақдиридаги бир воқеа бўлиб қолган. Унинг мағзи-моҳиятига чуқур кирилмайди ва у қаҳрамон руҳиятининг таҳлилига хизмат қилмайди». Негадир мунаққид хаёлида Акбарнинг аччиқланиб тарсаки урганию шу сабаб қамалиб қолгани – қуруқ фактнинг ўзигина қолибди. Ҳолбуки, бешинчи бобда Акбар тилидан сўзлаб берилган воқеа моҳияти шундангина иборат эмас эди. Диққат қилинса, бу воқеа Акбар ҳаётидаги бурилиш нуқтаси эканини, у билан боғлиқ сюжет линияси шу факт мушоҳадасидан бошлангани бежиз эмаслигини англаш мумкин бўларди. Шунингдек, асарда ўша воқеа қаҳрамоннинг кейинги ҳаётига соя солиб тургани ҳам етарли даражада кўрсатилган. Фақат бу, худди Акбарнинг мазкур воқеа таъсирида туғилган ҳаёт, адолат ва разолат, инсон шаъни ва қадр-қиммати, феъл-атворининг бунгача ўзига қоронғу бўлган томонлари ҳақидаги изтиробли ўйловлари каби, бир неча бобга сочиб юборилган. Буниси энди, юқорида кўрганимиздек, асарнинг муаллиф ижодий манераси ва ниятидан келиб чиқувчи ўзига хос қурилиши билан боғлиқдир. Шунақа экан, агар кимдир қисмлар орасидаги алоқани илғай олмаётган бўлса, айбни асардан қидириш ножоиз. Зеро, асарда Чехов айтган милтиқ отилмай қолмаган, фақат у «пилта милтиқ» бўлмасдан, замонавий – «индамас милтиқ» эди...

...нозик нуқта шуки, Н.Худойберганов асарнинг ғоявий томонларига ҳам жиддий эътироз билдиради. Жумладан, Акбарнинг «Нега одамзотга бунчалар ҳассос қалб ва нозик идрокни берганинг ҳолда уни шунчалар муваққат ва ожиз қилиб яратдинг?!» тарзидаги ўйлари, мунаққиднинг фикрича, «инсонларнинг ҳозиргача ва бундан кейин яратиладиган мўъжизаларига, беқиёс мардлигига нисбатан ҳурматсизликдан бошқа нарса эмас» экан. Кўрамизки, бу – икки турли дунёқараш тўқнашган нуқта, демак, айна масалада ҳакамлик ноўрин, фақат менга буниси яқинроқ дейиш мумкин, холос. Мунаққид ўз қарашларида инсон «Аллоҳнинг Ердаги халифаси ҳисобланади. Бу – Аллоҳнинг Инсонга ишонганлиги ва уни мислсиз бурч ҳамда имкониятлар соҳиби этиб яратилганлигининг рамзидир. Инсоннинг Аллоҳ олдидаги бурчи эса ўзининг буюк ва беҳад имкониятлар билан яратилганлигини тириклик оламида намоён эта оли-

шида намоён бўлади» деган фикрдан келиб чиқади. Гарчи мунаққид буни «агар диний тасаввурдан келиб чиқсак» қабилдаги даромаддан сўнг айтаётган бўлса-да, моҳиятан у Уйғониш даврида пайдо бўлган, сўнг Маърифатчилик мафкураси чўққига чиқарган антропоцентриқ қарашнинг ўзи. Инсоннинг беҳад имкониятларига урғу берилаётгани шундай дейишга имкон берадики, бундан сал илгарироқ айтилган «Ахир, инсон Ойга чиқди ва Ой жисмидан парчалар олиб, ерга қайтди. Осмондаги яна бир қанча сайёраларни тадқиқ этаётган ҳам инсон. Ерда-чи? Ерда одамлар қандай мислсиз кашфиётлар қиляпти? Унинг имконияти, салоҳияти ҳадсиз эканлиги кун сайин аён бўляпти-ку! У ҳеч қачон ўзини «муваққат ва ожиз» деб ўйлаб ўтиргани йўқ» қабилдаги патетик фикрлар ҳам шуни тасдиқлайди. Аслида, қарашлардаги асосий фарқ – инсон имконлари масаласида: мунаққид уларни умуман ҳадсиз ҳисобласа, ёзувчи инсон Яратган қаршисида «муваққат ва ожиз» деб билади, инсон ҳаддини билмоғи керак деб ҳисоблайди. Айни чоғда, ёзувчининг бу қараши «инсонлик – юксак бурч» эканини асло инкор қилмайди. Сираси, «Исён ва итоат» асли шу ҳақда, унинг етакчи қаҳрамонлари инсон ҳаётининг мазмуни ҳақида, ўзларига белгиланган ҳад доирасида, Яратган қаршисида «муваққат ва ожиз» қолгани ҳолда инсонлик бурчини уддалаш ҳақида ўйлайдилар. Зеро, бу XXI аср бўсағасида – икки асрдан зиёд имконлари чексизлигига ишониб яшаган ИНСОН пировардида ўтган асрдан мерос «атом – ядро – нейтрон хавф»лари қаторига «иқлимнинг глобал исиши»ю «озон тешиклари» каби янги хавфлар қўшилганидан лолу ҳайрон турган бир шароитда майдонга кирган авлодга хос қарашдир...

... шу мулоҳазаларга таяниб, Н.Худойбергановнинг «Улуғбек Ҳамдам бу романида ўз ижодий изланишларида олдинга эмас, балки бир қадар орқага кетган, деб хулоса чиқаришга мажбур бўламиз. Бундай ғоявий-бадиий жиҳатдан бўш ҳамда етилмаган асар ёзувчи учун ҳам, адабиёт учун ҳам ютқизиқдир», деган хулосасини етарлича асосланган деб бўлмайди. Зеро, у мунаққид билан ёзувчи орасидаги бадиий-эстетик принциплар ҳамда дунёқараш бобидаги фарқлардан келиб чиқаётир ва шу боис ҳам мудом баҳсли бўлиб қолаверади.

... профессор С.Содиқнинг фикрича, «Улуғбек Ҳамдам ўз романи учун асос қилиб олган афсоналарга муносабат, аниқроғи, ишониш-ишонмаслик ҳам халқимизнинг ҳозирги таркибига кўра уч хил» экан: биринчи тоифа – «динга эътиқод қўйган»лар, улар «мазкур талқинни сўзсиз маъқуллаши муқаррар»; иккинчи тоифа – «воқеликни дунёвий тафаккур асосида идрок этадиган»лар, уларнинг афсоналарни «ўзгачароқ тушунишга ва баҳолашга уринишлари табиий»; учинчи тоифа – «атеистлар ёки даҳрийлар», уларнинг «диний ривоятларга ишонмасликлари асло шубҳа туғдирмайди»¹. Албатта, умуман олганда, бу ўринда С.Содиқ ҳақ: дунёқараш кўп ҳолларда бадиият билан ўқувчи орасида парда бўлиб тушиши мумкин, яқин ўтмишимиз бунга керагидан ортиқ далиллар тақдим этади. Бироқ айти шу далиллар – ўтган асрнинг 30-йилларидаги адабий танқид амалиёти бадиий асарни ғоявий асосга таянибгина баҳолаш номақбул эканини ҳам кўрсатади. Афсуски, С.Содиқ мақоласида кўпроқ шу йўлдан борилган. Шу даражадаки, мақолани ўқиб, беихтиёр XXI асрда, инсон эркинликлари – сўз, фикр, виждон эркинликлари қонун билан кафолатланган мамлакатда, бағрикенглик тамойилига асосланган жамиятда яшаётганинга қайта-қайта шукрона келтирасан. Яхши маълум, адабиётшунослиқда реминисценция тушунчаси бор, унинг қисқача мазмуни шуки, ҳар қандай бадиий асарда илгари яратилган асарларнинг таниш «из»лари бўларкан. С.Содиқ мақоласини ўқиб, бундай «из»лар адабий танқидий асарда ҳам бўлиши мумкинлиги-га ишонч ҳосил қиласиз:

- «... романдаги мунозарали ва шубҳали фалсафа...»
- «... мазкур фалсафанинг поэтиклаштирилиши ва тарғиб қилиниши қандай оқибатларга олиб келар экан?»
- «... романдаги фалсафага суяниб, бир оз бўлса-да ғайриодатий кўринган хатти-ҳаракатларнинг барчаси исён ё итоатсизлик деб талқин қилинаверса, янгидан-янги инквизициялар-у қатағонларнинг бошланиб кетиши ҳеч гап эмасга ўхшайди»

¹ С.Содиқ. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент: Шарқ, 2005. – Б.195; аввалроқ мақоланинг газета варианты эълон қилинган: Исённинг худуди борми, итоатнинг-чи? / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2004. 12 ноябрь.

- «Муттасил итоатга даъват этилиши оқибатида халқ манкурт даражасига тушиб қолмасмикан?»

- «...шубҳали ҳамда баҳсли бир шаклда ифодаланган исён ва итоат ҳақидаги ғояларни жамлаган ҳолда мутелик фалсафаси деб аташ тўғрироқ бўлади.»

- «Мутелик фалсафаси инсоннинг танқидий нигоҳини ўтмаслаштириши туфайли янгилик ва тараққиёт йўлидаги тўғаноққа айланиши ҳеч гап эмас...»

- «... мутелик фалсафаси мустабид, ёвуз ҳукмдорлар қўлига зулм пичоғини қайраб беришга хизмат қилиши кундек равшан...»

- «... шубҳали ва мунозарали тарзда ифодаланган мутелик фалсафаси ғоятда кутилмаган ҳамда хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин.»

- «... чуқур ўйланган, аммо баҳсли, шубҳали ва ҳатто хавфлидек туюлувчи ғоявий фалсафаси...»

Умид қиламанки, шукрона айтганим сабаби тушунарли бўлди: мақола эълон қилинганига беш-олти йил бўлиб қолдиамки, «Исён ва итоат» таъқиқлангани ҳам йўқ, муаллифи ҳам бинойидек қаторимизда юрибди. Гарчи келтирилган фикрларнинг деярли бари «-микан», «кўринади», «ўхшайди», «мумкин» тарзидаги гумон-эҳтимол маъносини берадиган шаклларда ифодаланса-да, битта фикр қайта-қайта таъкидлаб айтилгани учунми, улар тугал ҳукмдай янграйди. Эҳтимол, баҳслашиб ўтириш ҳам ортиқчадир-у, лекин беихтиёр шу йўсин «танқид»лар ва унинг оқибатларини кўраверганидан юраги кўп зада бўлган А.Қаҳҳор гаплари ёдга тушади: «Адабий ваҳимачилиқдан ҳануз қутулмаган шубҳа бандалари тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта нуқсон топишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, мишмишларга озиқ беришни ўзининг касби деб ҳисоблайди»...

С.Содиқ ёзувчи «сюжет чизиқларини онгли равишда бир-бирига узвий боғлаб юборишга уринмаган»ини тўғри таъкидлайди, лекин «асардаги ҳар бир қаҳрамон ҳаётда исёндан қутулиб, итоатга юз буришнинг алоҳида-алоҳида кўринишларини, шаклларини таъкидлашга хизмат қилади» деб ҳисоблайди. Натижада, «бироз бўлса-да ғайриодадий кўринган хатти-ҳаракатларнинг барчаси исён ё ито-

атсизлик деб талқин қилиниши» мумкинлигидан хавфсираётганини унутгандек, ўзи худди шу йўлни тутади. Мунаққидга кўра, асардаги Лариса холанинг аянч қисмати ҳам, Турсун жонталашнинг ҳаёти ҳам *«исёндан қутулиб, итоатга юз буришининг алоҳида-алоҳида кўринишлари»*-дир. Тўғри, бу персонажлар асарга қўйилган муаммони бадий талқин қилиш учун киритилган. Бироқ бу уларнинг ҳаёти албатта исён ва итоат йўли дегани эмас-ку?! Дурустроқ ўйлаб кўрилса, Лариса холада на исён ва на итоат бор, аксинча, у майлларига қул бўлиш йўлидан борди, шу боис пайти келиб итоат эҳтиёжини туйганида ҳам бунга эришолмади. Ёки Турсун жонталашни олайлик. У исёни ҳаёлига ҳам келтирган эмас, агар Лариса хола майлларга қул бўлиб ўтган бўлса, Турсун жонталаш ўзи бурч деб ўйлаган нарсага қул бўлиб ўтди – оилам, бола-чақам дея чумолидай тиниб-тинчимай яшади, бурчга қуллик шу даражадаки, фидойилигини ҳатто жони-жаҳонини тиккан оиласию фарзандлари ҳам сингдиролмайди. Экзистенциал психологиянинг йирик намо-яндаси В.Франкл айтадики: *«Ҳайвондан фарқли равишда инсон инстинктлари унга нима зарурлигини айтмайди; кечаги кун кишисидан фарқли тарзда бугун аъналар инсонга нима қилиш кераклигини ўргатолмайди. Ўзига нима кераклигини ва нима қилиши зарурлигини билмагани учун инсон ўзининг нимани хоҳлашини ҳам идрок этолмайдиган бўлиб қолади. Натижада у ё бошқалар хоҳлаган нарсани хоҳлайди (конформизм) ёки бошқалар талаб қилган ишни бажаради (тоталитаризм)»*¹. Олимнинг таъкидлашича, ҳар икки ҳолат ҳам инсон ҳаётини маънисиз қилиб қўяди. Шунга ўхшаш, Лариса хола ҳам, Турсунбой жонталаш ҳам ўзлари англамаган ҳолда ҳаётдан маъни излайдилар, аниқроғи, бири майлларига тўла эрк бериб, иккинчиси меҳнатига андармон бўлиб маъни излаш – исён қилиш заруратидан қутулади. Улардан фарқли ўлароқ, Акбар бу тоифаларнинг иккисига ҳам кирмайди: бошқалар хоҳлаётгандек яшашни ҳам, бошқалар талаб қилганни бажариб яшашни ҳам истамайди – исён айна шу нуқтадан бошланади. Яъни, исённинг маъносини луғатлардан излашга ҳожат йўқ, уни қаҳрамоннинг ҳаётидан маъни излаш қасдидаги эврилишларга тўлиқ йўл – Яратган қошига ўзликни англаган ҳолда бориш истагидан туғилган

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 25.

БУЮК САФАР тадориғи деб тушунса бўладики, ўзликни англаб келинган итоат асло МУТЕЛИК эмас...

... ҳа, Турсун жонталаш ҳаётидан маъни излаб ўтирмади, шу туриш-турмушимнинг ўзи маъни дея ўзини ишонтириб яшайверди. Бироқ ниҳоя-чи? Нега умрининг сўнгги лаҳзалаарида қурган иморатига «битта ғишт, биттагина ғишт етишмаяпти...» дея тўлғанади? Нега сафари қариганини била туриб ўй-хаёли ўша кемтикда? Нега шу ҳолида ҳам «ўзим тўлди-ролмадим ўша кемтикни» дея ўртанади?.. Кўнгли таскин топмагани, тополмаётганидан эмасми?! Демак, табибнинг «ўлимгача улгуриш», «ўлмасдан бурун ниҳояни топиш» ҳақидаги гаплари, «натижага ҳар ким ўзи келмоғи шарт» дея таъкидлаши бежиз эмас экан-да! Шундайку-я, лекин буни ўёки бу даражада қабул қилиш учун С.Содиқ ажратган тоифаларнинг дастлабки иккитасига мансублик ҳам шарт қилинади. Яъни, гап айланиб яна дунёқарашга тақалади...

(... дунёқараш эса турфа, у дунёнинг эврилишлари билан баравар ўзгариб туради, бу ўзгаришларни илғаш учун ҳаёт билан ҳамнафаслик талаб қилинади. Турсун жонталаш сабаб ўсмир ёшимда ўқиганим П.Қодировнинг «Мерос» қиссаси билан «Исён ва итоат» орасида боғлиқлик кўраман. Ҳар қандай асар «катта вақт» ўлчамида бошқа асарлар билан диалогик алоқада яшайди дейилади-ку... Майли, бу муҳим эмас. Муҳими – «Мерос»ни ўқиганимда менга чинакам қаҳрамонлик бўлиб кўринган нарсага бугун буткул бошқа кўз билан қараётганим. Шуни ўйлаб, «хайрият, қотиб қолмабман», дейман-у, лекин... баъзан талабалар билан, ўғиллар билан қарашларимиз фарқли эканини ҳис қиламан, гоҳо, гапларимиз бир-бирига тўғри келмай қолганида, бўғиламан... Лекин илож қанча, ҳаёт шиддати тез, у билан ҳамқандам босишга қанча уринмай, етиб юришим тобора қийин бўлаётгани, ўғиллару шогирдлар уч қадам босганида аранг икки қадам олдинлаётганимни, эрта бу фарқнинг яна каттариши борлигини ҳам ҳис қиламан. Кўнмай иложим борми, қўлимдан келадигани – «Феълимни кенг қил, илоҳи!» деб тиллаш, холос...)

... мақолани ўқиганда, С.Содиқ асарни таҳлил қилишдан кўра дунёқарашини ҳимоя қилишни кўпроқ ўйлагандек туюлади. Эҳтимол, мақсад кучлилик қилиб кетганидандир, баъзан ўзидек тажрибали мунаққидга ярашмайдиган йўл тутади, асарни ўзи хоҳлагандек талқин қилиб, буни ёзувчи

талқини сифатида тақдим этади: «*Мана шу ҳаракат, яъни уканинг акага ҳурматсизлиги романда Турсунбой ҳаётидаги исён сифатида талқин этилади*». Аслида ёзувчи бунақа талқиндан йироқ, лекин мунаққид барча персонажлар ҳаётини «*исёндан қутулиб, итоатга юз буришининг алоҳида-алоҳида кўринишлари*» деб билади ва буни қандай қилиб бўлса-да исботлашга интилади. Мунаққид талқинда матндан келиб чиқмайди, ўзиникини маъқуллаш учун: «*Ҳурматсизлик қилганини англашдек оғриқли жараёндан эзилган Турсунбой қизилўнгач ракига мубтало бўлади...*» дея бемапол ўзидан кўшиб юбораверади. Гўё романда Турсун жонталаш қилмишидан бир муддат афсусланганию тезда «*Тўй-маърака нима бўпти, бир кун-ярим кунда ўтар-кетар. Ҳаёт ўйин-кулгудан иборат эмас-ку! Меҳнат қилиш керак, меҳнат! Фақат ишлаган одамгина баҳра топади...*» дея ўзини оқлаб олгани ёзилмагандек. Ахир, ёзувчи қаҳрамонининг эртасиданоқ яна илгаригидек ўз ишига андармон бўлиб кетганини, «*Энди унинг хаёли яна ҳар кунгидек ўз иши, ўз ташвиши билан банд эди: акасини ҳам, у билан бўлиб ўтган кўнгилсизликни ҳам унутганди...*» дея таъкидлайди-ку! Мунаққидга бунинг мутлақо қизиғи йўқдек, юқоридаги фикрини «*... ўлими олдидан узр сўраб акасининг ҳузурига боради. Шу тариқа бу қаҳрамон ҳам ахлоқий қадриятларни бузиш оловли исён эканлигини фаҳмлайди ва тўлиғича итоат йўлига қайтади*» тарзида хулосалайверади. Албатта, асар талқинидаги бундай ёндашув ҳақликни исботлаш учун қулай бўлиши мумкин, бироқ илмийликдан буткул йироқлиги ҳам аён ҳақиқатдир.

Шунга ўхшаш, ҳақлигини исботлаш, фикрларини далиллаш учун С.Содиқ тарихий-ҳаётий мисолларга ҳам ўзи хоҳлаганидек мазмун юклайди. Жумладан, унинг фикрича, «*Лариса хола ёшлигида кишиларнинг жуфт-жуфт бўлиб яшаши-ю фарзанд кўришидек азалий тамойилга қарши исён кўтарган*». Аввало, романда бундай талқин йўқлигини, бу юқорида кўрганимиз каби мунаққиднинг кашфи эканлигини таъкидлаш жоиз. Зеро, Лариса хола исён қилгани йўқ – у қаршисидаги танлов имконидан фойдаланди холос: кўп қатори ташвишу қийинчиликлар билан эш келувчи йўлни эмас, ҳар не жозиб бўлса-да елдек ўткинчи ҳою-ҳаваслар йўлини танлади. Танловни исён дея янглиш тушуниб олган мунаққиднинг ҳушёрлиги тутади ва ҳеч иккиланмай ёзувчини

«ҳар қандай исён фожиага олиб боради, шунинг учун инсон исёндан сақланиши – итоатда яшаши керак» деган зарарли ғояни тарғиб этаётганликда айблашга тушади. Кейинроқ эса С.Содиқ романдаги талқинни янада жўнлаштиради, энди унга ёзувчи гўё «*ўз вақтида турмуш қурмаган ва фарзанд кўрмаган одам фожиага, бахтсизликка маҳкум*» деган қарашни олдинга сургандек кўринади ва бу «*қарашнинг шубҳали*» эканини далиллаш учун шоира Зебуннисони мисол қилади: «*Лариса хола каби Зебуннисо ҳам умрида турмуш қурмаган ва фарзанд кўрмаган. Бироқ шоира буни ўзи учун фожиа санаш у ёқда турсин, баралла:*

*Менинг эрим ҳам китоб,
Бахтим ҳам китоб,
Ҳатто жаннатим ҳам китоб, –*

деб хитоб қилган. Демак, Зебуннисо тақдирида исёндан итоатга қайтмаслик бахтсизликка келтирмагандек туюлади». Эҳтимол, «туюлади» дейиши мунаққиднинг буни фараз сифатида айтаётганига ишорадир, лекин мазкур факт «қарашнинг шубҳалилигини исботлайдиган» далил сифатида келтириляпти. Аввало, адабиётшунос сифатида С.Содиқ яхши биладики, шеър – оний кечинма изҳори, шундай экан, шоира ҳаётидаги миллионлаб лаҳзаларнинг бирида ифодаланган кўнгил изҳори бу қадар катта умумлашмага асос бўлолмайди. Иккинчидан, худди шу сатрларнинг ўзи тамом акс маънони англатиши ёки уларнинг изтиробу аламлардан туғилган бўлиши мумкинлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Кўринадики, С.Содиқ фактни ўзига мослаштириб талқин қилмоқда, айримлар жонли сўзлашувда буни «подтасовка» деб айтишади. Яъни, аслида бу сўзнинг луғавий маъноси – «қартани ўзига мослаб чийлаш», содда қилиб айтганда, «фирромлик» бўлади...

(... «фирромлик» деганим жуда кескин бўлиб кўринар-у, аслида, С.Содиқ «*Лариса хола каби Зебуннисо ҳам умрида турмуш қурмаган ва фарзанд кўрмаган*» деб ёзганини ўқиб-боқ тилга беихтиёр шу сўз келганди. Қаранг, мунаққид аввалига «*ўз вақтида турмуш қурмаган ва фарзанд кўрмаган*»-лик ҳақида гап очганди, энди, керак бўлиб қолгач, тап тортмай асарни ўзи қиёсламоқчи бўлган фактга – Зебуннисо тақдирига мослаштиради: Лариса холани умрида турмуш

қурмаганга чиқаради-қўяди. Ҳолбуки, Лариса ҳола роман воқелигига илк бор кириб келган ўнинчи бобдаёқ «рахматли эри»ни тилга олади, кейин ҳам бот-бот «эри билан танишган-севишган кезларини эслаб» энтикиб-эзилади, марҳум эрини тушларида қўради...)

...Худди шундай ҳол итоатсизликнинг «инсонлик мартабаси»га зид эмаслигини асослаш учун Эзоп, кейин Галилей эслатилганида ҳам кузатилади. Мунаққид инкор пафосига берилиб кетганидан бўлса керак, романда гап Яратган қаршисидаги итоат ҳақида бораётганини унутади гўё, буларнинг исёни яралмишга, унинг тимсолидаги зулм ва жаҳолатга қаратилганини эътиборга олмай, бемалол далил қилиб келтираверади. Ҳайратланарли томони шуки, мунаққид учун шу асосларнинг ўзи *«итоатга юз бурмагани учун ўз халқининг виждонига айланган Эзопни «инсонлик мартабаси»дан маҳрум қилиш ақлдан бўладими?»* дея муаллифга иддаолар қилиш ёки *«итоатга юз бурмагани учун Зебуннисони ҳам инсонликка нолайиқ деб қараш ғирт беъманилик ҳисобланади»* дея айблаш учун етарли. Дадиллик шунчаларки, қумдан қурилган пойдеворга улкан иморат солишга асло чўчимасдан *«Зебуннисо ҳам, Навоий ҳам бутун онгли умрлари давомида ислом динига зарра гард юқтирмаган»* дея ҳакамликни зиммасига оларкан, Ҳазратнинг ўзи «Қилибмен онча исёнким агар дўзах аро кирсам, Менинг беҳад гуноҳим бирла дўзах сар-басар тўлғай...» дея тазаррулар қилганини эслашни ортиқча билади...

... шу йўсин таҳлилдан келиб чиқиб, С.Содиқ «Исён ва итоат» романида *«асосан, бир гуруҳ китобхонларни, аниқроғи, бутун борлиғи фақат илоҳиёт руҳи билан қамралган кишиларнигина қай даражададир ишонтирадиган, диний маърифат фидойилари томонидан кўпроқ маъқулланадиган ғоялар мажмуи ўртага ташланган»* деган хулосага келадики, нечоғли императив оҳангда жаранг топмасин, асоси бўшлиғи боис уни қабул қилиб бўлмайди.

* * *

... «Мувозанат» ҳам, ёзувчининг бошқа асарлари ҳам камчиликлардан буткул ҳоли, деган фикрдан мутлақо йироқман. Уларда, хусусан, «Мувозанат» билан «Исён ва итоат»да ҳали сайқалланиши зарур бўлган ўринлар талайгина, айниқса, тил жиҳатидан. Умид қиламанки, каминани камчи-

ликларнинг бор ё йўқлиги эмас, «уларга *тузатса бўладиган, жузъий* деб қараш керакми ё асарнинг ҳаёт-мамотини *ҳал қилувчи* дебми?» деган савол қизиқтиргани ва устозлар фикрига таяниб мазкур саволга «**Тузатса бўладиган, жузъий!**» дея жавоб берганимни ўқувчи тушуниб олди. Эътироз қилувчилар лоақал «Ўтган кунлар»ни ёдга олсин: 1925 йилда романнинг китоб ҳолидаги биринчи бўлими чоп этилганида, А.Қодирий нашрнинг имло ва техника томонлари «кўз кўриб қулоқ эшитмаган бир йўсинда чиқди» дея қаттиқ норозиланган. Шу боис 1926 йилда биринчи бўлим тил томони жиддий таҳрир қилинган ҳолда қайта босилган. Қизиқ томони, 1925 йил нашри имло ва техника томонлари билан романнинг «Инқилоб» журналида чоп этилган вариантдан кўп ҳам фарқ қилмайди. Бу эса 1925 йил нашридаги камчиликлар сабаби адибнинг «босилиши чоғида ҳозир бўлолмагани» ёки нашриёт билангина боғлиқ эмаслигини кўрсатади. Гап шундаки, романнинг журналда эълон қилиниши билан китоб ҳолида чоп этилиши орасида беш йиллик масофа бор. Яъни, адиб энди ўз асаридан тамом узилган, унга беш йиллик ҳаётий ҳам ижодий тажриба юксаклигидан қараб, «удур-будурларни» кўриш ва бартараф этишга ҳар жиҳатдан тайёр бўлган. Кейин, 1933 йил нашри олдидан ҳам романга жузъий таҳрирлар киритилган¹. Айтмоқчиманки, роман тили ўқувчини ром этадиган ҳозирги кўринишига кўп сайқаллашлардан кейингина келган... Диққат қилинса, «Мувозанат»нинг журнал варианты билан китоб ҳолидаги биринчи (2004) ва иккинчи (2007) нашрлари орасида сезиларли фарқ борлигини кўриш мумкин – ёзувчи ишламоқда. Шундай экан, унга озроқ «вақт лимити» ажратсак ҳақимиз кетмаса керак?!

Яна бир томони: У.Ҳамдам «Мувозанат»да тўхтаб қолгани йўқ – изланишти ва шу изланишлари натижаси ўлароқ «Исён ва итоат», «Сабо ва Самандар» романлари ёзилди. Муҳими, ёзувчининг изланишларида изчиллик ва дадиллик кузатилади: у изланиш йўлида «ортидаги кўприкларни бузиб» бормоқда. «Мувозанат»да реалистик тасвир тамойиллари, «Исён ва итоатда» рамзий-мажозий талқин, «Сабо ва Самандар»да лирик-романтик ёндашув билан рамзий-мажозийликнинг уйғунлашуви кузатилаётгани шундай ўйлашга

---

¹ Қаранг: Шарқ юлдузи. – 2007. № 1

асос беради. Менга қолса, миллий-адабий анъаналарни руҳига сингдирган ва хориж адабиётларидан яхши хабардор бўлгани ҳолда бугунги кунимизда ФАОЛ ЯШАЁТГАН ижодкор вужудида бир пайтнинг ўзида шафқатсиз реалист билан тузатиб бўлмас романтик, рамзлар воситасида оламу одамни англаш пайидаги интеллектуал билан ҳассос лирик яшаётгани ҳеч ажабланарли эмас. Шундай экан, У.Ҳамдам ижодига «ҳар бир китобнинг ўз ўқувчиси бор» деган қоидани унутмаган ҳолда ёндашиш, дейлик, «Мувозанат»га қўйилган мезонлар билан «Исён ва итоат» ёки «Сабо ва Самандар»га қарамаслик тўғрироқ эмасми?!

Шундайликка шундайку-я, лекин бунинг учун, аввало, онгу руҳимизга сездирмайгина кириб борадиган «Мом синдроми» вирусларидан сақланиш, унга қарши эмланиб олиш зарур. Унга эм бўладиган дори – ХОЛИС НИЯТ, бу эса жуда-дайла қаҳат мол эмас, ўзимиз истасак бас – ҳар вақт топилади.

2010 йил

Истиқлол дарди (Чўлпоннинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тадрижи)

.... рисола устида ишларканман бот-бот раҳматли бобомни эсладим: у киши «босмачи» ўтган, сургунларда бўлган... Бобомнинг ўтмиши туфайли мен – совет пионерининг кўнглида не-не изтиробу аламлар кечгани ўзимгагина аён. Бизга «қора» бўлиб кўринган ўтмиш орамизда тубсиз жар бўлиб ётарди гўё... Раҳматли ўтмишидан мутлақо гап очмас, энди ўйласам, бизнинг тушунишдан ожизлигимизни англади, чамаси... Бугун, Чўлпон руҳиятини англашга интилиш асноси бобомни-да тушунгандек бўламан, кўнгилда оғриқли бир армон чўнглашиб боради...

Ушбу рисолаи эҳтиром ила бобом Мулла Ўринбой Азизбек ўғли хотирасига бағишлайман...

Ҳозирда миллий уйғониш даври деб атаётганимиз ўтган аср бошидаги Туркистон ижтимоий ҳаётини йиллар давомида мустаҳкам тўғон-ла тушовланган асов дарёнинг ўша тўғонни кўпориб, шиддат-ла оқувига менгзагимиз келади. Зеро, ботиндаги қудратнинг зоҳирий кўриниши бўлмиш бу шиддат элнинг қалб кўзи тийрак ўғлонлари дилидаги асрий умидларни қувватлантириб, уларни буюк мақсадлар сари илҳомлантирган эди. Миллатнинг тарихий тақдирини белгиловчи даврларнинг ҳар куни асрларга татиғуликдирки, виждонли кишиларнинг бундай пайтда шиддатли ҳаёт оқимидан четда туришлари асло мумкин бўлмаган ҳодиса. Бу нарса, айниқса, ижод аҳлига тегишдир. Бундай даврларда яшаган ижодкорлар учун шахсийлик ва ижтимоийлик чегаралари мавжуд эмасдек, уларнинг қалби жамият ҳаётидаги ўзгаришларга ҳамоҳанг ураётгандек. Айтиш мумкинки, ижодкор давр ижтимоий ҳаётининг барометрига айланади: замондошларни эртанги кун ҳавосидан, изғирину қуёшли кунлардан огоҳ этиб туришликни ўзининг вазифаси деб билади. Албат-

та, бугунги кун юксаклигидан туриб уларнинг ижодига турлича баҳо беришимиз мумкин. Айримларимиз «шу туфайли ҳам уларнинг аксар асарлари вақт синовига дош беролмади», десак-да мумкин. Бироқ, мулоҳаза қилайлик, ўзимизни уларнинг ўрнига қўйиб кўрайлик. Ўша ижодкорлар қаршисида икки турли йўл мавжуд эди: ё мангу мавзуларга қўл уриб боқийликка бўйловчи асарлар яратиш ва ё куннинг долзарб муаммоларига муносабат билдириш орқали миллат, Ватан келажигига таъсир этиш. Шу хил танлов имконияти юзага келганида кўплаб ижодкорларимиз, ҳатто буюк истеъдод соҳиблари-да, бутун кучу иқтидорларини иккинчи мақсадга йўналтирдилар. Ана шундай фидойи ижодкорлардан бири, шубҳасиз, Абдулҳамид Чўлпондир.

Замона зайлини яхши тушунган, илм-маърифатни қадрлаган бўлғуси шоирнинг отаси, анчагина тараққийпарвар инсон, мадраса кўрган шоиртаъб савдогар Сулаймонкул Юнус ўгли фарзандининг «замона иқтизосинча» билим олишига айрича эътибор билан қарайди. Шунинг натижаси ўлароқ, ёш Абдулҳамид оила муҳитидаёқ нафақат Туркистон, балки Ички Русия ва Туркияда чоп этилган жадид нашрларига муштарий бўлиш, уларни мунтазам кузатиб бориш имконига эга бўлади. Ёш Чўлпоннинг дунёқараши ўша газеталар таъсирида, аниқроғи, жадидчилик ғоялари таъсирида шаклланади, у ўзини қуршаган ижтимоий муҳит ҳаётини, ўзи гувоҳ бўлаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини жадидчилик руҳидан келиб чиқиб тушунади ва баҳолайди. Шу боис ҳам отасидаги шеъриятга муҳаббатни юқтирган Чўлпон ижодининг аввалидаёқ ўзининг ижодий кредосини аниқ белгилаб олган, бутун куч-ғайратини «миллатни уйғотиш» мақсадига сарф этиш, бу йўлда бадий сўзни восита қилишга қарор берганди. Чўлпоннинг матбуотдаги илк чиқишлари қаторида саналувчи «Адабиёт надир?» ва «Муҳтарам ёзғучиларимизга» номли мўъжазгина мақолалари айти шундан далолат беради. Чўлпон «Адабиёт надир?» номли мақоласида бадий сўз санъатининг хоссаларидан сўз очаркан, асосий эътиборни унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, вазифаларига қаратади. Ёш адибнинг фикрича, «*Адабиёт яшаса миллат яшар. Адабиёти ўлмағон ва адабиётининг тараққийсига чалишмағон ва адиблар етиштирмағон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секин-секин инқироз бўлур*».

Кўринадики, Чўлпон тушунчасидаги адабиёт миллатни инқироздан сақлаши, унинг тараққий этишига хизмат қилиши даркор. Муаллиф омманинг адабиётга бефарқлигидан, ҳатто ўтмишда яратилган «таърих умумийларни ўқуб англамоқдин» йироқлигидан ташвиш чекади. Чўлпон Оврўпо халқларидаги адабиётга тамомила ўзгача муносабат ҳақида ҳавас билан ёзади, уларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт масаласида илгарилаб кетиши омилларидан бирини айти шунда кўради. Муаллиф ҳавасли нигоҳини Оврўподан юртига ўгириб кўрадики, бунда уламою эшонлар «*тўн киймак*», авом «*чойхоналарга чиқуб чой ичмак*», зиёлилар эса «*Оврўпо кийимликларию қийматлик папирўслар*»дан завқ олаётирлар. Айти шу маънавий қашшоқланиш туфайли «*кундан кунга руҳимиз тушуб, келадирғон истиқболимизга умидсиз қараймиз*», деб ҳисоблайди Чўлпон. Мақолада адабиётнинг «*ўткур юрак кирларини ювадурғон тоза маърифат суви*» сифатида зарурлиги уқтирилади, пировардида «*Адабиёт ўқуйлук, адиблар етиштурайлук!*» деган чақириқ янграйди. Эътиборли жиҳати шундаки, Чўлпон айти пайтда «*агарда «баёз» ва бемаъни бир-иккита китоблар билан қолсак*» инқирозга учраймиз, дея огоҳлантиради. Англаш мумкинки, Чўлпон мақоласида назарда тутилган адабиёт – янгича адабиёт, шу боис ҳам «*адиблар етиштурайлук!*» чақириғига алоҳида урғу берилади, адиблар етиштириш масаласининг долзарблиги қайта-қайта такрорланади. Хўш, муаллиф бу ўринда қандай адабиётни назарда тутди? Бу саволга қисман «*Мухтарам ёзғучиларимизга*» номли мақоладан жавоб топишимиз мумкин.

Мазкур мақоласида Чўлпон аҳли қаламга мурожаат қилиб, уларни «*миллатнинг энг танқид қилинатурғон ўринларида аралашуб юрмак*»ка чақиради. Чунки «*аралашуб юрулса, андағи сўзларни, одамларни ўрганмоққа бўладирки, китоб бетларига кўчириб ёзмоққа материёлларнинг энг асллари халқ орасидан олинадур*». Бу гапларни, ўзининг эътироф этишича, Чўлпон Оврўпо ёзувчиларининг тажрибаларига таяниб айтади: улар «*ўзларининг яхши ёмон одатлари орасида юрубдулар, сўнгера қўлларига қалам олуб, яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатуб ёзубдурлар*». Англаш мумкинки, адибларни ҳаётга чуқурроқ кириб боришга ундашдан кўзланган мақсад миллий турмушни теран таҳлил этиб,

«яхшисини яхши, ёмонини ёмон кўрсатуб» берувчи ҳаққоний адабиётни юзага келтириш экан. Ёзувчининг бу хил адабий-эстетик қарашлари «Доктор Муҳаммадиёр» ҳикоясида ҳам ўз аксини топган. Ҳикоя қаҳрамони Муҳаммадиёр Петроградда эканида «Туркистоннинг мадраса шогирдлари ҳаётидан олуб «Умрлик шогирдлар» номли бир рўмон ёзди. Рўмон ўн икки жузь бўлуб, Туркистонда хануз шундоғ миллий маишатдан олинғон катта рўмон чиқмағон эди... Бу рўмон шундай моҳирона ёзилғон эдики, мадрасада қирқ-эллик йил турганда ҳам шундоғ яхши ва шогирдларнинг мадрасада ўқумай самоварларда давр сураётганларини ёзмоқ мумкин эмас эди». Муҳаммадиёр Чўлпон хаёлидаги адиб идеали, шу боис ҳам у ижодда ўз «яратувчиси»нинг адабий-эстетик қарашларига мувофиқ ҳаракат қилади. Ёш адиб ўз қарашларини қаҳрамони воситасида ифодалашнинг ўзи билан қаноатланмайди чоғи, сатр остида изоҳ бериб, фикрини очиқроқ англитишга жазм этади: «Ушбу рўмон (яъни, «Умрлик шогирдлар» – Д.Қ) хаёлий ва йўқдир. Фақат 12 жузь бўлмасун ва 6 жузь бўлмасун, 3 жузь қилуб бўлса ҳам шул исмда юқорида таъриф қилинғон руҳда бир рўмон ёзмакларини муҳаррирлардан ўтинаман.

Худо муҳаррирларимизга ғайрат берсун!»

Юқорида юритган мулоҳазаларимиз ёш Чўлпон аср бошидаги Туркистон ижтимоий шароитида адабиётнинг беқиёс катта аҳамият касб этишини таъкидларкан, тамомила янги – реалистик адабиётни назарда тутган, деган тўхтамга етаклайди. Рус ва Европа адабиёти намуналари билан яхшигина танишган ёш адиб реалистик адабиётнинг жозибасини, унинг ижтимоий ҳаёт муаммоларини англаш ва англитиш имкониятларини теран ҳис қилади, айти шундай адабиёт яратиш, унинг воситасида миллатни маърифатли қилиш ниятларини дилига тугади¹. Чўлпонни адабиёт майдонига етаклаган айти шу некбин ниятлар унинг бутун ижодий фаолиятини юргизган «мотор», буюк адиб «ижодининг қалби» бўлиб қолди.

---

¹ Тўғри, адабиётнинг ўта ижтимоийлашувидан кўпчилигимиз безганмиз, ҳозирда бу ҳодисани баъзан асосли, баъзан асоссиз қоралаймиз. Бироқ ҳозирда мазкур ҳодиса сабабларини совет даври билангина боғлаб тушунтириш ҳоллари мавжудки, бизнингча, бу хатодир. Зеро, аслида адабиётнинг ижтимоийлашуви тарихий зарурият ҳосиласи, у кўпроқ жадидчилик ҳаракати билан боғлиқдир.

Чўлпоннинг матбуотда эълон қилинган илк асарларидаёқ миллатнинг маънавий қашшоқланишию юртининг тутқунлигидан юраги пора бўлган, ўзининг буюк армонларию дардларини оммага юқтириб, уни мавжуд ҳолатдан чиқишга даъват қилаётган безовта қалб эгаси бор бўйини кўрсатиб туради. Унинг матбуот юзини кўрган илк асари «Туркистонли қардошларимизга» деб номланувчи шеърдир. Агар бадиият нуқтаи назаридан қаралса, шеър анчагина заиф, услубий ғализликлару вазндаги сакталиклар яққол кўзга ташланади. Албатта, бошловчи шоир учун бу нав камчиликлар табиий ҳам. Бироқ биз кўпроқ бошқа жиҳатни ўйлаб, мақсадимиз Чўлпон қарашларидаги ўзгаришларни, унинг дилию онгида кечган зиддиятларни кузатиш орқали руҳиятини тушунишга интилиш бўлганлиги важҳидан бадиият масалаларини имкон қадар четлаб ўтишга ҳаракат қиламиз. Алалхусус, мазкур шеърда Чўлпон, ўзи айтмоқчи, «*миллатнинг энг танқид қилинатургон ўринлари*»ни кўришга интилади, уларни тасвирлаш орқали омма қаршисига улкан кўзгу қўймоқчи бўлади гўё. Шеърнинг бошидаёқ:

*Илму маърифат ҳам хунардан қолди маҳрум бизни халқ,
Маърифатсизлик балосига йўлиққон бизни халқ,—*

дея ўзининг асосий хулосасини беради-да, энди шу даъвонинг исботи, шарҳига ўтади. Шоирнинг фикрларида ҳали ярқ этиб кўзга ташланувчи оригиналлик кўрилмайди, у аксарият жадидлар каби ўйлайди, мавжуд аҳволни умуман жадидчилик нуқтаи назаридан баҳолайди. Хусусан, аҳилликнинг йўқлигидан, миллатнинг «*бошига шунча кулфатлар келса ҳам ибрат олмаслиги*»дан, фарзандига илм беришдан кўра кўпроқ тўй-ҳашамга эътибор берувчи оталардан зорланишлар ўша давр жадид нашрларида бот-бот такрор этилувчи гаплар эди. Бироқ, эътибор берилса, шу шеърнинг ўзидаёқ Чўлпон учун ижтимоий дарднинг шахсийланиб улгурганини сезиш мумкин. Унинг «*бир киши миллатпараст ўлса деюрлар даҳри деб*», «*тўғри йўлга бошласанг эри хоҳлар бизни халқ*» деган сатрларида том маънодаги шахсий кечинмалар ботиндай туюлади бизга. Зеро, Чўлпондек ҳиссиёт кишиси жадидчилик ғоялари билан ўзи гуриллаб ёнгани ҳолда ён-веридагиларнинг мудроқ қалбларида ҳам шу оловни ёқ-

моқни ният қилгани, ўзи учун кутилмаган ҳолда лоқайдлик, бефарқликка тўқнаш келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Балки шунинг учундир, шеърда бироз хафалик аралаш алам, умидсизланиш кайфияти зуҳур қилади. Бундай ҳолатда ўз фойдасини ўзи англамаган кишилардан зада қалбнинг:

*Кес сўзингни, эй қалам, бас мунча фарёдинг етар,
Кўп бақирсанг оғзингга тошларни отгай бизни халқ,—*

дея ўзига хитоб этиши, аламли фиғонига бироз аразлаган-намоликка ўхшаш оҳангларнинг-да илакишиб келиши табиийдек кўринади. Ўйлашимизча, шеърда кузатилган кайфият бирмунча вақт ёш Чўлпон дилида устувор бўлган. Шу боис ҳам орадан бир ойлар ўтар-ўтмас чоп этилган «Қурбони жаҳолат» ҳикоясида ҳам шу хил кайфият сезилиб туради.

Аввало шуни айтиш керакки, Чўлпоннинг илк ҳикоялари қаҳрамонлари ҳали тўла объективлашиб улгурмаган, яъни улар билан муаллиф орасидаги масофа доим ҳам сақланмайди, адиб кўпинча ўзининг ўй-фикрларини уларнинг тилидан айтишга ҳаракат қилади. Чўлпоннинг ўзи каби, ҳикоя қаҳрамони Эшмуроднинг қарашлари ҳам газеталар таъсирида шаклланган: ўзи яшаётган муҳит шароити билан келишолмаётган, бу тарзда яшаб бўлмаслигини чуқур ҳис этган йигитни на отаси, на тенгдоши Мўминжон ва на бошқалар тушунади, у ўзини яқкаланган, шу боис ҳам муҳит қаршисида жуда ожиз сезади. Аини шу ожизлик ҳисси Эшмуроднинг умидларини сўлдиради, руҳига тушкунлик солади: *«Фазитанинг қай ерига қараса туркистонли бечораларнинг илмсиз ва ҳунарсиз ҳолда маишат қилганларига таассуф қилиб ёзадур. Яна диққат... Яна ҳафалик... Бу бизнинг Туркистонимиз ғафлатдан уйғонурму? Йўқми? Биз бундай ҳолда бўлсак битамиз... инқироз топамиз... Ўқуғанларимизни кофирга ҳукм қиламиз. Аммо ўз болаларимизнинг одати ваҳшиёналарига деяр сўзимиз йўқдир. Биз бу ҳолда бўлсак киши қаторига санамайлар. Оврўполилардан одати қабиҳаларини касб қилурмиз. Аммо маданият, фунун ва саноиъларига кўз юмуб турурмиз. Биз одам бўлмаймиз... битамиз... инқироз бўламиз... Оҳ, жаҳолат!!! Битдук, битдук... Ўлдук, тирилмаймиз»*. Эътибор беринг-а, Эшмуроднинг ўйларидаги кўп ўринлар «Туркистонли қардошларимизга»

шеъридаги қарашлар билан муштарак. Бироқ шеърнинг лирик қаҳрамони билан ҳикоя қаҳрамони кайфияти руҳиясида яқинлик бўлгани ҳолда, уларнинг мутлоқ мослиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Нега? Эшмуроднинг руҳий изтироблари ёлғизланиб қолгани, ўзига ҳаммаслақлар тополмаганию фаолиятсизлиги туфайли чуқурлашади. Қаҳрамондан фарқ қилароқ, Чўлпон фаол ижтимоий ҳаракатга киришган, ўзи билан ҳаммаслақ кишилар-ла яқин алоқада эди¹. Бундан англашиладики, тушкунлик кайфияти Чўлпон руҳияти учун, гарчи бот-бот такрорланиб турса-да, эпизодик ҳодиса бўлгани ҳолда, Эшмурод руҳиятининг турғун сифати-га айланиб қолган.

Кўринадики, Чўлпон Эшмурод образига қисман «ўзини» сингдиради: вақти-вақти билан дилини чулғовчи тушкунлик кайфиятини қаҳрамон руҳиятига ўтказиб, бу ҳолатни ижодий ривожлантиради – фаолиятсизлик, ҳам ундан ўсиб чиқувчи ёлғизлик фожиасини кўрсатишга интилади. Бу эса, бир томондан, муаллифнинг қаҳрамонларидан узилишга интилаётганини, иккинчи томондан, унда катта ижодий қувват мавжудлигини кўришга имкон беради.

Чўлпоннинг иккинчи ҳикояси «Доктор Муҳаммадиёр»нинг бошланишида «*Туркистоннинг қоронғу гўшасида, ... номлик уездни шаҳарда*» деган сўзларга дуч келамиз. Айна пайтда, сарлавҳа остидаёқ муаллиф ҳикояга «*хаёлий*» деб таъриф беради. Асарнинг бошланишидаёқ кўзга ташланувчи бу хил зиддият унинг табиатини очиб беради: Чўлпон ўзи билган реал муҳит фонида идеал қаҳрамонни – ўқувчи омма ибрат олиши лозим бўлган фаол шахсни ҳаракатлантиради. Яъни, ҳикоя воқеалари кечаётган ижтимоий муҳит «Қурбони жаҳолат»даги муҳитга монанд, қаҳрамони эса Эшмуроднинг тамом акси. Умуман, Чўлпон ўзи тасвирлаётган муҳитга муносабатини ифодалаш учун қаршилантириш усулидан унумли фойдаланади. Бироқ, шуниси борки, қаршилантирилаётган томонларнинг ҳар иккиси доим ҳам матнда зуҳур қилмайди: улардан бири «текст»да кўрилса, иккинчиси «контекст» (давр муҳити, адибнинг шу даврда ёзган бошқа асарлари)дан англашилади. Дейлик, ўғлини илмли қилишга

---

¹ Бу пайтда ёш адиб отаси билан бирга «Садои Фарғона»нинг Андижондаги вакили бўлиб турган, бошқа жадид нашрлари билан ҳам алоқа боғлаган эди.

астойдил бел боғлаган Хожи Аҳмад аввалги ҳикояда кўрган-
нимиз Эшмуроднинг «нодон ва жоҳил» отасига қарши қўйи-
лади. Ёки Муҳаммадиёрнинг биринчи устозини олиб кўрай-
лик. Ҳикоядаги кўп ўринлар муаллимнинг жадидчилардан
эканига ишора қилади: Уфа мадрасаи Олиясини битиргани,
кийинишию ташқи қиёфаси (*«баъзи бойлар муаллимнинг
қиёфасини кўрган ҳамон эшигидан кирғузмасдан ҳайдамак-
да»*), зиё тарқатиш йўлидаги фидоийлиги. Фидоийлиги шун-
чаларки, илмга чанқоқ шогирдининг ўқишини давом эттири-
шига ёрдам беришларини сўраб *«шаҳар мўътабарони
ҳузурлариға»* бош уриб боради. Жадид зиёлисининг бу фа-
зилатларини Чўлпон ҳаётда ўзи гувоҳ бўлган ва матбуотда
танқид қилгани мударрисларнинг манфаатпарастлиги
(*«Баҳор авваллари»*), ахлоқий тубанлиги (*«Мадрасалари-
миз аҳволи»*)га қарши қўяди. Аини пайтда, адиб ўқитишнинг
самарасидан сўз юритиб, муаллимнинг бир йилдаёқ шогир-
дини *«бутун аҳкоми ислом, тарих ва жўғрофиёларни му-
камал билади»*ган даражага етказганини ёзадики, бу билан
усули жадиданинг усули қадим қаршисида афзаллигини
таъкидлаб ўтади.

Чўлпон эл ичида Муҳаммадиёрдек иқтидорли ёшларнинг
кўплигига ишонади, уларнинг рўёбга чиқишига моддий қи-
йинчиликлару жамиятдаги маданий-маърифий савиянинг
пастлиги – жоҳиллик имкон бермаётир, деб ҳисоблайди.
Кенг юртда Муҳаммадиёрнинг ўқишини давом эттиришига
ёрдам берувчи бирор киши топилмаётган бир пайтда
*«шаҳарда катта тўйлар бўлмакда, қиморбозлар, мастлар
бир-бирларини пичоқлашуб, инсон қонлари «жаҳолат!!!
жаҳолат!!!»* деб оқмақда эди!... *Бирдан-бир бўлгон шогирд-
ларга ёрдам жамияти ақчасизликдан тўхтаган эди!»* Ёш
адиб ўз юртида кўраётгани бу аҳволни Боқудаги аҳвол би-
лан чоғиштириб кўришга ундайди ўқувчисини. Муҳаммадиёр
Боқуга келиб, «Жамияти хайрия»га мурожаат қилгач, *«бироз
аъзолар маслаҳат қилгонларидан кейин Муҳаммадиёрни
олий таҳсилгача жамият ўз ҳисобидан ўқутмоққа қарор
берди»*. Чўлпон шу ўринда *«ўз ватанидан ва ўз ватандош-
ларидан ёрдам кўрмаган Муҳаммадиёр Боқу ёшларининг
ҳимматлари ила умидига етушди»* деб ёзаркан, гапларида
ҳавас ва ўкинч оҳанглари зухур қилади. Бироқ бу кайфият
аламзадаликка етакламайди, чунки Чўлпон ҳам, қахрамони

Муҳаммадиёр ҳам аввало «ватан менга нима берди?» деб ўйлайдиган худбинлардан эмаслар. Шу боис ҳам Чўлпон ўқишини давом эттира бошлаган Муҳаммадиёр ҳақида «энг муқаддас амалига етди. Энди оз бўлса ҳам ўзини хор қилган ватан ва ватандошларига хизмат қилажак эди» деб ёзади. Ватан равнақи учун хизмат қилишликни муқаддас бурч санаган адиб қаҳрамонини ҳам шунга мувофиқ талқин қилади. Муҳаммадиёр қаерда бўлмасин, мана шу муқаддас бурчни унутмайди, шу боис ҳам ўзи катта обрў-эътибор топган Боқуни-да қўйиб, ватанига «қўлдан келган қадар хизмат қилмоқ» учун Туркистонга қайтади. Узоқ йиллик айрилиқдан сўнг юртига қайтаётган Муҳаммадиёр ўзи кўрган мутараққий мамлакатлар – Италия, Франция, Швейцариядаги ҳаёт тарзи билан Туркистон ҳаётини қиёслаб изтироб чекади. Энди у кўникиб қолган манзаралар ўрнида «пастгина ҳашак ва лойдан ясалган бинолар ва онларда сафил бир ҳолда яшаган мусулмонлар! Топганин бачча, улоқ, ичкиликка ҳам домла-эшон ва бойларга шалдиратуб тўн ва зарбоблар берган, бойлар қўлида бир қул ҳукмида бўлиб юрган ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар» намоён бўладилар. Чоғиштириш унинг дилида умидсизлик ҳосил қилади, чунки «кўбни билган, кўбни кўрган» Муҳаммадиёрга «разолат ва сафолат» қўйнида яшаётган халқининг «тараққий ва тамаддунларини кўрмак» нечоғли оғир масала эканлиги аён эди. Муҳаммадиёр яхши биладики, она юртининг «буюк-буюк, яшил-яшил тоғлари Исвейчарадан кам эмас эди. Наҳр-наҳр оқиб турғон сувлари ва нима экса шуни олса бўладурғон маҳсулдор тупроқлари ила Амриқодан ҳеч камлиги йўқ эди». Бироқ айни пайтда бу юрт «илмсиз бойлари, жоҳил «олим»лари, ёлғон эшонлари ва исрофнинг кони бўлув ила ҳеч нарсага ўхшамас эди». Кўрамизки, Муҳаммадиёрнинг фикрича, Туркистоннинг тараққий этиши учун барча табиий имкониятлар муҳайё, бироқ шу имкониятларни рўёбга чиқариши мумкин ва лозим бўлган омма жаҳолат қўйнида, шу боис ҳам ўз фойдасини ўзи англаганича йўқ. Агар «халқ ўз фойдасини англаса», яъни, маорифга жиддий эътибор берса, Европа дорилфунунларида болаларини ўқитиб зарур мутахассислар етиштирсаю уларнинг «ҳар бири ўз вазифаларинда туриб ишларин тартиби ила юрғузсалар ва халқимизнинг фойдасини кузатсалар, нақадар олий ва нақадар гўзал

бўлур эди!» Муҳаммадиёрнинг мазкур нурли хаёлларига-да умидсизлик соя солади, чунки *«бунларнинг бўлишига кўзи етмайди»* унинг. Кўриб турганимиздек, муаллиф қаҳрамони онгидаги умид ва умидсизлик курашини бир томонга ҳал қилмайди – масалани очиқ қолдиради. Бунинг сабаби, фикримизча, ҳикоя устида ишлаётган Чўлпоннинг ўзида шу хил зиддиятнинг мавжуд бўлганлигидадир. Даъвомизни асослаш учун Чўлпоннинг «Доктор Муҳаммадиёр»дан салгина илгари ёзилган «Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик» номли мақоласига мурожаат этамиз. Мақоланинг илк жумлаларидаёқ юқорида кўрганимиз Муҳаммадиёрнинг ўйларига ҳамоҳанг ўринлар кўзга ташланади: *«Бутун Русияда манбатлик (ҳосилдорлик Д.Қ.) жиҳатидан ватанимиз Туркистоннинг илғорда эканлиги ҳаммага маълумдир. Ва ҳатто бутун дунёда манбатликнинг биринчиси Амриқо бўлса, бизнинг Туркистон ҳам иккинчи саналадур»*. Мақолани ёзиш пайтида Чўлпонни шунчалар унумдор ерларни макон тутган халқнинг нечун бунчалар ҳароб яшаши ўйга толдирган эдики, кейинча худди шу нарса Муҳаммадиёрнинг ўйларига кўчади. Туркистон деҳқонларининг аянчли аҳволи, муаллифнинг фикрича, *«экин машиналари»*нинг ишлатилмаслиги ва шу боис меҳнат самарадорлигининг камлиги билан изоҳланади. Жамиятдаги жамики иллатлар илдизини жоҳилликда деб тушунган Чўлпон деҳқонларнинг *«экин машиналари»* ишлатмаслигининг сабабини ҳам шунда деб билади. Шу боис ҳам муаммонинг ечими осон кўринади унга: газета-журналлар, ёшлар деҳқонларга *«шундоғ фойдалиқ нарсаларни билдирсалар ва тушунтирсалар, халқ турмушини енгилик тарафиға неча одум отлатқон бўлур эдилар»*. Чамаси, Чўлпон аввалига мақолани давом эттиришни мақсад қилмаган кўринади, зеро, унинг давомчилигидан далолат берувчи бирон бир ишора ҳам йўқ. Бироқ орадан бирмунча вақт ўтгач, адиб шу номда яна бир чиқиш қиладики, унга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир: *«Ўтган мақоламда, – деб ёзади Чўлпон, – деҳқон қардошларимиздан ҳеч бирларининг зирорат машиналари ишлатмаганликларини ёзган эдим. Мақолани ёзгандан сўнгга қишлоқларда юруб, ўзум деҳқонлар билан кўрушуб фикр олишдим. Энди аларнинг фикрларини ўйлағон миллатпарвар киши кўзларидан қонлик ёшларини оқузмай*

мумкин эмас». Мақоланинг бошланишиёқ муаллиф қарашларида жиддий ўзгаришлар юз берганидан далолат беради. Деҳқонлар билан учрашиб, уларнинг дардлари билан яқиндан танишган адиб масалага кенгроқ ёндашиш зарурлигини чуқур ҳис қилади. Бу учрашувлар илгари техникадан фойдаланмасликни жоҳилликдангина деб билган Чўлпонга бунинг бошқа, тубда ётувчи анчагина жиддий сабабларини очиб беради: «дуруст, зироат машиналари фойдалиқ экан, аммо пул керак, бизнинг қўлимизда бўлса нақд тайёр пул йўқдур», дея эътироз билдирадилар унга. Чўлпон қишлоқларда юриб кўрган, билган муаммоларни, деҳқонларнинг дардларини газета саҳифаларига олиб чиқади: «Пахта эксак ғўза-поясигача, буғдой эксак сомонигача қарзимиз бадалига хўжайинларимиз бойларга олуб боруб берамиз. Яна иккинчи экинга берадурғон бўлуб бойлардан пул олуб, қишичи бола-чақаларимиз ила авқот ўтқарамиз... Чигитга пул деб борсак, хўжайинлар сўқуб, ҳар турли ҳақоратлар ила йиғим-терим вақтида 100 сўм қилуб беришга ўртача 40 – 50 сўм пул берадурлар...» Қишлоқда юриб кўрганлари, деҳқонлардан эшитганлари Чўлпонни ўзини анчадан бери қийнаб келаётган муаммоларнинг ҳал этилиши осон бўлмаслигига амин қилади. Яъни ҳаёт билан чуқурроқ танишиши баробари адиб ўзининг кўпроқ газета-журналлар таъсирида шаклланган қарашларини конкретлаштириш, аниқлаштириш эҳтиёжини сеза бошлайди. Аини шу нарсага уриниш мақоланинг учинчи қисми (яъни, шу ном остидаги учинчи чиқиш)да ҳам яққол кўзга ташланади. Чўлпон мазкур чиқишида «Туркистонга тараққий даври киргандан бери» газеталарда «Илм керак! Ўқимоқ керак!» дея қичқириб келингани, шу қичқиритиш натижаси ўлароқ «Ўқумоқ ва ўқутмоқ ишлари секин бўлса ҳам олдинга босгани», газета-журналлар чоп этилиб турганию «ҳамма шаҳарларда «янги усул» мактаблар очилганини» таъкидлайди.

Бироқ, адибнинг фикрича, бошқа бир муҳим масала ҳам борки, у ҳақда «ёзғучи ҳам, ўқуғучи ҳам йўқ». Чўлпон ўқувчилар эътиборини, хусусан, маслақдошлари эътиборини мана шу муҳим масалага қаратмоқчи бўлади: «ҳайхот, зироат ишларимиз тамом ҳароб! ҳароб! ҳароб!.. Олдинга бир одум отулгани ҳеч кўрулгани йўқ. Бир таноб ер қишлоқда мине сўмга чиқди. Аммо ер деҳқонда эмас, миллатга, халқга

иона бермай тек сақлаб ётадургон бойларда. Оҳ, шул бизни тамом куйдурадур». Чўлпон ўз фикрларини асослаш учун ўн-ўн беш йил илгариги маориф ва зироат ишларидаги аҳволни қиёслайди: бирида оз бўлса-да олдинга силжиш, иккинчисида орқага кетиш бўлганини кўрсатишга ҳаракат қилади. Чўлпон ўз мулоҳазаларини одатдагидек мурожаат билан якунлайди: «*Ёзайлук, қариндошлар, зироатдан! Ёзайлук, қариндошлар, иқтисоддан! Алар бўлса, мактаб ҳам бўлур, илм ҳам бўлур. Деҳқонлар бойлар қўлидан, куллик, асирликдан қутулса, ҳаммаси бўлур. Ёзайлук, қариндошлар!..*» Кўринадики, Чўлпон жадид маърифатчилиги мавқеида тургани ҳолда миллатни тараққий эттириш учун илму ирфоннинг ўзи кифоя эмаслигини, бунинг учун жиддий иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотларни амалга ошириш зарурлигини англай бошлаган. Айни пайтда, Чўлпон маърифат ва иқтисод муносабатини ўзгачароқ («алар бўлса мактаб ҳам бўлур, илм ҳам бўлур») тушуна бошлайди. Иқтисодиётни ривожлантириш учун эса ижтимоий муносабатлар («деҳқонларни куллик, асирликдан қутқариш»)ни ўзгартириш, ислоҳ қилиш даркор.

Энг муҳим нуқта – ислоҳни қай йўсин амалга ошириш масаласида Чўлпон ҳали тугал бир фикрга эга эмаски, бу нарса унинг онгида зиддиятли ўйлар кураши, изланиш жараёни кечаётганидан далолатдир. Юқорида айтганимиздек, айна шу жараён Муҳаммадиёрнинг ўйларида ўз аксини топган. Шу боис ҳам Муҳаммадиёр «*халқ ўз фойдасини англаса*» дея сурган хаёлларининг-да амалга ошишга ишоналмайди. Чўлпон қаҳрамони руҳиятидаги умидсизликни изоҳлаб ёзди: «*Чунки борган сари орқага кетмакдамиз... тараққий асари кўрулмасдан, бир тараққийга ўн таданний тайёр турадир*». Чўлпон қаҳрамонининг нима учун «кўзи етмаслиги»ни изоҳламоқчи бўлгани ҳолда нима учун ўзининг кўзи етмаётганини изҳор қилади. Шу ўринда адиб қаҳрамони руҳий ҳолатини изоҳлаётганини, баски, жумлалар шунга мувофиқ бўлиши лозимлигини унутиб қўяди гўё. Айтмоқчимизки, юқоридаги гап мазмун жиҳатидан узоқ вақт юртдан айро яшаган одамга эмас, кўпроқ шу юрт қозонида қайнаётган кишига – Чўлпоннинг ўзига тааллуқлидир.

Вужудини кемириб ётган умидсизлигу онгидаги кескин зиддиятларга қарамай, Муҳаммадиёр юртига қайтиб маъри-

фатчилик ҳаракатига астойдил киришади, ўзининг кичкинагина шаҳарчасида улкан ишларни амалга оширади. Кўрамизки, Чўлпон ибрат учун яратаётган қаҳрамонини ўзгача талқин қилолмайди, чунки унинг ўзида кечаётган зиддиятли изланишлар ҳали ечимини топгани, қарашлари яхлит тизим ҳолига келганича йўқ. Яъни, қарашлари бирмунча «сўл»лашгани ҳолда Чўлпон жадид маърифатчилиги мавқеида қолади.

Жадидчилик ҳаракати миллатни маърифатли қилиш, тараққий эттириш орқали эришишни кўзлаган бош мақсад юрт озодлиги, ИСТИҚЛОЛ бўлганлиги аён. Бироқ ўша давр шароитида бу мақсадни ошкор этиш, хусусан, чор цензураси кўригидан ўтувчи нашрларда истиқлол ғояларини очиқ-ошкор ифодалаш мумкин бўлмаган ҳодиса эди. Шунга қарамай, газета-журнал саҳифаларидан бот-бот шу ғоянинг учқунлари сачраб турардики, бу учқунлар омма юрагида шу буюк ғоя оловини ёқишга қаратилганди. Бу ўринда биз, аввало, кейинча миллатчилик деб қораланган миллатпарварлик руҳини назарда тутмоқдамиз.

Чўлпоннинг илк асарларидаёқ ўз миллатининг қуллик асоратида қолганидан, забун ва абгор аҳволдан эзилиб, изтироблари чидаб бўлмас оғриқ даражасига етаётган безовта қалб кўзга ташланади. Адибни ўртаган дард унинг миллат ҳақидаги мулоҳазаларида, қаҳрамонларнинг ўйларини воқеа-ҳодисалар тасвирида жигар қонидек силқиб туради. Қаҳрамони Муҳаммадиёр *«илм ва маърифат ила дунёга ном чиқаргон Туркистоннинг»* аянч аҳволини кўриб *«хафачиликдан сил касалига йўлуқ»*қани каби, Чўлпон ҳам ёш чоғидаёқ миллат дарди билан оғригандики, давоси топилмаган бу дард уни умрбод азоблаб, айни кучга тўлган пайтида маҳв этилишига сабаб бўлганди.

Маърифат нуридан қалб кўзи очилган, кўп нарсани англаган Чўлпон учун ҳар қадамда миллатдошларининг камситилишини, таҳқирланишини кўриб туришлик, уларни ҳимоя қилишга ожизлигини туюб яшашлик бағоят оғир эди. «Доктор Муҳаммадиёр»нинг қатор ўринларида айни шу нарсанинг акс эттирилиши ҳам фикримизни далиллайди: *«кўрқинч манзаралар бунда андин ҳам зиёда ҳукм сурмоқда эди: бир мусулмон бириси билан урушуб бурни қонагон, бир мусулмонни пўезд маъмурлари тугтиб олуб урадилар... Муҳам-*

мадиёр чидаёлмади. Пўезднинг ташқарисига чиқуб» кетди. Ўйлашимизча, Чўлпоннинг бир-бири билан муштлашаётган ва айна пайтда ўзгалар тарафидан калтакланаётган мусулмонлар ҳақида бир жойнинг ўзида ёзиши бежиз эмас кўринади. Кейинроқ адиб Муҳаммадиёр яратган рўмонда «илмсиз бойларнинг пойтахт нўмирларинда тил билмай, илм билмай ва ажнабийлар тарафидан ўзларига қилинган ҳақоратлар ғоят моҳирона суратда кўрсатилган»лигини ёзади. Эътибор беринг-а, Чўлпон оддий кишиларнинг калтакланишидан қанчалик изтироб чекса, бойларнинг ҳақоратланишидан ҳам шунчалик изтиробга тушади. Нега шундай? Ахир «миллатга иона бермай босиб ётадиган», кони исроф тўйлар қилгани ҳолда маърифатга қайишай демайдиган, деҳқонларни хонавайрон қилаётган бойларни нафратла танқид қилган ҳам Чўлпон эди-ку? Ҳа, шундай. Лекин гап миллат масаласига бориб тақалганида, Чўлпон бою камбағал, яхшию ёмонга ажратиб ўтирмайди, бундай қилишликка дил тубида ардоқлагани – миллий истиқлол ғояси имкон бермайди. Боз устига, унинг бирмунча «сўл»лашгани ҳам аслида миллий истиқлол ва тараққий йўлларини излаш натижаси, уларга етишни тезлатиш орзусининг маҳсули сифатида юзага келганди. Миллатдошларига етган зиён-заҳмат адибнинг юрагига наштадай ботади: «шаҳарда катта бир ўт чиқуб, мусулмон маҳаллаларидан 6-7 маҳалла куюб, мусулмонлар соҳиблари кўчаларида оч-яланғоч қолдилар. Ўртада бир армани магазини куйган бўлса ҳам, армани магазинини истрахавайт қилдирганидан зарар оз эди. Оҳ, бизнинг мусулмонлар-чи? Бизнинг мусулмонлар истрахавайтнинг нималигини билмайдурлар эди. Билганлари ҳаром, деб қилдурмаган эдилар... Бу ҳолларни кўрганда одам қандоғ чидаб туролсун? Қайси виждон бунга тахмил этсун?...» Муҳаммадиёр кўзи билан кўрилган бу ҳол ҳам, аслида, Чўлпоннинг армонлари, изтиробларини қаршимизда намоён қилади. Адиб бошпанасиз қолган мусулмонлар қисматига дилдан ачингани ҳолда, уларнинг ислом аҳкомларини мутаассибларча тушунишларига куяди. Аксарият юртдошларининг янгича иқтисодий муносабатлар шароитига кўникиб кетолмаётганлари, бундан ўзгалар усталик билан фойдаланаётганларини кўриб ўртанади. Ахир, «бир армани, Қофқознинг қоронғу гўшаларидан келуб, истансада дўкон

очуб, бой бўлуб, икки ўғлини ҳукумат мактабларида» ўқитса-ю, шу юрт эгалари мавжуд имкониятлардан фойдалана олмасалар! Янгича иқтисодий муносабатлар шароитида ақл ва тадбир билан иш юритиш лозимлигини яхши билган Чўлпон мақолаларидан бирида: «Ҳар куни газеталарда «фалоний синди», «фалонийни вексели протест бўлди, дўкони печатланди» деганга ўхшаш қўрқинчли хабарларни ўқиб эшитмоқда ва кўриб билмоқда бўлсак ҳам, аммо ибратланмаймиз. Сабабини ҳеч текширмаймиз. Ёлғуз «бозор касод» деб ўтаберамиз. Аммо бозорни касодлиғига нима сабаб эканлигини текширмаймиз», – деб ёзади. Чўлпон миллатдошларининг иқтисодий билимларни эгаллашларини, ажнабий корчалонлар билан ростмана рақобат қила оладиган тадбирқору тужжорлар етишишини орзулайди.

Бироқ ҳаётда бунинг аксини кўраётгани, янгича шароитда ҳамон эскича иш юритаётган, билимларини ошириш тугул элементар иқтисодий билимларга ҳам эга бўлмаган юртдошларининг тез-тез синишлари, ажнабий корчалонларга, катта фирмаларга «ем» бўлиб кетаётганлари уни чинакам ташвишга солади. Шу боис ҳам адиб мазкур масалага айрича эътибор беради, юқорида кўчирма келтирганимиз «Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик», «Ватанимиз Туркистонда темир йўллар» номли мақолалари билан омманинг эътиборини унга жалб этмоқчи бўлади. Янги темир йўллар қурилиши муносабати билан ёзилган кейинги мақоласида Чўлпон дастлаб ер масаласига тўхталади. У ўқувчиларни *«темир йўлнинг бормоғи ила таноби 100 сўмлик ерлар албатта 1000 сўмга чиқиши»*дан огоҳ этади, пулга қизиқиб ер сотиш ножоизлигини таъкидлайди. Чунки *«замонамиз шундоғ замондурки, тирикчилик билан рақобат қилмоққа, маишат зулмидан қутулмоққа қўлда ер бўлмоқ керакдур»*. Ерсиз қолган деҳқонлар фожиаси билан яхши таниш бўлган Чўлпон уларнинг сафи кенгаймаслигини истайди. Содда деҳқонлар масаланинг иқтисодий жиҳатларини тушунишларига кўзи етмаганми, ҳар тугул, адиб ўзгачароқ йўл билан-да фикрини сингдиришга интилади: *«Ўзимиз дунёга яланғоч кўйинча келиб, онамиз – ватанимиз, тупроғимиз бизни боқар, ризқ берар, катта қилар, дунёда яшатар. Ул онани сотганлар, албатта, неъматнинг қадрини билмаган, куфрони неъмат қилгон бўлурларки, кўб ёмон гуноҳга ботарлар»*.

Темир йўлларнинг ўтказилиши юртни обод қилиши, чекка жойлардаги ҳаётни жонлантириши, «қишлоқларга ҳам маданият» олиб киришини ўйлаб қувонгани ҳолда Чўлпон қишлоқликлардан *«Оврупо мўдаси»*га учмасликни ўтинади: *«Оврупонинг мўдаси ва бузуқ ахлоқи сизларни хонавайрон, беватан, асир-қул қиладур. Бундан сақланингиз!»* Айни пайтда адиб: *«Оврупонинг мактаб, мадраса, илм-фан, санъат, ҳунарга ўхшаш маданиятлари сизларни озод, маъмур, олим қилуб, жоҳилликдан, асорат-қулликдан қутултурадур»*, – дея таъкидлайди. Иқтисодий ривожлантириш масалаларига айрича эътибор бера бошлаган Чўлпон ўзлаштирилиши лозим бўлган маданиятлар сирасига *«ҳунар»*ни киритаркан, бу сўзга кўп маъно юклаётгандек, уни кенг маънода тушунаётгандек кўринади бизга. Фикримизча, адиб бу ўринда Европанинг тараққиётда илгарилаб кетишига имкон берган қатор омиллар: ишлаб чиқаришу иш юритиш маданияти, хўжаликни бошқариш усуллари, қишлоқ хўжалигию саноат техникаси ва технологияси кабиларни назарда тутди.

«Фарғона темир йўлида бир суюнадурғон иш» борки, у ҳақдаги гапни Чўлпон атайин мақоланинг охириги қисмига қолдиради. Адибни қувонтирган нарса Андижон станцияси қурилишини пудратчи сифатида маҳаллий ишбилармонларимиздан Абдулла Ҳамидуллаевнинг олганидир. Чўлпон билан суҳбат чоғида пудратчининг укаси *«шундоғ катта муассасаларнинг фойдасини овруполилар кўруб, уларнинг қўлига ўтиб кетаётганига ичлари ачишган»*идан қурилишни олишга жазм қилганларини айтади. Ёш адиб ўзи орзулагандек ажнабий корчалонлар билан рақобатлаша оладиган, муҳими, миллат ҳақида қайғурадиган ўзига маслақдош одамни топади. Уларнинг суҳбатида яна бир муҳим масала кўтарилади: *«истансаларга армани ва руслар келуб ўтурмоқдадур. Бечора мусулмонлар бўлса ерларини ойлик қилуб бермоқдалар. Ҳозирда ижарага берсалар, бора-бора оз пул билан сотуб ҳам қўярлар. Вағзалга яқин ерларда, истанса атрофида энди ғайримиллат кўрунмоққа бошлади»*. Суҳбатдошларни миллатдошларининг энг обод ва гавжум, демокки, тижорат ишларини юргизишга, тадбиркорлик билан шуғулланишга кенг имкониятлар берувчи жойлардан четлашиб қолаётганлари, турли йўллар билан четлаштирилаётга-

ни ташвишга солади. Эътибор беринг: на жадид маърифат-чиси бўлмиш Чўлпонда ва на каттагина сармоядор бўлмиш суҳбатдошида масалага тор «синфий манфаат» нуқтаи назаридан ёндашиш кузатилмайди. Чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам асоратда қолган миллат вакиллари сифатида бир мақсадни – миллий истиқлолни кўзлайдилар.

Албатта, миллий истиқлол эндигина шаклланаётган миллий буржуазия учун кенг имкониятлар очиши тайин эди. Бироқ буни коммунистик мафкура тарафдорлари каби «тор синфий манфаат» сифатида талқин қилишлик ҳақиқатга хиёнат қилишликдан бошқа нарса эмас эди. Сабабки, шаклланаётган миллий буржуазия манфаатлари Туркистон шароитида умумхалқ манфаатларига кўп жиҳатдан муштарак эди. Чўлпон Абдулла афандидек ақл ва тадбир билан иш юритадиган, ўз фойдаси билан бирга миллат манфаатини ҳам кўзлайдиган ишбилармонларнинг кўпайиши юртини обод, озод ва маъмур қилишига ишонади. Шу боис ҳам мақола охирида ўша ишонч руҳи билан йўғрилган даъват янграйди: *«Абдулла афандидек намуна кўрсатғучи фидокор савдогарларимиздан ибрат олуб, ватанимизнинг бойлигини, тижоратимизнинг фойдаларини четлар чўнтагига солмасдан ва бермасдан, ўз чўнтагимизда олуб юрмакимиз керакдур.*

Бизга шундоғ ишларга киришмоқға вақт!.. Биз ҳам инсонмиз, инсондек яшайлук!..» Чўлпоннинг даъватида изҳор этилган ният – *«ватан бойлигини четларга бермаслик»* мустамлака шароитида тўла амалга ошиши асло мумкин эмас. Акс ҳолда мустамлака қилишдан не наф? Албатта, буни Чўлпон ҳам яхши билади, лекин чор цензураси имкон берган даражада бўлса-да дилидаги ардоқли орзусини ифодалаш пайдидан бўлади. Шу маънода, *«биз ҳам инсонмиз, инсондек яшайлук!»* дея янграган адиб нидосини *«биз ҳам миллатмиз, миллатдек яшайлук!»* тарзида тушуниш тўғрироқ бўлади назаримизда. Кўрамизки, Чўлпон йўли билан озодлик, ҳурлик, миллий истиқлол ғоясини илгари суради, зеро, «инсондек яшаш» унинг учун аввало озод ва ҳур яшашликдир.

Юритган мулоҳазаларимиз Чўлпоннинг адабий-ижтимоий фаолияти аввалидаги қарашлари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш имконини берадики, тасаввуримизни лўндароқ ифодалашга ҳаракат қиламиз. Танглайи Истиқлол ва Тараққий дея кўтарилган Чўлпоннинг манглайига шу икки

сўз юрак қони билан битилгандики, булар унинг бутун ҳаёти давомидаги изланишларию алданишлари, қувончларию армонлари, жозибасию фожиасини, қўйинг-чи, ҳаётининг мазмунини белгилайди. Шунга кўра, кейинги мулоҳазаларимиз, кузатишларимиз асосида ҳам адибнинг армонига айланган шу икки тушунча ётади, зеро, уларсиз Чўлпон руҳиятини тушуниш ҳам душвордир.

Маълумки, 1915 йил ўрталарига келиб Чўлпон фаол қатнашиб турган жадид нашрлари, хусусан, «Садои Туркистон» ва «Садои Фарғона» газеталари тўхтаб қолган эди. Шу боис ҳам, таасуфки, адибнинг то 1917 йил ўрталаригача ёзган нарсалари қўлимизда йўқки, орада ўтган икки йил мобайнидаги қарашлар тадрижини изчил кузатиш имкониятидан маҳруммиз. Чўлпоннинг мазкур танаффусдан кейин матбуотдаги илк чиқишларидан бири сифатида 1917 йил 10 августда «Хуррият» газетасида эълон қилинган «Қофқозияга кетган Фарғона ҳайъатидан» номли очиқ хатни кўрсатиш мумкин. Хат остига уч киши имзо чеккан бўлса-да, чамаси, унинг асосий муаллифи Чўлпон: услуб шунга ишора қилади. Хатнинг мазмунидан адибнинг февраль инқилобидан сўнг қайноқ ижтимоий-сиёсий фаолиятга шўнғигани сезилади. Февраль инқилобидан кейинги ижтимоий-сиёсий вазият жадидлар кўзлаган мақсадларни амалга ошириш учун бирмунча қулай имкониятларни вужудга келтирган эди. Буни теран англаган жадидларнинг ижтимоий фаоллиги ортган, хусусан, Фарғона водийсида Туркистон мухториятини таъсис этиш йўлидаги ҳаракатлар авж олган эди. Чўлпоннинг Кавказ турклари билан алоқа боғлаш учун жўнаган делегация таркибида бўлиши унинг мазкур ҳаракат фаолларидан бўлганлигини кўрсатади. Муаллифнинг айтишича, *«поезднинг лип-лип қимиллаши, тақ-тақ тақиллаши орасинда»* ёзилган хатнинг бошланишида: *«Эл қурултойи ила шаҳар идоралари сайлови яқин, балки шаҳар идоралари сайлови бўлуб турадир.*

Бахтимиз, тақдиримиз, ёзиш-ёзмишимиз қартага қўйиладир. Ё ютуб, дунёда тинч ва ҳур яшаш учун асослар қурурмиз, ё ютқазуб, дунёда яна илгаригидай сиқилуб-эзиллишга маҳкум бўлурмиз» дейилади. Кўринадики, Чўлпон маслақдошлари каби бўлажак қурултой ва сайловларга катта умид боғлайди. Демократик сайлов йўли билан мустақил-

ликка эришиш имкониятининг юзага келгани адибни бениҳоя руҳлантирганидан бўлса керак, хатнинг ҳар сатрида ҳаяжон барқ уриб тургандек. Чўлпон сайловчилар диққатини бўлажак қурултой ва сайловларга жалб этаркан¹, уларнинг юрт, миллат тақдирида нечоғли муҳимлигини алоҳида туртиб кўрсатади. Чўлпоннинг инқилобгача ёзган асарларида туркчилик ғояси очиқ-ошкор ифодаланмаган бўлса, энди бу ғоя мақсадга етишнинг бирламчи шартларидан бири сифатида талқин этилади: «*Бундай бир замонда сўнгисидан* (яъни, мустамлакадан – Д.Қ.) *қутулиш учун ҳар тарафда тарқалгон туркларнинг, Турон болаларининг бирлашмаклари лозим*». Албатта, туркчилик ғояларининг бу қадар актуаллашуви замон талаби билан юзага келади: жадидчилар Россия империяси таркибидаги туркий халқларнинг бирликда мустақиллик учун ҳаракат бошлаши қарши томон шаштини сусайтиришини яхши билганлар. Яъни, мазкур ғоянинг актуаллиги икки-уч йил илгариги ҳолатга нисбатан беқиёс ортган эди. Эътиборли жиҳати шуки, Чўлпон қарашларида муайян шароитдан келиб чиққан ҳолда етакчи масаланинг ўзгариб туриши кузатилади: маърифат ёйиш – иқтисодни ривожлантириш – туркчилик ғояси. Гарчи хатда «*мақсад – бирлашишлик, турклик!*» деган шиор олдинга ташланса-да, аслида гап кўпроқ ҳамкорлик ҳақида боради: «*Қофқозда биздан, Туркистонда Қофқоздан, Волга бўйидан бизда, биздан Волга бўйидан ҳайъатлар, вакиллар бўлушга керак. Бошқа тарафдан келурга ҳозир вақт номуносибдур*». Сўнги жумла диққатни тортади: уни қандай тушунмоқ лозим? Муаллифлар Россия билан уруш ҳолатида турган Туркияни назарда тутадиларми? Эҳтимол. Бироқ бу ўринда бошқа масала назарда тутилган бўлиши ҳам мумкин. Маълумки, 1917 йилдаги ҳар икки инқилобдан кейин ҳам Туркистоннинг бошқарув органларида ғайри миллат кишиларининг салмоғи ортиқ бўлиб қолаверган эди. Ўйлашимизча, бу ўринда кўпроқ шу масала қўйилади: ўз юртимизни ўзимиз бошқаришимиз лозим, бошқаларнинг келиши номуносибдир.

---

¹ Чўлпон юзага келган шароитда тарғибот ишларининг нечоғли муҳимлигини яхши билган. 1917 йил майидан адиб Андижонда «халқ бу муҳим замонларда хабарга сувсаганини эътиборга олиб, ҳам ҳозирги вақтда унга тўғри йўлни кўрсатишни осонлатмак учун» очилган қироатхона мудирини бўлиб ишлаши ҳам шундан бўлса, эҳтимол.

Ниҳоят, юқоридаги хат муаллифлари катта умид боғлаган эл қурултойи – IV Туркистон умуммусулмон съезди 1917 йилнинг 26-29 ноябрида Қўқонда тўпланиб, Туркистон мухториятини эълон қилди. Чўлпон мухториятни қувонч билан қаршилади, зеро, бу унинг ўзига-да бот-бот ушалиши душвор туюлганидан дилига армон кукунларини сепиб келаётган орзунинг рўёбга чиқиши эди. Мухторият гимни дейишга арзигулик «Озод турк байрами» шеърисида муаллифнинг ўша кунлардаги кўтаринки руҳи, ғурурию ифтихор туйғулари барқ уриб туради:

*Кўз очинг, боқинг ҳар ён!
Қардошлар қандай замон!
Шодликка тўлди жаҳон!
Фидо бу кунларга жон!*

Чўлпон энди эзилган, хўрланган халқ ҳақида эмас, озодликка эришган, ўзлигини таний бошлаган миллат ҳақида куйлайди. Шу боис ҳам баралла «Номусли, виждонлимиз!» дея олади, зеро, унинг тасавурида эрк дея чиқолган, ўз ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоясига яраган миллатгина номусли ва виждонли саналиши мумкин, холос. Чўлпонни қувонтирган нарса мухторият эълон қилинганининг ўзигина эмас, кўпроқ у очаётган истиқбол: эндиликда «*Тараққийга йўл очуқ! Жаҳолатга йўл ёлуқ!*» бўлиши, «*юракдан доғларнинг, ватан боғидан зоғларнинг кетиши*», бу юртда «*хурриятнинг байроғу адолатнинг ўртоқ*» бўлиши. Демак, Чўлпон юртнинг буюк келажагини, адолат тамойиллари асосга қурилган жамиятда озод ва хур яшаётган мутараққий халқни тасаввур қилади, мухторият эълон қилинишини эса ўша келажак томон кўйилган илк қадам деб билади.

Шеърнинг номланишидаёқ кўзга ташланувчи туркчилик ғояси нақорат воситасида қайта-қайта таъкидлаб ифода этилади:

*Туркистонли шонимиз, туронли унвонимиз,
Ватан бизим жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!*

Чўлпон талқинида Туркистон мухториятининг эълон қилиниши нафақат шу заминда яшаётган, балки бутун дунёга

тарқаб кетган «Турон болалари»нинг умумий байрами. Зеро, «Турк бешиги Туркистон»да вужудга келган мухторият туркий оламни, умуман, мазлум Шарқни уйғотувчи бонг, барча эзилган миллатларни истиқлол учун курашга чорловчи маёқ, деб тушунади муаллиф.

Аҳмад Закий Валидийнинг маълумот беришича, Чўлпон 1917-18 йилларда бир гуруҳ туркистонликлар билан Оренбургга бориб, у ерда Бошқирдистон ҳукумати раисининг котиби вазифасида ишлаган¹. Албатта, Чўлпон ва бир гуруҳ маслақдошларининг Бошқирдистонда ишлаши туркчилик ғояларининг, хусусан, юқоридаги хатда кузатганимиз қарашларнинг амалдаги тадбиқи эди. Таассуфки, адиб фаолиятининг айна шу босқичи ҳали яхши ўрганилган эмас, бу даврда ёзилган асарлари ҳам топилганича йўқ. Чамаси, Чўлпон Бошқирдистонга 1917 йилнинг охирида, мухторият эълон қилинганидан кейинроқ жўнагану, у ерда бир йилдан мўлроқ турган кўринади. Ҳар ҳолда, унинг Туркистон матбуотида фаоллашуви 1919 йилнинг ўрталарига тўғри келади. Чўлпон фаолиятининг Бошқирдистон даврига мансуб асарлардан бири сифатида «Қизил байроқ» шеърини кўрсатишимиз мумкин. Мазкур шеър Октябрь инқилобининг бир йиллиги арафасида «Иштирокиюн» газетасида эълон қилинган эди. Тўғри, бу шеър 1917 йилнинг апрелида ёзилган, деган маълумотлар ҳам бор². Бироқ, ўйлашимизча, шеърнинг мазмун-моҳияти февраль инқилобидан кейинги дастлабки ойлар руҳига, хусусан, шу пайтдаги Чўлпон руҳиятига мос эмасдек кўринади бизга. Чунки шеърда буржуа-демократик инқилоби табиатидан кўра кўпроқ октябрь тўнтариши руҳига мос сатрлар битилгандир:

*Сиз, буржуйлар, кибор синфлар, яқин келманг байроққа,
Сиз эмасми илгаридан унинг қонхўр душмани?!..
Қизил байроқ қип-қизил қон, у қон ишчилар қони,
Кибор синфлар у қонларни тўккан зolim жаллодлар...*

Айтмоқчимизки, гарчи инқилобдан илгариеъ Чўлпон қарашларида бирмунча «сўллашув» кузатилган бўлса-да,

¹ Каримов Н. Чўлпон. Тошкент, 1991. – Б.13.

² Қаранг: Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент, 1991. – Б. 560; Чўлпон ҳаёти ва ижоди библиографияси. Тошкент, 1992.

1917 йилнинг апрел ойларида адиб ҳали бу қадар «қизиллашмаган» эди. Нега? Маълумки, февраль инқилобидан сўнг беқиёс даражада жонланиб кетган Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида қарашлар ранг-баранглигию кескин ғоявий кураш ҳукм сурганди. Ҳатто, умумий мақсадлари битта – Истиқлол ва Тараққий бўлган жадидлар орасида ҳам шу мақсадга қай йўсин эришиш керак, қайси сиёсий кучлар билан иттифоқда ҳаракат қилиш мумкин, ҳозирги шароитда қай типдаги давлатчилик қурилиши мақсадга мувофиқ... каби қатор тактик ва стратегик масалаларда турличалик яққол кўзга ташланади¹. Чўлпон бу даврда мухториятни ёқлаб чиққан Мунаввар қори, Беҳбудий, Обиджон Маҳмудов, Убайдулла Хўжаев каби жадидлар билан ҳамфикр бўлган. Аҳмад Закий Валидий хотираларида маълумот берилишича, «бир қанча шаҳарларга бориб» тарғибот ишлари олиб борган фаол мухториятчилар орасида «ёш ўзбек шоири Чўлпон» ҳам бўлган², у «сайлов қонуни масалалари бўйича курашимизни жуда чиройли бир дoston қилиб ёз»ган. Қўра-мизки, хотиранависнинг бу гаплари юқоридаги хатда ифода этилган фикрларга ҳамоҳанг келади.

Бу мулоҳазаларимиз Чўлпон октябрь инқилоби юз берган пайтда бутунлай бошқа ғояларга ошуфта бўлиб яшаганини кўрсатади. Шунга кўра, бизнингча, «Қизил байроқ»нинг кейинроқ 1918 йилда ёзилгани ҳақиқатга яқинроқ келади. Агар шеърни Оренбург даври маҳсули деб қарасак, у ҳолда айна шу даврда Чўлпон қарашларида жиддий ўзгаришлар юз берганини сезишимиз мумкин бўлади. Айтмоқчимизки, Бошқирдистонда эканида Чўлпоннинг октябрь инқилобига муносабати ўзгарган. Хўш, бундай дейишимизга асос борми? Албатта, буни ҳужжат билан далиллашдан кўпинча ожиз қоламиз, бироқ тасаввуримизни ишга солишимиз мумкин. Аввало, Чўлпон Оренбургда эканида катта умид боғлагани Туркистон мухторияти маҳв этилди. Машъум 1918 йил февралдаги Қўқон воқеаларининг бевосита шоҳиди бўлмаган Чўлпон мухториятнинг мағлубиятга учраши сабабларини ҳиссиётга берилмасдан, холис мушоҳада қилиш имконига эга эди. Эҳтимол, мухторият ғоясига қўшилмаган, уни амалга ошириш мумкин бўлмаган ҳодиса деб ҳисоблаганларнинг

¹ Шарқ юлдузи. – 1993. № 5-6. – Б.134 – 138.

² Шу манба, – Б.138.

даъволарини идрок тарозусига солиб кўргандир? Эҳтимол, мухториятнинг кучга киролмаганию мағлубиятида ўзи яхши билган ички зиддиятлару ўзаро келишмовчиликлар оқибатини мулоҳаза қилгандир?.. Хуллас, нима бўлганда ҳам Чўлпон – ҳаётини муайян мақсадга бағишлаган одам, шу мақсад сари интилишлик унинг учун ҳаёт мазмунига айланган. Шундай экан, у тариху тақдирнинг оғир зарбасидан тезроқ ўнгла ниши, ўша мақсадга етишишнинг бошқа йўлларини қидириши лозим, бу унинг учун ички зарурият. Чўлпоннинг шу даврда яратилган «Шарқ нури» номли шеъри унинг изланишлари қай томон бошлаганини тасаввур қилиш имконини беради.

Шеър машҳур татар инқилобчиларидан бири, исломни коммунизм ғоялари билан келиштиришга интилган Мулла нур Воҳидовнинг ўлими муносабати билан ёзилган. Шеърнинг қуйидаги сатрларига диққат қилайлик:

*Инсонликка саодатнинг бирдан-бир
Тўғри йўлин кўрсатувчи Марксди.
Бироқ Шарққа қутулишнинг йўлини
Кўрсатувчи улуғ доҳий сен эдинг,
Сендек киши Шарқ элига тансиқди...*

Авалло шуни ёдда тутиш лозимки, Чўлпон бу шеърни қандайдир мажбурият орқасида ёзган эмас: нимаики деяётган бўлса чин дилдан айтади. Дастлабки сатрларданоқ муаллифнинг марксизмга муносабати яққол кўзга ташланиб турибди: Чўлпон башариятни «саодатга етакловчи бирдан-бир тўғри йўл» дея ўқдирилаётган марксизмга тайёр рецетп, қотиб қолган догма деб қарамайди, унга ижодий ёндашиш зарурлигини чуқур ҳис қилади. Шоирнинг тушунишича, марксизм Шарқда кўр-кўрона қўлланмаслиги керак, аксинча, бунда Шарқнинг ўзига хос хусусиятлари, шарқ мамлакатларининг ижтимоий тараққиёт даражаси албатта эътиборда тутилиши лозимдирки, бунинг учун таълимотнинг ўзи шунга мосланиши даркор. Чўлпоннинг мусулмон социалистлари раҳнамоси Мулла нур Воҳидовни «Шарққа қутулишнинг йўлини кўрсатувчи улуғ доҳий» деб аташи ҳам шундан далолат беради. Кўринадикки, қарашларида илгаридан бирмунча «сўл»лик мавжуд бўлгани, иккинчи томондан, юртини озод

кўриш истаги Чўлпоннинг Оренбургда эканида социалистик ғояларни ўзига хос тарзда қабул қилишига асос бўлади. Ўзига йўрғақда теккан Истиклол ва Тараққий дардига давони шоир энди шу таълимотдан топмоқчи бўлади, табиийки, шу ғоя учун амалга оширилган Октябрь инқилобига муносабати ҳам ўзгаради.

«Шарқ нури»да Чўлпоннинг 20-йиллар шеърояти, публицистик чиқишларида марказий ўрин тутган Шарқ мавзуси илк бор қаламга олинган эди. Шоир билган «*Шарқнинг тарихи бир бет бўлсин оқ сатрни кўрмаган*»; унинг қай бурчига қаралса «*йўқлик, ўлим, зулм, қарғиш*» тўлиб тошгани кўрилади. Чўлпон «*четлар панжасида кўзи ёшли*» Шарқ ҳақида куйларкан, табиийки, ватани Туркистонни ундан истисно қилмайди. Шеърдан олинган айрим сатрларнинг мазмунига эътибор қилсак: «*Шарқнинг қайси бурчагини* (яъни, истисносиз – Д.Қ.) *қарасанг*», «*Шарқни бошдан-оёққача юрардинг*», «*У душманлар бутун Шарқнинг душмани*»... фикримизнинг тўғрилигига қаноат ҳосил қилиш мумкин бўлади. Эътиборли жиҳати шундаки, Чўлпон қайғураётган замин ҳудуди тобора кенгайиб боради: Туркистон – Турон болалари – мазлум Шарқ. Албатта, бу аввало шоирнинг ҳаётий тажрибаси ортгани, дунёда юз бераётган ҳодисалар моҳиятини чуқурроқ англай бошлагани билан боғлиқдир. Бироқ, бу ўринда масаланинг иккинчи муҳим жиҳатини асло назардан қочириб бўлмайди. Гап шундаки, Чўлпон Шарқ дардини ёниб куйлаган инқилобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ туркчилик ғояларининг истибдодга қарши кураш руҳидан яралганини инкор қилиб, уни миллатчиликнинг бир кўриниши сифатида баҳолашлар, «пантуркизм» аталмиш сохта, ҳодиса моҳиятига мутлақо номувофиқ истилоҳларни ўйлаб топишлар бошланиб бўлган эди. Кўрамизки, Шарқ мавзуси, бир томондан, масаланинг кенгроқ қўйилаётганидан далолат бўлса, иккинчи томондан, ватан озодлиги ғоясини ифодалашнинг мумкин бўлган ягона воситаси ҳам эди. Фикримизни далиллаш мақсадида Ҳ.Олимжонга мурожаат қиламиз: «Ҳинд ихтилолчилари» ва «Чин севиш»нинг ёзилиш вақти 1920 йилларга, Туркистонда Советларнинг маҳкамлана бошлаган вақтига тўғри келади. Бу вақтда Фитрат ўзининг қарашларини инқилобнинг биринчи-иккинчи йилларида ёзилган «Темур сағанаси»да ифода қилганидай очиқ ва

яланғоч ифода қила олмайди, чунки ортиқ миллатчилик аксил инқилобининг қанотлари қирқила бошлаган ва миллатчилар Советларга қарши очикдан-очик курашдан ниқобланишларга ўтган ва ўта бошлаган эдилар».¹ Аввало, Ҳ. Олимжоннинг фикрларига кичкинагина аниқлик киритиш лозим: Фитратнинг тилга олинган асарлари аслида «инқилобнинг биринчи-иккинчи йилларида» ёзилган эди. Буни «Чин севиш»нинг 1920 йилда саҳналаштирилганию «Ҳинд ихтилолчилари»нинг худди шу йил Берлинда нашр этилганидан ҳам билса бўлади. Кўринадики, ўша вақтдаёқ «мавзуда Ҳиндистон ҳаётига кетса ҳам, мазмунда тамом Туркистонда қолади»ган асарни ёзган Фитрат фикрларини ифодалаш учун, Ҳ.Олимжон айтмоқчи, ниқобланишга мажбур эди. Мазкур мулоҳазаларимиз, бизнингча, Чўлпоннинг Шарқ мавзусида ёзилган шеърларию публицистик чиқишларини матндан кенгроқ тушуниш ва талқин қилиш лозимлигини кўрсатади.

Февраль инқилобидан кейинги қарийб икки йил вақт давомида ижтимоий-сиёсий фаолият қозонида обдон қайнаб, ҳаётий тажрибаси ортган, қарашларида юқоридагича ўзгаришлар юз берган Чўлпон 1919 йил бошларида Туркистонга қайтиб келади. Адибнинг маслақдошлари – жадидларнинг шу йиллардаги фаолияти ҳақида яна Ҳ.Олимжондан ўқиймиз: «Сиёсат бобидан сурилиб чиққан, февраль инқилоби давридаги жонсарақ уринишлари хаёлга айланган ўзбек буржуа зиёлилари бутун кучни маданий адабий майдонга ташлади. Улар, тахминан, бутун газета ва журналларга ўринлашиб олдилар.

Мактаб-маорифнинг асосий шаҳобчалари уларнинг қўлида қолди. Адабий майдон ва адабий ташкилотларга ўз чангалларини солиб, уларни миллатчилик мафкурасига хизмат қилдирдилар»². Муаллиф муносабатини эътибордан соқит қилсак, бу ўринда биз учун муҳим маълумотлар борлиги аён бўлади. Кўрамизки, жадидларнинг сўл қаноти юзага келган ижтимоий-сиёсий шароитда кураш тактикасини ўзгартирган: улар социалистик ғоялару социалистик инқилоб юзага келтирган жамики имкониятларни «хаёлга айланган уринишлари»ни рўёбга чиқариш – Истиклол ва Тараққий мақсадига хизмат қилдириш пайида бўлганлар.

¹ Ҳ.Олимжон. Асарлар мажмуаси. 5 жилдлик. Тошкент, 1972. 5-ж. – Б.111

² Шу манба, – Б.106.

Ўзининг терговга берган маълумотига кўра, Чўлпон 1919 йил бошларида Тошкентда Фитрат билан учрашади. Бу пайтда Фитрат бошчилик қилган «Чиғатой гурунги» фаолияти бошланган бўлиб, Чўлпон ҳам унда иштирок қилади. Кейинроқ, 1927 йилда Фитрат «Чиғатой гурунги» бево-сита сиёсат билан машғул бўлмоқни истамади, ёлғиз тил, имло, адабиёт билан шуғулланди»¹ деб ёзса-да, ҳақиқат-да маслақдошларни бирлаштирган бу гурунг бошқа муҳим масалаларга кўз юмиб турмаганлиги ақлга тайин, албатта.

Айтмоқчимизки, ўнгу сўллигидан қатъи назар, барча жа-дидлар учун умумий бўлган миллий истиқлол ва тараққий масалаларини гурунг иштирокчилари ҳеч йўқ тор доирада муҳокама қилганлар, фикр алмашишганлар. Юқорида айтганимизча, кураш тактикаси айна шу уюшма бағрида етилган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳар ҳолда, Чўлпоннинг «Чиғатой гурунги»да иштирок этишию беш йилга яқин умри-ни – ижоди гуркирай бошлаган, «Гўзал»га ўхшаган шеърлар яратилган даврни муттасил журналистлик ишига бағишла-ши орасида алоқа бордек кўринади бизга.

«Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 6 март сониди «Қизил байналминал» номли шеър эълон қилиндики, буни ватанига қайтган Чўлпоннинг матбуотдаги илк чиқиши си-фатида кўрсатиш мумкин. Аслида илгарироқ, 1918 йил охирларида ёзилган шеър руҳи Чўлпоннинг уни эълон қил-ган вақтдаги руҳияти ва қарашларига мос эди, албатта. Бир қарашда номланишининг ўзиёқ шеърнинг «қизил»лигидан дарак бериб, у ҳақда муайян хулоса чиқариш имконини бе-раётгандек. Бироқ хулосага шошилмасдан, шеър мазмуни-га дурустроқ эътибор қилинса, ўзгачароқ манзарага дуч ке-ламиз. Худди «Шарқ нури»да кўрганимиздек, бунда ҳам Шарқ мавзуси ишланади, бироқ, аввалги шеърдан фарқ қилароқ, «Қизил байналмилал»да Шарқу Ғарб зиддияти очикчасига ифода этилади: *«Кўмир каби булутлари ёт эл-лар, Ул элларнинг қуллигида эзилган Шарқ эллари...»*. Эътибор беринг-а, шоир социалистик таълимотга мувофиқ «Шарқни Ғарб буржуазияси эзмокда» деяётгани йўқ, унинг талқинида эзилган Шарқ ва эзувчи Ғарб бор, холос. Бир қа-

---

¹ Фитрат. Ёпишмаган гажжаклар // Ёшлик. 1990. № 5

рашда бу фикримизни қуйидаги сатрлар инкор қилаётган-дек туюлиши ҳам мумкин:

*Шарқ эллари асир каби ишлайлар
Бир ҳовуч ҳам келмайдиган халқ учун...
Шарқли киши қатиқ еса нон топмас
Бир ҳовучлар емагига ном топмас...*

Кўринадики, «бир ҳовучлар» дейилганда айнан эксплуататор синфлар назарда тугилади, дея эттироз қилиниши мумкин. Хўш, унда нима сабабдан шоир «*шарқ эллари бир ҳовуч ҳам келмайдиган халқ учун*» эзилиб ишлайди, деб ёзади? Бу жўнгина услубий ғализликмикан? Ўйлашимизча, йўқ. Чўлпон, аввал ҳам айтганимиздек, социализм ғояларига хайрихоҳ бўлгани ҳолда унинг қарашлари большевизмдан жиддий фарқланади. Табиийки, большевикларнинг нашр афкори бўлмиш «Иштирокиюн»да эълон қилинадиган асарда асл ниятнинг бирмунча пардаланиши, Ҳ.Олимжон айтмоқчи, ниқобланиш зарур эди. Кўринадики, шоир, бир томондан, большевикларда урф бўлган иборалар (эзилган, эзилувчи, «*бир ҳовучлар*»)ни ишлатишга мажбур, иккинчи томондан, уларга янгича маъно юклагани ҳолда Шарқ озодлиги, миллий озодлик ғояларига хизмат қилдиришга интилади.

Чўлпон Шарқнинг аянч аҳволдан сўзларкан, «наҳот унинг қутулишига йўл йўқ бўлса?» деган савол қўяди-да, ўзи жавоб беради унга:

*Илгарида бўлмаса ҳам энди бор,
Фарб устида бош кўтарган улуғ куч.
Ул кучдир ким, мазлумларга йўл очар,
Золимларга наъра тортар:
- Ўч, ўч, ўч!*

Табиийки, шоир «улуғ куч» деганида октябрь инқилобини назарда тутди. Бироқ, шеърнинг умумий руҳидан келиб чиқилса, «мазлумлар» ва «золимлар»нинг контекстуал маъноси кенгайди. Яъни, бу ўринда «меҳнаткашлар» ва «эксплуататорлар»гина эмас, кўпроқ Шарқ ва Фарб назарда тугилгани англашилади. Айниқса, шеърнинг яқунловчи банди Чўлпоннинг октябрь инқилобига муносабатини, қарашларини

даги ўзига хосликни ёрқинроқ тасаввур қилишимизга имкон беради:

*Бир йилдирким, кўк юзида туғилди,
Қизил қонлар орасидан «қизил ой»,
Бир тарафдан қаҳр, зулмат қувилди,
Шарқни яна ул қизил ой қутқаргай!..
Ортиқ етар эзилганинг, эй Шарқ!
Қанот қоқиб ойга қараб юксал,
Асирликдан қутулмоққа зўр шарт:
Қўлда яроғ, тилда «Байналмилал»!*

Чўлпон октябрь инқилоби ўз юртидаги «қаҳр, зулмат»-ни қувиши, Шарқни асоратдан қутултиришига ишонади. Лекин бу ўринда муаллиф «инқилобни экспорт қилиш» ёхуд ўша пайтда большевикларнинг бутун хаёлини эгаллаган «жаҳон революцияси»ни назарда тутмайди, йўқ. Октябрь инқилоби шоир назарида мудроқ Шарқни уйғотиши, уни курашга чорлаши лозим, холос. Чин маънодаги озодликка эса Шарқ, жумладан Туркистон халқлари «қанот қоқиб ойга қараб юксал»салар, «қўлда яроғу тилда «байналмилал» билан курашга кирсаларгина эришишлари мумкин. Бир қарашда бу фикримизда ички зиддият мавжуддек: ахир, Туркистон халқларининг «ой»га қараб интилишларига на ҳожат? Ахир шоирнинг ўзи Туркистон кўкида «ой» порлаганига бир йил бўлди, деб турибди-ку? Бу хил эътирозларда жон бўлиши мумкинлигини инкор қилмаган ҳолда шеърни юқоридагича талқин қилишга мойилмиз. Албатта, бунинг учун шеърнинг ўзидан асос топишимиз лозим, акс ҳолда талқинда субъективизмга юз тутган бўлаемиз. Хўш, шеърни бизчасига талқин қилишга имкон берувчи унсурлар, ишоралар борми? Бизнингча, бор. Аввало, шоир «Ғарб устида бош кўтарган улуғ куч» ҳақида ёзадики, буни Туркистон кўкида порлаган ой сифатида тушунишга шошилмай турайлик. Иккинчидан, қаршимизга бир савол қўяйлик: нима учун «қизил ой»? Хўш, ойга қизил деб сифат берилгани фақат унинг «қизил қонлар орасидан» балқиб чиққани учунми? Унда нега шоир «Шарқни яна ул қизил ой қутқаргай» дея таъкидлаб қайтаради? Шу ўринда шеърнинг бошига қайтишимиз мақсадга мувофиқ кўринади. Шоир ҳавонинг бузуқлигидан,

кўк юзидаги «кўмир каби қоп-қора. булутлар»дан бошлайди гапни. Кейин эса:

*Ҳаво бузуқ... Тўғри, Шарқнинг ҳавоси
Неча йилдир жуда ёмон бузулган...
Кўк юзида қатор-қатор чизилган
Кўмир каби булутлари ёт эллар...—*

деб ёзади. Бизнингча, Чўлпоннинг шеър бошланишидаёқ рамзни қандай тушуниш лозимлигига ишора қилиши бежиз эмас: у ўқувчисини сергак торттиришга, кейин ҳам рамзий тимсоллар келишидан огоҳ этишга ҳаракат қилади гўё. Агар «Қизил ой»ни ҳам рамзий тимсол деб қарасак, унинг маъно диапазони, шубҳасиз, анча кенгайди. Аввало, шоир инқилобни куёшга (бу нарса кўпроқ расм эди) эмас, ойга менгзамоқда. Ой эса, маълумки, мусулмон дунёси рамзларидан биридир. Ойнинг сифатловчиси бўлмиш «қизил» эса, ўз навбатида, социалистик ғоялар рамзи бўлиб чиқади. Демак, айтиш мумкинки, Чўлпоннинг юқорида кўрганимизча қарашлари – социалистик ғояларни Шарқда ўзига хос тарзда татбиқ этишу уларни исломий қадриятларга мувофиқлаштириш мана шу рамз воситасида ифодаланади. Чўлпоннинг 1919 йил санаси қўйилган яна бир асари «Темирчи» деб номланади. Шеърини йўлда ёзилган мўъжазгина драматик кўринишда муаллиф оддий меҳнат кишиси – темирчи ҳаётидан фоже бир лавҳани жонлантиради. Темирчининг яратганга илтижосидаёқ:

*Қабул қилгин тилагимни, танғрим,
Бақувват қил билагимни, раббим!
Шу билакнинг кучи билан ўн жон
Топиб ейдур кечунгундай ош-нон...—*

Чўлпон билан кучию пешана тери билан машаққатли кун кечираётган минг-минглаб юртдошлари тақдирини умумлаштиради. Чўлпон ўқувчи кўз олдида оғир меҳнатдан толиққан, оч қолган болакайнинг зорланишларини дилбандининг қийналганини кўриб юраги ачишгани ҳолда кеч бўлганига-да қарамай ишга ундашга мажбур отанинг изтиробларини жонли гавдалантиради. Шу ҳолатда бола-

нинг қўли куйиб, ёрдамчисиз қолган ғамбода ота қўлини ма-
йиб қилиб олади. Шоир темирчи тилидан ўзини доим ўйла-
тиб келган саволни ўртага ташлайди:

*Нега мунча эзадурсан қулингни?..
Шундай бойлар бўларким,...
бир неча йил ишламас, оч қолмас.
Мен бечора ишламасам, топмасам,
Уй ичимда ўн жон бордур...
Бир бурда нон топилмас...*

Муаллиф конкрет ҳаётий лавҳада ижтимоий турмушда-
ги адолатсизликни тасвирлаш орқали уни адолат асосига
қайта қуриш заруратини таъкидлаб кўрсатади. Чўлпон
халқнинг яшаш шароитини яхшиламасдан, уни «*маишат
қуллиги*»дан қутқармасдан туриб чин маънодаги тараққий-
га эришиб бўлмаслигини жуда яхши билади, зеро, ижоди-
нинг аввалидаёқ деҳқонлар ҳаёти билан танишиб бу зару-
ратни теран англагани ҳам. Асарнинг «*меҳнаткаш
инқилобининг икки сана даври муносабати-ла*» деган
бағишлов билан чоп этилиши ҳам муаллифнинг инқилобга
хайрихоҳ муносабатидан далолатдир, албатта. Бироқ,
унутмаслик лозимки, таҳлилга тортганимиз иккала шеър
Чўлпоннинг октябрь инқилобига муносабати ғоят зиддият-
ли бўлганидан дарак беради. Бир томондан, инқилобнинг
меҳнаткашларни озод қилиш шиори билан чиққани унинг
қарашларига, тараққий мақсадига мувофиқдай, иккинчи то-
мондан, янги советлар ҳукумати Туркистонга чин маънода-
ги мустақиллик бериш ниятидан йироқлигини мухториятни
қонга ботирганидаёқ ошкор қилиб қўйган эди. Чўлпон
Бошқирдистонда ҳукумат раисига котиблик қилганида ҳам,
юртига қайтиб Туркистон ҳукумати бошқаруви ҳамон мус-
тамлакачилар қўлида қолаётганини кўрганида ҳам, кунда-
лик турмушда ҳам, қўйинг-чи, ҳар қадамда кейинги фикрни
қувватловчи далилларга дуч келади. Қарашлари нечоғли
зиддиятли бўлмасин, бу даврда адиб учун истиқлол мақса-
ди бирламчи бўлиб қолаверди. Айни пайтда, Чўлпон юрти-
нинг тақдири ҳал бўлаётган вақтда бир четга чиқиб ту-
ришликни ўзига эп билмади. У ўзининг миллатга энг кўп
фойдаси тегиши мумкин бўлган журналистика соҳасида

ишлаб, мавжуд имкониятлар доирасида эзгу мақсадларининг амалга ошишини яқинлаштириш йўлида хизмат қилди. Чўлпоннинг янги ҳукумат маориф, маданият соҳаларида олиб бораётган ишларни қувватлаб, гоҳо уларни ривожлантириш умиди билан танқид қилиб ёзган «Қизил Шарқ поезди келди», «Шўролар ҳукумати ва саное нафиса», «Гимназисткалар», «Фарёд» каби мақолалари фикримиз далилидир. Адиб халқнинг маърифатли бўлиши келгусидаги истиқлол учун курашда, ижтимоий ҳаётни ислоҳ қилишда нечоғли муҳимлигини билгани сабабли ҳам «қизил» шиорлару гаплардан, «қизил» мушоҳадалардан чўчиб ёхуд ҳазар қилиб ўтирмади, ишга фойдаси тегса бас, деган ақидадан келиб чиқди. Таъбир жоиз бўлса, Чўлпонни узоқ манзилни кўзлаб йўлга чиққан йўловчига менгзаш мумкиндек: йўловчи ўзига озроқ бўлса-да йўлдош бўлган аравага чиқди, «аравасига чиққандан кейин ашуласини ҳам айтди»-ю, лекин йўлини яқинлаштиргани фойдага қолди. Ўйлашимизча, Чўлпоннинг 1920 йилларда ёзилган айрим мақолаларию шеърларини шу йўсин тушунилсагина қарашлар тадрижидаги мантиқий изчиллик кузатилиши мумкин бўлади.

Чўлпоннинг вақтли матбуотда эълон қилинган шеърларининг аксарият қисми унинг шеърий тўпламларига киритилган эмас. Эътибор берилса, шоир 1926 йилгача учта шеърий тўплам чоп эттиргани ҳолда, улардан «қизил» руҳдаги шеърлар камдан-кам ўрин олганлигини кўриш мумкин бўлади. Нега? Биз бунга икки асосий сабаб билан изоҳламоқчи бўламиз: биринчидан, Чўлпон шеър ва шеърий йўлда ёзилган публицистикани фарқлаган, шеъриятга анча юксак талаблар қўйган; иккинчидан, вақтли матбуотда эълон қилинган шеърларининг аксариятида «аравакаш» ашуласига «хиргойи»си қўшилиб турган холос. Бунга амин бўлиш учун шоирнинг 20-йиллар аввалида ёзилиб тўпламларига киритилган шеърлари билан тўпламлардан жой олмаган айрим шеърларини қиёслаб қўйиш kifоя.

Чўлпоннинг бу даврда яратган шеърларида фикру туйғуларни рамзлар воситасида ифодалашга мойиллик кучайдики, бунинг илдизларини юқорида кўрсатиб ўтдик. Айтиш мумкинки, «ниқобланиш» зарурати Чўлпон шеъриятининг ўзига хос ифода йўсини, бетакрор услубию поэтик тафаккур

тарзининг шаклланишига туртки берган кўринади. Ифода йўсинининг рамзийлиги «Тортишув тонги» (1920) номли шеърда ҳам яққол кўзга ташланади:

*Енгган қўшин бошлиғидек гердайиб
Ботган қуёш булутларнинг остидан
Бош кўтариб чиқмоқ учун тириша:
Шунинг учун бери ёқда иржайиб
кулишурлар,
Унга қарши қаршидан
Йиғлов, сиқтов, товуш, ғаёғо, хархаша.*

Табийки, шеър руҳидан келиб чиқилса, «қуёш» бу ўринда истиқлол, миллий озодлик рамзи эканлиги англашилади. Шоир «*ботган қуёш*» деганида истиқлол учун курашдаги мағлубиятни, хусусан, мухториятнинг маҳв этилишини назарда тутди. Муаллиф ишонадики, қуёш мангуга ботмаганидек, истиқлол учун кураш ҳам тўхтамайди: эндиликда ўша «*ботган қуёш*» қайтадан бош кўтариб чиқмоқ учун тиришаётир – «*тортишув тонги*» бошланаётир. Кейинги сатрларда Чўлпон кўтарила бошлаган «қуёш»га турлича муносабатни тасвирлайди: «*бери ёқда иржайиб кулишурлар*». Кимлар улар? Муаллиф гапнинг эгасини атайин тушириб (эллипсис) қолдирса-да, мустамлакачиларни, истиқлол душманларини назарда тутаётгани аён, зеро, танланган сўзларнинг услубий бўёқлари («иржайиб») ҳам шунга ишора қилади. Шоир «*кўпдан бери зиндонда қуёш кўрмай захлаб ётган кўнгишлар*»ни ўзи билан қувонишга ундайди. Айни пайтда, «*кишанларни ясовчи усталар*», «*бошқаларни «тубанлар» деб атовчи хўжалар*» қайғурсинлар, чунки уларнинг «*ёз бошининг қоридек*» эрийдиган, йўқ бўлиб кетадиган кунлари яқинлигига ишонади, ишонтиради. Шоирнинг бу ишончи:

*Чиқадирган қуёшни сиз беҳуда
Этак билан тўсмоқ учун тиришманг,—*

деган хитобида яна бир парда юқориноқ жаранг топади. Истиқлолнинг муқаррар ғалабасига қатъий ишонч руҳи нимадан озиқланади? Ўйлашимизча, уни озиқлантирувчи бир неча илдиз бўлган. Аввало, Чўлпон шу йилларда, айниқса,

Фарғона водийсида жонлана бошлаган миллий озодлик ҳаракати – босмачиликнинг илк босқичига катта умид боғлаган кўринади. Ҳартугул, кейинроқ шоирни босмачиларга хайрихоҳликда, миллатчиларнинг йиғинларида «Фарғона водийсида гуллар очилмай, булбуллар сайрамай кўйган»лиги ҳақида ғамбода шеърлар ўқиганликда айблаганлари¹ буткул асоссиз дейишимиз ҳам унчалик тўғри бўлмаса керак. Зеро, бу даврда Чўлпон ҳам бошқа маслақдошлари каби халқни мана шу ҳаракат теварагида жипслаштириш, кучларни жамлаган ҳолда бош мақсадга сафарбар этиш пайида бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Шу боис ҳам Чўлпон «Улуғ йўлда» (1920) номли шеърда:

*Йўлимизда чўллар, сувлар, денгизлар,
Босгувчисин таниб бўлмаслик излар.
Шул изларни босиб, денгизлар кечиб,
Буюк амал билан борамиз бизлар, –*

деб ёзадики, бу сатрларда юқоридаги фикрнинг тўғрилигига далолат бордек кўринади бизга. Чўлпон эркак элтувчи «улуғ йўл»га кирганлар дилига жо қилиб бораётган «буюк амал» – истиқлол мақсади «йўллардаги денгизлардан улуғроқ» эканини, баски, бу йўлдан қайтиш бўлмаслигини таъкидлайди. Шоир ишонадики, энди «Эзилганлар тилак тилар бу йўли (бу сафар, –Д.Қ.) бурунгидан тўлуғроқ», яъни «эзилган (халқлар – Д.Қ.)лар» ниятида анча қатъийлашганлар. Шу боис ҳам:

*Маҳкам қилиб боғланилган камарлар!..
Тезроқ!
Қанот!
Қушлар янглиғ учайлик,
Кенг чўллардан, денгизлардан кечайлик
Шарқнинг эски чигалини ечайлик!.–*

дея даъват қилади шоир. Чўлпон Шарқнинг «эски чигали»ни ечиш учун улуғ йўлга чиққан, бу «буюк амал» йўлида белни

¹ Қаранг: Катанян Р. Против Касымова, против касымовщины. – Ташкент, 1931.; Қаршибоев М. Муҳит эркидаги тутқунлик. // Шарқ юлдузи, 1990, № 10.

махкам боғлаганлар орасида ўзининг ҳам борлигидан, «биз» дея олганидан ҳақли равишда фахр этади. Албатта, «биз» деганида у аввало ўзига эскидан ҳаммаслақ бўлган жадид миллатпарварларини назарда тутаяди, зеро, бу пайтларда шоир ўзини улардан айри тасаввур ҳам этмаган. Чўлпон айна шу 1920 йилда ёзилган «Маҳмудхўжа Бехбудий хотирасига» номли шеърисида маънавий ота руҳига мурожаат этиб «*чизган йўлингдан йироқ кетмай, қимирламай юраман*» дейдики, бу ҳам юқоридаги фикрнинг далилидир. Истиқлол йўлида курашнинг турли йўлларида фойдаланаётган жадидлар эса бу вақтда босмачилик ҳаракатини марказлаштириш, шарқ халқлари, хусусан, туркий халқларнинг миллий озодлик ҳаракатларини мувофиқлаштириш учун интилаётган эдилар. Жадидлар совет ҳукумати томонидан ташкил этилиб, 1920 йилнинг 1-5 сентябрь кунларида Бокуда ўтказилган Шарқ халқлари конгрессидан ҳам ўз мақсадлари йўлида фойдаланишни ният қилганлар, албатта. Қизиғи шундаки, Чўлпоннинг тўпламларидан жой олган 1920 йилга мансуб шеърларининг айримлари Бокуда ёзилганлиги қайд этиб кўйилган. Чўлпоннинг Бокуда бўлиши конгресс ишига қай даражада алоқадорлиги (ҳар ҳолда, шоирнинг битта шеъри остига 1920 йил августидан Бокуда ёзилгани қайд этилган) ҳақида маълумотга эга эмасмиз, бироқ ундан кўп нарса кутгани равшан. Ҳазар эсдалиги тарзида ёзилган «Ёруғ юлдузга» шеърининг лирик қаҳрамони юртнинг тутқунликда эканидан эзилган, бунинг сабабларини англашга интилаётган одам. Чўлпон шеърисидан «юлдуз» кўпинча мақсад рамзи сифатида келишини эътиборга олсак, шоирнинг «*ёруғ юлдуз*» билан сирлашиши бежиз эмаслиги сезилади. Яъни, «сирлашиш» аслида шоирнинг ўз қалбига мурожаати, изтиробли изланишларининг бир парчаси сифатида намоён бўлади. Шоир турли «*Фалокатлар кўрган боболарнинг истиқлолнинг қимматини билмаган*»идан, сўнг замондаги хонлар «*эл ва юртни сақлаш учун тузуккина чора-тадбир кўрмаган*»идан ўқинади, натижада ҳозирги авлод асоратда яшайди, деб ҳисоблайди:

*Биз йўқсиллар бошқаларга қул бўлиб,
Чет оёқлар товонида эзилдик.
Ҳар ярамас, ҳар бузукнинг тағида
Алам тортган, жабр тортган биз эдик.*

Лирик қаҳрамон кайфиятида кўтаринкилик, даъваткорлик сезилмаса-да, эътиборга молик бир жиҳат яққол кўзга ташланади. У юлдуздан қанча «аччиқ бўлса ҳам тўғри сўзни яширмасдан» айтишини ўтинади. Зеро, у ўзига юпанч излаётган одам эмас, аксинча, ўтмишдаги хатоларни англашга интилаётган одам. Хатоларни англашлик унга ўтмишни қоралаш ёхуд боболарни яниш учун эмас, балки уларнинг эндиликда такрорланмаслиги учун зарур. Бу эса қаҳрамоннинг келажак олдидаги жавобгарликни теран идрок этишидан, кўнглидаги алдамчи сокинлик остида қудратли пўртана яширинганидан далолатдир. Дарвоқе, «Пўртана»(1920) шеъри ҳам Боку туркумининг мантиқий давоми деб қаралиши мумкин. Зеро, гарчи шеър Тошкентда ёзилган бўлса-да, унда Баҳри Ҳазар таассуротлари акс этади. Чўлпон бу шеърда ҳам рамзий ифода йўсинига содиқ қолади:

*Пўртана кўзғолди, пўртана юрди,
Пўртана ўзини қирғоққа урди.
Пўртана олдида бир кема кўрди
Ичида зич одам... ўйнатди, сурди.*

Аввалига денгиз манзараси тасвирланаётгандек туюлса-да, шеърни ўқиган сари зоҳирий манзара замиридаги рамзий маъно очилиб бораверади. Дунёни остин-устин қилаётган инқилоб, эрк дея кўзгалган омма қудратини шоир пўртана тимсолида тажассум топтираётгандек. Шу асно шеърда яна бир муҳим тимсол – «кўзлари кийикни кўр қилган», «юзлари ойларни ботирган» гўзал майдонга чиқади. Пўртананинг ўзида суюб «оқ кўлик ичида оқаётган» гўзални:

*Дам кўкка ирғитиб, дам тортар кўксига
Шу йўлда ўйнатур қизни,
Кулдириб ул нурлик юзни,
Суйдириб ул оху кўзни,
Қул қилиб сизни ҳам бизни...*

Барчани, аввало шоирнинг ўзини мафтун этаётган, шу боис ҳам бир-биридан латиф сифатларла алқанаётган гўзал эрк, озодлик рамзидир. Мафтункор гўзалнинг пайдо бўлиши

денгиз пўртанаси тасвирининг рамзий маъносини ўзгартиради: энди у «ошиқ» қалбининг ифодасига айланади. Эрксевар қалб қудрати шунчаларки, «*Кўтарса бошини кўкларга тегадир. Булутлар, чақмоқлар даҳшатда*». Бироқ шунчалар қудрати-ла пўртана жимжит, ўйида «*қўзғалиш деган сўз*» бўлмагани ҳолда «*қиёмат ухлайдир*». Нега? Чунки:

*Бу маҳшар, қиёмат, пўртана, тўлқинлар –
Ҳаммаси йўқсилнинг кўнглида.
Бир дамда дунёни куйдирур вулқонлар
Ожизнинг у ўтлик дилида...*

Чўлпон «*йўқсил*» деганида, юқорида ҳам айтилганидек, камбағал бечораларнигина эмас, барча мустамлака зулми остида эзилган элларни назарда тутати. Пўртананинг қўзғалиш деган ўй хаёлида бўлмагани ҳолда уйқуда (агар «қизил» маънода тушунилса, мантиққа ҳам ҳақиқатга зид ҳол юзага келади, чунки «қизил пўртана» шеър ёзилган пайтда асло уйқуда эмас эди) эканлиги ҳам шундан далолат беради. Шеър ниҳоясига яқин шоир ўз ниятини ошкор этади, пўртана «*менинг кўнглим, ғалвани, жанжални, тўполон, қўзғалиш, чувалаш, исённи суядир*» дея тан олади. Кўрамизки, Чўлпон ўқувчисига, аввало, эрксевар қалблар қўзғалиши – пўртананинг нечоғли буюк қудратга эгаллигини кўрсатади, сўнгра ўзидаги курашга ташналикни унга юқтирмоқчи бўлади, шундан кейингина хитоб қилади:

*Ўйна, эй пўртана, тўхтама, қувват ол,
Чоғ келгач, эриниб ётма, ухлама,
бўлмасин йўқлама.
Кўп эзган душмандан,
паст жондан
Ўчни ол, ўчни ол, ўч ол!*

Хитобдан яққол сезиладики, Чўлпон шеър ёзилган 1920 йилда истиқлол учун курашга фурсат етган, бунинг учун зарур шароит етилган деб ҳисоблайди. У бугунми-эрта Туркистондаги мазлум халқларнинг пўртанадек бош кўтаришига, эзувчиларини улоқтириб ташлашига ишонч билан яшайди. Табиийки, бу ишонч шоирнинг жадидчилар бу йўлда олиб

бораётган саъй-ҳаракатлардан яхши хабардор бўлгани, кучга кира бошлаган миллий озодлик ҳаракатига катта умид боғлаганидан туғилгандир. Чўлпоннинг кўпчилиikka таниш бўлган «Кураш» шеъри ўзининг мазмунию руҳи жиҳатидан «Пўртана»га яқин туради. Шеърнинг остига унинг 1921 йилда Тошкентда ёзилгани қайд этилган. Агар Чўлпоннинг 1921 йил май ойининг охирида Бухорога жўнагани ҳамда у ерда бир йил зиёдроқ ишлагани эътиборга олинса, «Кураш»нинг тахминан шу йилнинг бошларида ёзилгани англашилади. «Пўртана»да кузатилган ишонч руҳи «Кураш»нинг илк сатрларидаёқ бўртиб туради:

*Чақиргувчи, ўкиргувчи бир товуш
Ботирларнинг жон сўраган товшидир.
Йиқитгувчи, ағдаргувчи қўзғалиш
Яқиндаги зўр курашнинг бошидир.*

Чўлпон бу курашдан четда турганни душман атайди, «йўқсилдаги имон тошиб кетган»и учун ҳам унинг бағоят кескин кечишига, муроса бўлиши мумкин эмаслигига ишонади. Шу боис ҳам шоир масалани ўта кескин, ҳамлетчасига кўяди:

*Улуғ, қаттиқ ағдаргувчи бу кураш.
Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш:
– Йўқ яраш!..*

Чўлпоннинг масалани бунчалар кескин кўйиши юртига етказилаётган заҳматнинг озурда дилида чидаб бўлмас оғриққа айланганидандир. Шоир она шахри Андижон томонларга борганида гуллаган водийнинг хароб этилгани, юртдошлари меҳнати-ла обод қилинган қишлоқларни бойқушлар макон тутганини ўз кўзи билан кўради; тул қолган жувонлар, етим-есир болалар, фарзанд доғида юраги пора бўлган ота-оналарнинг фарёдларини ўз қулоғи билан эшитади; босмачиликка қарши кураш баҳонасида қатли ом қилинган қишлоқлар, қизил қўшин содир этган хунрезликлар ҳақида эшитиб билади... Буларнинг бари шоир қалбини ларзага солади, юрак қони билан ёзгани «Бузилган ўлкага» шеъри дунёга келади.

Чўлпон талқинидаги юрт маконий тушунчагина эмас, йўқ, у – ҳис қила биладиган мавжудлик, азоб, қувонч, нафрат ҳислари унга асло ёт эмас. Бу юртнинг ёвлардан безганлиги шунчаларки, тоғлардан тушаётган сувлари «*йиғлар каби инглайлар*», «*Ёв... борми? деб тўрт тарафни тинглайлар*». Бу юртнинг ёвларига нафрати шунчаларки, зилол булоқлари шифобахш сувларини чақирилмаган «*қўноқлар*»дан қизғонарлар. Чўлпон яратган юрт тимсолида мушфиқ оналар – борлиғини фарзандларига беғараз бағишлай оладиган, яхшию ёмон кунларни фарзанд орқасидан кўрадиган, азобию қувончи фарзандлари туфайлидан келадиған... – тажассум этилгандек. Шу маънода шоирнинг беададдек туюлувчи «нега, нима учун»лари юрт – онанинг «*ярали танларини кўрмаётган*», «*кўзининг ёшларини сўриб олиш*»га ярамаётган фарзандларга қаратилгандир. Эътибор қилинса, шоирнинг ўтли нафрату аламларида бирозгина тушкунлик асарлари ҳам зуҳур қилаётгандек кўринади:

*Нима учун ағдарилган, йиқилган,
Оғир тожнийе заҳар ўқи кўксингда?
Нима учун ёвларингни бир замон
Йўқ қилгудек темирли ўч йўқ сенда?*

Мустамлака сиёсати давом этгани ҳолда унга қарши чинакам кучнинг йўқлиги шоир дилини ўртайди. Бунда энди «Пўртана» ёхуд «Кураш» даги руҳ сезиларли даражада сусайган. Нега? Чунки илгари Чўлпон «*ёруғ юлдуз*» билан сирлашган бўлса, энди она юрт билан дардлашади: унинг хаёлидаги ва ҳаётдаги мавжуд ҳол орасида улкан фарқлар кўзга ташланади. Шоир ўзи «Пўртана»да орзу қилган қудратни, омманинг эрк дея бир ёқадан бош чиқаришини, «*йўқсилдаги имоннинг тошиб кетиши*»ни аксарият юртдошларида кўрмайди. Орзу умидларининг саробга айланаёзгани Чўлпонни изтиробга солади, бунинг натижаси ўлароқ 1921 йил ўрталарига қадар ёзган шеърларида маҳзун оҳанглар, тушкунлик кайфияти устунлик қилади. Шоирнинг шу вақтда ёзилган «Ёнғин» номли шеърида «*кўнғлим каби йиқиқ уйлар, қишлоқлар*» дейиши ҳам фикримизни далиллайди. «Ёнғин» шеърига газета хабаридан «*Таланмаган, йиқилмаган ер йўқ. Гўдаклар найза бошида...*» деган парчанинг эпи-

граф қилиб олиниси юртдаги вайроналигу хунрезликлар шоир руҳиятига нечоғли қаттиқ таъсир этганини кўрсатади:

*Шундай катта бир ўлкада ёнмаган,
Йиқилмаган, таланмаган уй йўқми?
Бир кўз йўқми қонли ёшин тўкмаган,
Бутун кўнғил умидсизми, сўндими?*

Шоир алам билан қайд этаётган ҳақиқатлар замирида энди аввалгидек курашга, кўзғалишга ундаш эмас, ўзининг ҳам юртининг ожизлигидан ўкиниш оҳанглари кучлироқ келади. Ўзи орзулаган оммавий кўзғалишни кўрмаган Чўлпон «Мўминларнинг оқ виждони, имони, шам сўнгандай тинсизгина сўндими?» дея ўкинч-ла ўйга толади. Зеро, унинг эътиқодида имон тушунчаси ватанга муҳаббат тушунчаси билан эш келади, «ҳифзул ватан минал имон» – ватанни ҳимоя қилмоқ иймондандур, деб билади. Чўлпон «Пўртана», «Кураш» шеърларида кўрганимиздек кўзғалиш шиддатига нечоғли мафтун, эрк учун курашга нечоғли ташна бўлмасин, аввало, шоир, ҳассос қалб соҳиби эди. Бегуноҳ тўкилган қонлар эса, ҳар вақт бўлганидек, энг аввал шоир қалбини сўроққа тутади:

*Қиличларнинг тилларида қизил қон
Булоқларинг суви янглиғ тошдими?
Яланг бола, яланг гўдак, маъсум жон
Найзаларнинг бошларидан ошдими?*

Айни шу даврда Чўлпон «бегуноҳ тўкилаётган қонлардан бирор натижа бўлармикан? Кўзлаган мақсадимиз тўкилган қонларга арзирмикан?» деган андишаларга борган кўринади. Ҳар ҳолда, худди шу вақтларда ёзилган «Ёрқиной» пьесасининг қаҳрамони исёнкор Пўлатнинг кураш ниҳоялангач ҳам кўп нарса ўзгаришсиз қолаётганини кўриб, «Мунча қон тўкишнинг нима кераги бор эди?» дея ўйга толиши ҳам бежиз эмас эди. Айтмоқчимизки, бу пайт Чўлпоннинг ҳаёт йўлини ёритиб турган «ёруғ юлдуз» анчагина хира тортганди. Шоир кўнгли миллий озодлик ҳаракатининг кенг қулоч ёйишига, оммавий тус ола билишига ишаноламай қолганди. Чўлпон дилидаги умидсизлик авж пардасига кўтарилган давр

маҳсули сифатида «Амалнинг ўлими» шеърини кўрсата оламиз. Шеърнинг:

*Кенглик хаёллари учдими кўкка?
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка кирдимми ўлка?
Хаёлда порлаган шамларми сўнди?—*

деган сатрлари юқоридагича ўйлашимизга асос беради. Шоирнинг изтироблари юрт қайғусида чеккан оҳлари «*ўтидан чиққан шуълалар*» юртдошлари «*кўкрагидан бир жой топмаган*»и, аксариятининг қалблари ҳамон ухлаётганлиги сабабли ҳам кучаяди. У ўзи ардоқлаган «эрклик юлдузи»нинг нуридан ҳар бир мазлум дилида бир «*из*» қолишига ишонарди, бироқ ҳақиқатда бундай бўлиб чиқмади. Шу боис ҳам шоир:

*У бир из, кўзимнинг нурларидан ҳам
Юксакдир, мен уни ўпмак истайман,
Агар топилмаса бу юртлардан ҳам
Кўчиб йироқларга кетмак истайман,—*

деб ёзади. Айтиш керакки, бу шунчаки иддао эмас эди. Чўлпоннинг «Йўл эсдалиги» сафарномаси шундай дейишимизга асос берадики, уни адибнинг бунгача кўриб ўтганимиз асарлари, унинг ҳаёт йўли ҳақида айтилган фикрлар контекстида талқин этсак, бунга амин бўлишимиз мумкин кўринади...

Аввалдан айтиш жоизки, «Йўл эсдалигини» фақат шартли равишдагина сафарнома деб аташимиз мумкин. Зеро, унинг одатдаги сафарномалардан жиддий бир фарқи бор: бунда эрксевар руҳнинг кўнгил тор кўчалари бўйлаб машаққатли сафари қаламга олинади – реал йўл ва реал манзил бадиий ният ижросида муҳим бўлмагани учун ҳам адиб уларни конкретлаштирмайди. Асарни шартли равишда бўлса-да сафарнома жанрига мансуб дейишга асос берувчи жиҳатлари ҳам йўқ эмас: конкретлаштирилмаган бўлса-да, «йўл» образининг мавжудлиги, унинг марказида сайёҳ-муаллиф образининг туриши. Хўш, нима учун адиб сафарнома жанрини танлади? Мазкур саволга жавоб бериш учун Чўл-

пон ижодий меросига яна бир қургина назар солишимизга тўғри келади.

Айтиш мумкинки, ҳеч ким маконий ва даврий ўзгаришларни йўлга чиққан кишичалик ўткир ҳис қилмаса керак. Табиийки, маконий ва даврий ўзгаришлар йўлчи руҳиятига-да муайян таъсир ўтказади, дунёқарашида муайян ўзгаришлар ясайди. Доно халқимизнинг «юрған дарё, ўтирган бўйро» деган пурҳикмат мақоли ҳам бежиз тўқилмаган. Эҳтимол шундандир, оғзаки ва ёзма адабиётда ўсиш-ўзгаришда кўрсатилаётган қаҳрамонлар кўпинча йўлга чиқадилар. Чўлпон ижодиётида ҳам йўл образи кўпинча шу хил ботиний параллеллар ўтказишга хизмат қилади. Адибнинг илк ижодидаёқ «*Йўлсизлик*»дан қийналаётган ва «*Йўлга чиққан*» қаҳрамонлар тақдири қаламга олинган эди. «Қурбони жаҳолат»даги сиқик муҳитда бўғилган Эшмурод ижтимоий-маънавий эҳтиёжларини қондириш йўлини тополмаганидек, сафарга ҳам отланмаган эди. Унинг зидди ўлароқ, изланаётган Муҳаммадиёр сафарга чиқади ва шунинг муқобилида ўзгаради. Шунга ўхшаш ҳолни «Кеча» романида ҳам кузатамиз: ўз оиласининг биқик муҳитида эзилган Зеби ҳам сафарга чиқади. Бироқ Зебининг сафари «бир ёзилиб келиш» мақсадидагина бўлганидан, сафар чоғида руҳиятида бошланган ўзгаришлар мантиқий ниҳоясига етмайди. Зебидан фарқ қилароқ, Мирёқуб чиққан йўл олдинга қараб юради – у ҳаётини ўзгартиришни ният қилган. Эҳтимол шунинг учундир, «Кеча»да у ортига, яъни, ўз муҳитга қайтмайди, Чўлпон унинг йўли муайян манзилга етишига ишора қилади гўё. Ўйлаймизки, шу мулоҳазаларимизнинг ўзиёқ Чўлпон насрий ижодида «йўл» образи қаҳрамонлардаги маънавий-руҳий ўсиш-ўзгаришнинг ботиний муқобили(параллели) экани ҳақидаги даъвомизни далиллайди. Шуниси ҳам борки, Чўлпоннинг «Юрт йўли», «Ишқ йўли», «Меним йўлларимда», «Уч-тўртта юлдуз», «Созим» каби қатор шеърларида ҳам йўл мотиви ҳозир. Уларнинг барини умумлаштирувчи жиҳат шуки, йўлга чиққан йўлчи – лирик қаҳрамоннинг кўзлаган аниқ манзили бор: у ё ёрни истаб, ё ёруғ бир юлдузни кўзлаб йўлга чиққан; ёрга етиш умиди кесилганида ёки юлдуз хира тортганида йўлчи ўртанади ва аксинча. Айтиш мумкинки, Чўлпон шеъриятида «йўл» образи мақсад – миллий озодлик ва тараққий йўлидаги кураш рамзи сифатида талқин этилади. Бундан

англашиладики, Чўлпон ўз руҳиятидаги зиддиятли кураш, ўзгариш жараёнини ифодалаш учун сафарнома жанрини танлагани бежиз эмас: у хос ўқувчисининг «йўл» образидаги юқоридагича маънолар билан яхши танишлигини, баски, бу нарса унинг асардаги ботиний маъноларни англашига асос бўлишини яхши билади.

Чўлпон мазкур сафарномасини «Билим ўчоғи» журналида эълон қиларкан, сарлавҳа остида «1921 йил 27 май» санасини қайд этадики, бундан айна шу куни йўлга чиққани англашилади. Сафарноманинг биринчи қисми «Кўнгилсиз чиқиш» деб номланган бўлиб, унинг бошланишидаёқ «бу кезувимнинг қандай тотли умидлар орқасида бўлғонини билганим ҳолда...» деган сўзларга дуч келамиз. Хўш, гап қандай «тотли умидлар» ҳақида бораётир? Бу саволга жавоб бериш учун адиб биографиясига мурожаат қилишимиз даркор. Маълумки, 1921 йилнинг июнидан Чўлпон «Бухоро ахбори» газетаси муҳаррири вазифасида ишлай бошлаган эди. Сафарномада йўл конкретлаштирилмаган бўлса-да, унинг Зарафшондан ўтганлиги англашилади. Шунга кўра асарда адибнинг Бухоро сафари акс эттирилган, деган фикрга келиш мумкин. Айтиш керакки, амирлик тугатилгандан кейин жадидлар Туркистон мустақиллиги учун курашда янги ташкил топган Бухоро Халқ Республикаси катта имкониятлар туғдириши мумкин, деб ҳисоблаганлар. Шу боис ҳам кўп ўтмай Бухорога жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган вакиллари тўплана бошлайдилар ва бир томондан, янги жумҳуриятни мустақамлаш, иккинчи томондан, Туркистон мустақиллигига эришиш йўлида астойдил ҳаракат бошлайдилар. Жумладан, Бухоро ҳукуматининг раҳбарларидан бири бўлмиш Фитрат томонидан «Бухоро ахбори» газетасига муҳаррирлик қилиш учун таклиф қилинган Чўлпон ҳам қалами билан шу йўлда хизмат қилиши лозим эди. Чамаси, адиб маслақдошларининг узоқни кўзлаган мақсадларидан ҳали йўлга чиқмасиданоқ воқиф бўлгану, кўнглидаги сўнишга келган умид яна пориллаб ёнган кўринади. Шу боис ҳам адиб «тотли умидлар»ни дилига жо айлаб Бухоро сафарига отланади. «Йўл эсдалиги»да адиб руҳиятидаги тушкунликнинг умидворликка айланиши рамзлар воситасида ифода этилади. Йўлга чиққанидан сўнг сайёҳ-Чўлпон хаёл ҳақида ўй суриб, у ҳақда илгарироқ ёзган шеърини эслайди:

*Хаёл...хаёл... ёлғиз хаёл гўзалдир,
Ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқаман...*

Адиб ўзининг «Йўл эсдалиги»ни ёзиш арафасидаги руҳий ҳолатини шу сатрларда ёрқин ифодалайдики, буни тасаввур этиш учун яна контекстга мурожаат этиш зарур.

Юқорида айтганимиздек, Чўлпон руҳиягидаги тушкунлик хаёл ва ҳақиқат орасидаги улкан тафовутдан юзага келганди, шу боис ҳам у «*ҳақиқатнинг кўзларидан кўрқади*»: кўраётганларини «*ҳақиқат*» дея тан олишга кўнгли чопмайди, кўнглида «*эрклик юлдузи*» қолдирган «*уз*» орзуларидан воз кечишга йўл қўймайди.

Кўнгли умид ва умидсизлик орасида талош бўлиб турган дамларда уни хаёл қутқаради: «*Ул меним энг умидсиз, энг қийналғон, энг эзилғон чоқларимда келиб бошимдан силар, сийпар, юпатар, эркалатар эди*». Кўрамизки, яқин ўтмишида хаёлот олами Чўлпонни «*ҳақиқатнинг кўзлари*»дан яширадиган, унинг ўксик кўнглини овутадиган ягона бир гўша эди. Энди эса Чўлпон-сайёҳ учун хаёлнинг аҳамияти ўзгаргандек: «*Қоронғилик меним умид билан порлагон кўнглимни ўзининг кўрқинч қучоғлари орасига олиб ўчурмакчи бўладир, кўнгулум эса хаёлнинг кўкидан тушқуси келмайдир*». Айтиш керакки, бу ўринда «*қоронғилик*» ҳам рамзий маънога эга. Чўлпон маслақдошларининг Бухоро билан боғлиқ бўлган ниятларию бу йўлдаги саъй-ҳаракатларидан воқиф бўлгач, «*кўнгли умид билан порлаган*»и аён. Бироқ бир бора алданган кўнгил энди эҳтиёткор бўлиб қолган – унга шубҳаю гумонлар-да ёт эмас. Адиб кўнглидаги умид билан шубҳаю гумонлар курашини рамзлар (дарахтлар «*бир тўп хаёл-ваҳм*», «*ёғдусиз хира чироғлар*», «*қоронғидан кўркүб, ғужум бўлуб, беркиниб ётқон дарахтлар*») воситасида ифодалайди. Шубҳаю гумонлар кучайиб боргани сари кўнгил «*қоронғилиққа саноқсиз қарғишлар юборади*», бироқ улар «*қоронғилиқнинг «ваҳм»ларини тағин-да кучайтириб, унинг азаматини тағин-да орттирар эди*». Қоронғилик қуюқлашиб боргани сари сайёҳ дилидаги умидни бор кучи билан қувватлантиришга интилади. Бироқ у қанча зўр бермасин, қоронғилик қуюқлашаверади, борлиқдаги табиий жараёни ўзгартиришга қодир бўлмаганидек, кўнглига ҳам буйруқ беришга ожиз қолади. Шу аснода сафарномада яна

бир муҳим образ пайдо бўлади: «Мўъминлар ётар чоқларида, ўзларини уйқуга берар чоқларида Аллоҳ номини айтиб ёталар, ўзларини уйқунинг кучли қўллари орасига кўмар эдилар.

Мен-да бутун истагим, бутун тилакларим билан севганимнинг исмини айтдим ва қоронғиликнинг чуқур қаърига отилдим...»

Кўрамизки, Чўлпон учун Бухорога боғлаган умидлари ҳамон «қоронғилик» – уларнинг амалга ошиш-ошмаслигини билмайди, шундай бўлса-да, маъшуқаси – юрт озодлиги орзусини дилига туккан ҳолда дадил қоронғилик кучоғига кириб боради. Бунгача юритган мулоҳазаларимиз сафарнома контекстида «маъшуқа» – юрт озодлиги рамзи сифатида келаятиганига ишонтира олади, деб ўйлаймиз. Боз устига, Чўлпоннинг бир қатор шеърларида ҳам «маъшуқа» – айна шу маънода талқин этилгани яққол кўзга ташланади.

Биз Чўлпонни ҳақли равишда новатор ижодкор деб атаймиз. Сираси, шоирнинг «ўзбек адабиётига янги тўн кийгизган»¹ ўз замондошлари томонидан-да эътироф этилган. Айна пайтда, ҳеч бир ижодкор, ҳатто энг буюк истеъдод соҳиблари-да, ўзини вояга етказган халқ маданияти таъсиридан буткул узилиб кетолмайди. Табиийки, Чўлпон ижодиёти ҳам қуруқ жойда юзага келгани йўқ, минг йиллар билан ўлчанувчи мумтоз адабиётимизнинг энг яхши анъаналари унга асос бўлиб хизмат қилди. Буни, хусусан, Чўлпон шеъриятида «ошиқ» ва «ёр» образлари талқинида ҳам кузатилади. Мумтоз шеъриятимизда фаол қўлланилган мазкур рамзларга Чўлпон янги маъно юклади: унинг талқинида «ёр» – юрт озодлигию «ошиқ» – эрка ташна кўнгил. Яъни, мутасаввуф шоирлар интилган маънавий-эстетик идеал ҲАҚ бўлса, Чўлпон интилиб яшаган ижтимоий-эстетик идеал ЮРТ ОЗОДЛИГИ бўлиб қолди. Бундан англашиладики, Чўлпон ижодиётидаги рамзлар, асарлари қатидаги ботиний мазмун мумтоз шеъриятимиздан туртки олган ҳолда тушунилиши лозим. Зеро, Чўлпон тасаввуф шеъриятидан нафақат қуруқ шаклни, руҳни-да ўзлаштиргандек. Шу боис ҳам шоир талқинидаги ёрга муҳаббат «илоҳий бир муҳаббат, ишқ» («Алданиш») дирки, вужудиға сут билан киргану юрак қонига айланган:

¹ В.Маҳмуд . Чўлпоннинг «Булоқлар»и //Туркистон, 1923. 10 декабрь.

*Илк аввал кўзимни ишқ билан очдим,
Ишқнинг майдонина қоними сочдим... («Ишқ»)*

Албатта, бу сатрларда «*анодин қай куни туғдим, сенинг ишқинг билан ёндим*» дея хитоб этган Машраб руҳини туймаслик мумкин эмас. Айти пайтда, бу эсини танибоқ маъшуқасига кўнгил берган, «*зуннори ишқ*» («Ишқ»)ни боғлаган онидан маъшуқасига элтадиган йўлнигина «*ҳақ йўл*» («Созим») деб билган Чўлпоннинг ўз изҳоридир. Маъшуқаси ҳажрида яшаётган Чўлпон-ошиқ учун унинг васлига интилмак ҳаёт мазмунидирки, ўзини шу йўлдаги бир дарвеш, қаландар («Ишқ йўли», «Қаландар ишқи») ҳис қилади. Чўлпон ёр васлини «*пок истакли куч*» («Юрт йўли») билангина иташ мумкин, бу йўлга кирган киши «*нажотни ўзлигини унутишу ёрға сингиб кетиш*» («Ишқ йўли»)да кўрмоғи керак, деб ҳисоблайди. Шу боис ҳам ўзининг айрим йўлдошларида «*дил бузук*» («Ётоқдан»)лигини кўриб ўртанади. Эътиборли жиҳати шундаки, қалбида шу буюк ишқ билан яшаган шоир унинг зарраларини сатрлар қатига жойларкан:

*Сўйларкан тилларим на ёмон сўзлар,
Ёзаркан қаламим на ҳазин оғлар,
Соддадил бунлардан не маъни онглар,
Билмаз-ку ўлдугин изҳор ишқи,—*

деб ёзган эди. Кўринадики, Чўлпон ўзининг «ишқ изҳори»ни ҳар ким ҳам англай олмаслигини билади, ҳаммага дардини тўккани ҳолда чинакам ҳамдард бўла биладиганларнинг озлигини теран идрок қилади. Шу мулоҳазаларга таянган ҳолда биз Чўлпоннинг аксар шеърларида хос ўқувчига мўлжалланган рамзий қатлам мавжуд ва унда юрт озодлиги мавзуси поэтик талқин этилади, деб ҳисоблаймиз.

Демак, Чўлпон ижодиёти контекстидан келиб чиққан ҳолда «Йўл эсдалиги»да пайдо бўлган маъшуқа образи юрт озодлиги рамзи эканлигига яна бир карра ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Маъшуқа образининг пайдо бўлиши билан «*қоронғилиқ*» чекинади: илгари маъшуқасига етиш умиди тамом кесилган, унга ҳатто хаёлот оламида-да жой топилмай қолган дамларда чўкиб қолган руҳ эрк эпкинидан ҳаволаниб тиради гўё. Маъшуқасига етиш учун курашдан

тўхтамаслик зарурлигини қайтадан идрок этиб, бутун борлигини севгисига бахшида этишга чоғлангач, «қоронғилиқнинг қучоғидаги эсириклик, хушсизлигимдан энди ўзимга келдим» дея эътироф этади. Эндигина ўзига келган сайёҳ кўзи тушган манзара ҳам, табиийки, унинг айна пайтдаги кайфиятига мос: «Қиздирғучи қуёш йўқ, қора-заҳар булутлар ҳам йўқ. Кўк аллақандай чучмал бир тусда турар эди». Аввало, бир руҳий ҳолатдан иккинчисига ўтаётган сайёҳ руҳиятида шу хил оралик, бироз чучмал вазиятнинг бўлиши табиий кўринади. Иккинчи томондан, ўйлашимизча, парчага юкланган рамзий маъно ҳам сайёҳ руҳиятини тушунишда муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, Чўлпон ижодиётида «қора булут» кўпроқ мустамлакачилар, юртининг эркини бўғиб ётганлар рамзи сифатида талқин қилинади. Юқоридаги парчада «қора булут»га «заҳар» сифатловчиси қўшилганки, бу, бизнингча, ифоданинг маъно доирасини анча кенгайтиради. Зеро, муаллиф муносабатини яққол ифода-лаб турган бу сифатлаш фақат «қора булут»лардан зада кишигагина тааллуқли бўлиши мумкин. Шундай тасаввур туғиладики, гўё сайёҳ «қора булут»ларнинг йўқлигидан хурсанд, шу туфайлигина эркин нафас олаётгандек. Ҳолбуки, гап фақат баҳорнинг ўзгарувчан ҳавоси ҳақида борганида, бу хил муносабат ортиқчадек туюлиши мумкин эди. Шу ўринда давр контекстига мурожаат қилиб, Бухоро Халқ Жумҳурияти мустақил давлат тузилмаси сифатида дунёга келганини, ҳартугул, ўзининг илк босқичида мустақил бўлганини эслаш жоиз. Чўлпон бу ўринда «қора булут»лардан фориг юрт томон бораётганини, шу боис ҳам умидлари тобора юксалаётганини айтмоқчи эмасмикан?.. Фикримизча, парчадаги «қиздирғучи қуёш» бирикмаси ҳам шу хил андишани бирмунча қувватлайди. Маълумки, инқилобдан кейинги дастлабки йиллардаёқ октябрни қуёшга менгашлик адабиётда русум бўлиб улгурганди. Эътиборли жиҳати шундаки, Чўлпон шеъриятида октябрга нисбатан шу хил ташбеҳ қўлланилмаган. Фақат биттагина шеърида, машҳур «Қаландар ишқи» ғазалининг мақтаъсида шоир шу рамзга мурожаат қилади:

*Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.*

Чўлпоннинг қатор шеърлари («Юрт йўли», «Мен қочмадим», «Уч-тўртта юлдуз» ва бошқ.)да эрк, озодлик, миллий истиқлол рамзи сифатида ЮЛДУЗ олинган. Яъни, мақтаънинг рамзий мазмуни шоир тахаллусининг асл маъноси – «юлдуз» билан боғлиқ. Ҳазалнинг рамзий маъносини англаш учун шоирнинг у ёзилган пайтдаги руҳий ҳолатини тасаввуримизда тиклашга (юқорида бу пайтни бир қур тасаввур қилганмиз) уриниб кўриш даркор. Биламизки, февраль инқилобидан сўнг Чўлпоннинг ижтимоий фаоллиги бениҳоя ортганди. Сабабки, шоир юзага келган шароитда юртининг демократик йўл билан озод бўлиш имконияти мавжудлигига чин дилдан ишонди, мухториятчилик ҳаракатига катта умид боғлади. Чўлпон фаол мухториятчилар билан бирга Туркистоннинг турли шаҳарларига бориб ташвиқот ишларини олиб борди ёниб ва ёндириб яшади. Мавжуд шароитда Русия империяси таркибидаги туркий халқларнинг мустақиллик йўлида бақамти ҳаракатигина дурустроқ натижа бериши мумкин, деб ҳисоблагани туфайли шоир туркчилик ғояларини ҳаракат дастури деб билди. Чўлпоннинг Кавказ турклари билан алоқа боғлаш учун жўнаган Фарғона ҳайъати таркибида бўлиши, Қўқонда мухторият эълон қилиниши биланоқ Оренбургга жўнашию Бошқирдистон жумҳуриятини мустаҳкамлаш орқали ўз юрти озодлигига кўшиш қилишни ният этгани ҳам шундан далолатдир.

Бироқ, таассуфки, шоирнинг осмон қадар умидлари ерпарчин бўлди: большевиклар ҳукумати Қўқон мухториятини қонга ботирдилар. Бошқирдистондаги саъй-ҳаракатларидан ҳам натижа чиқмагач, шоир 1919 йил бошларида юртига қайтдики, «*Қаландардек юриб дунёни кездим топмайин ёрни, Яна кулбамга қайғулар, аламлар бирла қайтдим-ку*», дея нола чекиши шундандир. «Қаландар ишқи» ғазалини шоир айна шу хил руҳий ҳолатда ёзган эдики, мақтаънинг маъноси шу контекстда конкретлашади. Яъни, бу ўринда шоирнинг «*муҳаббат осмони*» – юрт озодлиги учун кураш йўлини ёритиб турган юлдузни ерга ботирган «*куёш*» – октябрь инқилобига муносабати ўз ифодасини топган. Фикримизни қувватлантириш учун Чўлпоннинг «Мен қочмадим» номли шеърига тўхталиб ўтиш жоиз. Муҳими шундаки, мазкур шеър «Йўл эсдалиги» билан деярли бир вақтда ёзилгандир. Иккинчи томондан, «Мен қочмадим» шеъри нома (пос-

лание) жанрига мансуб бўлиб, унда шоир ўзининг Бухорога жўнашини қайноқ ижтимоий ҳаётдан қочиш деб баҳолаган «Тошкентдаги ўртоқларига» мурожаат қилади. Табиийки, бу ўринда эскидан алоқада бўлган кишилар орасида «мулоқот контексти» мавжудлигини назарда тутмоқ лозим бўлади. Яъни, бу ўринда шоирнинг фикрини ишора билангина ифодалаш имконияти кенгайди. Шу жиҳатдан куйидаги сатрларга эътиборни тортамыз:

*Мен янгилар ўлкасидан синмаган
Бир қанотни тақиб олиб кўзғалдим:
Шу йўлимда япроқлари сўлмаган
«Ёш ёғоч»нинг соясида тўхталдим.*

Албатта, Чўлпон «янгилар ўлкаси» деганида қизил Туркистонни назарда тутгани яққол англашиладики, у ерда шоирнинг бир қаноти синган. Шу боис ҳам «тилакни излаётган» шоир яна «йўл»га чиқиб, «ёш ёғоч» Бухоро жумҳурияти соясида тўхталган. Эътиборли жиҳати шуки, Чўлпон «ёш ёғоч»нинг япроқлари сўлмаганлигини айрича таъкидлайди. Яъни, «ёш ёғоч» билан «янгилар ўлкаси» қарши қўйилаётгани эътиборга олинса, кейингисининг япроқлари сўлган, уни «қиздирғучи қуёш» сўлдирган деган маъно келиб чиқади. Баски, шоир у дарахт соясида қиздирғучи қуёш тафтидан омон тополмайди, ундан қутулиш учун «ёш ёғоч»нинг соясига келган. Демак, «Йўл эсдалиги»да кўрганимиз «қиздирғучи қуёш» рамзини ҳам шу йўсин тушунилгани тўғрироқ бўлади. Зеро, ҳукумат газетаси муҳаррири вазифасида ишлаган Чўлпоннинг Бухоро ҳукумати большевикларга яқинлашиб, кейингиларнинг мавқеи кучая бошлаганида муҳаррирликни тарк этгани ҳам шу фикрни қувватлайди. «Қиздирғучи қуёш» ва «қора булут»ларнинг йўқлиги сайёҳ умидини кучайтиради, сафарноманинг ҳиссий тоналлиги ўзгаради. Энди унинг марказида сайёҳ-ошиқ турадики, унинг хаёлини маъшуқа васлигина банд этган. Теварак-атрофига ошиқона боққани учун ҳам у ҳар неда «ёр» аксини кўради, ҳар не унга «ёр»ни эслатади. Айтиш керакки, бу ўринда ҳам тасаввуф шеъриятининг муайян таъсири сезилади. Сайёҳ руҳиятида умидворлик кучайиши сабабли ҳам «отсиз ароба»ла-

ри учиб бораётгандек туюлади унга, кўз олдида «учмоҳ манзараси» намоён бўлади:

*«Қизил лолалардан бириккан тенгиз кенг эди.
Бутун борлиғимни ўзига ўраб, чулғаб тортар эди.
Қизил тенгиз – севги.
Унинг меним севги йўлимда учраши севгимнинг
умидли, соф, оппоқ эканлигини кўрсатар эди».*

Кўрамизки, бу ўринда Чўлпон рамзнинг маъносига ўзиёқ ишора қилади: унинг учун «қизил тенгиз – севги». Айтиш керакки, Чўлпон ижодиётида денгиз гоҳ ўзида беадад қудратни жам этган исёнкор қалб, гоҳ эса эрк учун кураш («Пўртана», «Ўтли сув») рамзи сифатида талқин қилинади. Адибнинг денгизни севги деб аташи бежиз эмас: унинг тушунишича, ёрга етиш учун курашнинг ўзи севги, адиб ўтли оҳлардан нари ўтмайдиган севгини тан олмайди, унинг тасаввуридаги севги фаолликни тақозо қилади. Кураш – севгининг жозиб бир ўти борки, у яна сайёҳнинг бутун борлигини чулғамоқчи бўлади. Яна дейишимизнинг боиси шуки, бундан ярим йиллар илгари у «*Карашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқуни бордир, Ҳалокат бўлғусин билмай, қулочни катта отдим-ку*», дея нола чекканди. Яъни, курашда ҳалокат топиб «*йўлни йўқотган*» чоғлари курашчанлик руҳидан айрилган бўлса, энди яна ўша руҳ унга қайтаётир. Сайёҳ дилида севги ўти кучая бошлаганидан «*бир булбул бўлса эдида, гул тенгизининг қизил тўлқунларига кўнуб, ишқимнинг оғир бир нағмасини сайраса эди*» деб орзулайди. Илгари, «Қаландар ишқи»да шоир «*унинг гулзорида булбул ўқиб қон айлади бағрим*» дея кўзидан ёшлар тўккан бўлса, энди булбул нағмаси кураш руҳини ишққа тўйинтириш, уни қувватлантириш учун зарур. Кўрамизки, Чўлпон ижодиёти контекстида «Йўл эсдалиги»нинг бу қисми «Қаландар ишқи» билан контрастли муносабатга киришади.

Қалби ишқ билан тўлган Чўлпон-сайёҳнинг кўзи тушганки нарса унинг юрти, маъшуқаси ҳақидаги ўйларини чуқурлаштиради. Зеро, кўраётганларининг моҳияти виждонли кишини шунга ундаслиги ҳам мумкин эмасдек. Сайёҳ «*вафо кўрмаган ошиқнинг кўнелидай бузғунликка учраган Жиззах шахри*»дан чиқиб, тоғ томон йўл солганларини айтади. Шу

қисқагина жумла билан Чўлпон хос ўқувчисини яқин ўтмишга, 1916 йил воқеаларига қайтаради. Эрк учун курашнинг аввалги сафида турган Жиззахнинг чор кўшинлари томонидан вайрон этилганию эрkning ҳануз орзулигича қолаётгани адибга юқоридагича рамзий ташбеҳ қўллаш имконини беради. Чўлпон талқинидаги юрт маконий тушунчагина эмас, балки ҳис қила биладиган мавжудлик эканлигини («Бузилган ўлкага») юқорида таъкидладик. Шу боис ҳам адиб Жиззах тимсолида вафосиз севгидан юраги садпора ошиқни кўради, унга ўзини ҳамдард, дардига малҳам излашлиқни бурчи деб билади, ўқувчисининг-да шу хил ўйлашини истайди. Юқоридаги рамзий ташбеҳнинг яна бир муҳим функцияси шуки, у сайёҳ руҳиятидаги яна бир бурилишни асослашга хизмат қилади. Вайрона шаҳар манзаралари қалбида оғриқ уйғотган сайёҳ Жиззахдан чиққач-да ундан фориг бўлолмайди: у юртининг ўтмиши, тарихий қисмати ҳақида ўйлайди: *«Бир шарқ шоири «Тоғлар, гўзал юртимни сақлағучи деворлар каби», деган эди, мен эсам:*

*Юксак тоғлар меним баъзан алдагон
Хаёлимдай юксакларга ўсмишлар.
Хаёлимни ҳақиқатлар тўсмишди,
Бироқ тоғнинг юксалишини қандай
кучлар тўсмишлар? – дедим...»*

Кўрамизки, Чўлпонни тоғларнинг нега юксала олмаганию юртини асоратдан сақлаб қололмагани ўйлатади. Сираси, адиб ҳануз на кўнглидан ва на табиатдан жавоб ололмаётган бу саволларни илк ижодидаёқ ўртага ташлаганди. Юртидан чиқиб кетаётган Муҳаммадиёрнинг *«Эй, Чингиз ва Темур аскарларини кўрган қоп-қора тоғлар! Эй, ватаним Туркистоннинг эски даврини кўрган тоғ боболар!»* дея хитоб қилиши, кейинроқ шеърларидан бирида лирик қаҳрамоннинг *«ёвларнинг эл кўксига ишрат суриши»*га олиб келган *«оталарнинг тарихдаги хатосин»* суриштириб суҳбатдоши ёруғ юлдузни саволларга кўмиб ташлаши («Ёруғ юлдузга») ҳам юқоридагича саволлар Чўлпонни анчадан бери ўйлатишидан далолатдир. Мазкур бобнинг «Тоғлар ва уларнинг гўзаллик ва хунуқликлари» деб номланишида ҳам чуқур маъно ботиндир. Сайёҳ эътироф этадики, *«йироқдан*

чиройлик бўлиб кўринган ва кичкинагина деб ўйланган тоғлар яқин етгач дев гавдасидай кенгайган, ваҳимдай ўсган эди». Чўлпон юртининг ўтмишига мардона назар ташлагани учун ҳам уни бутун гўзаллигию буюклиги, даҳшату хунукликлари билан кўра олади. Яъни, адиб ҳар вақт тарих ҳақида ўйларкан, юртининг буюк ўтмиши билан фахрлангани ҳолда («Шарқ нури»), унинг «сўнг даври» шон-шавкатдан нечоғли мосуво («Ёруғ юлдузга») эканлигини ҳам теран идрок эта оладиган даражада холис тура билади. Шу туфайли ҳам у кўрган буюк чўққилар тепасида «олбостми»лар ўтиргандек туюлади; ҳар лаҳза қурбон истаб учиб юрган «қора лочин, узиқара сор ва йиртқич чўзахот»ларни кўриб юраги сесканади унинг, даҳшатга тушади. Бироқ шуниси маълумки, ўтмишга бу хил муносабат келажак олдидаги улкан масъулият ҳиссини туғдиради: сайёҳ-ошиқнинг муҳаббати ҳавас ёхуд мутаассибларча берилиш эмас – анланган ижтимоий-шахсий заруратдир. Масъулликни теран ҳис қилгани учун ҳам сайёҳ-ошиқ алданишдан келган изтиробларни, оғир ўйлару лаҳзалик кўркувни енгиб, яна маъшуқа хаёлига берилаверади. Чўлпон-сайёҳ руҳиятидаги шу хил бурилиш капалак образи воситасида ифодаланади. Эрк ошиғи сайёҳ билан гул ошиғи капалакни бир хил дард бирлаштиради, иккиси ошиқлар тилида сўзлашадиларки, бунда қалблар туташади. Капалак сўйлаган ишқ эртаги сайёҳ дилида васл иштиёқини янада кучайтирадики, у ҳам ўзининг «қизил лола»сини ўйлайди. Албатта, сайёҳ учун капалак висол бахтининг мужассам ифодаси. Бироқ, ўйлашимизча, капалак образининг мазмун-моҳияти шу билангина чекланмайдими, бунга қуйироқда яна қайтамиз.

Вужуди ишққа тўлган сайёҳ Зарафшонни қуёшга ошиқ тоғ кўз ёшларидан яралган, деб таърифлайди. Айни пайтда, кўз ёшларининг ўзлари ҳам зўр денгизга ошиқлар, бироқ фақат «улардан бахтли бўлгонлари тенгизнинг қучоғига тушлар, бахтсизлари далаларда ерга сингиб йўқ бўлуб кетарлар». Зарафшон ҳақидаги бу нав ўйлар Чўлпон-сайёҳ мушоҳадаларини яна бир муҳим масалага тақайдилар:

«Мен-да қочқон маъшуқамни қувиб бораман, етайинми, қучоғига кирайинми ё ерга, йўқлиқга сингиб битайинми?»

Кўкдаги булут, оқ булут парчалари устида қизил лолалар очилгон эди.

Қизил лолаларнинг қизил туслари кун ботиш ёқда кўк юзига сочилгонлар эди».

Бир қарашдаёқ сайёҳ қаршисида танлов имконияти пайдо булгани англашиладики, аввало, унинг қандай шароитда юзага келганига диққат қилиш лозим. Илгарироқ юритган мулоҳазаларимиздан келиб чиқилса, сафарнома контекстида «қизил лола» маъшуқа, «қизиллик» кураш рамзи сифатида келаётгани равшан. Сайёҳ қизил лолаларнинг «қизил туслари» кун ботиш томонда ёйилганини айтади. Агар сафар йўналишини, сайёҳнинг айна патда Зарафшондан эндигина ўтганини эътиборга олсак, кун ботиш томонда Бухоро жойлашгани ҳам аниқ бўлади. Демак, танлов имконияти сайёҳ Бухорога яқинлашганида пайдо бўладики, бу бевосита уни Бухорога чорлаган мақсад билан боғлиқдир. Эътибор берилса, шу ўринда сайёҳ дилига яна озми-кўпми умидсизлик соя солганини сезиш қийин эмас. Бироқ, ўйлашимизча, бу умидсизлик аввалгиларидан бирмунча фарқ қилади, чунки у сайёҳ дилида инсонга хос ожизликнинг вақтинча устунлиги маҳсулидир. Зеро, бутун борлигини курашга бағишлаган сайёҳни айна дамда «курашнинг натижасини МЕН кўра оламанми, йўқми? Ўзим учун ҳам яшашим керак-ку!» қабидаги андишалар чулғайди. Яъни, «ўзлик»дан кўпдан бери узилиб, «кўплик» ичра ботиб кетган» («Мен қочмадим») Чўлпон руҳиятида бу лаҳзаларда «ўзлик» бош кўтаради. Инсон боласининг, айниқса, Чўлпондек бир неча йиллик орзу-интилишларида «ёлғиз алданишни кўрган бир банда» («Юпанмоқ истаги»)нинг яна қайноқ фаолиятга шўнғиш арафасида шу хил ўйларга берилиши табиий кўринади бизга. Иккинчи томондан, айна шу хил ўз қалбини тафтиш этиш, медитатив мушоҳадага берилишлик лирик турнинг хос хусусиятлариданки, бу нарса «Йўл эсдалиги»нинг жанр хусусиятлари ҳақида илгари айтган фикрларимизни тасдиқлайди.

Чўлпон-сайёҳ дилидаги чигалликлар ечимини яна табиатдан излайди, унинг руҳида кечган зиддиятли олишувда умиднинг узил-кесил ғалаба қилгани ботаётган қуёшга боқиб сурган ўйларида ўз ифодасини топади:

*«Меним умидим ҳам шу қуёш кабими ботар?
Мени севгим ҳам шу қуёш кабими битар?»*

Қўрқамен...

*Йўқ, бу қуёш бугун ботар, яна эртага бош кўтариб чиқар.
Бироқ дунё шу дунё, табиат шу табиат,
борлиқ шу борлиқдир.*

Меним умидим ҳам шу чоғда қуёш билан биргами ботар?

*Йўқ, ул баъзан ботар, унинг ҳам шундай кечи бор,
яна тонги келгач бош кўтариб чиқар.*

*Бироқ севги ўшал севги, ишқ шул ишқ,
муҳаббат шул муҳаббат, ул мангуга ботмас!»*

Ўзининг ҳаётини тажрибасига таяниб, қалб тугёнларига қулоқ тутган ҳолда лирик-фалсафий мушоҳадага берилган Чўлпон дил тубида ботин бешак ҳақиқатни инкишоф этади: умид машъаладек пориллаб ёниши ёхуд сўниши мумкин, лекин «севги» – юрт озодлиги, эркинлик истаги боқийдир. Шу боис ҳам у юртнинг қачондир бир кун озод бўлишига ишонади, ўзгаларни-да шунга ишонтиришга интилади. Айни шу ишонч туфайли ҳам сайёҳ: «Меним севгим ҳам қалбимда қизғалдоқ лола бўлуб очилмиш, танамга қизғиш тусларини тарқата бошламиш эди», – дея эътироф этади. Шу ўринда сайёҳ яна «капалак билан лоланинг бирлашгани»ни эсга соладикки, мазкур образнинг мазмун-моҳияти ойдинлашади. Капалак қисқагина умри ҳали замон тугабини билгани ҳолда гул ишқи билан яшайди, унинг учун ошиқликнинг ўзи бахт, зеро, севги унинг учун ҳаёт мазмуни, унинг учун гул ишқида ёниб яшашгина ҳаётдир. Сайёҳ дилидаги чигалликларни ёзишда шу жажжи махлуқдан ибрат олганидек, уни ўзгалар учун-да ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади.

Эътиборли жиҳати шундаки, сафарноманинг сўнги боби «Чин бирлик» деб номланади: маъшуқа васлини излаб йўлга чиққан ошиқ унга етишади, иккиси чин маънодаги бирликни ҳис этадилар. Курамизки, «Йўл эсдалиги»ни яратишда Чўлпоннинг тасаввуф адабиётидан таъсирланиши нафақат унда ишлатилаётган рамзлар, балки асарнинг композицион қурилишида ҳам яққол кўзга ташланади. Бироқ, юқорида айтдикки, Чўлпон-сайёҳ учун реал йўл эмас, эрксевар руҳнинг руҳият манзилларида турли синовларга дош бериб, ҳар не ўзга ташвишлардан фориг бўлиши, тозариши муҳимроқдир. Яъни, сайёҳ ошиқнинг «чин бирлик»ка эришуви, «севги»сига тамом сингиб кетгани адибнинг руҳиятини кемирган

тушкунликни енгиб Бухорога келишию бутун куч-қувватини маъшуқаси – юрт озодлиги учун курашга сафарбар этишнинг рамзидир.

Чўлпоннинг Бухородаги ҳаракатларга катта умид боғлагани «Мен қочмадим» номли шеърида, унинг *«тилак юлдузи»*дан кўз узмайман деган эътирофида янада яққол кўзга ташланади. Тўғри, бу юлдузни гоҳ-гоҳ *«қора булут»* қоплайди, шундай бўлса-да *«яна унинг юзи кўришиб, кўзларимни қамаштириб кўядир»* деб ёзади шоир. Кўринадикки, Бухорога келганидан кейинги дастлабки вақтларда Чўлпондаги умидворлик ҳисси анча юксалган. Шеърнинг якунидаги *«Мен тилакни излайман, Қанот кучлик, борган сари тезлайман!»* деган сўзлар ҳам шундан дарак беради.

Табиийки, Чўлпон ўзи шунчалар катта умид боғлаган Бухоро жумҳуриятининг асосларини мустаҳкамлаш йўлида ҳам муҳаррир, ҳам публицист сифатида астойдил ҳаракат қилди. Унинг мақолалари кўпроқ оддий халқнинг сиёсий онгини ўстириш, жумҳуриятнинг моҳиятию афзалликларини унга англатиш, давлатни бошқаришда халқнинг роли ва таъсирини ошириш мақсадларига қаратилди. Жумладан, *«Ҳукумат қурултойи»* номли мақолани олиб кўрайлик. Чўлпон ёзади: *«Ёш жумҳуриятимизнинг исми «Халқ Шўролар Жумҳурияти»дир. Бу исм уч муҳим ва улуғ сўздан мураккабдир: «халқ», «шўро», «жумҳурият»! Мана шу уч улуғ сўзни бизга тафсир этгевчи нарса олдимиздаги қурултойдир. Бу қурултойда «халқ»(масса)нинг «жумҳур»и, яъни аксарияти тарафидан юборилгон вакиллар «шўро», яъни машварат қилиб мамлакатимизнинг асосий қонунларини, шакл идорасини музокара ва ҳал қилурлар».*

Келтирилган парчанинг ўзиёқ Чўлпон содда тилда ёзишга, ҳар бир масалани икир-чикиригача муфассал тушунтиришга интилганини кўрсатадики, бу нарса юқоридагича мақсадлар билан изоҳланиши мумкин. Муаллиф халқни қурултой вакилларини сайлашга жиддий аҳамият билан қарашга чақиради, чунки: *«Халқнинг тинчлиги билан тинчсизлиги, Ватаннинг саодати билан фалокати, ҳукуматнинг интизоми билан бузуқлиги шул қурултой натижасида муқаррар бўлур».* Айтиш керакки, Чўлпон бу гапларни мавҳум «жумҳурият» тушунчасининг мазмун-моҳиятидан келиб чиқибгина айтмади, йўқ. У халқнинг фаоллашуви, ёш

жумхурият атрофида жипслашиши нечоғли муҳимлигини ўзининг ҳаётий тажрибасида кўриб англаган эди. Туркистондаги миллий озодлик ҳаракати оммавий тус олмагани учун ҳам авж ололмаётганини билган, Бухоро жумхуриятини кенг омма астойдил қўлламаса, зарур бўлса уни қўлда қурол билан ҳимоя қилишга шай турмаса, узоққа боролмаслигига кўзи етган Чўлпон ўзининг энг машҳур асарларидан саналмиш «Халқ» шеърини шу ерда ёзгани ҳам бежиз эмас. Шеърнинг сўнги бандида муаллиф ҳукуматдаги вакилларга, ўзининг маслақдошларига хитобан:

*Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Қучоқ очиб халқ ичига борайлик!–*

деб ёзади. Шеърнинг қурилиши – аввалига халқнинг беқиёс қудрати таъриф этилишию охирида юқоридагича чақириқнинг янграши Чўлпоннинг мақсади халқ шаънига мадҳия айтиш бўлмаганини кўрсатади. Шоир таърифлаган куч-қудратга эга бўлиши учун халқнинг кўзғалиши («Халқ кўзғалса куч йўқдурким, тўхтатсун...») тақозо қилинади. Шу боис ҳам муаллиф халқ ичига боришга, унинг қудратини ўзига англашиб, унга таянишга чақиради. Чўлпон ҳиссиёт кишиси, шу боис ҳам осмон қадар орзу-умидлар қўйнида яшайди, уларга етиш учун мавжуд имкониятларни кўпинча ҳиссий мушоҳада этади, уларга жуда катта умид боғлайди. Бироқ қатор-қатор алданишлар натижасида у мақсадга етишиш осон эмаслигини, бу йўлда ҳали кўп машаққатли довлонлар борлигини тобора теран идрок этиб боради.

Шоирнинг 1921 йил охирида ёзилган «Юрт йўли» шеърида шунга далолат қилувчи сатрлар бор:

*Узоқ... оғир йўлга чиққан йўлчимен,
Бу йўлларда қилоғузим юлдуздир.
Мен юртимнинг пок истакли кучимен,
У юлдузнинг тугалиши кундуздир.*

Кўрамизки, «узоқ» сўздан кейин ишлатилаётган кўп нуқта сифатнинг даражасини оширишга хизмат қилади. Айни пайтда, лирик қаҳрамон йўлнинг узоқ ва оғирлигини англагани ҳолда ундан қайтиш фикридан йироқ, чунки йўл

ниҳоясида ёруғ кунлар келишига имони комил. Ўзини «юртнинг пок истакли кучи» деб ҳисоблаган шоир томирларида кечмишларнинг қони гупураётганию билакларига куч тўлиб бораётганини ҳис қилади, айна пайтда, «оёқлари толгани»-ни ҳам йўлакай эътироф этади. Қизиқ, нега энди шеър ниҳоясида ҳам йўлдан қайтмаслигини яна қайта таъкидлаётган Чўлпон «оёқлари толгани»ни айтади? Ўйлашимизча, мазкур саволга шу даврда ёзилган шеърлар қатидан жавоб топишимиз мумкин. Бутун вужуди билан ишга шўнғиган Чўлпон 1921 йил охирларида хасталаниб, янги йилнинг бошларини касалхонада ўтказган. Тўпламлардан жой олган тўртта шеърнинг касалхонада ёзилгани қайд этилганки, уларнинг саналарига диққат қилинса, шоирнинг 1922 йил январь ойи бошларидан февралнинг ўрталаригача даволангани англашилади. Айтиш керакки, хасталик даврида ёзилган шеърларда бироз тушкунлик асарлари зуҳур қилади. Албатта, бунда касалликнинг ҳам маълум таъсири бор, бироқ тушкунликни шунинг ўзи билангина изоҳлаш камлик қиладигандек кўринади. Тушкунлик кайфияти, айниқса:

*Оғриқ олди, қайғи олди, зор олди,
Сўник кўзли, бағри эзик ёр қолди,—*

сатрлари билан бошланувчи «Ётоқдан» номли шеърда бўртиброқ кўзга ташланади. Шеърдаги «Оқ деб, пок деб юрганларда дил бузуқ» деган сатр, фикримизча, айрича эътиборга молиқдир. Юрт озодлигини «ёр», унга интилувчини «ошиқ» деб билган шоир ёрга етишмоқ учун ошиқ дилининг бошқа ҳар нарсадан фориф бўлишини, ошиқ керак бўлса ўзлигидан-да кечиши лозимлигини шарт қилиб қўяди. Эҳтимол шунинг учундирки, шоир «мен юртимнинг пок истакли кучимен» дея фахр этади. Шу хил эътиқод билан яшаган Чўлпон, бахтга қарши, Бухоро ҳукуматидаги шахсларда, ўзининг жадид биродарларининг барида ҳам ҳамма вақт пок ниятни кўролмайд қолади. Ўша пайтда Бухорода бўлган А.З.Валидий ҳукуматдаги етакчи шахслар ҳақида тўхталиб: «Ораларида қарама-қаршилиқлар бўлди. Аввало Файзулла билан Абдулқодир орасидаги зиддият миллионерлар орасидаги эски ўзаро келишмовчилик асорати бўлса керак. Кейинроқ бу келишмовчилик кучайиб, кенгайиб кетди. Бундан қизиллар

фойдаланди»¹, – деб ёзган эди. Табиийки, ҳукумат газетаси муҳаррири бўлиб турган Чўлпон бу келишмовчиликлардан бевосита ёки билвосита хабардор бўлиб турган. Шоир улуғ мақсад йулида шахсий манфаатнинг, шахсиятпарастлигу эски гина-кудуратларнинг нечоғли катта ғов бўлиши мумкинлигини чуқур ҳис қилиб ўртанган, «*дили бузуқ*» биродарларидан нолиган. Бу келишмовчиликларнинг шоир руҳиятига қаттиқ таъсир қилгани шеърнинг сўнгги сатрларида очиқроқ кўзга ташланади:

*Алам олди, фироқ олди, қон олди,
Амал қолди... Кўзи ёшли жон қолди.*

Эътибор қилинса, «*амал қолди...*» дея кўп нуқта қўяётган шоир дили бузуқлар туфайли эски мақсаднинг аро йўлда қолаётганини изтироб билан таъкидлаётганини, шу боис ҳам кўзи ёшли эканини англаш қийин эмас.

Чўлпоннинг «Бухоро ахбори»да атиги олти ойгина муҳаррирлик қилгани ҳам, аввало, унинг ёш жумҳуриятга боғлаган умидлари юқоридагича сабабларга кўра сусайгани билан изоҳланиши мумкин. Бироқ, фикримизча, бунинг бирмунча жиддийроқ сабаблари ҳам бўлган. Чўлпон газетанинг 1921 йил 3 ноябрь сонида «Тарихдан» номли шеърини эълон қилганки, бу шеър шундай ўйлашимизга асос беради. Шеърнинг илк сатрлариёқ Чўлпоннинг юз бераётган воқеаларга муносабатини ошкор этади:

*Қоронғи кеч... Кўк юзида юлдузларми отилғон?
Йўқса элнинг бахтимидир «кўланка»га сотилғон?*

Чўлпон Бухоро жумҳуриятининг советларга яқинлашувини, коммунистлар фирқаси олиб бораётган сиёсатни «*эл бахтини сотмоқ*» дея баҳолайдики, шу туфайли ҳам бу ерга келганидан бери хаёл кўкида порлаган юлдузи сўнган, бунда ҳам «*қоронғи кеч*» ҳукмронлиги бошланган. Руҳияти яқинлигидан бўлса керак, мазкур шеър кўп жиҳатдан «Бузилган ўлкага»ни ёдга солади:

---

¹ Шарқ юлдузи, 1993. № 7-8. – Б.174.

*Узоқ йўлнинг озгин, кучсиз йўловчиси дараксиз,
Нима учун бу йўлларда ой ёғдуси кераксиз?
Нима учун тўфонларни қонатғучи олов йўқ?
Нима учун эл соққони топа олмас кучли ўқ?
Нима учун шунча жонлар хур ўлкада «озод» қул?
Нима учун йўлчиларга кўрсатилмас тўғри йўл?...*

Қизиғи шундаки, Чўлпон «Халқ» шеърини ёзганига тўрт ой тўлмай туриб «хур ўлкада «озод» қул» бўлиб яшаётган, соққонига «кучли ўқ» топишдан ожиз эл ҳақида ёзади. Ўз қарашларига мувофиқ ҳолда, шоир буни халқ бошида турганларнинг тўғри йўл кўрсатишга ожизлиги билан изоҳлайди. Бухоро жумҳурияти мустақиллигининг номигагина бўлиб қолгани, «узоқ йўл» – Туркистон мустақиллиги йўловчиларининг дараксиз кетгани Чўлпонни ҳаммасидан ортиқ ачинтиради. Худди шу ижтимоий-сиёсий шароитда, бир ой мўлроқ ўтгач, Чўлпон касалхонага ётади ва шу кўйи газетадаги фаолиятини ҳам тўхтатадики, бунинг туб сабаблари шеърнинг сўнги мисраларида ўз ифодасини топган:

*Бу ярамас!– дея оғзим очилмасдан бир буйруқ:
«Мундоғ аччиқ фиғонларга бу ўлкада лузум йўқ!»
Қоронги кеч... Кўк юзида юлдузларми отилғон?
Йўқса меним «оҳларим»ми бўғизимда тутилғон.*

Кўрамизки, Чўлпоннинг «Бухоро ахбори»дан кетиши, биринчи навбатда, сўз эркинлигига тажовуз қилина бошлагани билан боғлиқдир. Бундай сиқик шароитда газетада ишлашидан на истиқлол мақсадига ва на халқи учун бирор наф кўрмаган шоир муҳаррирликдан кетган кўринадики, унинг фидойилигидан яна бир бора шоҳидлик бераётган мазкур факт кўпчилик учун маънавий сабоқ бўлса арзигуликдир.

Чўлпон 1922 йил март ойида Тошкентга келиб, бир-икки Бухоро сафарида бўлганини айтмасак, бир йилдан зиёдроқ шу ерда ишлади. Аввалига, табиийки, шоир руҳиятида Бухоро таассуротларининг таъсири кучли бўлиб туради. Унинг март ойида Тошкентда ёзилган «Шу кунда» номли шеърида:

*Истагинга етар экан қанотларинг синдим,
эй кўнглиминг булбули?*

*Сенга қарши кулиб турган гўзал чечак тиндими,
ташладими бир йўли?–*

деган сатрларининг учраши ҳам шундан. Бироқ Чўлпон руҳий фаолият кишиси бўлганлигидан ўзининг орзу-умидларидан айро яшай олмайди. Зеро, у ўзи кўнгил берган «ёр» – юрт озодлигини «унутмоқ учун севмаган»: «*Кўнгилга ёшликдан ўзлашган қайғи то гўрға киргунча ташлая олмас*», – деб ёзади шоир «Жавоб» номли шеърисида. Шоирнинг ғамбода кўнгли ўзига юпанч излайди, бироқ бу юпанч унинг орзу-умидларини унуттириши эмас, аксинча, умид юлдузини янада чароғон этиши лозим. Шу боис ҳам «Юпанмоқ истаги» шеърисидаги:

*Турмушда, хаёлда... ҳар бир нарсада
Ёлғиз алданишни кўрган бу банда
Борлиққа қарғишлар ёғдирган банда,
Балки юпатеуси у аччиқ сўзлар?–
қабилдаги изтиробли ўйлар адоғида Чўлпон:
Ўйлаган ўйларга кўнгили юпанмас
Кўнгилининг истаги ўй билан қонмас,
Айтарлар бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чақмаса гугуртни асл ўғиллар... –*

деган хулосага келади. Шоир ҳамон юрт озодлиги учун зўр курашнинг кўзғалишига, Туронзаминда «асл ўғиллар» йитиб кетмаганига ишонади, ишонгиси келади. Шоир руҳиятидаги шу хил ишонч «Кўзғалиш» шеърининг бутун мазмун-мундарижасига сингдириб юборилган. Шеърнинг лирик қаҳрамони ўзини ва миллатини ҳақир кўрган, то қиёматга қадар ўз қўлида қулликда ушлаб туришни истаган «хўжалар»га қарата «*Кишанларинг занг босгандур, сергак бўлким узилур!*» дея хитоб қилади, чунки «*боғлиқ қулнинг бош кўтарган куч*» эканига ишонади. Шеърдаги қатъият, кескинлик «Кураш»дагидан асло кам эмас: «*Ё битарман ёки сенинг салтанатинг бузилур!*»

Тошкентда эканида Чўлпон журналистика соҳасида, айниқса, баракали ижод қилди. У ўзининг эски ақидаларига содиқ қолган ҳолда янги ҳукумат маориф, маданият соҳасида олиб бораётган ишларни қўллаб-қувватлади, бу борадаги

камчиликларга мурасасиз муносабатда бўлди. Шунга қарамай, Чўлпоннинг бу даврдаги журналистик ижодида Шарқ мавзуси етакчи ўрин тутди. Адиб Шарқ мамлакатларидаги миллий озодлик ҳаракатларини, Ғарб фотиҳларининг уларни даф этиш йўлидаги хунрезликларини сиёсий ҳийла-найрангларини ёритиш орқали ўқувчи омма онгига таъсир қилишни кўзлаган эди, десак муболаға бўлмайди. Шу ўринда фикримизни асослаш учун бирмунча орқага қайтишимиз жоиз. 1920 йилда Чўлпон Фитратнинг Ҳиндистон ҳаётидан олингани ҳолда Туркистон дардларидан баҳс этувчи «Чин севиш» пьесасининг саҳна талқини ҳақидаги мақоласида: *«Халқимиз буюк армонли, соф адабий нарсаларга ҳам тушуниб келадир. Бу ўзбек саҳнасининг зўр енгизиши, бундан фойдаланув керак»*, – деган хулосага келган эди. Айтмоқчимизки, адиб Шарқ мавзуси ҳақида ёзаркан, зийрак газетхоннинг сатрлар орасидаги *«буюк армон»*ни илғай олишига умид қилган.

«Юнонистондаги ўзгариш» номли мақоласида Чўлпон бу мамлакатда содир этилмиш сарой тўнтаришининг моҳиятини очиб беради: *«масала Ванадилус билан Константиннинг ўртасида эмас, Англия билан Франция ўртасидадир»*. Катта сиёсат майдонидаги бу хил ҳийла-найрангларга яхши тушуниб қолган муаллиф ўзларининг мақсадлари йўлида ўзга халқлару мамлакатлар манфаатларини менсимайдиган давлатларга, «буюк давлатчилик» сиёсатига нафратини ифодалайди. Чўлпоннинг шу йилларда ёзилган қатор мақолаларида Юнонистонни восита қилган ҳолда Туркиянинг мустақиллигига таҳдид бўлаётганидан хавотирланиш ҳисси сезилиб туради. Табиийки, мазкур шароитда муаллиф Юнонистонга хайрихоҳ бўлолмайди, айти пайтда, бунинг чуқурроқ сабаблари ҳам бор: *«Юнонистонда қандай ҳукумат бўлмасин, кимгина иш бошига келмасин, «Улуғ Юнонистон» мафқураси буткул кўмилмас. Бунинг учун тублик ўзгариш – мия ўзгариши керакдир. Бошқа элларга ҳам ўз эрклари билан ўз тупроқларида тинч яшамоқ ҳуқуқини эътироф қила олатурғон ҳукумат лозимдир»*. Аминмизки, Чўлпон бу ўринда советлар Россиясида ҳамон давом этаётган «буюк давлатчилик» сиёсатини назарда тутган. Зеро, Туркистон мухториятининг тугатилиши, Бухоро жумҳурияти мустақиллигига раҳна солинаётганига гувоҳ бўлган Чўлпон

ўзгача ўйлаши ҳам мумкин эмасдек. Ўқувчи эса узоқ Юнонистон тафсилотларини юртида бўлаётган ҳодисалар билан бемалол қиёслаш имконига эга, чунки у ҳам инқилобдан кейинги Туркистон шароитида «буюк давлатчилик» иллатларининг «қандай ҳукумат бўлмасин буткул қўмилмас»лиги, бунинг учун «*мия ўзгариши*» зарурлигига амин бўлган.

«Октябрь инқилоби ва Шарқ дунёси» номли мақоласида Чўлпон бутун Шарқ оламида бошланган миллий озодлик ҳаракатлари ҳақида жўшиб ёзади. Муаллиф Шарқ дунёсининг ўтмишдаги забун аҳволидан сўзлагач, октябрь инқилобининг курашга, уйғонишга чорловчи бонг бўлганини, мазлумлар дилидаги қутулиш умиди ортганини эътироф этади: «*Октябрь инқилобидан бурун Шарқ дунёси асир эди, қул эди. Ҳам бу қулликдан қутулиш умидини юздан тўқсон тўққуз йўқотган эди.*

Октябрь инқилобидан кейин Шарқ дунёси уйғонди. Қутулиш йўлларига киришди, ҳам бир қисми билфеъл қутулди. Қолғон қисми ҳам қутулиш йўлига югурмакдадир. Қутулишининг ёриси бўлғон қутулиш умиди юзда тўқсон тўққиз ортди.

Яшасун Октябрь инқилоби! Яшасун Шарқ озодлиги!»

Кўрамизки, Чўлпон октябрь инқилоби ва Шарқ озодлигини бир-бирига алоқадорликда кўради, сираси, унинг инқилобга илиқ муносабатда бўлиши ҳам шундан. Бироқ киши дилига андиша соладиган ўрни «*бир қисми билфеъл қутулди*» дейилаётганидир. Наҳотки Чўлпон ўша бир қисм ичига Туркистонни ҳам кўшаётган бўлса? Ўйлашимизча, йўқ. Чўлпон «*бир қисм*»ни атайин конкретлаштирмаган, акс ҳолда, Туркистонни ҳам шу қаторда санашига тўғри келур эди. Мақола ёзилган пайтда эса хорижий Шарқ мамлакатларидан Афғонистонгина мустақиллик эълон қилганди. Демак, «*бир қисм*»ни шўро ўқувчиси ўзича, Чўлпон назарда тутган ўқувчи ўзича англашига имкон бор эди. Фикримизни далиллаш учун Чўлпоннинг шу мақола билан деярли бир вақтда ёзилган «Кишан» шеърига мурожаат қилишимиз мумкин. Шеър ниҳоясида шоир ёзади:

*Кишан, гавдамдаги доғинг хануз ҳам битгани йўқдир,
Фақат буткул қутулмоққа умидим энди ортиқдир!..*

Модомики, Чўлпон «*буткул қутулиш*» умидида яшаётган экан, демак, у юртини озод деб ҳисоблай олмайди, бу фикрдан йироқ бўлгани ҳолда шўро матбуотида ўз қарашларини йўли билан ифодалайди.

Илгари айтганимиздек, Чўлпоннинг 20-йиллар ижодида шеърий йўлда ёзилган публицистик асарлар ҳам талайгина. Шулардан биттаси, 1922 йил охирида ёзилган «Истиқлол» шеъри Чўлпон шўро матбуотида эълон қилган асарлар кўп ҳолларда тағмаъно касб этиши ҳақидаги фикрларимизни янада мустаҳкамлайди: Ўзининг кескин танқидий руҳи билан мазкур шеър, дадил айтишимиз мумкинки, ўткир сиёсий памфлет даражасига кўтарилади. Шоир шеърга инглиз сиёсатчиси Керзоннинг «*Туркияга биз истиқлол берамиз*» деган гапини эпиграф қилиб олади-да, бошданок ушбу сиёсий иккиюзламачилик, найрангни фош этишга киришади:

*Кирзўн тўра истиқлолни тарқатадур бемалол,
Шунинг учун билмоқ керак: у қандоғи истиқлол.*

Дастлабки сатрлардаёқ ўқувчи кўз олдида Кирзўн тўранинг гўё сочи сочаётгандек «истиқлол» тарқатаётган ҳолатини тасвирларкан, Чўлпон ўзи учун муқаддас тушунчани сийқалаштираётганларга, замона зўрларига муносабатини яширмайди. Туркияга инъом этилмиш истиқлолни тасвирларкан, шоир ўқувчи кўз олдида садақа этилган истиқлол карикатурасини чизиб беради:

*У шундоқ бир истиқлолким, Туркияга берилмиш,
Уни олган Туркияни кўрамизким, ҳур бўлмиш:
Пойтахти Истамбулга тўлиб олган ангелиз,
Турк халқидан у ерларда на бир асар, на бир из.
Султонини қурчоқ қилиб ўлтурғизиб қўйганлар,
Қанотини синдирганлар, патларини юлганлар.
Ҳар ҳаракат қилиғига қоровуллар қўйганлар,
Бироз эркин тушунганнинг кўзларини ўйганлар...*

Эътибор беринг-а, Чўлпон ўзини худди воқеа-ҳодисаларнинг жонли гувоҳидек тутмаяптими? Шунақага ўхшайди, бироқ бунинг ҳеч бир ажабланарли жойи йўқ. Зеро, юрт бошидаги «султон»нинг пати юлинганию ҳар бир ҳаракатига

қоровул қўйилгани, эркин фикрловчиларнинг қувғин қилиниши, энг муқаддас жойларнинг топталиши – булар бари Туркиянинггина эмас, айна пайтда Туркистоннинг ҳам дардларидир. Бу хил умумийлик, айниқса, тубандаги сатрларда янада яққолроқ кўзга ташланади:

*Анатўли бошдан оёқ куйдирилган, таланган,
Турк юртида турклар учун ҳеч бир нарса қолмаган.
Турк юртини туркдан сақлаш англизлар қўлида,
Пулемётлар, замбараклар истиқлолнинг йўлида...*

Олис Туркия ҳақида ёзаётган Чўлпон «йиқилмаган, таланмаган уй»и қолмаган юртини, уни ҳақиқий эгаларидан «ҳимоя» қилиш учун ўзга ҳудудлардан жалб этилган қизил қўшинни, истиқлол дея чиққанлар йўлида ғов бўлиб турган пулемёту замбаракларни бир лаҳза бўлсин хаёлидан нари этмайди. Инъом этилаётган «истиқлол»нинг нелигини обдон англагач, Чўлпон шеърини яна хитоб билан якунлайди:

*Кирзўн тўрам, биз биламиз у қандоғи истиқлол,
Оладиган аҳмоқ бўлса, бераберинг бемалол!..*

Эътибор берилса, шоирнинг «биз» деяётгани шеърнинг умумий контекстига номувофиқлигини сезишимиз мумкин. Зеро, бунга қадар, гарчи Чўлпон ўзини гўё воқеаларнинг жонли гувоҳидай тутса-да, тил унсурлари четдан кузатувчига мос тарзда шакллантирилган эди («пойтахти», яъни, унинг пойтахти; «султонини» – унинг султонини, «бошларида» – унинг бошларида ва бошқ.). Фикримизча, Чўлпон шеърниҳоясида «биз» тилидан гапирар экан, бир томондан, чин маънодаги истиқлол учун курашаётган турк ватанпарварларини, иккинчи томондан, ҳамон «буткул қутулиш» умидидан воз кечмаган ўзи ва маслакдошларини назарда тутди.

Чўлпон дилидаги умидворликни нечоғли қувватлантиришга интилмасин, руҳиятига илгарироқ инган умидсизлик кайфияти 1922 йилда ҳам бот-бот бош кўтариб, кўнглида изтироб кўзғаб турган кўринади. Шоир атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисаларни мушоҳада қилиб, одамлардаги умумий кайфиятни ўрганиб, ўзи кўзлаган мақсаднинг тобора узоқлашиб бораётганини ҳис қилган, чоғи. Зеро, бу вақтда уч-тўрт

йил давом этаётган уруш ҳаракатларидан силласи қуриган аксарият кишиларда «нима бўлса бўлсину, тинчлик қарор топса бас» деган фикр муқимлашиб қолаётган эди. Чўлпон шу хил умидсизлик, аввало, ўз дилида ғимирлаган умидсизлик билан олишиб яшагандек:

*Кўнгли сен бунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен бунча сустлашдинг?*

Фикримизча, борган сари авжланаётган умидсизлик хуружларига зўр билан дош бериб турган шоирнинг «*Кишан кийма, бўйин эзма, Ки сен ҳам ҳур туғилғонсен*» деган ҳайқириғи нафақат ўзгаларга, балки энг аввал унинг ўзига, ўз кўнглига қаратилгандир. Зеро, умидсизликка бўй бергиси келмаётган шоир бешак ҳақиқатни такрорлаш билан ўксик кўнглини овутишни, унга руҳий мадад беришни истаса не ажаб?! Шу ўринда Чўлпон руҳиятидаги умидсизликни қувватлантирувчи яна бир омил ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Шоирнинг ўз вақтида эълон қилинмаса-да, замондошлари хотирасида бизгача етиб келган шеърларидан бири Анвар пошшонинг ўлими муносабати билан ёзилган, деб ҳисобланади. Бизга бу шеърдан тубандаги парчагина маълум:

*Энг сўнги умидни қонга бўяган,
Оҳ, қандай хайрсиз замонлар келган?
Фарёдим дунёни бўғиб ўлдирсин,
Қоп-қора бахтимга шайтонлар кулсин...*

Агар мазкур сатрлар чиндан ҳам Анвар пошшо ўлими муносабати билан ёзилган, десак, у ҳолда Чўлпон руҳиятидаги умидсизланиш илдизлари биров очилгандек бўлади. Гап шундаки, юқорида айтганимдек, Чўлпоннинг умидларини яшнатган омиллардан бири миллий озодлик ҳаракати – босмачиликнинг авж ола бошлагани эди. Айни пайтда, маслақдошлари каби Чўлпон ҳам бу ҳаракатни марказлаштириб, ҳар бири ўз бошича иш кўраётган гуруҳларнинг кучларини жамлаган ҳолда ягона мақсадга йўналтирилсагина ундан наф тегиши мумкинлигини теран идрок этган. Ча-

маси Анвар пошшо тимсолида Чўлпон Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатини бирлаштириш йўлидаги интилишларга катта умид боғлаган. Таассуфки, шоирнинг бу умидлари «қонга бўялган»идек, буюк саркардалар етишган Туронзаминда ўша пайтда мавжуд кучларни бирлаштира олгудек бошқа бир кучли шахс ҳам майдонга чиқмади. Табиийки, бу нарса шоир дилидаги умидсизлик кайфиятини кучайтирди. Шунга таяниб, Чўлпоннинг энг маҳзун асарларидан бири бўлмиш «Алданиш» шеъри ҳам, гарчи ёзилган санаси аниқ кўрсатилмаган бўлса-да, 1922 йилнинг августидан кейин ёзилган, дейишимиз мумкин. Эътиборли жиҳати шундаки, шеър сарлавҳасини муаллиф русча «разочарование» сўзи билан изоҳлаган, яъни, уни умидлару ишончнинг барбод бўлиши маъносида тушуниш кераклигига ишора қилган. Лирик қаҳрамон «беш йиллик ёниш»лари ниҳоясида ортига ўгирилиб, «Кўзимга кўринган саробми эди, Мен шунга алданиб тоғларми ошдим» дея ўйга толади. Чўлпон гўё ўзининг беш йиллик умрини – 1917 йилдан то шеър ёзилган давргача бўлган ҳаётини сарҳисоб этади. Йўқ, шоир кўнгли ўзи бор куч-қувватини бағишлаган, етишиладиган кунлари яқин деб ўйлаган мақсадни сароб дейишликка осонликча кўнмайди:

*Қўлимни тегиздим... Одам эди-ку,
Кўзимда ўйнаган бир нур эди-ку,
Сезгим-да соғ, тетик, бардам эди-ку,
Бўйнимга қўл солган бир ҳур эди-ку.*

Дарҳақиқат, Чўлпон февраль инқилобидан кейинги йилларда тарих Туркистоннинг озод бўлиши учун қулай имкониётлар яратганига дилдан ишонган, шу боис ҳам йигит ёшидаёқ кўнгил бергани бўлмиш «ёр»ни – юрт озодлигини «илоҳий муҳаббат, ишқ билан севган»ди. Бироқ беш йиллик саъй-ҳаракатлар, «ёниш-куйишлар» зоега кетганида шоир:

*Оҳ, энди билдимким, барчаси хаёл,
Барчаси бир тотли, роҳат туш экан.
Кет, йўқол кўзимдан, ҳақиқат, йўқол,
Бағримга ботмоқда оғули тикан,—*

дея нола чекади. Кўрамизки, сарлавҳа остида берилган изоҳнинг моҳияти айна шу сатрларда очилади. Шоир шу чоққача кўнглида ардоқлаб келган ишончу умидларининг бор йўғи хаёл, роҳат туш бўлиб чиққанини эътироф этишга мажбур. Шу боис ҳам мавжуд ҳақиқатни кўришни, уни тан олишни истамайди. Аёнки, ҳақиқатни тан олишни истамаслик кўнгилнинг «севги»ю умидларни буткул сўнишдан сақлаш илинжидаги ожиз исёнидир. Бироқ илгарилари бу нарса шоир учун бирмунча осон кечган бўлса, энди кўз олдида турган ҳақиқатни «қувиш» тобора қийинлашиб борадики, шоирнинг:

*Чиндан-да кўнглимда сеvgи ўтлари,
Чўғсиз ўчиб қолган шамдек сўндими?
Чиндан-да мен бу кун сеvмасми бўлдим?
Чиндан-да муҳаббат ўтими сўнди?—*

дейиши ҳам шундандир. Чўлпоннинг «Алданиш»дан кейинги шеърларида энди ўзликдан кечиб «улуғ йўл»га кирган қалбнинг даъваткор наъраси, комил ишонч руҳи билан йўғрилган курашга чорлов деярли кўрилмайди. Энди уларда кўпроқ умидлари чилпарчин бўлган қалб изтироблари аксланади, дарз кетган кўнгил шишасининг ҳар вақт ҳам уйғунлаша олмайдиган турфа жаранглари эшитилади. Ҳатто, бир қарашдан исён руҳининг айна ўзи бўлиб кўринувчи «Бас энди» шеърида ҳам, тан олиш керак, ёвларга нафрат ва ожизлик ҳислари бақамти келади. Зеро, нафрат ва қатъиятлилик тажассуми бўлиб янграган «*Етар, бас, чекдан ошқондур. Бу қарғиш, бу ҳақоратлар!*» ҳайқириғидан сўнг:

*Кўлимда сўнғги тош қолди,
Кўнглимда сўнғги интилмак,
Кўзимда сўнғги ёш қолди,
Кучимда сўнғги талпинмак! —*

деган сатрларнинг келиши ҳам ўша ноуйғунликнинг ёрқин ифодасидир. Моҳиятан, кўнглининг бутун талпинишлари умиднинг буткул сўниб битишига йўл қўймаслик илинжидан юзага келади. Тўғри, шоир «*Кўлимда сўнғги тош қолди, Ёвимга отмоқ истайман! Кўзимда сўнғги ёш қолди, Амалга*

етмоқ истайман!» ҳам дейди. Бироқ энди бу истак аввалгидек ишонч билан йўғрилмагани учун ҳам «истак»лигича қолади. Сезиладики, Чўлпон ўзи интиланган мақсадга етиш имкониятлари қўлдан бой берилганини теран идроқ қилади, лекин бунни осонликча тан олишни истамайди – эркка ташна қалб бунга кўнақолмайди.

Табиийки, шоир қалби нечоғли саркаш бўлмасин, мавжуд ҳақиқатни буткул тан олмай ўтиши ҳам мумкин эмас. Чўлпон руҳиятидаги айна шу бурилиш унинг «Мен ҳам севаман» номли шеърида ўз ифодасини топади. Айтиш мумкинки, мазкур шеър «Алданиш»га жавоб тариқасида ёзилгандир. Зеро, «Алданиш»да ўз кўнглини саволларга кўмиб ташлаган шоир уларга, хусусан, уларнинг энг муҳими «*Чиндан-да мен буюн севмасми бўлдим?*» деган саволга жавоб ололмаганди. Чўлпон ўзининг ўтган кунлари «*йигитлик кўкариб яшнаган*» дамларини, «*ёруғ юлдуз*»лардан «*севги кутиб*» ўтказган, бутун борлиғини ўша севгига қурбон қилган пайтларини мушоҳада этаркан, руҳиятида файласуфона хотиржамлик бордай, илгариги ҳаяжонли ҳаприқишлар, кўтаринкилигу тушкун кайфиятлар унга тамомила ётдай туюлади:

Энди у кунларим ўтиб кетдилар...
Энди турмушимда ойдин кечлар йўқ.
Вафосиз севгилар учиб битдилар...
Англадим: севгида ҳар кўнгиб бузуқ!

Аёнки, биринчи ва учинчи мисралар охиридаги кўп нуқталар ортида шоирнинг «Алданиш» ёзилган пайтдан буён кечирган ҳолати, изтиробу армонлари ётади. Чўлпон рўёбга чиқмаган орзуларини бесамар кетган интилишларини ўйлаб ачинади, айна пайтда, буларни амалга ошиб бўлган факт сифатида қабул қилишга ҳаракат қилади. Негаки, у ҳаётнинг давом этаётганлигини, инсон ўтмиши билангина яшай олмаслигини теран идроқ қилади. Шоир эндиликда турмушида «*ойдин кечлар*» йўқлигига бефарқ эмас, албатта, лекин бундан фожиа яшаш фикридан ҳам йироқ. Сезамизки, шоирнинг изтиробли ўйлари уни муайян тўхтама олиб келган: модомики ҳаёт давом этар экан, ҳар қандай шароитда ҳам ҳаётини мазмунли қилишга интилиш, дилда эзгу мақсаду кўнгилга ишқни жо айлаб яшаш лозим. Шу боис ҳам Чўлпон:

*Кўнглим қуруқ эмас, яна севги бор,
Фақат бу севгида алданиш йўқдир,–*

деб ёзади. Чўлпон «энди мажнун бўлиб элли севаман» дейдики, бу ўринда «аввал, истиқлол мақсади билан яшаганида кимни севган эди?» деган табиий бир савол юзага келади. Дарҳақиқат, шоир «эрклик юлдузи»га ошиқ бўлганида ҳам эл учун яшаган, унинг саодатини ўйлаган эди-ку? Бу ўринда бунгача юритган фикрларимиз, талқинларимиз асоссиз бўлиб қолмаяптимики? Ўйлашимизча, йўқ. Қуйида шуни асослашга уришиб кўрамиз.

Эсингизда бўлса, Чўлпон Бухорода эканидаёқ «оқ деб, пок деб юрганларда дил бузуқ»лигидан нолиган эди. Энди эса у «севгида ҳар кўнгил бузуқ»лигини англаганини эътироф этади. Яъни, Чўлпон умидларининг барбод бўлишида эрк дея майдонга чиққанларнинг бари ҳам «пок истакли куч» бўлолмаганини бош сабаблардан бири дея тушунади. Зеро, орага манфаати шахсиянинг аралашуви натижасида мақсад узоқлашибгина қолмади, бундан жабру ситам кўрган аввало эл-юрт бўлиб қолди. Илгари Чўлпонга катта умидлар бахш этган миллий озодлик ҳаракати ҳам у ўйлаганча яқдил қудратли кучга айланолмади, бунда ҳам, аввало, гуруҳ бошлиқлари – кўрбошилар орасидаги ўзаро келишмовчиликлар, шахсиятпарастлигу манфаати шахсия панд берди. Якка-якка ҳолда, ўз бошича ҳаракат қилаётган гуруҳлар энди мустаҳкамланиб улгурган қизил қўшинга жиддий ҳавф сололмаганидек, ўртадаги қонли тўқнашувлардан жабр тортган – яна халқ эди. Ҳозирда, ўтмишга муносабатимиз ўзгараётган пайтда бу мулоҳазаларимиз кимгадир эриш туюлар, эҳтимол. Бироқ, унутмайликки, ўша гуруҳларда ҳам инсонлар фаолият курсатишган, баски, инсонга хос ожизликлар уларга ҳам ёт эмас эди. Яъни, айтмоқчимизки, бу гуруҳлар асло хунрезликларга, талончиликка йўл қўймаган дейишлик нотўғри бўлур эди. Шу ўринда ўша пайтларда Чўлпондан бироз ёши улуғроқ бўлган, босмачилик ҳаракатида иштирок этиб, кейинча сургунларда бўлиб қайтган раҳматли бобомни эслагим келади. Бобом у давр ҳақида деярли гапирмасдилар, чамаси, бизнинг тушунмаслигимизни англадилар. Ҳар тугул, бир бора анча кескин тарзда: «Ҳа, босмачилар тўғри йўлдан чиқиб ўғри бўлгунларича улар билан бўлганман!» –

деганлари ҳамон эсимда. Назаримда, бу гапнинг моҳиятини, унинг замиридаги ифтихору ўқиниш ҳиссини энди-энди идрок қилаётгандек бўламан...

Чўлпон Фарғона водийсида уруш ҳаракатларидан хона-вайрон бўлган элни, даҳшатли очликдан қирилаётган гўдаклару қарияларни ўз кўзи билан кўради, айна пайтда, ҳозирги ҳолида миллий озодлик ҳаракати мақсадга олиб боролмаслигини, унинг элга фойдасидан кўра зиёни кўпроқ тегишини теран идрок қилади. Шу боис ҳам Чўлпон 1923 йилда Андижонда чиқарилган Фарғона fronti штабининг нашри бўлмиш «Дархон» газетасида ишлайди, босмачиликни тугатиш ишига кўшиш қилади. Шоир мазкур ҳаракат том маънодаги миллий озодлик ҳаракати сифатларига эга пайтда у ҳақда бирон сатр салбий фикр айтмаган, аксинча, уни қувватлаган бўлса, энди ҳозирги ҳолатини қоралайди. Равшанки, бунда ҳам Чўлпон вайронагарчилигу хунрезликлардан безган халқ манфаатини кўзлайди.

Айтиш керакки, Чўлпон учун ёшлиқдан кўзлаган мақсадни мавриди етилгунча орқага суриб қўйиш, кўпроқ бугуннинг ташвиши билан яшаш мажбуриятини тан олишлик осон кечмаган. Бироқ, таассуфки, шарт-шароитлар кўпинча инсоннинг эзгу интилишларидан устун келади. Шоирнинг 1928 йилда ёзилган «Сомон парча» номли шеъридаги:

*Муҳит кучлик экан, эгдим бўйнимни,
Чақмоқдек ялтираб ўчиш йўқ энди,
Ёлғон хаёлларга кўчиш йўқ энди,
Оқишининг йўлига солдим ўзимни,—*

деган сатрида шароит олдида ожиз қолган қалб изтироблари зуҳур қилади. Шоир дилини куни-кеча эришилиши муқаррар туюлган юрт озодлигининг «ёлғон хаёл»у «боши берк кўча»га айланиб қолгани, эндиликда ҳар ишни бирдек «ҳақ» деб боришга мажбурлиги эзади. У ўзини зўр денгиз қўйнидаги сомон парча ҳис қилади, айна чоқда:

*Жимгина боради кирсиз кўнглимда
Эркин кўпикларнинг аллақанчаси,—*

деб ёзади. Дарҳақиқат, Чўлпон дилидаги эрка ташналик,

истиклол умидининг изсиз йўқолиб кетиши мумкин эмас: кўнглидаги «эркин кўпиклар» кейинги шеърларида ҳам бот-бот юзага қалқийверади. Бироқ энди шоир олдингидек курашга чорламайди, унинг имконияти ихтиёрида қолгани, «Қушнинг ҳадиғи» номли шеърда ўзи топиб айтганидек:

*Унинг бутун тасаллиси: тўлиб-тошиб сайрамоқдир,
Кўм-кўк дала-ўрмонларни эслаб-эслаб йиғламоқдир,
Йиғламоқдир!.. –*

холос. Бироқ бу ёшлар, муҳолифларининг даъволарига зид ўлароқ, мотам ёшлари эмас эди, йўқ. Зеро, Чўлпон дилини ситиб чиқаётган кўз ёшларидан ўзга қалбларда «чечаклар униши»га, «ҳақ йўли» қачондир бир кун албатта ўтилишига бешак ишонарди...

Эзгу мақсадларини дил тубига чўктирган Чўлпон борлиқни борича қабул қилишга, мавжуд имкониятларни халқининг турмушини яхшилаш, тараққий қилдириш мақсадларига хизмат қилдиришга астойдил бел боғлади. Холислик ҳаққи айтиш керакки, юртда бир қадар осойишталик ўрнатилгач, шоирнинг хаста дилини овутигучи айрим ўзгаришлар ҳам кўзга ташлана бошлаган эди. Хусусан, янги ҳукумат маориф, маданият, соғлиқни сақлаш борасида олиб бораётган ишлар унга далда берди. Худди шу вақтларда бошланган маҳкамаларни тубжойлаштириш ишларини ҳам Чўлпон илиқ қарши олди, бунда, чамаси, миллий сиёсатнинг ҳам бирмунча тўғри изга тушаётганини кўрди. Бироқ шоирнинг тийран қалб кўзлари моҳиятга қаратилгани боис ҳам шўроларнинг оғиз кўпиртириб айтаётган гаплари бошқаю, амалдаги сиёсати бошқача бўлаётганини равшан кўриб турарди. Адибнинг 1924 йилда ёзилган «Вайроналар орасидан» номли сафарнома-сида айна шу хил кайфият ўзининг яққол ифодасини топади. Андижондан Ўш ва Жалолободга қилинган сафар давомида муаллиф ўзи гувоҳ бўлган энг характерли воқеаларни, кўзи тушган нарсаларни қайд этиб боради. Бироқ сафарномани фактларнинг оддийгина қайди дея олмаймиз, зеро, унда фактографик ва таҳлилий қатламлар ёнма-ён боради. Асар марказида турувчи сайёҳ-муаллиф образи шу икки қатламнинг уйғун бирикувини таъминлайди. Бу йўллардан илгари ҳам кўп бор юрган сайёҳ мушоҳадаси ҳозирги мавжуд факт-

лар билангина қаноатланмайди: у ўзи билган ўтмишга бот-бот қайтади, чоғиштиришга интилади. Юрт қайғусида яшаётган адиб тафаккури вақт чегараларини бузиб юборади. Адиб бирон фактни келтирар экан ўтмишни эслайди, мулоҳаза қилади, унинг ўйлари қатида эса доимо келажак ташвиши ботин бўлади. Чўлпон келтираётган фактлар реалликдан олдингани аён, бироқ буни оддийгина натуралистик қайдлар маъносида тушунмаслик лозим. Зеро, фаол ижодкор шахс сифатида Чўлпоннинг ўз қарашлари, орзу-интилишлари, бир сўз билан айтганда, ижтимоий-эстетик идеали мавжуд эди. Демакки, танланаётган фактлар ҳам ўша идеалга мос, биринчи галда адибнинг қарашларини хулосаларини ифода-лашга хизмат қиладилар. Юртининг кеча ва бугунини қиёсларкан, адиб уруш келтирган вайроналикларни кўриб эзилади, уруш асоратлари бартараф этилаётганини, яратиш даври бошланаётганини кўриб дили таскин топади. Бироқ йўл давомида дуч келгани айрим фактлар уни чинакам ташвишга соладики, уларни келтириш билан ўқувчини юртининг эртаси ҳақида жиддийроқ мушоҳада қилишга ундайди. Чўлпон Хўжаобод пахта пунктида *«бир Зубов деган хазиначи бор экан, унинг энг ширин гапи кўча сўкишларининг ўртачароғи экан»* дея аламли истехзо билан ёзади. Муаллиф Зубовнинг маҳаллий аҳолига ҳақоратомуз муомаласи ҳақида хабар бераркан, қизиқ бир фактни газетхон эътиборига ҳавола қилади. Гап шундаки, маҳаллий аҳоли шикоятларига асосан, Ўш ҳукумати (яъни, ўша пайтдаги уезд ҳукумати) Зубовни чақиртирганида, у *«иш вақти боролмайман»* дейди-да, бормай кўяқолади. Қизиғи шундаки, *«пахта маъракаси(компания –Д.Қ.)га зарар келмасин, деб Ўш ҳукумати ҳам ўзича бир нарса қилмасдан, музофот маҳкамаларига ҳавола қилибдур»*. Кўрамизки, бу ўринда Чўлпонни оддий бир кассирнинг маҳаллий ҳукуматни менсимаслигигина эмас, ўша ҳукуматнинг хазиначи «улуғ оға»лардан бўлгани учун-да ҳеч бир таъсир қилолмаслиги ҳайратга солади. Боз устига, уезд ҳукумати пахта компаниясига зарар етишидан қўрқиб масалани юқорига оширар экан, демак юқори идоралар аввало пахта-ни талаб қилади, уни етиштирадиган халқ шаъни эса иккинчи даражали масала. Шу ўринда сатр орасида Чўлпоннинг *«бу мустамлакачилик сиёсатининг айна ўзи эмасми?»* деган ташвишли саволи кўзга ташланади. Зеро, муаллифнинг уми-

ди ҳам шу аслида: у ўзи айтмаган, айтолмаган гапларни зийрак газетхон ўқиб олишига ишонади. Ёки бошқа бир ўринда Чўлпон «поезд ичида ғалати-ғалати ажойибот, қизиқ сирлар, тубжой халққа қилинаётган муомалаларни тоза томоша қилдик» деб ёзади. Қарангки, бундан ўн йил муқаддам, 1914 йилда «Доктор Муҳаммадиёр» ҳикоясида тасвирлаган нарсаларни муаллиф деярли ўзгаришсиз кўради, фақат энди олдингидек тасвирлаш имконидан маҳрум! Чўлпоннинг 1924 йилда ёзилган мақолаларидан бирини «Қутурғон мустамлакачилар», бошқа бирини «Истироҳат мустамлакаси» деб атагани бежиз эмас, зеро, у ўша эски сиёсатнииг давом этаётганига гувоҳ эди.

Чўлпон миллий сиёсатнинг қай томон бораётганини но-зик илғайдики, буни «Қаламнинг тойилиши» номли мақола-сида яққол кузатишимиз мумкин. Мақолада масаланинг қўйилиш тартибиёқ ўқувчини муайян хулосага етаклайди. Чўлпон аввало Москвадаги Бош пахта комитетининг хабар-номасида «*Ўрта Осиё ва Қоғқозия жумҳуриятлари тупроғида унатурғон пахтаи «ўрус пахтаси» (русский хлопок) деб*» аталганига қарши чиқади. Хўп, адиб буни оддийгина «қалам тойилиши»га йўйиши, собиқлардан чиққан биронта мутахассиснинг қилмиши деб тушуниши ҳам мумкин. Бироқ «Туркправда»да эълон қилинган бир суҳбатда мухбир: «*Памир(Мурғоб)ни нимага «ўрус Памири» (Русский Памир) деб атади экан? Агар «Хитой Памири», «Англиз Памири» деган атамалар бор, бу ҳам бир жуғрофий атама демачиларми? Унда Туркистонни ҳам «ўрус Туркистони»(Русский Туркестан) десунлар, «Хитой Туркистони» деган атама ҳам бор...*» – дея ҳайрат ва истеҳзосини яширмайди. Кўрамизки, Чўлпон буларни асло тасодифий ҳол деб қарамайди, аксинча, бунинг замирида шўро ҳукуматининг иккиюзлама миллий сиёсатини кўради. Айниқса, мақола ниҳоясида бу иккиюзламачилик янада равшанроқ очилади. Чўлпон газетхон эътиборини Тошкентда нашр этилган «Статистика солномаси»даги: «Туркистонни олғон ўрус подшоҳлари уни мустамлака қилмоқ учун муайян режа билан, иқтисодий зарурат орқасида олғонлари йўқ.... Шунинг учун дирким, Туркистонни олғондан кейин чор ҳукумати уни нима қилишини билмай, ҳайрон қолғон эди...» – деган даъвога қаратади. Эътибор берилса, даъвонинг замирида Туркистон-

нинг босиб олинишига олиб келган туб сабабларни ҳаспўшладан чуқурроқ кетувчи мақсад ботинлигини сезиш мумкин. Аввало, иқтисодий мақсад кўзланмаган бўлса, демак, Туркистоннинг босиб олиниши хайрлик мақсадларда, дейлик, «маданият киритиш» учунгина бўлган, деган хулосаларга пухта замин тайёрланади. Иккинчидан, модомики Туркистон Россия учун фойдасиз экан, унинг Россия таркибида бўлиши аввало, ўзи учун зарур, яъни, на эски ва на янги мустамлакачилик сиёсати ҳақидаги гапларга ўрин йўқ. Эсингизда бўлса, собиқ иттифоқ парчаланиши арафасида ҳам мазмунан шунга яқин, «Ўзбекистон Россиянинг боқиманда-си» қабилдаги даъволар кўтарилган эди.

Кўринадики, шўроларнинг миллий сиёсати кейинча оғишиб кетган эмас, бошдан оқ муайян режа асосида олиб борилгандир. Чўлпон бу хил иккиюзламачиликни нозик илғайди, «қизил» гапларга таяниб бўлса-да, ўз фикрини ифодалайди: *«Бу тойилгон қалам ўзининг шу тойилиши билан Октябрь инқилобининг биринчи кунидан бери қилиниб келаётқон даъволарнинг устига катта бир қора чизиқ чизмоқчи шекиллик!»* Чўлпон янги ҳукуматнинг декрету қарорлари билан амалиёт орасида катта тафовутлар борлигига, сўз ва иш бирлигининг йўқлигига кўп бор амин бўлади. Жумладан, «Чимкент хатлари» номли мақоласида у ердаги тубжойлаштириш ишларига тўхталиб: *«Уезд ижроқўмида юқорида айтиб ўтилган бир мусулмон хотун бор, сарко-тибнинг унвони (фамилияси) ҳам туб жой халқниқига яқинлашиброқ эшитилади. Шўъба мудирлари орасида туб жойлиқлар бор. Қолғонларининг ҳаммаси овруполик ўртоқларимиз. Бу ерда ҳатто туб жой халқ тилида ёзилгон аризаларни қабул қилмаслар эмиш, деган гапни эшитдим. Лекин шўролар ҳукуматининг 8-йили мундоқ латифа(анекдот)ларга ишонадурган аҳмоқ йўқдур, деб ўйлайман»,*– деб ёзаркан, истеҳзоли кулгидан яна ўзини тиёлмайди.

Табиийки, бу хил латифанамо майнавозчилик асосига қурилган сиёсат маҳсуллари кўрган Чўлпон қаламидан яна маҳзун куйлар тўкилади. Бироқ, унутмайлиқки, сиёсатда устаси фаранг бўлган ўртоқлар шоирнинг кўз ёшларидан *«чечаклар униши»* мумкинлигини унинг ўзидан-да яхшироқ билардилар. Йўқ, ҳуррият дея майдонга чиққан ўртоқлар

шоирнинг ҳазин овозини бўғишни ўзларига эп кўрмадилар, улар бу ишни ўзлари тарбиялаб етиштирган маҳаллий кадрларга ишониб топширдилар, холос. Аввалига Чўлпонни «кўк шоири», «зиёлилар шоири», «ўтмишга юз бурган йиғлоқи шоир» деб таърифлай бошладиларки, бу кейинроқ қўйиладиган жиддий айбловлар учун асос ҳозирлашдан бошқа нарса эмас эди. Табиийки, Чўлпон қалбидаги туғёнларини юртдошлари англамаётганларидан, англашни истамаётганларидан ўқинди, «мен кўк шоири эмасман» дея шеърлар битди. Таассуфки, уни ҳатто кўнгил мулки фуқаролари бўлмиш шоирлар-да тушунмайдилар, тушунишни истамайдилар. Чўлпон ўзини йиғлоқилиқда айблаганлардан бири бўлмиш Ботуга жавобан ёзган «Тан бердим» номли шеърида:

*Бизлар фақат ўтганларга боғланиб,
Ўтганлардек аста-аста йўқ бўлдик,
«Кўнгил» дедик, кўнгилларда «кул» бўлдик...
Ўтганларнинг кафанига чулғониб.
У оловли кўзларингга қарасам,
Ҳамма ёндан учиб чиққан учқунларни санасам,
Исён ўқи ўлик танга кирмасин,
Отғувчиси тош –
Ватандош бўлмасин!..–*

деган дардли сатрларни битади. Эл-юрт дарди билан яшган шоирни ўзига тош отғувчиларнинг ватандошлари эканлиги ўртайди. Бу-ку, 1925 йилдаги аҳвол, орадан икки йил ўтгач, Чўлпонни «йўқсил халқ шоири эмас» деб эълон қилганларида, ижодини халқ учун зарарли деб топганларида, маданият ходимларининг қурултойидан шу халқнинг «зиёли» вакиллари қувиб солганларида қандай руҳий изтироблар гирдобиди қолган бўлсайкин?!.. Бошқа бир буюгимиз А.Қодирийни бир йил илгари «одил» суд воситасида маънан ўлдирганлар Чўлпонни-да шу кўйга солиш учун Қурултойни танлаган эдилар. Ҳатто, республиканинг ўша пайтдаги раҳбарларидан бири бўлмиш А.Икромов ҳам ўз нутқи билан Чўлпонга тош отувчилар тегирмонига сув қуйди. Шоир ўз бошида тўпланаётган қора булутларнинг чинакамига хавф сола бошлаганини ҳис қилади, чор-ночор таслим бўлишга чоғланади: Қурултой раёсат ҳайъатига «Эъти-

зор» ёзиб, «*тушунмаслик*» орқасида йўл қўйган хатоларига, яъни шу эл, шу юрт қайғуси билан яшаганига тавба қилади, бутун куч-қувватини «*хатоларини ишчи-деҳқон кўнглидан кетказиш*»га сарфлашга ваъда беради.

Қурултой чақирилган 1927 йилдан кейин Чўлпон матбуотда жуда кам кўринади, бироқ унинг номини «чўлпончилик» деган янги адабий-сиёсий истилоҳ газета-журнал саҳифаларидан тушмай қолади. Айни пайтда, Чўлпон қаршисида «*хатоларини ишчи-деҳқон кўнглидан кетказиш*», ўзининг «тузалаётгани»ни кўрсатишдек каттакон мажбурият ҳам турарди. Табиийки, шоир имкони туғилди дегунча шу мажбурият орқасида ёзилган шеърларини эълон қилишга ҳаракат қилди. Қизиғи шундаки, Қурултойдан кейин ёзилган «Ўн йил» номли шеърида Чўлпон ҳаётида илк бор юртини озод деб атайди:

*Ўн йил бўлди, занжирларни узиб ташладик,
Озод элда ёрқин турмуш кура бошладик...
Бу кун байрам! Озод ўлка ўйнаб кулади.
Бу кун байрам! Қизил байроқ сўйлаб туради...*

Шоирнинг бунгача кузатганимиз асарларидаги қарашларга тамоман зид фикрнинг томдан тараша тушгандек юзага келиши ҳам шеърнинг мажбурият орқасида ёзилганидан далолатдир. Бироқ, профессор О.Шарафиддинов айтмоқчи, Чўлпон энди «қандай асар ёзмасин, ҳаммаси беистисно «ғоявий зарарли, миллатчилик руҳидаги асар» сифатида баҳолана бошлади»¹. Республика коммунистлари йўлбошчисининг нутқидан руҳланган, маданиятчилар қурултойининг фатвосини олган адабий танқидчиликнинг ҳуружлари кучайгандан кучайиб борди. Бу ҳам етмагандек, 30-йилларнинг бошидаги ҳайбатли суд жараёнларида гоҳо ишора билан, гоҳо очикчасига Чўлпонни тилга олиб ўтдилар – навбат сенга келяпти, дея огоҳлантирмоқчи бўлдилар уни. Мана шундай оғир вазиятда Чўлпон Ф.Хўжаев маслаҳати билан Москвага жўнади: шоирнинг ўз теварагидаги гап-сўзлар биров босилгунча юртидан йироқда бўлиб туриши мақбул кўрилган эди...

Ҳозирги ўқувчи кўп ҳам хушламайдиган «Соз» тўплами-

---

¹ О.Шарафиддинов. Чўлпонни англаш. – Тошкент, 1994. 21-бет

даги шеърларнинг аксарияти юқоридагича мажбурият орқасида дунёга келган эди. Чўлпон мазкур тўпламнинг «очқич»и бўлмиш «Яна олдим созимни» номли шеърида шунга сезилар-сезилмас ишора ҳам бериб қўйган:

*Бир неча йил қантарғач
Яна олдим созимни,
Энди айтиб йиғламас
Кўнгилдаги розимни...*

Ўйлашимизча, Чўлпон шеърни «энди айтиб йиғламас кўнгилдаги розимни» деган сатри учунгина ёзгандек. Эътибор берилса, айти шу сатр шеърнинг мазмуний-манتيқий тўқимасига уйғун сингишиб кетмагани яққол сезилади. Бир қарашда бу сатр шоирнинг муҳолифларига қаратилганки, «йиғламас» сўзининг ўзидан туртки олиб ҳам шеърнинг давомини эътиборга олган ҳолда уни кўйидагича тушуниш мумкин: «хўп, мени йиғлоқилиқда айблагандиларинг, энди йиғламайман. Чунки совет воқелигининг афзаллигини англашим баробари «кўнглимдан кудурат кўтарилди», энди созимдан фақат «шан куйлар»гина тўкилажак...» Бироқ, шеърни фақат шу йўсин тушунишимизга «кўнгилдаги розимни» бирикмаси халақит беради. Айтмоқчимизки, Чўлпон ўзи айтмоқчи бўлган фикрни пардалайди, биргина сатр ёрдамида ботиний маъноларга ишора қилади. Яъни, бу сатрлар биринчи галда шоирнинг чин мухлисларига қаратилган, муаллиф улардан узр сўрайди гуё: «Сизларга айтадиган гапларим, «кўнгил розим» бор эди-ю, афсус, айтолмайман...»

Ўзининг сиқиқ муҳитдаги ҳолатига Чўлпон «Янги мен» шеърида жуда яхши таъриф беради:

*Миллионларнинг бири каби
Мен ҳам қувноқ, мен ҳам шанман,
Кечмишларнинг ўлимига
Қаҳқаҳалар солган менман.*

Шеърдаги сохта кўтаринкилик замирида эрки бўғилган, «миллионларнинг бири каби» яшаш, фикрлаш ва сўзлашга маҳкум этилган исёнкор қалбнинг изтироблари, аламли кинояси ботиндир. Зеро, ўзининг «янги мен»и том маънодаги

«менлик»дан тамомила йироқлигини чуқур ҳис қилган шоир ўз ўқувчисининг сарлавҳа билан шеър мазмунидаги номутаносибликни илғаб олишига умид қилади, ўзини тушунишини ва кечиримли бўлишини истайди.

Тўпламнинг бошидан жой олган икки шеърда ўзининг чин мухлисларига шу йўсин узрини изҳор этгачгина Чўлпон миллионларнинг бири сифатида ёзган шеърларини жойлаштиради. Кейинги шеърларда ҳар йили кузак инқолобни шарафлашни ўзига бурч дея билувчи, «халқлар отаси»ни Ленин ишининг давомчисю ичимизда «*эне яхшимиз ва эне сарамиз*» дея мадҳ этувчи, ўқувчи оммани синфий хушёрликка чақирувчи лирик қаҳрамон бўй кўрсатадики, бу энди шоирнинг ўзлигидан айро тушган «*янги мен*»идан бошқа нарса эмас...

Холис бўлишга интилсак, совет воқелигида Чўлпонни чин дилдан қувонтирган улкан ўзгаришлар ҳам бўлганлигини эътироф этишимизга тўғри келади. Бироқ бу ўзгаришлар шоирни нечоғли қувонтирмасин, масаланинг туб моҳиятига қарагани учун ҳам у мавжуд воқелик билан тўла келишолмас эди. Сабабки, шоирнинг тийран қалб кўзлари кундан-кунга мустаҳкамланаётган тузумнинг кўпчилик учун қоронғу чизгиларини илғар, бу чизгилар унга элининг ўзи орзулаган саодатидан хайрли фол очишига имкон бермас эди. Юраги дардга тўлган Чўлпон энди борлиқнинг фақат нурли жиҳатларинигина куйлай олар, миллат қайғусида ўтказилган салкам йигирма йил мобайнида изтиробли ўйлашларидан туғилган гаплари бўғзида қотган эди. Ҳаётининг айни шу палласида Чўлпон «Кеча ва кундуз»га қўл урди, босиб ўтилган йўлни қаҳрамонлари билан яна бир карра, энди ҳар бир қадамини ўйлаб босиб ўтишга жазм қилди. Зеро, инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигининг бадиий таҳлили адибга юртининг ижтимоий-тарихий тараққиёт тенденцияларини кузатиш ва шу асосда замонасини тушуниш имконини берибгина қолмасдан, дилидагини айтишнинг ягона йўли ҳам эди. Шу маънода «Кеча ва кундуз»нинг ёзилиши Чўлпон учун ижтимоий-шахсий зарурат эдики, уни чин маънодаги «эҳтиёж фарзанди», буюк санъаткорнинг «оққуш кўшиғи» эди, дегимиз келади...

Бироқ шуниси борки, Чўлпоннинг 30-йилларда ёзилган шеърлари руҳидан келиб чиқилса, «Кеча ва кундуз» диалоги-

ясини ҳам адиб ўзини «оқлаб» олиш мақсадида ёзишга киришган, деган фикр туғилиши табиий. Зеро, романда шунга далолат қилувчи қатор жиҳатлар кўзга ташланади. Жилла курса, романнинг номланишини олайлик. Бир қарашдаёқ ҳаммаси равшандек: инқилобдан аввалги ҳаёт – «Кеча», кейингиси – «Кундуз». Қиссадан чиқадиган ҳисса ҳам қип-қизил: «Яшасин инқилоб! Яшасин инқилоб берган ҳурлик ва саодат!..» Бироқ кўнгил бунга кўнақолмайди, у Чўлпондан бошқа нарсани кутади. Зеро, улкан истеъдод соҳиби бўлмиш Чўлпон ҳаётни бадиий тадқиқ қиларкан «оқ-қора» схемасидан имкон қадар қочганига, катта бадиий ҳақиқатларни инкишоф этишга интилганига кўпроқ ишонгимиз келади. Йўқ, бу Чўлпонни оқлаш ёки улуғлашга интилиш эмас, асло: у бунга сира муҳтож ҳам эмас. Сираси, бу ишонч кўпроқ ўзимизга керак. Усиз тарих тақозоси билан қўймижоз бўлиб қолган миллатимиз ичидан-да шерлар этишганига ишонишимиз душвор, усиз «Чўлпон» дейилганида кўксимизнинг фахру ғурурга тўлиши ҳам бекор. Бу ишонч кўпроқ бизга – янги йўл бошида ортига ўгирилиб, чамалаб-иккиланиб турган авлодга – юқорисига ўрланаётганимиз нарвоннинг ҳамма поялари бутлигига ишонишимиз, собитқадам бўлишимиз учун зарур. Шу ваҳждан ҳам кўнглимизда милт этган ишончни асраб-авайлаб, уни имкон қадар мустаҳкамлашга ҳаракат қиламиз.

Юқорида амин бўлдики, ҳақиқатни очиқ-ошкор айтолмаслик Чўлпондай оловқалб, танглайи юрт ва миллат қайғуси билан кўтарилган шоирни ўртаган. Мустабид тузум жамиятни ўргимчак тўридай қоплаган бир даврда ёзилган бир мақоласида адиб шундай дейди: *«Подшоҳлар, султонлар, хонлар ва бекларнинг қамчиларидан қон томган замонларда, халқ кўпчилиги ўз дардини бир юлғун бачкисига ҳам айта олмаган даврларда, халқнинг оғир аҳволини, мамлакатнинг қора кунларини, кўпчилик фуқаронинг дард ва ҳасратларини биронта сарой ёки халқ қизиғи чиқиб «ҳазил» йўли билан едириб юборар эди (таъкиддар бизники, – Д.Қ.)»*.

Эътиборли жиҳати шундаки, бу сўзларни Чўлпон «Кеча ва кундуз» устида қизғин ишлаётган бир вақтида ёзган. Қадим халқ санъати намоёндаларига чуқур ҳурмат ва ажиб бир ҳавас билан қараган адиб наҳот ўз дардини «йўли билан

едириб юбориш»ни ўйламаган бўлса? Албатта, ўтмиш баҳона замонасига топиб баҳо берган Чўлпон бунинг учун ўша қизиқлардек «*боши кетиши*» ёки «*оқ уйлик (бадарға)*» қилиниши мумкинлигини яхши билган. Бироқ, бошқа бир нарса борки, у адибни руҳлантиради, журъату жасорат беради унга: «*Фақат уларнинг (қизиқарнинг,–Д.Қ.) оғизларидан чиққан буюк ҳақиқатлар ҳақиқатгўй шоирларнинг ўлмас асарлари каби халқ кўнглига ёзилиб қоларди, мучаллардан мучалларга кўчарди*»¹. Бу сўзларни фоний дунёдаги барча нарса ўткинчию, фақат ҲАҚ ва ҲАҚИҚАТгина боқий эканига имон келтирган одамгина ёзиши мумкиндек кўринади бизга. Чўлпон шу эътиқод билан яшаганки, унинг кўз олдимизда Қақнус қушдек қайта бўй тиклаши ҳам шу туфайлидандир...

Романнинг номланишига келсак, С.Хусайиннинг терговда берган маълумотига кўра, Чўлпон «Ўтмиш тўғрисида ёзаяпти деб айбламасликлари учун романни шундай (яъни, «Кеча ва кундуз» – Д.Қ) иккига бўлишга мажбур бўлган»ини² айтган. Кўрамаизки, роман устида ишлаётган адиб зарур эҳтиёт чораларини кўришга, дардини ошкора айтмасдан, «*ўйли билан едириб юбориш*»га интиланган. «Кеча ва кундуз» ҳақида ёзувчи ҳаётлигида эълон қилинган ягона тақризда унга куйидагича айб тақалади: «Чўлпон жадидларни тасвирлаганда ниқобланади, жадидларга тўғридан-тўғри ўз тили билан характеристика бермасдан, бу вазифани асардаги кишиларга юклайди. Чўлпоннинг қахрамонлари жадидларни мақтаб, кўкларга кўтаради».³ Тақриз муаллифлари ҳақлар: чиндан ҳам романда жадид савдогар пайдо бўлиши билан Чўлпон ҳикоячиликни ўзидан соқит қилади. Негаки, тақризчилар талабича «тўғридан-тўғри ўз тили билан характеристика» берилса, унинг учун биргина йўл – жадидларни «совет ёзувчиси» позициясидан туриб қоралашгина қолур эди. Ўз-ўзидан аёнки, агар Чўлпоннинг нияти ўзини оқлаб олишгина бўлганида, «ниқобланиш»нинг ҳеч бир зарурати қолмас, аксинча, «ниқобланиш» ўша ниятга зид келур эди. Шу ўринда романдаги бошқа бир жиҳатга ҳам эътиборни қаратгимиз келади: адиб Акбарали, Мирёқуб каби «ёт унсур»ларга намойишкорона салбий муносабатда бўлади (замона талаби), айни

¹ Санъат. – 1991 йил, 10-сон.

² Каримов Н. Чўлпон. Тошкент, 1991. – Б.77 – 78.

³ Қизил Ўзбекистон. – 1937. 6 август.

пайтда уларнинг ҳар бирида аввало инсонни кўришга, хатти-ҳаракатларининг туб ижтимоий-руҳий асосларини очишга (реалистик санъат талаби) интилади. Шуниси ҳам борки, «синфийлик» оғуси билан заҳарланган китобхон учун мўлжалланган чизгилар бўртиб, юзада қалқиб туради ва... туб сабабларни пардалайди гўё.

Романга буюк пролетар ёзувчиси М.Горький сўзларининг эпиграф қилиб олинishi ҳам, фикримизча, эҳтиёт чораларининг биридир: «Маърифат чоғиштириб кўриш билан ҳосил бўлади, бизнинг ёшлар эса ўз кўрганларини ҳеч нима билан чоғиштиролмайдилар, улар кечмишни билмайдилар ва шу учун **ҳозирги замоннинг нималигини** етарли даражада очик англаёлмайдилар (таъкид бизники – Д.Қ.)». Бироқ, агар эпиграфга фақат эҳтиёт чораси деб қарасак ҳам янглишган бўлиб чиқамиз. Нега? Маълумки, роман ёзилган пайтда ёшлар онгига сохталаштирилган ватан тарихи сингдирила бошланган эди. Бош тарихчи Сталиндан андоза олиб ёзилган бу тарих, масалан, социалистик инқилоб ижтимоий-тарихий зарурият маҳсули сифатида юз берганини, ҳатто, Туркистонда ҳам инқилоб халқнинг хоҳиш иродасига кўра амалга ошганини ҳеч бир эътирозга ўрин қолмайдиган қилиб уқтирарди. Ҳа, большевиклар фирқаси олис истиқболни кўра олган эди: ўтмишни сохталаштиришу замонани идеаллаштириш орқали ёшлар онгини маҳв этишга астойдил киришган большевиклар ўзига ҳар жиҳатдан содиқ, ҳар қандай сиёсатини сўзсиз қўллаб-қувватлайдиган «омма» учун курашарди. Тан олиш керакки, 30-йилларга келиб мафкуравий курашда большевиклар деярли узил-кесил ғалабага эришган эдилар. Зеро, аксинча бўлганида шу йиллардаги даҳшатли қатағон сиёсатини омманинг қўллаб-қувватлаши остида ўтказиб бўлармиди?!.. Бизнингча, шу мулоҳазалардан келиб чиқилса, Чўлпон эпиграф воситасида «Кеча ва кундуз»да ўзи кўзлаган ғоявий-бадний ниятга ишора қилгани англашилади. Эпиграфда таъкидланишича, адиб ўтмишни ёшлар ҳозирги замоннинг қадрига етсин (у пайтлар ўтмиш ҳақидаги аксар асарлар шу руҳда эди) учун эмас, улар «ҳозирги замоннинг нималигини» англасинлар деган ниятда тасвирлашга жазм этган. Чўлпон тасвирлаган инқилоб арафасидаги Туркистон ижтимоий воқелиги большевистик мафкура сингдираётган тарихий «ҳақиқатлар»га тамомила зид

эдики, адиб ёшлар уни «ўз кўрганлари билан чоғиштириб кўриш» орқали кўп нарсаларнинг моҳиятига ета оладилар, деб умид қилган.

Хўш, Чўлпон тасвирлаган воқелик расмий нуқтаи назардан нимаси билан фарқланар эди? Аввало, большевиклар инқилоб арафасидаги Туркистонда асосий ижтимоий конфликт эзувчи ва эзилувчи синфлар орасида эди, деб уқтирганлар. «Кеча»да эса бунга зид ўлароқ, асосий ижтимоий конфликт феодал асослар ва миллий буржуазия орасида ётади, меҳнаткаш халқ эса ижтимоий фаолиятдан буткул йироқ. Бу эса Туркистонда социалистик инқилобнинг амалга ошиши тарихий зарурият бўлганлигини инкор қилишдек гап эди. Большевиклар инқилобдан илгари Туркистон ижтимоий ҳаётида ўз фирқаларининг роли катта бўлганини даъво қилсалар, «Кеча»да улар лоақал эслаб ҳам қўйилган эмас. Романдаги уйғона бошлаган, ижтимоий-маънавий тадрижга юз бурган ягона қаҳрамон – Мирёқубнинг изланишлари уни жадидчилик ҳаракатига яқинлаштириши ҳам бежиз эмас. Зеро, инқилоб арафасидаги Туркистон воқелигини қайтадан мушоҳада этганида ҳам адиб унда халқини истиқлол ва тараққийга бошловчи жадидчиликдан ўзга биронта кучни кўрган эмас. Энг муҳими, жадидчилик ҳаракати қораланаётган бир пайтда Чўлпон ўқувчи оммада у ҳақда бирмунча адолатли тасаввур ҳосил қилишга интилганки, бу адибнинг том маънодаги ижодий ва граждандлик жасорати эди. Мирёқубнинг кундаликларидаги қайдлар тарзида берилган жадид савдогар Ш.Хўжаев сўзларида жадидчилик ҳаракатининг моҳиятию кўзлаган мақсади мухтасар ифодасини топганки, уларнинг айримларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ:

«Биздан неча барабар кичкина миллатлар мустақил бир ҳукумат қуриб, ўз давлатлари ила Европанинг, шу маданий Европанинг марказида, яъни киндиги сингари жойда яшайди...»

« Улар уруш муваффақиятсиз битса, ўша юртларнинг парча-парча бўлиб бўлиниб кетишидан кўрқадилар, Руссияни, шу қулоч етмас кенг ўлкани, қилич кучи билан, қозоқ ўриснинг найзаси билан кўрқитиб бутун ҳолида қиёматга-ча ушлаб қолмоқ истайдилар...»

«Сиз-биз соғин сигирмиз, бизнинг ширин сутимиз бор, руслар ва бошқа ажнабийлар бизни эмиб ётадилар...»

Қизиғи шундаки, «Кеча»нинг 1936 йил нашрида мавжуд бўлган бу гаплар 1988 йилда, роман «Шарқ юлдузи»да қайта эълон қилинганида олиб ташланган. Негаки, юзаки қараганда гап чор империяси ҳақида кетаётган бўлса-да, ўз вақтида Чўлпон «қизил империя»ни ҳам назарда тутган ва кўп жиҳатдан ҳақ бўлиб чиққанди. Ўша вақтда юртимизда эса бошланган истиқлол эпкинларидан жиддий ташвишга тушган ғанимлар, табиийки, бу гапларнинг ўтиб кетишига имкон бермаганлар. Романнинг журналда қайта эълон қилиниши анча қийин кечгани¹ унинг 80-йиллар адоғидаги ижтимоий шароитда ҳам актуаллик касб этгани, мустамлакачилик сиёсати асосларига раҳна солишга қаратилгани билан изоҳланиши лозим.

Чўлпон ўз қарашларини йўли билан ифодаласа-да, «Кеча» ўз муаллифининг совет воқелигини тўлалигича қабул қилолмаганини, ўзига йўрғақда теккан истиқлол ва тараққий дардидан халос бўлолмаганини ошкор этди. Табиийки, бундай саркашликни шўро тузуми кечирмади: адибни маънан мағлуб этолмагач, жисман маҳв этди. Ҳатто, орадан 20 йил ўтгач ҳам, Чўлпонни граждандан сифатида оқлаганлари ҳолда ижодий меросини эгаларига қайтармадилар: унинг кўз ёшларидан миллионлаб қалбларда чечаклар униши мумкинлигидан хавфсирадилар...

Истиқлол дарди билан яшаб, садпора кўнглида чўнг армон билан кетган Чўлпоннинг безовта руҳи, шоядки, энди ором топган бўлса...

1997 йил

---

¹ О.Шарафиддинов. Чўлпонни англаш. – Тошкент, 1994. –Б.41.

МУНДАРИЖА

Душманни танитган дўст	3
Мукамаллик йўлида	10
Илҳом билан ёзилган асар.....	25
«Ўғри»нинг ҳимоясига икки оғиз сўз	35
Кулги зимнидаги жиддият.....	41
Жадид адибиётида тарих концепцияси	48
Замонга ўтмишдан бир нигоҳ.....	55
Қудуқда ўсган най оҳанглари	73
Ҳамид Олимжонни биламизми?	80
Қалбларни ларзага солган хиргойи	98
«Кундузсиз кечалар» ҳақида.....	107
Завқимдан бир шингил.....	116
Безавол ҳақиқатлар	126
Шеърхонлик машқлари.....	138
Портретдаги мусаввир сийрати	143
Фикрнинг дояси	151
Идеал ва бадиий яхлитлик.....	157
Роман ҳақида айрим мулоҳазалар	172
Шеърятимиздаги поэтик янгиланишнинг бир қиррасига доир айрим қайдлар	190
Адабий жараёнда «Мом синдроми».....	214
Истиқлол дарди (Чўлпоннинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тадрижи)	253

Адабий-бадиий нашр

Дилмурод ҚУРОНОВ

МУТОЛАА ВА ИДРОК МАШҚЛАРИ

Муҳаррир: ЗАРНИГОР

Мусаҳҳиҳ: Марҳабо ЖЎРАЕВА

Техник муҳаррир: Алимардон АҚИЛОВ

Бадиий муҳаррир: Хуршид ИБРОҶИМОВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 04.03.2013 й.

Бошишга рухсат этилди: 21.05.2013 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими 84x108 $\frac{1}{32}$.

Аrial гарнитураси. Офсет усулида босилди.

Ҳисоб-нашриёт т.: 16,55. Шартли б.т.: 17,64.

Адади: 1000 нусха.

Буюртма №

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77

e-mail: akademnashr@mail.ru

web-site: www.akademnashr.uz

«AL-ALKOM TRADE» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри Чилонзор кўчаси 1^А-уй.